

ਲੰਮੀ ਨਦਰ

ਡਾ: ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਤ ਸਦਨ

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਮਾਰਗ

ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ-110 001

Lami Nadar

Dr. Balbir Singh

© ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਤ ਸਦਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ-
ਨਵੀਂ ਐਡੀਸ਼ਨ 2002

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ :

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਤ ਸਦਨ,
ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਮਾਰਗ,
ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ

ਪ੍ਰਿੰਟਰ :

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੈਸ,
ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਮਾਰਗ,
ਗੋਲ ਮਾਰਕਿਟ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ

ਮੁੱਲ : 40/- ਰੁਪਏ

ਪ੍ਰਵੇਸ਼ਕਾ

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਨਿੱਕੇ ਭਰਾ ਡਾ. ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੈ; ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਹੱਸਮਈ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪੁੱਠ ਚਾੜ੍ਹੀ। ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਰਹੱਸਮਈ ਤੇ ਪਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਹ ਵਿਗਿਆਨਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਰਕਮਈ ਬਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਗੱਦ-ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੇਣ ਉੱਘੀ ਹੈ, ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਨੂੰ ਪੱਕੇ ਪੈਰੀ ਕਰਨ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੇਣ ਨੂੰ ਭੁਲਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਮਾਹਿਰ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਸੁੱਤੇ ਸਿਧ ਹੀ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਅਧੀਨ ਵਿਸ਼ਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

“ਲੰਮੀ ਨਦਰ” ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਇਹ ਹਨ: “ਕਲਮ ਦੀ ਕਰਾਮਾਤ” “ਸ਼ੁਧ ਸਰੂਪ”, ਸੁਰਤਿ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚਾਰ,” “ਨਿਰੁਕਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ”। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਹੱਸਮਈ ਕਵਿਤਾਵਾ ਵੀ ਲਿਖੀਆਂ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕਾਂ ਤੋਂ ਭਰਵਾਂ ਸੁਆਗਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧਿਕਤਾ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰਖਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ “ਲੰਮੀ ਨਦਰ” ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਵਜੋਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ-ਪਾਠਕਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਦੀ ਮੰਗ ਉੱਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਮੁੜ ਛਾਪ ਕੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਰੁਬਰੂ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਆਸ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡਾ ਇਹ ਯਤਨ ਪਾਠਕਾਂ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਹੁੰਗਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇਗਾ;

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਤ ਸਦਨ
ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ

ਡਾ. ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇਕੀ
ਆਨਰੇਰੀ ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰ

੧. ਰਾਬਾਬ

੧.

ਕੋਈ ਹਜ਼ਾਰ ਕੁ ਸਾਲ ਹੋ ਚੁਕਾ ਹੈ ਕਿ ਬੁਖਾਰੇ ਦੇ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਇਕ ਸਿਆਣਾ ਆਦਮੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ ਅਬੂਨਾਸਰ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਜੰਮ ਪਲ ਫਾਰਾਬ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਹਕੀਮ ਫਾਰਾਬੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਹਕੀਮ ਫਾਰਾਬੀ ਕਈ ਇਕ ਵਿਦਯਾ ਦਾ ਮਾਲਿਕ ਸੀ। ਇਹ ਫਿਲਾਸਫਰ ਸੀ, ਗਣਿਤ ਸੀ, ਵਜ਼ਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਹੁਤ ਸ਼ਾਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਵਿਦਯਕ ਗਲਾਂ ਦੇ ਸਿਵਾਏ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਘਰ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਤੇ ਖਾਨਾਦਾਰੀ ਨਾਲ ਕੋਈ ਤਅੱਲਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਪੜੇ ਵੀ ਮਾਮੂਲੀ ਤੇ ਅਪਣੇ ਲੱਗੇ ਮਾਹਵਾਰੀ ਵਜ਼ੀਫੇ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਸਿਰਫ਼ ਚਾਰ ਦਿਰਮ ਰੱਖਕੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਰੂਪੇ ਸੌਂਦ ਦੇਂਦਾ ਸੀ। 'ਤਾਰੀਖ ਅਲਹੁਕਮਾ' ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਰਾਗੀ ਹੋਣ ਦੀ ਇਕ ਅਜੀਬ ਹਕਾਇਤ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਹਕੀਮ ਫਾਰਾਬੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਅਮੀਰ ਆਦਮੀ, ਜੋ ਇਲਮਦੇਸਤ ਸੀ, ਬੜਾ ਉਤਾਵਲਾ ਸੀ। ਫਾਰਾਬੀ ਉਸ ਦੇ ਪਾਸ ਜਾਣੋਂ ਸੰਗਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਅਮੀਰ ਆਪਣੀ ਮਹਿਫਲ-ਐਸ਼ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਸੀ ਕਿ ਹਕੀਮ ਫਾਰਾਬੀ ਉਥੇ ਆ ਗਿਆ, ਮਗਰ ਐਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਬਹੁਤ ਬੁਰੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ, ਮੈਲੇ ਤੇ ਫਟੇ ਕਪੜੇ ਪਾਏ ਹੋਏ, ਸਿਰ ਉਪਰ ਚਿੱਖੜੇ ਲਪੇਟੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਸੂਰਤ ਅਜੀਬ ਬਨਾਈ ਹੋਈ। ਮਹਿਫਲ ਵਾਲੇ ਪਹਿਲੇ ਤਾਂ ਦਰਵਾਨ ਨੂੰ ਗੁੱਸੇ ਹੋਏ ਕਿ ਐਸੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਕਿਉਂ ਆਉਣ ਦਿੱਤਾ ਹੈ? ਫੇਰ ਘਰ ਆਏ ਨਾਲ ਮਖੌਲ ਤੇ ਛੇੜਖਾਨੀ ਵਿਚ ਰੋੜ ਪਏ। ਫਾਰਾਬੀ ਨੇ ਅਪਣੀ

ਬਗਲ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਵਾਜਾ ਕੱਢਿਆ ਤੇ ਪਲਾਊਟ ਠੱਕਾ । ਸਾਬ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣਕੇ ਮਹਿੰਦਲ ਚਾਲੇ ਹੋਏ ਪਏ । ਠੇਰ ਉੱਸ ਨੇ ਪਦਾਰਾ ਬਦਲਕੇ ਸਾਬ ਵਜਾਇਆ ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਠੇ ਫੋਟ ਡੱਕ ਪਏ । ਜੁਣ ਉੱਸ ਨੇ ਸਾਬ ਦਾ ਪਰਦਾ ਠੇਰ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ । ਆਸਰ ਕੀ ਹੋਇਆ? ਕਿਤਾਬ 'ਮਸ਼ਹੂਰੇ ਆਲਮ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:-

“ਐਰ ਤੀਸਰਾ ਪਰਦਾ ਬਦਲਨੇ ਕੇ ਬਾਦ ਤੁਮਾਮ ਮਜਲਸ ਗਾਫਲ ਐਰ ਮਦਹੋਲ ਹੋ ਗਈ । ਹਕੀਮ ਨੇ ਏਕ ਬਾਜੇ ਪਫ ਅਪਨਾ ਨਾਮ ਲਿਖਾ ਐਰ ਤਹਫੀਰ ਕੀਆ ਕਿ 'ਤੁਮ ਕੋ ਫਾਰਾਬੀ ਕੇ ਮਿਲਨੇ ਕਾ ਸ਼ੌਕ ਬਾ, ਵੁਹ ਆਯਾ, ਤੁਮ ਨੇ ਉਸਕੀ ਹੰਸੀ ਉੜਾਈ, ਅਬ ਫਾਰਾਬੀ ਤੁਮ ਕੋ ਹੰਸਾ, ਰੁਲਾ, ਐਰ ਸੁਲਾ ਕਰ ਜਾਤਾ ਹੈ।”

ਇਹ ਵਾਕਿਆ ਬਗ਼ਦਾਦ ਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਹੀ ਬਗ਼ਦਾਦ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕੋਲ ਹੀ ਉਹ ਸਾਮਾਨ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਹਿੰਦਲ ਨੂੰ ਹਸਾ, ਰੁਆ ਤੇ ਸੁਆ ਸਕਦੇ ਹਨ ! ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ 'ਸਦਾ' ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਪੜਦੇ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਇਕ ਹੋਰ ਵੇਥਾ ਵੀ ਹੈ । ਇਸ ਦੀ ਤਾਸੀਰ ਸੁੰਘੇਫੀ ਹੈ । ਇਹ ਸੁਆਕੇ ਸੁੱਤੇ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨੀਂਦਰ ਤੋਂ ਪਰੇ ਨਿਰੰਦਕਲਪ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਖਿਆਲਾਂ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਸਦੂਰਤੀ ਤੋਂ ਪਰੇ ਸੁੰਨ ਸਮਾਧਿ ਵਿਚ ਅਫੂਰ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ।

ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਦੇ ਬਗ਼ਦਾਦ ਵਿਚ ਜਾਵਣ ਦਾ ਬਿਕਰ ਫ਼ਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਲਿਖਿਆ ਹੈ:-

“ਹਿਰ ਬਾਬਾ ਗਿਆ ਬਗ਼ਦਾਦ ਨੇ ਬਾਹਰਿ ਜਾਇ ਕੀਆ ਅਸਖਾਨਾ ॥
ਇਕ ਬਾਬਾ ਅਕਾਲ ਰੂਪੁ ਦੂਜਾ ਰਫਾਬੀ ਮਰਦਾਨਾ ॥
ਇੱਤੀ ਬਾਗ ਨਿਮਾਜ ਘਰਿ ਸੁੰਨ ਸਮਾਠ ਹੋਯਾ ਕਹਾਨਾ ॥” [ਪਾਠ ੧-੪੫]

੦ ਅੰਦਰਿਨਿਸਿ ਸੁੰਨਿ ਸਮਾਧਿ ਸਮਾਧੀ ॥ [ਫ਼ਾਸ਼ਹੀ ੪੩ ੧-੫]

(੩)

ਬਗਦਾਦ ਵਿਚ ਉਸ ਵੇਲੇ ਪੀਰ ਦਸਤਗੀਰ ਸੀ। ਬਮਾਨਾ ਤਅੱਸਬ ਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਰਾ ਕਰਤੀ ਸੀ। ਰਾਗ ਹੁਕਮਨ ਬੰਦ ਸੀ। ਪਰ ਪੀਰ ਦਸਤਗੀਰ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਰਾਗ ਕੀ ਢੀਬ ਹੈ ਤੇ ਇਸਦੇ ਅਸਰ ਵਿਚ ਕੀ ਕਰਾਮਾਤ ਹੈ। ਅਰਬੀ ਦੀਆਂ ਅਪਣੀਆਂ ਸੂਫੀ ਫਦਾਇਤਾਂ ਮੁਤਾਬਿਕ ਹੀ ਕਿਹਾ ਹੈ:-

“ਰਾਗ ਅਲ੍ਹਾ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਹੈ-ਇਹ ਉਸਦੀ ਸੱਦ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਜਵਾਬ ਰੂਹ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਜਵਾਬ ਸਮਾਧਿ ਦੀ ਗਫ਼ੂਦ ਹੈ।”

ਪੀਰ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਪਣਾ ਹੀ ਇਕ ਵਡਕਾ ਇਸ ਬਾਬਤ ਕੀ ਕਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਡਕੇ ਦਾ ਨਾਮ ‘ਸਿਮੂਨ ਮੋਹਿਬ’ ਸੀ। ਸਿਮੂਨ ਮੋਹਿਬ ਨੇ ਕਿਹਾ:-

“ਰਾਗ ਸੱਦ ਹੈ ਅਲ੍ਹਾ ਵਲੋਂ ਰੂਹ ਨੂੰ। ਰੂਹ ਦਾ ਜਵਾਬ ਇਸ ਸੱਦ ਨੂੰ ਕੀ ਹੈ? ਵਜਦ ਵਿਚ ਆ ਜਾਣਾ। ਗਸ਼ (ਮੂਰਛਾ) ਹੋ ਜਾਣੀ ਤਾਂ ਰੂਹ ਦਾ ਅਲ੍ਹਾ ਵਿਚ ਸਮਾ ਜਾਣਾ ਹੈ।”*

*‘ਸਿਮੂਨ ਮੋਹਿਬ’ ਦੇ ਲਫਜ਼ ਹਨ:-

السَّمَاعُ نِدَاءٌ مِنَ الْحَقِّ لِلْأَرْوَاحِ وَالْوَجْدُ عِبَارَةٌ عَنْ
إِجَابَةِ الْأَرْوَاحِ لِذَلِكَ النِّدَاءِ وَالْفَشْيُ عِبَارَةٌ
عَنِ الْوُقُوفِ إِلَى الْحَقِّ ۞

ਇਸ ਦਾ ਸਹੁਲੀ ਤਰਜਮਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ:-

Music is a call from God to the souls, & ecstasy is the answer of the souls to the call, while swooning means the merging of souls in God.

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਰਾਗ ਵਿਚ ਅੱਲਾ ਦੀ ਸੱਦ ਸੀ। ਇਹ ਰਬਾਬ ਦੇ ਚੌਥੇ ਪਰਦੇ ਦੀ ਖੇਡ ਸੀ, ਜਿਸਦਾ ਪਤਾ ਫਾਰਾਬੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ 'ਚੌਥੇ' ਦੀ ਮੀਂਡ ਨਿਆਰੀ ਸੀ, ਇਸਦੀ ਸੁਰ ਹੋਰ ਸੀ, ਇਸਦਾ ਤਰਾਨਾ ਹੋਰ ਸੀ, ਇਸਦੀ 'ਲਯ' ਵਿਚ 'ਪ੍ਰਲਯ' ਸੀ, ਸੁੰਨ ਸੀ, ਇਸਦੇ ਤਾਲ ਵਿਚ ਉਹ ਡ੍ਰਾਪਸੀਨ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਚਲ ਰਿਹਾ ਮਾਯਾਵੀ ਨਾਟਕ ਇਕ ਛਿਨ ਲਈ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ*। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਅਲਾਪ ਵਿਚ ਨਿਰੇ ਸੁਰਾਂ ਦੇ ਪੜਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋਠਾਂ ਤਰਬਾਂ ਸਨ। ਤਰਬਾਂ ਦੀ ਛਾਯਾ ਥੱਲੇ ਉਸ ਦਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਸੀ, ਜਿਸਦੀ ਪਸਰੀ ਹੋਈ ਵਯਾਪਕ 'ਹੋਂਦ' ਵਿਚ ਅਨਾਹਦ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਬੁਨਕਾਰ ਹੈ। ਉਹ ਆਪ ਇਸ ਗਲ ਦੇ ਜਾਣੂੰ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸ ਕਲਾ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਦੇ ਹੀ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਕਹਿ ਦਿੱਤੀ ਸੀ:—

ਸਬਦਿ ਅਨਾਹਦਿ ਸੋ ਸਹੁ ਰਾਤਾ ਨਾਨਕੁ ਕਹੈ ਵਿਚਾਰਾ ॥

[ਆਸਾ ਮਹਲਾ ੧-੮

ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ਵਤਾਲ ਵਿਚ ਚਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਗਤਿ ਅਖੰਡ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਲਯ ਅਟੁਟ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਸਮਝ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਾਗ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਜ਼ ਦੀਆਂ ਸੁਰਾਂ ਉਪਰਲੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ, ਉਹ ਤਰਬ ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਥਰਾਉਣ ਲਈ ਉਸ ਅਟੁਟ ਨਾਦ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਅਖੰਡ ਸੁਰ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਦੀ ਗਤਿ ਦੇ ਨਾਲ ਸਫੁਰਤ ਹੈ। ਬਗੈਰ ਏਸ ਅਨਾਹਦ ਤਰੰਗ ਦੇ, ਬਗੈਰ ਏਸ ਅਥਾਹ ਜਲ ਤਰੰਗ ਦੇ ਹੁਲਾਰੇ ਦੇ, ਬਗੈਰ ਏਸ ਗ਼ੈਬ ਦੇ ਪਵਨ ਹੁਲਾਰੇ ਦੇ, ਬਗੈਰ ਏਸ ਅੰਦਰਲੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਦੇ, ਹੱਥ ਦਾ ਸਾਜ਼ ਇਕ ਥੋਥਾ ਹਥਿਆਰ ਹੈ:—

* ਸਚਾ ਤਾਲ ਪੁਰੇ, ਮਾਇਆ ਮੋਹੁ ਚੁਕਾਏ... ॥ [ਮਾਝ ਮਃ ੩ ਅਸਟਪਦੀ-੨੧

(੫)

ਹਥਿ ਕਰਿ ਤੰਤੁ ਵਜਾਵੇ ਜੋਗੀ ਬੋਥਰ ਵਾਜੈ ਬੇਨ ॥

[ਆਸਾ ਮਹਲਾ ੪-੬੧

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਵੀ ਸੀ, ਗਵੱਯਾ ਸੀ, ਵਜੰਤੀ ਸੀ । ਉਹ
ਢਾਡੀ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣੀ ਬਾਬਤ ਉਸ ਨਾਜ਼ ਨਾਲ ਆਖਿਆ:—

ਹਉ ਢਾਢੀ ਵੇਕਾਰੁ ਕਾਰੈ ਲਾਇਆ ॥”

ਢਾਢੀ ਸਚੈ ਮਹਲਿ ਖਸਮਿ ਬੁਲਾਇਆ ॥”

ਢਾਢੀ ਕਰੇ ਪਸਾਉ ਸਬਦੁ ਵਜਾਇਆ ॥

[ਵਾਰ ਮਾਝ ਮ: ੧-੨੭

ਪਰ ਇਹ ਉਹ ਢਾਡੀ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਤਰਾਨਾ ਅਨੋਖਾ ਸੀ ।
ਇਸਦੀ ਵਜ਼ ਰਹੀ ਢਡ ਦੀ ਬਨਕ ਅੰਦਰ ਚੁਪ ਦਾ ਅੰਤਰਾ ਸੀ,
ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੁੰਨ ਦਾ ਲਹਿਰ ਹੁਲਾਰਾ ਸੀ । ਏਸ ਸੁੰਨ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਉਹ
ਅਕੱਥ ਦਾ ਕਥਨ ਕਰਦਾ ਸੀ:—

ਢਾਢੀ ਕਥੇ ਅਕਥੁ ਸਬਦਿ ਸਵਾਹਿਆ ॥

[ਵਾਰ ਮਾਝ ਮਹਲਾ ੧-੨੩

ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਕਥਾ ਨਾਲ ਉਹ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ
ਸੁਧਾਰ ਕਰਦਾ ਸੀ । ਉਹ ਠੱਗਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਬਣਾ ਦੇਂਦਾ ਸੀ।
ਉਹ ਰਾਖਸ਼ਾਂ ਦੇ ਦੰਦ ਰਸ ਦੀ ਚਿਪਕਵੀਂ ਲੇਸ ਵਿਚ ਜੋੜ ਦੇਂਦਾ
ਸੀ । ਏਸੇ ਕ੍ਰਿਸਮੇ ਨਾਲ ਉਸਨੇ ਬਗਦਾਦ ਦੇ ਸੰਗਸਾਰਾਂ ਦੇ ਹੱਥ
ਥੱਮ ਦਿੱਤੇ । ਉਹ ਲੋਕ, ਜੋ ਸ਼ਰਹ ਭੰਗ ਹੁੰਦੀ ਦੇਖਕੇ ਗਾਉਣ ਵਾਲੇਨੂੰ
ਪੱਥਰ ਮਾਰਨ ਆਏ ਸਨ, ਉਸਦੀ ਬਾਂਗ ਦੀ ਘਨਘੱਰਤਾ ਦੇ ਘੁੰਮ
ਰਹੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜ ਰਹੀ ਸੁੰਦ ਦੇ ਝੋਕੇ ਹੇਠ ਆਪ ਹੀ
ਪਥਰਾ ਗਏ ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਤੀਕਾ ਆਮ ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।
ਉਹ ਉਪਦੇਸ਼ਕਾਂ ਵਾਕੁਣ ਲੈਕਚਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ, ਉਹ ਇਕੱਠ
ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ । ਉਸਦੀ ਕਥਾ ਅਕੱਥ ਕਥਾ ਸੀ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹ

(੬)

ਬੋਲਕੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮੁਖਾਤਬ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਸੁਧਾਰ ਜਨਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਪੈਗੰਬਰਾਂ ਵਾਲੀ ਅੱਗ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਲਫਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਇਬਰਾਨੀ ਨਬੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ੁਅਲੇ ਦੀ ਲਪਟ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਬਚਨ ਪ੍ਰਜ਼ੁਲਤ ਲਾਟਾਂ ਸਨ। ਕੌਣ ਹੈ ਜੋ ਏਸ ਵਾਕ ਵਿਚ ਪੈਗੰਬਰੀ ਦੇ ਭਖ ਰਹੇ ਸ਼ੇਕ ਕੇ ਵਸੀਕਾਰ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਭਾਪਦਾ ?

ਰਾਜੇ ਰਯਤਿ ਸਿਕਦਾਰ ਕੋਇ ਨ ਰਹਸੀਓ ॥
ਹਟ ਪਟਣ ਬਾਜਾਰ ਹੁਕਮੀ ਢਹਸੀਓ ॥
ਪਕੇ ਬੰਕ ਦੁਆਰ ਮੂਰਖ ਜਾਣੈ ਆਪਣੇ ॥
ਦਰਬਿ ਭਰੇ ਭੰਡਾਰ ਰੀਤੇ ਇਕਿ ਖਲੇ ॥
ਤਾਜੀ ਰਬ ਤੁਖਾਰ ਹਾਬੀ ਪਾਖਰੇ ॥
ਬਾਗ ਮਿਲਖ ਘਰ ਬਾਰ ਕਿਬੈ ਸਿ ਆਪਣੇ ॥
ਤੰਬੂ ਪਲੰਘ ਨਿਵਾਰ ਸਰਾਇਚੇ ਲਾਲਤੀ ॥
ਨਾਨਕ ਸਚ ਦਾਤਾਰੁ ਸਿਨਾਖਤੁ ਕੁਦਰਤੀ ॥

[ਫਾਰ ਮਾਥ ਮ: ੧-੯

ਕੌਣ ਹੈ ਐਸਾ ਮੂੜ੍ਹ ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਚਨਾਂ ਦੇ ਉਠ ਰਹੇ ਲਾਂਬੇਦੇ ਹਿਲ ਰਹੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਵਿਚ ਭਵਿਸ਼ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਉਜਾੜਾ ਇਕ ਚਲੰਤ ਮੂਰਤ ਦੇ ਚਿਤ੍ਰ ਵਾਕੁਣ ਨਹੀਂ ਦਿੱਸ ਪੈਂਦਾ? ਕੌਣ ਹੈ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਤ੍ਰਾਸਿਆ ਨਹੀਂ ਗਿਆ? ਕੌਣ ਹੈ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲਫਜ਼ਾਂ ਦੀ ਖਰਾਦ ਨੂੰ ਸਹਾਰ ਸਕਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮੈਲ ਛਿੱਲੀ ਨਹੀਂ ਗਈ। ਸੱਜਣ ਠੱਗ ਦੀ ਕੀ ਮਜ਼ਾਲ ਸੀ? ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਉਪਰ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਮੈਲ ਦੀ ਮੋਟੀ ਖੱਲ ਚੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਵੀ ਬਾਬੇ ਦੇ ਖਰਾਦ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸਦਾ ਹਿਰਦਾ ਸਿਕਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਲਿਸ਼ਕ ਉਠਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਪਾਪ ਸੰਵਿਤ ਦੌਲਤ ਲੁਟਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਘਰ ਫ਼ਾਰੀਬ ਪਰਵਰੀ ਦੀ ਪਰਮਸਾਲਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ

(੭)

ਫੁੰਡਾ ਹੈ ? ਆਹਦ ਦੀ ਸਾਣ ਦੀ ਫੋਟੀ ਵਾਗਾ । ਉਸੇ ਨੂੰ ਮੁਖਾਤਬ
ਕਰਕੇ ਬਾਹੀ ਨੇ ਕਿਹਾ:-

ਅਦਲਿ ਅਉਲਿ ਦੀਨੁ ਕਰਿ ਮਿਠਾ
ਮਸਕਲ ਮਾਨਾ ਮਾਲੁ ਮੁਖਾਵੈ ॥

[ਯਾਰ ਮਾਝ ਮਹਲਾ ੧-੮

ਆਪਣਾ ਮਾਲ ਛੂਟਾ ਦੇਵੇ ਮਸਕਲ ਦੀ ਮਾਨਿੰਦ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ
ਸਿਕਲੀਕਰ ਲੋਹੇ ਤੋਂ ਜੰਗਾਲ ਉਤਾਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ।

ਬਾਣਾ ਜੋ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ ਉਹ ਅਨਹਦ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਵਾਕ ਰੂਪ
ਪ੍ਰਤਿਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਸੀ । ਇਹ ਅਨਹਦ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਕੀ ਸੀ ?
ਅੰਤਰ ਆਤਮੇ ਜੋਤ ਨਾਲ ਮਿਲੀ ਜੋਤ ਦਾ ਸੁਰ ਸੰਗਮ:-

ਅਨਹਦ ਸ਼ਬਦੁ ਹਜਾਇ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਧਰਿ ॥

ਹਿਰਦੈ ਹਰਿ ਗੁਣ ਗਾਇ ਜੈ ਜੈ ਸਬਦੁ ਹਰਿ ॥

[ਯਾਰ ਸੁਹੀ ਮਹਲਾ ੩-੧੫

ਉਸ ਦੀ ਕਥਾ ਏਸ ਕਰਕੇ ਨਿਰਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਜੋ ਕੁਛ
ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ ਉਹ:-

ਯਹੈ ਨਾਮਕ ਸੁਣਹੁ ਸੰਤਹੁ ਕਥਿਹੁ ਅਕਥ ਕਹਾਣੀ ॥

[ਰਾਮਕਲੀ ਮਹਲਾ ੬, ਅਨੰਦ-੯

ਸਾਧਾਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਕਥਨੀ ਹੀ ਕਿਸੇ
ਅਕਥ ਕਥਾ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਯਤਨ ਹੈ, ਪਰ ਅੰਤਰ ਆਤਮੇ ਜੋਤਿ ਵਿਚ
ਜੋਤਿ ਧਰਕੇ ਉਸ ਜੋਤ ਸਰੂਪੀ ਅਨਹਤ ਰੋਸ਼ਨੀ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟ
ਪ੍ਰਭਾਉ ਦੇਣਾ, ਇਹ ਹੋਰ ਖੇਡ ਹੈ ।

ਇਹ ਅੰਦਰਲੇ ਸਾਝ ਨੂੰ ਸੁਰ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ । ਇਹ

°ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰੋ:-

Speech is but broken light on the depth
of the unspoken. [George Eliot

(੮)

‘ਸਾਜ਼ਿ-ਹਸਤੀ’ ਦਾ ਅਪਣਾ ਨਗਮਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਮਨ ਹੀ ਵਾਜਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਨੂੰ ਹੀ ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:-

ਆਖਿ ਆਖਿ ਮਨੁ ਵਾਵਣਾ..... ॥

[ਸਿਰੀ ਰਾਗੁ ਮਃ ੧-੧੦੧

‘ਮਨ ਨੂੰ ਵਾਵਣਾ ਮਨ ਨੂੰ ਵਜਾਉਣਾ’ ਹੈ। ਮਨ ਨੂੰ ਹੀ ਟੁਨ ਟੁਨ ਕਰਕੇ ਸੁਰ ਕਰ ਲੈਣਾ ‘ਮਨੁ ਵਾਵਣਾ’ ਹੈ। ਜਦ ਮਨ ਹੀ ਵਾਜਾ ਬਣ ਜਾਏ ਤਾਂ ਹੋਰ ਅੰਦਰ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਦਾ ਕੀ ਹਾਲ? ਮਨ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਦੀ ਚੀਜ਼ ਮਤਿ ਹੈ। ਉਹ ਵੀ ਇਸਦੇ ਅਸਰ ਤੋਂ ਖਾਲੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਮਤਿ ਵੀ ਸ਼ਾਂਮਲ ਵਾਜਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਤਿ ਦੇ ਵੱਛਣ ਨਾਲ ਸਾਰਾ ਹੀ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵੱਜ ਉਠਦਾ ਹੈ:-

ਵਾਜਾ ਮਤਿ ਪਖਾਵਜੁ* ਭਾਉ ॥

ਹੋਇ ਅਨੰਦੁ ਸਦਾ ਮਨਿ ਚਾਉ ॥

[ਆਸਾ ਮਃ ੧

ਬਾਹਰਲੇ ਸਾਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਤੇ ਅੰਦਰਲੇ ਸਾਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਫਰਕ ਹੈ। ਅੰਦਰਲੇ ਸਾਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਮਨ ਅਤੇ ਮਤਿ ਮਿਲਕੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬਾਹਰਲੇ ਸਾਜ਼ ਰਉਂ ਆਸਰੇ ਹਨ। ਅੰਦਰਲੇ ਸਾਜ਼ ਅਨਹਦ ਦੀ ‘ਚੁਪ ਖੁਮਾਰੀ’ ਵਿਚ ਝੁੰਮਦੇ ਹਨ। ਬਾਹਰਲੇ ਸਾਜ਼ ਵਜਾਉਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਸੁੰਮਾਨ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ (Self importance) ਵਿਚ ਸੁਚੇਤ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਉਹ ਲੋਕ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਬਤ ਕਿਹਾ ਹੈ:-

ਹਉਮੈ ਵਿਚਿ ਗਾਵਹਿ ਬਿਰਥਾ ਜਾਇ ॥

[ਗਉੜੀ ਮਃ ੩-੨੪

‘ਹਉ’ ਆਸਰੇ ਗਾਏ ਹੋਏ ਗੀਤ ਵਿਚ ਅੰਤਰੀਵਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਸੁੰਨਤਾ ਦੀ ਲਯ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਕੇਵਲ ਤਾਨ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਦੀ ਚਮਤਕਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਸ਼ਾਦ ਹੀਣ:-

°ਤਬਲਾ ।

(੯)

ਇਕ ਗਾਢਤ ਰਹੇ ਮਨਿ ਸਾਦੁ ਨ ਪਾਇ ॥

[ਗਉੜੀ ਮ: ੩-੨੪

ਅਸਲੀ ਰਾਗੀ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਗਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਰਾਗ ਕਈ ਰੂਪ ਬਦਲਦਾ ਸੁਖਮ ਹੁੰਦਾ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਿਰੀ ਹਵਾ ਦੀ ਬਰਾਬ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਉਸ ਵਾਯੂ ਵਿਚ ਸੀਤਲਤਾ ਤੇ ਸੋਜਲਤਾ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਤ੍ਰਾਵਤ ਕਿੱਥੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ? ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸ਼ਬਨਮ ਵਾਕੁਣ ਬਗੈਰ ਮੀਂਹ ਦੇ ਸ਼ੋਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵੱਸ ਪੈਂਦੀ ਹੈ? ਕੀ ਇਹ ਤੁਲ ਵੁਹਾਰ ਹੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਹੈ ਜੋ ਰਾਗ ਦੇ ਵਾਯੂ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਸਹਿ ਸੁਭਾ ਉਪਜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ? ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ:-

ਰਾਗ ਰਤਨ ਪਰੀਆ ਪਰਵਾਰ ॥

ਤਿਸੁ ਵਿਚਿ ਉਪਜੈ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਸਾਰ ॥

ਨਾਨਕ ਕਰਤੇ ਕਾ ਇਹੁ ਧਨੁ ਮਾਲੁ ॥

ਜੇ ਕੋ ਬੁਝੈ ਏਹੁ ਬੀਚਾਰੁ ॥

[ਆਸਾ ਮ: ੧-੯

ਰਾਗ ਦੀ ਇਹ ਤ੍ਰਾਵਤ, ਰਾਗ ਦੀ ਇਹ ਸ਼ਬਨਮ, ਰਾਗ ਦਾ ਇਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸੁਣਨ ਵਾਲਿਆਂ ਤੇ ਕੀ ਅਸਰ ਕਰਦਾ ਹੈ? ਬੰਜਰ ਧਰਤੀ ਸੈਰਾਬ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਾਰੂ ਥਲ ਵੱਤਰ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਜੜੀ ਵੈਰਾਨ ਵੱਸ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਮਨ ਤੇ ਤਨ ਹਰਿਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਬਾਗ਼ ਵਾਕੁਣ ਖਿੜ ਪੈਂਦੇ ਹਨ:-

ਹਰਿ ਉਤਮੁ ਹਰਿ ਪ੍ਰਭੁ ਗਾਵਿਆ ਕਰਿ ਨਾਦੁ ਬਿਲਾਵਲੁ ਰਾਗੁ ॥.....

ਸਭੁ ਤਨੁ ਮਨੁ ਹਰਿਆ ਹੋਇਆ ਮਨੁ ਖਿੜਿਆ ਹਰਿਆਬਾਗੁ ॥

ਅਗਿਆਨੁ ਅੰਧੇਰਾ ਮਿਟਿ ਗਇਆ ਗੁਰ ਚਾਨਣੁ ਗਿਆਨੁ ਚਰਾਗੁ ॥

[ਬਿਲਾਵਲ ਵਾਰ ਮ: ੪-੧

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਕੀ ਜਾਦੂ ਹੈ? ਇਹ ਸੁੱਕੇ ਦਿਲ ਦੀ

(੧੦)

ਪਿਆਸ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਟਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ? ਮਨ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਗ
ਨਾਲ ਹਰਿਆ ਹੋ ਝਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬਾਗ ਵਾਕੁਟ ਖਿੜ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ?
ਏਸ ਬਿਲਾਵਲ ਨਾਦ ਦਾ ਕੋਣ ਮੁੱਲ ਖਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਸ਼ਾਇਦ
ਇੰਗਲਿਸ਼ਤਾਨ ਦਾ ਕਵਿ ਸ਼ੈਲੇ ਇਸ ਨਾਦ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਤ੍ਰਿਖਾਬੁਝਾ
ਠੰਦਾ, ਜਿਸ ਇਹ ਕਿਹਾ:—

I pant for the music which is divine;
My heart in its thirst is a dying flower;
Pourforth the sound like enchanted wine,
Loosen the notes in a silver shower;
Like a herbless plain, for the gentle rain,
I gasp, I faint, till they wake again.
[Shelley

੨.

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਕੇਵਲ ਬਗਦਾਦ ਹੀ ਨਹੀਂ ਗਏ, ਉਹਨਾਂ
ਨੇ ਬਹੁਤ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇਖੀ । ਕਿਸਮ ਕਿਸਮ ਦੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨਾਲ
ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਟੱਕਰ ਹੋਈ । ਮਰੂਬੀ ਲੋਕ ਮਿਲੇ, ਅਨੇਕ ਮਤ ਮਤਾਂਤ੍ਰਾਂ
ਦੇ ਆਚਾਰਯ ਮਿਲੇ, ਪੀਰ ਮਿਲੇ, ਸ਼ੇਖ ਮਿਲੇ, ਰਾਖਸ਼ ਮਿਲੇ, ਨੱਗ
ਮਿਲੇ, ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਲਿਜੁਗ ਵੀ ਮਿਲਿਆ ।

ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਯਾਤਰੂ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਸਾਰ
ਗਾਹਿਆ, ਪਰ ਜੇ ਹਿਸਾਬ ਲਗਾਇਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ
ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਵਿਚ ਕਿਤਨਾ ਕੁ ਪੈਂਡਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ
ਉਹ ਸ਼ਾਇਦ ਵੱਡੇ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਯਾਤਰੂ ਦੇ ਮੀਲਾਂ ਤੋਂ ਬੀ ਵਧ
ਜਾਏਗਾ । ਉਹ ਆਪ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਵਾਕਿਫ਼ ਸਨ ਫੇਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ
ਆਪਣੀ ਬਾਬਤ ਕਿਹਾ:—

ਤਟ ਤੀਰਥ ਹਮ ਨਵਖੰਡ ਦੇਖੇ

ਹਟ ਪਟਣ ਬਾਜਾਰਾ ॥ [ਗਉੜੀ ਮਹਲਾ ੧-੧੭

ਪਰਦੇਸ਼ ਨਵਖੰਡ ਦੇਖਦੇ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨਤੀਜਾ ਕੀ ਕੱਢਿਆ? ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜੋ ਤਟ ਤੀਰਥ ਦੇਖੇ, ਹਟ ਪਟਣ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੇਖੇ, ਸਾਫ਼ੀ ਪ੍ਰਿਥਵੀਦੀ ਲੋਕਾਈ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਅਖਲੀ ਜਾਚ ਵਿਚ ਲਿਆ ਤੇਲੇਕੇ ਠੇਰੇ ਸਿੱਟਾ ਕੀ ਕੱਢਿਆ? ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਆਦਮੀ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਉਹਨਾਂ ਬਾਬਤ ਉਹਨਾਂ ਬੜੇ ਸੰਜਮੀ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਆਖਣਾ ਫੈਸਲਾ ਦਿਤਾ:-

ਜਗਿ ਗਿਆਨੀ ਵਿਰਲਾ ਆਚਾਰੀ ॥

ਜਗਿ ਪੰਡਿਤੁ ਵਿਰਲਾ ਵੀਚਾਰੀ ॥

[ਆਸਾ ਮਹਲਾ ੧, ਬਸਣ:-੩

ਏਸੇ ਗਲ ਦਾ ਬਿਉਲਾ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ:-

ਬਾਬਾ ਆਇਆ ਤੀਰਥੀਂ ਤੀਰਥ ਪੁਰਬ ਸਭੇ ਠਿਠਿ ਚੇਖੇ ॥.....
 ਕਲਿਜੁਗਿ ਪ੍ਰੰਪ੍ਰਕਾਰ ਹੇ ਠਰਮਿ ਫੁਲਾਈ ਬਹੁ ਬਿਧਿ ਭੇਖੇ ॥.....
 ਹਉਮੈ ਅੰਦਰ ਸਠਿ ਕੇ ਹੁਬੇ ਗੁਰੂ ਸਏ ਬਹੁ ਚੇਲੇ ॥
 ਕੁਰਮੁਖਿ ਕੋਇ ਨ ਲਿਆਈ ਸੁੰਠੇ ਤੀਰਥ ਜਾਤੀ ਮੇਲੇ ॥
 ਹਿਰੇ ਗਿੰਦੂ ਤੁਰਕਿ ਅਹਿ ਖੀਰ ਪੇਕੰਬਰ ਕਉਮਿ ਕਤੋਲੇ ॥
 ਜਾਂਝੀ ਜਾਂਝੇ ਪੁਹੇ ਠੇਲੇ ॥ [ਯਾਰ ੧, ਪਉੜੀ ੨੫-੨੬

ਪਰ ਬਾਬੇ ਦਾ ਨਿਪਟਾਰਾ ਬੜੇ ਬੜੇ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸੀ। ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਬੜਾ ਸੰਕੋਚਵਾਂ, ਤੁਲਵਾਂ, ਢੁੱਕਵਾਂ, ਗਾਝਾ, ਗੂਝਾ ਤੇ ਵਾਜ਼ਿਦ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸਪਸ਼ਟ ਸੀ। ਪੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਗਿਆਨੀ ਬਹੁਤ ਖ਼ਾਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੈਰੈਕਟਰ ਵਾਲਾ ਬੰਦਾ ਕੋਈ ਟਾਂਵਾਂ ਹੀਸੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਹਯਾਨੀ ਕਿਸ ਨੂੰ ਆਖਦੇ ਸਨ? ਅਜ ਕਲ ਦੇ ਵਾਕੂਫ ਕੋਈ ਇਮਤਿਹਾਨ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਅੱਲ੍ਹੜ ਮੁੰਡੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੁੰਦੇ; ਪਰੰਤੂ ਉਹ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗਿਆਨ ਮਾਰਗ ਪਾਠਕਲ ਕਰਕੇ ਸੰਸਾਰੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਨਿਲਚਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਬਗ਼ੈਰ

(੧੨)

ਗਿਆਨ ਦੇ ਮੁਕਤੀ ਨਹੀਂ, ਅਰ ਬਗੈਰ ਵੈਰਾਗ ਦੇ ਰਜਾਨ ਨਹੀਂ,
ਅਰ ਬਗੈਰ ਤਿਆਗ ਦੇ ਵੈਰਾਗ ਨਹੀਂ । ਸਾਰੇ ਵਿਰਕਤ ਪੁਰਖ ਜੋ
ਘਰ ਬਾਹਰ ਛੱਡ ਦੇਂਦੇ ਸਨ ਏਸੇ ਜਮਾਤ ਬੰਦੀ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੇਸਨ।
ਰਜਾਨੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚ ਹੀ ਸਨਯਾਸੀ, ਜੋਗੀ, ਬੁਧ ਭਿਖਸੂ, ਦਿਗੰਬਰ
ਸ਼ਾਪੂ, ਦਰਵੇਸ਼, ਸੂਫੀ ਫਕੀਰ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਪੁਰਾ
ਗਿਆਨੀਆਂ ਦੀ ਪਰਖ ਬਾਬਤ ਹੋਰ ਸੀ। ਉਹ ਗਿਆਨੀਆਂ ਦੇ
ਪਾਰਖੂ ਸਨ । ਪਾਰਖੂ ਦਾ ਲੱਛਣ ਕੀ ਹੈ ?

ਨਾਨਕ ਪਰਖੇ ਆਪ ਕਉ ਤਾ ਪਾਰਖੁ ਜਾਣੁ ॥

[ਮਾਝ ਵਾਰ ੫੩ ੨-੨੨

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਵੀ ਉਹ ਹੋ ਜਿਸ ਕੋਲ
ਸੋ ਪਰਖ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ ਹੈ । ਜੋ ਮਨੁਖ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਹੀਂ
ਪਛਾਣਦਾ ਉਸਨੂੰ ਰਜਾਨ ਦੀ ਬੂਝ ਨਹੀਂ:-

ਪ੍ਰਣਵੰਤਿ ਨਾਨਕ ਗਿਆਨੀ ਕੈਸਾ ਹੋਇ ॥

ਆਪੁ ਪਛਾਣੈ ਬੁਝੈ ਸੋਇ ॥

[ਸਿਰੀ ਰਾਗ ੫੩ ੧-੩੦

ਰਜਾਨੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਪਛਾਣਦੇ, ਏਸ
ਕਰਕੇ ਕਿ ਉਹ ਆਪਾ ਨਹੀਂ ਸਨ ਚੀਣਦੇ । ਜੇ ਆਪਾ ਚੀਣਦੇ ਤਾਂ
ਕੁਛ ਪੱਲੇ ਪੈਂਦਾ । ਆਪਾ ਚੀਣਨਾ ਔਖਾ ਸੀ । ਅਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ
ਬ੍ਰਹਮ ਕਹਿ ਲੈਣਾ ਸਹਿਲ ਗੱਲ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਖਤਰਾ ਸੀ ।
ਇਸ ਨਾਲ ਬ੍ਰਹਮ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵਧਦਾ, 'ਅਹੰ ਬੁਧਿ' ਵਧ ਜਾਂਦੀ
ਸੀ । 'ਅਹੰ ਬੁਧਿ' ਵਿਚ ਗਾਫਲ ਆਦਮੀ ਮਾਇਆ ਦੀ ਤੰਦਰਾ
ਵਿਚ ਖੁੱਤਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਉਹ ਸਮਾਧਿ ਸਮਝਦਾ ਸੀ । ਏਸ
ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਜਤਾਵਣੀ (warning) ਦੇ
ਦਿੱਤੀ ਸੀ:-

(੧੩)

ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਸਦਾ ਸਦ ਜਾਗਤ ॥

ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਅਹੰਬੁਧਿ ਤਿਆਗਤ ॥

[ਗਉੜੀ ਸੁਖ: ਮ: ੫, ੮ ੫

ਅਸਲੀ ਗਿਆਨ ਮਾਰਗ ਇਕ ਕਰੜੀ ਸਾਧਨਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਗਿਆਨੀ ਏਹ ਕਰੜੀ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਹ ਸੌਖ ਦੇ ਮਗਰ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਸੰਸਾਰੀ ਜੀਵਨ ਨਿਬਾਹੁਣਾ ਢੰਗ ਦਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਰਾਜ-ਕੁਲਮ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਐਸੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਿਪਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਸਾਧੂ ਬਣ ਜਾਣਾ ਇਕ ਸੌਖੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਰੋਟੀ ਪੱਕੀ ਪਕਾਈ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਆਦਰ ਸੀ, ਸਨਮਾਨ ਸੀ, ਕੇਵਲ ਹੱਥ ਟੱਡਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਗੁਰੂ ਆਸ਼ੇ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ। ਗਿਆਨੀ ਕੀ ਤੇ ਹੱਥ ਟੱਡਣਾ ਕੀ? ਗੁਰੂ ਆਸ਼ਾ ਸੀ ਕਿ ਗਿਆਨੀ ਦਾ ਹੱਥ ਕਿਸੇ ਅੰਗੀਨੀਵਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸਭ ਦੇ ਉਪਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਦਾਤਾ ਹੈ ਮੰਗਤਾ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਅਨਾਥਾਂ ਦਾ ਨਾਥ ਹੈ, ਅਨਾਥ ਨਹੀਂ। ਏਸੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਿਹਾ:—

ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਅਨਾਥ ਕਾ ਨਾਥੁ ॥

ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਕਾ ਸਭ ਉਪਰਿ ਹਾਥੁ ॥

[ਗਉੜੀ ਸੁਖ: ਮ: ੫, ੮-੮

ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਗਿਆਨੀ ਜੇ ਆਪਾ ਪਛਾਣਨ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਦਿੱਸ ਪੈਂਦਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕਿਸ ਖਾਤਰ ਗਿਆਨਮਾਰਗ ਵਿਚ ਆਏ ਹਾਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਟੱਡਣ ਤੋਂ ਆਪ ਹੀ ਸ਼ਰਮ ਆ ਜਾਂਦੀ। ਏਹੋ 'ਆਪਾ ਪਛਾਣ' ਦਾ ਘਾਟਾ ਸੀ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੱਚਾ ਗਿਆਨੀ ਬਣਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਂਦਾ:—

ਪ੍ਰਣਵਤਿ ਨਾਨਕ ਗਿਆਨੀ ਕੈਸਾ ਹੋਇ ॥

ਆਪੁ ਪਛਾਣੈ ਬੁਝੈ ਸੋਇ ॥

[ਸਿਰੀ ਰਾਗੁ ਮ: ੧-੬੦

ਗੁਰੂ ਆਸ਼ਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਗਿਆਨੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ ਜੋ ਜਾਨ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਭੇਖ ਦੀ ਆੜ ਵਿਚ ਨੱਸੇ ਫਿਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਉਹ ਹੀ ਜੋ ਪਛਿਹੜੂ ਹੈ, ਜੋ ਪਰਉਪਕਾਰ ਦਾ ਸੋਯਾ ਹੈ:-

ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਕੇ ਗਰੀਬੀ ਸਮਝਾ ॥

ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਪਰਉਪਕਾਰ ਉਮਾਠਾ ॥

[ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮਃ ੫, ੮-੯]

ਜਾਨ ਲੁਕਾਉਣ ਦੀ ਖਾਤਰ, ਛੁੱਕੁਲ ਮਠੁਖ, ਦੁਨੀਆਂ ਉੱਤੇ ਭਾਰੁ ਹੋਇਆ ਹੋਇਆ ਮਨੁੱਖ ਗਿਆਨੀ ਨਹੀਂ। ਗਿਆਨੀ ਉਹੀ ਹੈ ਜੋ ਹਰ ਮੁਸ਼ਕਲ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦ੍ਰਿੜ-ਚਿਤ ਖੜੇ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਦੇ ਖੜੀਫ ਨਹੀਂ ਕੁੰਦਾ:-

ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਕੇ ਧੀਰਜੁ ਏਹ ॥

[ਗਉੜੀ ਸੁਖ: ਮਃ ੫, ੮-੧]

ਗਿਆਨੀ ਦਾ ਧੀਰਜ, ਉਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜਤਾ, ਉਸਦਾ ਦਾਣੀਆ ਇਕ ਰਸ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਠਾਨਕ ਦਾ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਲੋਕ ਭੇਖ ਕਰਕੇ ਗਿਆਨੀ ਹਨ, ਅਸਫਾਰ ਵਿਹਾਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ।

ਜੋ ਗਿਆਨੀਆਂ ਦਾ ਹਾਲ ਸੀ ਸੋਈ ਪੰਡਿਤਾਂ ਦਾ ਸੀ। ਕੀ ਪੰਡਿਤ ਗਿਆਨੀਆਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਜਮਾਤ ਸੀ? ਹਾਂ। ਪੰਡਿਤ ਵਿਰੱਕਤ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਤਿਆਗੀ ਢੇਰਾਗੀ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਚਿਹੂਸਤੀ ਸਨ, ਸੰਸਾਰੀ ਸਨ। ਉਹ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਅਸ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ ਕਿ ਵਿਦਵਾ ਦੇ ਬਲ ਨਾਲ ਉਹ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਰਸਤੇ ਰਖਵਛੇ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਿਠਾ ਲੋਠ ਲਹਿਰ ਚਿਤ ਵਿਗੜ ਗਈ। ਵਿਦਵਾ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੇ ਉਲਟ ਉਹ ਸ਼ਾਰਥ ਸਿੱਧੀ ਵਿਚ ਲਗ ਗਏ। ਕਿਸੇ ਸਮਝਦਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ:-

(੧੫)

Men are born ignorant but not stupid,
Education makes them stupid.

ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ "ਜੰਮਦਾ ਮਨੁੱਖ ਅਨਜਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ
ਪਰ ਮੂਰਖ ਨਹੀਂ, ਵਿਦਯਾ ਉਸਨੂੰ ਮੂਰਖ ਬਣਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ" ।

ਵਿਦਯਾ ਉਸਨੂੰ ਕਿਉਂ ਮੂਰਖ ਬਣਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ? ਸਿਰਫ
ਏਸ ਕਰਕੇ ਕਿ ਉਹ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦਯਾ ਇਕਐਸਾ
ਹਥਿਆਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਅਪਣੀ ਲਾਲਸਾ ਪੂਰੀ ਕਰ ਸਕਦਾ
ਹੈ। ਉਸ ਲਈ ਸ਼ਾਸਤਰ ਇਕ ਲਾਲਚ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਹਨ ।
ਉਸਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਉਸ ਨੂੰ ਲੋਭ ਲਾਹਿਰ ਵਿਚ ਰੋਕੂ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ
ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਐਸੇ ਲੋਭੀ ਪੜ੍ਹਾਕੂ ਨੂੰ ਮੂਰਖ ਕਿਹਾ ਹੈ:-

ਪੜਿਆ ਮੂਰਖੁ ਆਖੀਐ ਜਿਸੁ ਲਬੁ ਲੋਭੁ ਅਹੰਕਾਰਾ ॥

[ਮਾਝ ਧਾਰ ਮ: ੧-੬

ਅਸਲ ਵਿਦਯਾ ਉਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਸਮਝ ਆ ਜਾਵੇ
ਕਿ ਅਪਣੀ ਭਲਾਈ ਕਿਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਹੈ ਤੇ ਛੇਕੜ ਦੀਰਘ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ
ਨਾਲ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗੇ ਕਿ ਸਰਬ ਕਲਯਾਣ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪਣੀ
ਕਲਯਾਣ ਹੈ। ਜਦ ਇਹ ਸਮਝ ਪੈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵਿਦਯਾ 'ਲੋਕ-ਭਲੇ'
ਵਿਚ ਉਦਮ ਦੇਂਦੀ ਹੈ; ਪਰ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚਾਰਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਹਨ:-

ਵਿਦਿਆ ਵੀਚਾਰੀ ਤਾਂ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ॥

[ਆਸਾ ਮਹਲਾ ੧-੨੫

ਵਿਚਾਰਹੀਨ ਪੰਡਿਤ ਕੇਵਲ ਮਤਲਬ ਪ੍ਰਸਤ ਹੈ। ਉਹ
ਪੰਡਤਾਈ ਦਾ ਚਿਹਨਕ ਠਾਇਦਾ ਨਹੀਂ ਉਠਾਉਂਦਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ
ਮੌਹ ਮਾਇਆ ਦਾ ਜਾਲ ਖੱਟਿਆ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਏਸ ਵਿਚਾਰ
ਦੀ ਫੁਰਸਤ ਹੀ ਨਹੀਂ:-

ਪੰਡਿਤ ਵਾਚਹਿ ਪੋਥੀਆ ਨਾ ਬੂਝਹਿ ਵੀਚਾਰੁ ॥

ਅਨ ਚਉ ਮਤੀ ਦੇ ਡਲਹਿ ਮਾਇਆ ਕਾ ਵਾਪਾਰੁ ॥

[ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮਹਲਾ ੧, ਅਸਟ:-੫

(੧੬)

ਅਗਰ ਵਿਚਾਰ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਬਿਬੇਕ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ । ਕੁਛ ਸੁਆਦ ਨਿਕਲਦਾ, ਕੁਛ ਰਸ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ । ਵਿਦਯਾ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚਾਰਕੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਸ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ? ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ:-

ਬਿਬੇਕ ਬੁਧਿ ਸਠ ਜਗ ਮਹਿ ਨਿਰਮਲ ਬਿਚਰਿ ਬਿਚਰਿ ਰਸੁ ਪੀਜੈ ॥

[ਕਲਿਆਨ ਮਹਲਾ ੯, ਅਸਟ:-੪

ਬੁਧੀਰ ਵੀਚਾਰ ਤੋਂ ਉਪਜੇ ਇਸ ਰਸ ਦੇ ਹੋਰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਤੇ ਸਾਰੀ ਪੰਡਤਾਈ ਉਸ ਖੁਸ਼ਕੀ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਆਦਮੀ ਅੰਦਰ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਤੋਂ ਖੁੰਝ ਕੇ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਗਲਾਂ ਦੇ ਝਗੜੇ ਵਧਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ:-

ਪੜਿ ਪੜਿ ਪੀਡਿਤੁ ਬਾਦੁ ਵਖਾਣੈ ॥

ਭੀਤਰਿ ਹੋਈ ਵਸਤੁ ਨ ਜਾਣੈ ॥

[ਗਉੜੀ ਮਹਲਾ ੧-੪

ਉਹ ਵਿਦਯਾ ਜੋ ਤਰਕ ਵਿਤਰਕ ਵਿਚ ਰੁੱਝੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਵਿਦਯਾ ਜੋ ਵਾਦ ਵਿਵਾਦ ਵਿਚ ਮਗਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ, ਅਪਣੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਤੋਂ ਉੱਖੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਵਿਦਯਾ ਨਿਰੀ ਅਕਲ ਦੀ ਸ਼ਤਰੰਜ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਇਖਲਾਕੀ (moral) ਮੰਤਵ ਹੈ । ਇਸ ਇਖਲਾਕੀ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਉਤੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਝੋਰ ਸੀ । ਉਹਨਾਂ ਕਿਹਾ-

ਸਤੀ ਪਹਰੀ ਸਤੁ ਭਲਾ ਬਹੀਐ ਪਤਿਆ ਪਾਸਿ ॥

ਓਥੈ ਪਾਪੁ ਪੁੰਨੁ ਬੀਚਾਰੀਐ ਕੁਝੈ ਘਟੈ ਰਾਸਿ ॥

[ਢਾਰ ਮਾਝ ਮਹਲਾ ੨-੧੮

ਇਹ ਉਹੋ ਹੀ ਗੱਲ ਹੈ ਜੋ ਸਦੀਆਂ ਪਿਛੋਂ ਜਰਮਨੀ ਦੇ ਫਿਲਾਸਫਰ ਕਾਂਟ ਨੇ ਕਹੀ ਸੀ । ਉਸ ਆਖਿਆ:-

The purely intellectual use of reason leads to falacy. Its only right use is directed to moral ends.

(੧੭)

ਏਸ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਅਪਣੀ ਜੱਗ-ਯਾਤ੍ਰਾ ਦਾ ਤਤ
ਨਿਚੋੜ ਏਹੋ ਕੱਢਕੇ ਦੱਸਿਆ:—

ਜਗਿ ਗਿਆਨੀ ਵਿਰਲਾ ਆਚਾਰੀ ॥

ਜਗਿ ਪੰਡਿਤੁ ਵਿਰਲਾ ਵੀਚਾਰੀ ॥

[ਆਸਾ ਮਹਲਾ ੧, ਯਾਸਟ:—੩

ਕਿਤਨੀ ਕੁ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਤੇ ਕਿਤਨੀ ਕੁ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ
ਐਸ ਵੇਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਵਿਰਲਿਆਂ' ਦੀ ਜੋ ਗਿਆਨੀ ਹਨ ਤੇ ਫੇਰ
ਆਚਾਰਵਾਨ ਹਨ, ਜੋ ਪੰਡਿਤ ਹਨ ਤੇ ਫੇਰ ਵੀਚਾਰਵਾਨ ਹਨ ।

ਪੜ੍ਹੀ ਲਿਖੀ ਦੁਨੀਆਂ, ਚਾਹੇ ਉਹ ਗਿਆਨੀ ਸਨ ਤੇ ਢਾਹੇ
ਪੰਡਿਤ, ਚਾਹੇ ਉਹ ਵਿਰਕਤ ਸਨ ਤੇ ਚਾਹੇ ਗਿ੍ਹੂਸਥੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ
ਅੰਦਰਲੀ ਸਥਿਤਿ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।
ਹੁਣ ਦੇਖਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਕੀ ਹਾਲ ਸੀ ਜੋ
ਆਮ ਸੰਸਾਰੀ ਸਨ । ਕੀ ਉਹ ਗੁਰੂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਦੇ ਪਰਵਾਜ਼ ਤੋਂ
ਪਰੇ ਸਨ ? ਨਹੀਂ । ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਕਲਿਜੁਗ
ਹੀ ਕਿਹਾ ਹੈ:—

ਕਲਿਜੁਗਿ ਪ੍ਰਿਧੁਕਾਰ ਹੈ ਫਰਮਿ ਭੁਲਾਈ ਬਹੁ ਬਿਧਿ ਭੇਖੇ ॥

[ਵਾਰ ੧, ੨੫

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਏਸ
ਕਲਿਜੁਗ ਵਿਚ ਇਕ ਆਮ ਟੱਬਰਦਾਰ ਦਾ ਕੀ ਹਾਲ ਹੈ:—

ਕਲੀ ਅੰਦਰਿ ਨਾਨਕਾ ਜਿਨਿੰ ਦਾ ਅਉਤਾਰੂ ॥

ਪੁਤੁ ਜਿਨੁਰਾ ਧੀਅ ਜਿਨੁਰੀ ਜੋਰੂ ਜਿਨਿੰ ਦਾ ਸਿਕਦਾਰੂ ॥

[ਵਾਰ ਬਿਹਾਗਤਾ, ਸਲੋਕ ਮ: ੧-੨੦

ਉਨ੍ਹਾਂ ਫੇਰ ਕਲਿਜੁਗ ਦੇ ਲੱਛਣ ਬੀ ਦੱਸੇ ਹਨ:—

ਖੋਟੇ ਕਉ ਖਰਾ ਕਹੈ ਖਢੇ ਸਾਰ ਨ ਜਾਣੈ ॥

ਅੰਧੇ ਕਾ ਨਾਉ ਪਾਰਖੂ ਕਲਿਕਾਲ ਵਿਡਾਣੈ ॥.....

(੧੮)

ਮੀਠੋ ਕਉ ਕਉੜਾ ਕਹੈ ਕੜੂਏ ਕਉ ਮੀਠਾ ॥

ਰਾਤੇ* ਕੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰਹਿ ਐਸਾ ਕਲਿ ਮਹਿ ਡੀਠਾ ॥

[ਗਉੜੀ ਮਃ ੧, ਅਸਟ:-੧੮

ਕਲਿਜੁਗ ਕੈਸਾ ਹੈ, ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਮਤਲਬ ਪ੍ਰਸਤੀ, ਖੁਦ
ਪ੍ਰਸਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਾਧਨਾ ਵੱਲ ਕਿਸੇ ਦੀ ਰੁਚੀ
ਨਹੀਂ। ਨਾਮ ਜਪਣ ਵਾਲੇ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਬਦਨਾਮੀ ਦੇ ਭਾਗੀ ਹਨ—

ਜੇ ਕੋ ਸਤੁ ਕਰੇ ਸੋ ਛੀਜੈ ਤਪ ਘਰਿ ਤਪੁ ਨ ਹੋਈ ॥

ਜੇ ਕੋ ਨਾਉ ਲਏ ਬਦਨਾਵੀ ਕਲਿ ਕੇ ਲਖਣ ਏਈ ॥੩॥

[ਰਾਮਕਲੀ ਮਃ ੧, ਅਸਟਪਦੀ-੧

ਅਸੀਂ ਗਿਆਨੀਆਂ ਦੀ ਤੇ ਪੰਡਤਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਦੇਖ ਚੁਕੇ
ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਆਮ ਟੱਬਰਦਾਰ ਸੰਸਾਰੀ ਦਾ ਹਾਲ ਵੀ ਭਾਪ ਚੁਕੇ ਹਾਂ।
ਹੁਣ ਰਹੀ ਇਹ ਗੱਲ ਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਕੀ ਹਾਲ ਸੀ ?
ਅਜ ਕਲ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਦੇ ਸਮੇਂ ਉਸ ਵਕਤ ਦਾ ਸਹੀ ਅੰਦਾਜ਼ਾ
ਲਗਾਉਣਾ ਕਠਿਨ ਹੈ।

ਇਹ ਜ਼ਮਾਨਾ ਹੋਰ ਹੈ, ਉਹ ਜ਼ਮਾਨਾ ਹੋਰ ਸੀ। ਉਸ
ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਰਾਜੇ ਰਾਜ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਪਰਜਾ
ਰਾਜ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਰਾਜੇ ਸੀਹ ਮੁਕਦਮਾਂ ਕੁਤੇ
ਸਨ। ਇਸ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਪਰਜਾ ਸੀਹ ਹੈ ਤੇ ਮੁਕਦਮਾਂ ਦੀ
ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਹਾ
ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਬਗ਼ੈਰ ਰਿਸ਼ਵਤ ਦੇ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ

‘ਭਗਤਿ ਵਿਚ ਰਚਿਆਂ ਹੋਇਆਂ। ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਕਿਹਾ:—

ਕਬੀਰ ਪਾਪੀ ਭਗਤਿ ਨ ਭਾਵਈ ਹਰਿ ਪੂਜਾ ਨ ਸੁਹਾਇ ॥

ਮਾਖੀ ਚੇਦਨੁ ਪਰਹਰੈ ਜਹ ਬਿਗੰਧ ਤਹ ਜਾਇ ॥ ੬੮ ॥

[ਸਲੋਕ ਕਬੀਰ ਜੀ

† ਸਰਕਾਰੀ ਲਗਾਨ ਤੇ ਮਾਮਲਾ ਆਦਿਕ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨਵਾਲੇ ਕਰਮਚਾਰੀ।

(੧੯)

ਸਰਦਾ। ਜਿਤਨਾਂ ਚਿਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਲੈ ਦੇ ਨਾ ਲਓ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੋ
ਸਕਦਾ। ਰਾਜੇ ਕੋਲੋਂ ਨਿਆਂ ਤਦੇ ਕਰਵਾ ਸਕਦੇ ਹੋ ਜੇ ਤੁਹਾਡੇ ਹੱਥ
ਪੱਲੇ ਦੇਣ ਲਈ ਕੁਛ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਵਿੱਤ੍ਰ ਵਾਕ ਇਹ ਹੈ:—

ਲਏ ਦਿਤੇ ਵਿਣੁ ਰਹੈ ਨ ਕੋਇ ॥

ਰਾਜਾ ਨਿਆਉ ਕਰੇ ਹਥਿ ਹੋਇ ॥

[ਆਸਾ ਮਹਲਾ ੧-੪

ਜੇ ਕੋਈ ਯਾਰੀਬ ਹੈ, ਜੇ ਕਿਸੇ ਪਾਸ ਹਥੋਂ ਦੇਣ ਲਈ ਕੁਛ
ਨਹੀਂ, ਜੇ ਕੋਈ ਰੱਬ ਦਾ ਵਾਸਤਾ ਪਾਕੇ ਨਿਆਂ ਦੀ ਆਸ ਰਖਦਾ
ਹੈ, ਜੇ ਕੋਈ ਐਵੇਂ ਮਿਲ ਗਿਲ ਕੇ ਰਹਿਮ ਦੀ ਦਰਖਾਸਤ ਕਰਦਾ
ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਕੋਈ ਸੁਣਵਾਈ ਨਹੀਂ। ਨਿਰੇ ਦਰਸਨ ਮਾਤ੍ਰ ਨਾਲ
ਕਿਸੇ ਹਾਕਮ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਦਇਆ ਨਹੀਂ ਉਪਜਦੀ:—

ਦਰਸਨਿ ਦੇਖਿਐ ਦਇਆ ਨ ਹੋਇ ॥.....

ਕਹੈ ਖੁਦਾਇ ਨ ਮਾਨੈ ਕੋਇ ॥ ੩ ॥

ਮਾਣਸ ਮੂਰਤਿ ਨਾਨਕ ਨਾਮੁ ॥

ਕਰਣੀ ਕੁਤਾ ਦਰਿ ਫੁਰਮਾਨੁ ॥

[ਆਸਾ ਮ: ੧-੪

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਤਾਕਤ ਹੈ, ਜੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਅਹਿਲਕਾਰ
ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੁਤਬਿਆਂ ਦੇ ਵਡੇ ਵਡੇ ਨਾਮ ਹਨ, ਉਹ ਸਿਰਫ
ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਹਨ, ਕਰਣੀ ਵਿਚ ਕੁੱਤੇ ਹਨ; ਕੁੱਤਾ ਜੇ ਲੋਭ
ਦੀ ਖਾਤਰ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਉਤੇ ਖੜਾ ਸਭ ਹੁਕਮ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵੇਲੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਕੀ ਹਾਲਤ
ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕੀ ਵੈਭਵ ਸੀ, ਕੀ ਰੋਅਬ ਸੀ, ਕੀ ਵਸੀਕਾਰ ਸੀ,
ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਅਵਸਥਾ ਕਿਸ ਚਿਹਨੀਅਤ ਦੀ ਮਾਲਕ ਸੀ,
ਉਹ ਕਿਸ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ, ਤਸੱਦਦ, ਬੇਰਹਿਮੀ, ਬੇਹੁਰਮਤੀ ਤੇ
ਨਿਰਦੇਖਤਾ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਤੁਲਣਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ

(੨੦)

ਨੇ ਕਸਾਈਆਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ:-

ਕਲਿ ਕਾਤੀ ਰਾਜੇ ਕਾਸਾਈ
ਧਰਮੁ ਪੰਖ ਕਰਿ ਉਡਰਿਆ ॥

[ਵਾਰ ਮਾਝ ਮਹਲਾ ੧-੧੬

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਵਾਕ 'ਕਲਿ ਕਾਤੀ ਰਾਜੇ ਕਾਸਾਈ' ਬਹੁਤ ਵਜ਼ਨ ਵਾਲਾ ਬਚਨ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੁਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਇਕ ਗੰਭੀਰ ਸਵਾਲ ਛੇੜਿਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕੂੜ ਦੀ ਮੱਸਿਆ ਦਾ ਹਨੇਰਾ ਛਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਸੱਚ ਦਾ ਚੰਦਮਾ ਛਿਪ ਗਿਆ ਹੈ, ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਰਾਹ ਨਹੀਂ ਦਿੱਸਦਾ ਤੇ ਫੇਰ ਪੁੱਛਿਆ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਕੀ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ? ਇਹ ਗੰਭੀਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੈ:-

ਕੂੜੁ ਅਮਾਵਸ ਸੁਚੁ ਚੰਦਮਾ ਦੀਸੈ ਨਾਹੀ ਕਹ ਚੜ੍ਹਿਆ ॥

ਹਉ ਭਾਲਿ ਵਿਕੁੰਨੀ ਹੋਈ ॥

ਆਪੋਰੈ ਰਾਹੁ ਨ ਕੋਈ ॥

ਵਿਚਿ ਹਉਮੈ ਕਰਿ ਦੁਖੁ ਰੋਈ ॥

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਕਿਨਿਬਿਧਿਗਤਿ ਹੋਈ ॥ [ਵਾਰ ਮਾਝ ਮਹਲਾ ੧-੧੬

ਏਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਕੀ ਹੈ? ਇਹ ਜਵਾਬ ਹਰ ਇਕ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਅਪਣੀ ਬੁਧਿ ਅਨੁਸਾਰ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਕੀ ਸਾਰੀ ਸਿਖ ਤਵਾਰੀਖ ਦਾ ਵਿਕਾਸ, ਉਸ ਜ਼ਮਾਨੇ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਹੁਣ ਤਕ, ਏਸੇ ਉੱਤਰ ਦੇ ਪ੍ਰਯਤਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਤੇ ਕੀ ਇਹ ਜਵਾਬ 'ਤਸੱਲੀ' ਬਖਸ਼ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ? ਕੀ ਸਾਰੀ ਸਿਖ ਲਿਟਰੇਚਰ ਏਸੇ ਗਲ ਦੀ ਮੂਤਲਾਸ਼ੀ ਹੋਕੇ ਨਹੀਂ ਘੁੰਮ ਰਹੀ ਕਿ ਕਲਿਜੁਗ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਹ ਲੱਭਿਆ ਜਾਵੇ? ਕੀ ਅਸੀਂ ਪਿਛਲੇ ਚਾਰ ਸੌ ਵਰ੍ਹੇ ਦੇ ਅਪਣੇ ਯਤਨ ਨਾਲ ਕਲਿਜੁਗ ਦੀ ਕਾਤੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਟਾ ਸਕੇ ਹਾਂ? ਕੀ ਅਸੀਂ ਸਮਝ ਵੀ ਸਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕਲਿਜੁਗ ਅਸਲੀਅਤ ਵਿਚ ਚੀਜ਼ ਵੀ ਕੀ ਹੈ?

ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਕਲਿਜੁਗ ਦੀ ਕਥਾ ਲਿਖੀ ਹੈ, ਕਿਹਾ ਹੈ:—

“ਤਬਿ ਮਨੁਖ ਕਾ ਸਰੂਪ ਕਰਿਕੈ ਆਇਆ, ਹਥ ਜੋਤਿ ਕਰਿ ਖੜਾ ਹੋਆ। ਤਬ ਬਾਬੇ ਪਛਿਆ: ਫੁਈ ਤੂੰ ਕੋਣ ਹੈ ? ਤਬਿ ਉਨ ਆਖਿਆ, ਜੀ ਮੈਨੂੰ ਤੂੰ ਨਾਹੀ ਜਾਣਦਾ ? ਮੈਂ ਕਲਿਜੁਗ ਹਾਂ, ਅਰ ਤੇਰੇ ਮਿਲਨੇ ਨੂੰ ਆਯਾ ਹਾਂ।”

ਕਲਿਜੁਗ ਦਾ ਮਨੁਖ ਰੂਪ ਧਾਰਕੇ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਇਕ ਦਿਲਚਸਪ ਘਟਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਥਾ ਜ਼ਜ਼ਾਦਾ ਸੁਆਦੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਅਸੀਂ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕਲਿਜੁਗ ਨੇ ਮਨੁਖ ਬਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਕਈ ਹੋਰ ਰੂਪ ਧਾਰੇ। ਲਿਖਿਆ ਹੈ:—

“ਤਬਿ ਬਾਬਾ ਦੇਖੈ ਤਾਂ ਅੰਧੇਰੀ ਬਹੁਤ ਆਈ, ਦਰਖਤਿ ਲਗੇ ਉਡਣਿ। ਤਬਿ ਮਰਦਾਨਾ ਬਹੁਤ ਭੈਮਾਨ ਹੋਇਆ, ਆਖਿਓਸੁ; ‘ਜੀਉ ਪਾਤਿਸਾਹ, ਆਣਿ ਉਜਾੜ ਵਿਚ ਪਾਇ ਮਾਰਿਓ, ਗੋਰ ਖਫਟਹੁ ਭੀ ਗਏ’। ਤਬ ਗੁਰੁ ਬਾਬੇ ਕਹਿਆ: ‘ਮਰਦਾਨਿਆਂ ਕਾਹਲਾ ਹੋਹੁ ਨਾਹੀ’। ਤਬ ਮਰਦਾਨੇ ਆਖਿਆ: ‘ਅਜ ਤੋੜੀ ਏਡਾ ਹੋਆ ਹਾਂ, ਇਹ ਬਲਾ ਤਾਂ ਨਾਂਹੀ ਠਿਠੀ, ਜੁ ਏਹੁ ਕਿ ਆਇਆ ਹੈ ਅਸਾਡੇ ਜੀਅਤੇ ਤਾਂਈ’। ਤਬਿ ਅਗਨਿ ਕਾ ਰੂਪ ਦਿਖਾਲਿਆ। ਜੇ ਧੂਆਂ ਚਉਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਤੋਂ ਉਠਿਆ, ਚਾਰੇ ਕੁੰਛਾਂ ਅਗਨਿ ਹੋਈਆਂ। ਤਬਿ ਮਰਦਾਨਾ: ਮੂੰਹ ਢੱਕਕੇ ਪੈ ਰਹਿਆ। ਆਖਿਓਸੁ: ਜੀਵਣਾ ਰਹਿਆ.....”।

ਮਰਦਾਨੇ ਦਾ ਕਲਿਜੁਗ ਤੋਂ ਡਰਨਾ ਇਕ ਵਿਚਾਰ ਜਨਕ ਘਟਨਾ ਹੈ। ‘ਮਰਦਾਨਾ’ ਕੀ ਆਖ ਤੇ ਡਰਨਾ ਕੀ ਆਖ, ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਰਦਾਨਗੀ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਸੂਰਮਤਾਈ ਦਾ ਸਾਖੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਬਹਾਦਰ ਸੀ, ਮਰਦਾਨਾ ਸੀ ਪਰ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਕੋਲ ਉਹ ਵਿਦਯਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤਾਪ ਨਾਲ ਕਲਿਜੁਗ ਉਤੇ ਫਤਹ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਲਿਜੁਗ ਦੇ

(੨੨)

ਅੰਦਰ ਇਕ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਉਪਰ ਉਂਗਲ ਰਖਣ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਢੈ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਦੁਨੀਆਂ ਭੁੱਲ ਗਈ ਸੀ। ਏਸ ਗਲ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਮਰਦਾਨੇ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਕਰਨ ਲਈ ਆਇਆ ਸੀ ਤੇ ਮਰਦਾਨੇ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਸਾਰੀ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ। ਬਾਬੇ ਦੇ ਬਗ਼ੈਰ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਏਸ ਭੇਦ ਨੂੰ ਉਸ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ। ਏਸ ਭੇਦ ਵਿਚ ਕਲਿਜੁਗ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਦਾ ਰਾਜ਼ਛਿਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਦਿਤਾ:—

ਕਲੀ ਕਾਲ ਮਹਿ ਇਕ ਕਲ ਰਾਖੀ ॥

ਬਿਨੁ ਗੁਰ ਪੂਰੇ ਕਿਨੈ ਨ ਭਾਖੀ ॥

[ਮਾਰੂ ਮਹਲਾ ੧, ਸੋਲਹਾ-੪

ਇਹ ਕੀ 'ਕਲ' ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਏਸ ਗਲ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿਤਾ, ਉਹਨਾਂ ਕਿਹਾ:—

ਕਲਿ ਕੀਰਤਿ ਪਰਗਟੁ ਚਾਨਣੁ ਸੰਸਾਰਿ ॥

ਗੁਰਮੁਖਿ ਕੋਈ ਉਤਰੈ ਪਾਰਿ ॥

[ਮਾਝ ਵਾਰ ਮਹਲਾ ੬-੧੬

ਉਹਨਾਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਏਸ ਕਲਿਜੁਗ ਦੇ ਅੰਧੇਰੇ ਵਿਚ ਇਕੋ ਚਾਨਣਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਰਸਤਾ ਦਿੱਸ ਪੈਂਦਾ ਹੈ; ਉਹ ਹੈ ਕੀਰਤਨ। ਪਰ ਇਹ ਕੀਰਤਨ ਰਤਨ ਹੈ ਜੋ ਐਵੇਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਉਸੇ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:—

ਜਿਸਨੋ ਨਦਰਿ ਕਰੇ ਤਿਸੁ ਦੇਵੈ ॥

ਨਾਨਕ ਗੁਰਮੁਖਿ ਰਤਨੁ ਸੋ ਲੇਵੈ ॥

[ਵਾਰ ਮਾਝ ਮਹਲਾ ੩-੧੬

ਏਹੋ ਸ਼ਬਕ ਦਿੜਾਉਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਮਾਹਿਬਾਂ ਨੇ ਅਵਤਾਰ ਲੀਤੇ ਕਿ ਕਲਿਜੁਗ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾਓ। ਪੰਚਮ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਹੋਕਾ ਦਿਤਾ ਕਿ ਸਾਰੇ ਜੁਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਲਿਜੁਗ ਉੱਤਮ ਹੈ:—

(੨੩)

ਸਤਿਜੁਗੁ ਤ੍ਰੇਤਾ ਦੁਆਪਰੁ ਡਣੀਐ
ਕਲਿਜੁਗੁ ਉਤਮੋ ਜੁਗਾ ਮਾਹਿ ॥

[ਆਸਾ ਮ: ੫-੧੪੦

ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਕਲਿਜੁਗ ਦੇ ਲੱਛਣ ਲਿਖੇ ਹਨ
ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ:—

ਕਲਜੁਗ ਵਿਚ ਜੋ ਬਲਵਾਨ ਹੋਵੇਗਾ ਉਹੋ ਹੀ ਸ਼੍ਰਾਮੀ ਸਮਝਿਆ
ਜਾਏਗਾ, ਜਾਤਿ ਦਾ ਜਾ ਕੁਲ ਦਾ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਜਿਸ ਦੇ
ਮੂੰਹੋਂ ਜੋ ਨਿਕਲ ਜਾਏਗਾ ਉਹੋ ਹੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਏਗਾ। ਕਲਿਜੁਗ
ਵਿਚ ਸੋਨਾ, ਮਣੀ, ਬਸਤ੍ਰ ਆਦਿਕ ਘਟ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਕੋਸ਼ਾਂ
ਦੀ ਸਜਾਵਟ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵਿਭੂਸ਼ਤ ਕਰਨਗੀਆਂ। ਕਲਿਜੁਗ
ਵਿਚ ਸਾਰਾ ਧਨ ਘਰ ਬਨਾਉਣ ਵਿਚ ਹੀ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਏਗਾ, ਦਾਨ
ਪੁੰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਬਚੇਗਾ। ਕਲਿਜੁਗ ਵਿਚ ਸੂਦਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨਾਲ
ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਦਾਵਾ ਕਰਨਗੇ। ਗਊਆਂ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁਧ ਦੇ
ਮੁਤ ਬਕ ਰਹਿ ਜਾਏਗਾ। ਕਲਿਜੁਗ ਵਿਚ ਲੋਕ ਬਗੈਰ ਇਸ਼ਨਾਨ ਦੇ ਹੀ
ਭੋਜਨ ਕਰਨਗੇ। ਬਾਨ ਪ੍ਰਸਤ ਲਗ ਬਨ ਦੇ ਕੰਦ ਮੂਲ ਛਡਕੇ ਗ੍ਰਾਮ ਭੋਜਨ
ਸ੍ਰੀਕਾਰ ਕਰਨਗੇ, ਮੰਨਥਾਮੀ ਲੋਕ ਮਿੱਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ਸਨੇਹ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਬੱਝੇ
ਰਹਿਣਗੇ। ਕਲਿਜੁਗ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਲੋਕ ਪ੍ਰਜਾ ਦੀ ਰਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੇ,
ਪ੍ਰੰਤੂ 'ਕਰ' ਲੈਣ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਪ੍ਰਜਾ ਦਾ ਧਨ ਖੋਹਣਗੇ। ਕਲਿਜੁਗ ਵਿਚ
ਲੋਕ ਮੰਦ ਬੁਧਿ, ਵਯਰਥ ਚਿੰਨ੍ਹ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਦੁਸ਼ਟ ਚਿਤ ਵਾਲੇ
ਹੋਣਗੇ। ਕਲਿਜੁਗ ਵਿਚ ਸੱਸ ਤੇ ਸੌਹਰਾ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋਣਗੇ, ਮਾਤਾ
ਪਿਤਾ ਪਿੱਛੇ ਪੈ ਜਾਣਗੇ।

ਬੜੇ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਕਈ ਹੋਰ ਲੱਛਣ ਲਿਖੇ ਹਨ, ਉਪਰ
ਜੋ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਉਹ ਕੁਛ ਚੋਣਵੇਂ ਨਰਮ ਨਰਮ ਹਨ। ਕਲਿਜੁਗ
ਵਿਚ ਜੋ ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਹੋ ਉਹ ਵੀ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਇਕ ਕਥਾ
ਬਣਾ ਕੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵੇਰ ਕੁਛ ਮੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਚਰਚਾ
ਛਿੜ ਪਈ ਕਿ ਕਿਸ ਸਮੇਂ ਬੌਝਾ ਜਿਤਨਾ ਪੁੰਨ ਵੀ ਮਹਾਨ ਫਲ
ਦੇਂਦਾ ਹੈ? ਏਸ ਸੰਸ਼ਯ ਨੂੰ ਨਿਰਵਿਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਮੁਨੀ ਲੋਕ

ਮਹਾਂ ਮੁਨੀ ਵਜਾਸ ਜੀ ਪਾਸ ਆਏ। ਵਜਾਸ ਜੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਗੰਗਾ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਸੋ ਮੁਨੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਨਜ਼ਦੀਕ ਹੀ ਬੈਠ ਗਏ। ਵਜਾਸ ਜੀ ਨੇ ਜਲ ਵਿਚ ਟੁੱਭੀ ਲਾਈ ਫੇਰ ਪਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਉਠਕੇ ਉੱਚੀ ਸਾਰੀ ਇਹ ਕਿਹਾ : 'ਕਲਿਜੁਗ ਹੀ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਹੈ'।

ਵਜਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਟੁੱਭੀ ਲਾਈ ਤੇ ਜਲ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਕੇ ਕਿਹਾ : 'ਐ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟੋ ! ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਹੋ, ਤੁਸੀਂ ਪੰਨਯ ਹੋ।' ਵਜਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਟੁੱਭੀ ਲਾਈ ਤੇ ਜਲ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਕਿਹਾ : 'ਹੇ ਇਸਤੀਓ ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਹੋ, ਤੁਸੀਂ ਪੰਨਯ ਹੋ।' ਏਸ ਪਿਛੋਂ ਵਜਾਸ ਜੀ ਨਿਯਮਾਨੁਸਾਰ ਨਿਤ ਕਰਮ ਤੋਂ ਵਿਹਲੇ ਹੋ ਕੇ ਆਏ ਤਾਂ ਮੁਨੀ ਜਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਆ ਗਏ। ਵਜਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਦਰ ਨਾਲ ਸਭ ਨੂੰ ਯਥਾ ਯੋਗ ਆਸਣ ਤੇ ਬਿਠਾਇਆ ਤੇ ਸਭ ਦੀ ਕੁਸ਼ਲ ਪੁੱਛੀ। ਤਦ ਮੁਨੀਆਂ ਨੇ ਕਿਹਾ : 'ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਇਕ ਸੰਸਾ ਨਵਿਰਤ ਕਰਨ ਹਿਤ ਆਏ ਸਾਂ ਪਰ ਖੈਰ ਹੁਣ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ। ਤੁਸੀਂ ਸਾਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਗੱਲ ਦੱਸੋ : ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਆਪ ਨੇ ਜੋ ਕਈ ਵਾਰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਕਲਿਜੁਗ ਹੀ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਹੈ, ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਹੀ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਹਨ, ਇਸਤੀਆਂ ਹੀ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਹਨ ਤੇ ਪੰਨਯ ਹਨ, ਸੋ ਇਹ ਕੀ ਗੱਲ ਹੈ?' ਸ੍ਰੀ ਵਜਾਸ ਜੀ ਬੋਲੇ : 'ਹੇ ਮੁਨੀਓ ! ਮੁਣੋ ! ਜੋ ਫਲ ਸਤਿਜੁਗ ਵਿਚ ਦਸ ਵਰ੍ਹੇ ਤਪਸਯਾ, ਬ੍ਰਹਮਚਰਯ ਅਤੇ ਜਪ ਆਦਿ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਮਨੁਖ ਤੋਂ ਤੇ ਵਿਚ ਇਕ ਵਰ੍ਹੇ ਵਿਚ, ਦ੍ਰਾਪਰ ਵਿਚ ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਕਲਿਜੁਗ ਵਿਚ ਇਕ ਇਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਏਸ ਕਾਰਣ ਮੈਂ ਕਲਿਜੁਗ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਜੋ ਫਲ ਸਤਿਜੁਗ ਵਿਚ ਧਿਆਨ, ਤੋਂ ਤੇ ਵਿਚ ਯੋਗ, ਦ੍ਰਾਪਰ ਵਿਚ ਦੇਵ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹੀ ਫਲ ਕਲਿਜੁਗ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੰਦ ਦੇ ਨਾਮ ਕੀਰਤਨ* ਤੋਂ

* ਬਿਆਸ ਬਿਚਾਰਿ ਕਹਿਓ ਪਰਮਾਰਥੁ ਰਾਮ ਨਾਮ ਸਰਿ ਨਾਹੀ ॥

[ਸੋਰਠ ਰਵਿਦਾਸ-ੳ

ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਹੇ ਮੁਨੀਓਂ ! ਕਲਜੁਗ ਵਿਚ ਥੋੜੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਮਹਾਨ ਧਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਏਸ ਵਾਸਤੇ ਮੈਂ ਕਲਿਜੁਗ ਨਾਲ ਅਤਿ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹਾਂ ।

ਹੁਣ ਸੁਣੋ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਦੀ ਗੱਲ । ਉਹ ਇਹ ਹੈ : ਜੇ ਸ਼ੂਦਰਨਹੀਂ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਬ੍ਰਹਮਚਰਯ ਪਾਲਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵੇਦ ਪੜ੍ਹਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਫੇਰ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਇਆਂ ਜੇ ਧਨ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਯੱਗ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ । ਏਸ ਵਿਚ ਵੀ ਵਜਰਥ ਵਾਰਤਾਲਾਪ, ਵਜਰਥ ਭੋਜਨ, ਵਜਰਥ ਖਾਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਰਾਵਟ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਸੰਯਮ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ । ਪਰ ਜੇ ਕੋਈ ਗ਼ਲਤੀ ਹੋ ਜਾਏ ਤਾਂ ਬੜਾ ਦੋਸ਼ ਲਗਦਾ ਹੈ । ਏਸ ਲਈ ਉਹ ਅਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਮੁਤਾਬਿਕ ਖਾ ਪੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ, ਉਹ ਹਰ ਗੱਲ ਵਿਚ ਪਰਤੰਤ੍ਰ ਹਨ । ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਬੜੇ ਕਲੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ 'ਪੁੰਨਯ ਲੋਕ' ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਪ੍ਰੰਤੂ ਸ਼ੂਦਰ ਨੂੰ ਇਹ ਬਿਪਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ । ਉਹ ਕੇਵਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨਾਲ ਹੀ ਸਦਗਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ । ਏਸ ਵਾਸਤੇ ਮੈਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸ਼ੂਦਰ ਧੰਨਯ ਹਨ ।

ਇਸਤੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ੇਸ਼ਟ ਹੋਣ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ 'ਆਦਮੀ' ਵਾਸਤੇ ਫ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਅਪਣੇ ਧਰਮ ਅਨੁਕੂਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਧਨ ਨਾਲ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸੁਪਾਤ੍ਰ ਨੂੰ ਦਾਨ ਦੇਵੇ ਤੇ ਵਿਧਿਪੂਰਵਕ ਯੱਗ ਕਰੇ । ਧਨ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਤੇ ਉਸ ਧਨ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਰੱਖਣ ਵਿਚ ਮਹਾਨ ਕਲੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਧਨ ਦੇ ਖਰਚ ਵਿਚ ਕਈ ਸੰਤਾਪ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਜੇ ਉਹ ਭੈੜੇ ਤ੍ਰੀਕੇ ਤੇ ਖਰਚਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਕਈ ਦੋਸ਼ ਲਗਦੇ ਹਨ । ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਈ ਕਾਸ਼ਟਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਮਨੁੱਖ 'ਪੁੰਨਯ ਲੋਕ' ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸਤੀਆਂ ਤਾਂ ਤਨ ਮਨ ਬਚਨ ਨਾਲ ਖਤਿ ਦੀ ਐਕਸ਼ਨ

(੨੬)

ਕਰਨ ਨਾਲ ਬਠੀਰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮੁਸ਼ਕਤ ਦੇ 'ਸੂਭ ਲੋਕ' ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ
ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀਆਂ
ਕਠਨਾਈਆਂ ਝੱਲਣੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਏਸ ਲਈ ਮੈਂ ਕਿਹਾ
ਹੈ ਕਿ ਇਸਤੀਆਂ ਧੰਨ ਹਨ ।

ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਤੇ ਪੁਰਾਣਾਂ ਤੇ ਤੰਤ੍ਰ ਫ਼ੀਥਾਂ ਵਿਚ
ਕਲਿਜੁਗ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ । ਕਲਕੀ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਕਲਿਜੁਗ ਦੀ
ਉਤਪਤਿ ਲਿਖੀ ਹੈ । ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਅਧਰਮ' ਦਾ ਵਿਆਹ
'ਮਿਥਯਾ' ਨਾਲ ਹੋਇਆ । ਉਸ ਤੋਂ 'ਦੰਭ' ਨਾਮ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ ਪੈਦਾ
ਹੋਇਆ । ਅਗੋਂ ਦੰਭ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ 'ਲੋਭ' ਹੋਇਆ, ਫੇਰ ਲੋਭ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ
'ਕ੍ਰੋਧ', ਅਗਾਹਾਂ ਕ੍ਰੋਧ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ 'ਕਲਿਜੁਗ' ਹੋਇਆ ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਕਲਿਜੁਗ ਦੀ ਉਤਪਤਿ
ਚੰਡਾਲ ਦੇ ਘਰ ਲਿਖੀ ਹੈ । ਯਥਾ:—

ਇਸ ਕਲਿਜੁਗ ਮਹਿ ਕਰਮ ਧਰਮੁ ਨ ਕੋਈ ॥

ਕਲੀ ਕਾ ਜਨਮੁ ਚੰਡਾਲ ਕੈ ਘਰਿ ਹੋਈ ॥

[ਗਉੜੀ ਮਹਲਾ ੩-੩੦

ਫੇਰ ਕ੍ਰੋਧ ਨੂੰ ਚੰਡਾਲ ਕਿਹਾ ਹੈ । ਯਥਾ:—

ਓਨਾ ਪਾਸਿ ਦੁਆਸਿ ਨ ਭਿਟੀਐ

ਜਿਨ ਅੰਤਰਿ ਕ੍ਰੋਧੁ ਚੰਡਾਲ ॥ ੩ ॥

[ਸਿਰੀ ਠਾਗੁ ਮ: ੪-੬੬

ਏਸ ਹਿਸਾਬ ਵੀ ਕਲਿਜੁਗ ਕ੍ਰੋਧ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ ਬਣਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ
ਕਲਕੀ ਪੁਰਾਣ ਦਾ ਮਤਿ ਹੈ ।

ਕਲਿਜੁਗ ਦਾ ਮੂਲ ਕ੍ਰੋਧ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਫੇਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਹੇ ਕਲਿ ਮਲ ਕ੍ਰੋਧ ਕਦੰਚ ਕਰਣਾ ਨ ਉਪਰਜਤੇ ॥

[ਸਲੋਕ ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ ਮ: ੫-੪੭

ਹਰ ਇਕ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਨੇ ਕਲਿਜੁਗ ਉਪਰ ਫਤਹ ਪਾਉਣ ਲਈ
ਉਪਾਇ ਲਿਖੇ ਹਨ; ਮੰਨੂੰ ਸੰਹਿਤਾ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:—

: ਸਤਿਜੁਗ ਵਿਚ ਤਪਸਯਾ, ਤ੍ਰੇਤਾ ਵਿਚ ਗਫ਼ਾਨ, ਦ੍ਵਾਪਰ ਵਿਚ ਯੱਗ, ਪਰੰਤੂ ਕਲਿਜੁਗ ਵਿਚ 'ਦਾਨ' ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਰਮ ਹੈ।

ਸ਼ਿਵ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਸ਼ਿਵ ਪੂਜਾ ਹੀ ਕਲਿਜੁਗ ਦਾ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਸਾਧਨ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਸਕੰਦ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਕਾਂਸ਼ੀ ਦੇ ਮਹਾਤਮ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਹੈ। ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਾਂਸ਼ੀ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਰਹਿੰਦੇ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਛੁਟਕਾਰਾ ਕਲਿਜੁਗੀ ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਹੋਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਮ ਪਦ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਭਵਿਸ਼ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਲਿਜੁਗ ਵਿਚ ਗੰਗਾ ਹੀ ਇਕ ਮਾਤ੍ਰ ਤੀਰਥ ਹੈ। ਲਿਖਿਆ ਹੈ:-

ਸਤਿਜੁਗ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਤੀਰਥ, ਤ੍ਰੇਤਾ ਵਿਚ ਪੁਸ਼ਕਰ, ਦ੍ਵਾਪਰ ਵਿਚ ਕੁਰਖੇਤ੍ਰ, ਪਰ ਕਲਿਜੁਗ ਵਿਚ ਗੰਗਾ ਹੀ ਇਕ ਮਾਤ੍ਰ ਤੀਰਥ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਏ।

ਤੰਤ੍ਰ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਲਿਜੁਗ ਵਿਚ 'ਬੀਰ ਸਾਧਨ' ਪਰਤਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਫਲਦਾਇਕ ਹੈ (ਉਲਾਸ ਤੰਤ੍ਰ)।

ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਤਨੇ ਬੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗ੍ਰੰਥ ਹਨ ਉਹ ਸਾਰੇ ਏਸ ਗਲ ਵਿਚ ਸਹਿਮਤ ਹਨ ਕਿ ਕਲਿਜੁਗ ਬੜਾ ਭੇੜਾ ਜੁਗ ਹੈ, ਪਰ ਏਸ ਵਿਚ ਮੁਕਤੀ ਸਹਲ ਹੈ। ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਉਪਾਵਾਂ ਵਿਚ ਭਿੰਨ ਭੇਦ ਹੈ। ਜਿਤਨੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਤੇ ਸਿੰਮ੍ਰਤੀਆਂ ਹਨ ਸਭ ਏ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਤਰੀਕੇ ਹਨ। ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੇ 'ਇਕ' ਦੇ ਉਪਰ ਬੋਰਦਿਤਾ ਹੈ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਕਈ ਹੋਰ ਫਾਲਤੂ ਗਲਾਂ ਚਮੜੇ ਦਿਤੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਪੁਰਾਣ ਨਾਮ ਕੀਰਤਨ ਤੇ ਆਏ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅਫ਼ੜ ਪਿਛੜ ਹੋਰ ਇਤਨੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਹੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਅਸਲੀ ਗੱਲ ਭਰਮ ਦੀਆਂ ਬਾਤਾਂ ਹੋਣ ਦਬ ਕੇ ਬੇਅਸਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਏਹੋ ਹੀ ਕਲਿਜੁਗ ਦਾ ਲੱਛਣ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤੇ ਮਾਇਆ ਦਾ ਐਸਾ ਲੇਖ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੱਚ ਅਧਮੋਇਆ ਜਿਹਾ ਹੋਕੇ ਹੋਠ ਨਿਸੱਤਾ

(੨੮)

ਪਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕੌਣ ਹੈ ਜੋ ਏਸ ਭਰਮ ਜਾਲ ਨੂੰ ਤੋੜੇ ? ਕੌਣ ਹੈ ਜੋ ਏਸ ਕੀਰਤਨ ਵਾਲੇ ਸੱਚ ਦਾ ਸੂਰਜ ਮੁੜ ਉਦਯ ਕਰੇ ? ਕੌਣ ਹੈ ਜੋ ਮੁੜ ਕੌਮ ਨੂੰ ਅਨਹਦ ਧੁਨੀ ਵਲ ਰੁਜੂਅ ਕਰੇ :-

ਅਨਹਦ ਧੁਨੀ ਦਰਿ ਵਜਦੇ ਦਰਿ ਸਚੈ ਸੋਭਾ ਪਾਇ ॥

[ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮਹਲਾ ੪-੭੦

ਕੌਣ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਮਿਥਯਾ ਦੇ ਭਵਸਾਗਰ ਤੋਂ ਪਾਰ ਉਤਾਰਾ ਕਰੇ ? ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵਲ ਹੀ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਸੀ:-

ਮਹਾ ਬਿਖਮੁ ਅਗਨਿ ਕਾ ਸਾਗਰ ਤਿਸਤੋ ਪਾਰਿ ਉਤਾਰਿਓ ॥

ਏਖਿ ਏਖਿ ਨਾਨਕ ਬਿਗਸਾਨੋ ਪੁਨਹ ਪੁਨਹ ਬਲਿਹਾਰਿਓ ॥

[ਨਟ ਨਾਰਾਇਣ ਮਹਲਾ ੫-੪

ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਸੀ:-

ਗੁਰੁ ਨਾਨਕ ਜਾਕਉ ਭਇਆ ਦਇਆਲਾ ॥

ਸੋ ਜਨੁ ਹੋਆ ਸਦਾ ਨਿਹਾਲਾ ॥

[ਆਸਾ ਮਹਲਾ ੫-੧੦੦

ਕਵੀ ਇਕਬਾਲ ਨੇ ਵੀ ਏਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਕ ਉਲਝਣਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਵਾਹਦਾਨੀਅਤ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸਕਿਹਾ:-

ਫਿਰ ਉਠੀ ਆਖਰ ਸਦਾ ਤੋਹੀਦ ਕੀ ਪੰਜਾਬ ਸੇ,

ਹਿੰਦ ਕੋ ਇਕ ਮਰਦੇ ਕਾਮਲ ਨੇ ਜਗਾਯਾ ਖ਼ਾਬ ਸੇ।

ਇਹ ਮਰਦੇ ਕਾਮਲ, ਬਕੌਲ ਇਕਬਾਲ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸੀ।

੪.

ਏਹੋ ਤੋਹੀਦ ਦੀ ਸਦਾ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਖਾਹਰ ਬਗਦਾਦ ਵਿਚ ਜਾ ਬਾਬੇ ਨੇ ਲਾਈ, ਉਹ ਬਾਂਗ ਦਿਤੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਅਕਾਲ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਸੀ। ਇਹ ਸੰਗੀਤਕ ਨਾਅਰਾ ਸੀ। ਸੰਗੀਤ ਕੀ

(੨੯)

ਵਸਤੂ ਹੈ ? ਇਹ ਇਕ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਸ਼ੈ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਦਿਲ-ਧਾਪ ਚਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਕਾਰਲਾਈਲ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ--

See deep enough and you see musically;
the heart of nature being everywhere music,
if you can only reach it

[Carlyle, *Hero & Hero Worship*

ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ--'ਕਾਫ਼ੀ ਡੂੰਘਾ ਤੱਕ, ਤਦ ਤੇਰਾ ਤੱਕਣਾ ਹੀ ਸੰਗੀਤਕ ਹੋ ਜਾਏਗਾ, ਤੈਨੂੰ ਮਲੂਮ ਹੋ ਜਾਏਗਾ ਕਿ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਦਿਲ ਹਰ ਥਾਂ ਉਤੇ ਇਕ ਨਾਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੱਜ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੇਰੀ ਪਹੁੰਚ ਉਥੋਂ ਤਕ ਹੋ ਸਕੇ'।

ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਇਹ ਜੀਉਂਦਾ 'ਦਿਲ-ਧੜਕਦਾ' ਨਾਦ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਗਤਿ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਉਥੋਂ ਤਕ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਇਸ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਉਥੋਂ ਤਕ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਰਾਗ ਤੇ ਅਨੁਰਾਗ ਇਕੋ ਹੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਪਸਾਰਾ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਵਿਚ ਹੈ:--

ਜੜ੍ਹ ਤੜ੍ਹ ਦਿਸਾ ਵਿਸਾ ਹੋਇ ਫੈਲਿਓ ਅਨੁਰਾਗ:।

[ਜਾਪ, ਪਾ ੧੦-੨੦

ਪਰ ਇਸ ਟਿਕਾਣੇ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਰਾਹ ਕਿਹੜਾ ਹੈ ? ਜੇ ਇਸ ਰਾਹੇ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਆਪਣਾ ਨਿਰਬਲ ਯਤਨ ਸਮੁੱਥ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਸਹੇਦ ਵਿਚ ਇਹ ਅਸਰ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਤੋਹੀਦ ਦੀ ਬਾਂਗ ਵਿਚ ਇਕ ਸਾਰੀ ਨਗਰੀ ਨੂੰ ਉਸ ਨਾਦ ਰੂਪੀ ਕੁਦਰਤੀ 'ਦਿਲ-ਧੜਕ' ਤਕ ਪਹੁੰਚਾ ਦੇਵੇ। ਪਲੇਟੋ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ:--

Music and rhythm find their way into
the secret places of the soul.

Plato [*The Republic, Book III.*

(੩੦)

ਕਿ ਰੂਹ ਦੇ ਮਰਮ ਅਸਥਾਨਾਂ ਅੰਦਰ ਜੇ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸੰਗੀਤਕ ਸੁਰ ਤੇ ਲਯ ਹੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਜਿਸ ਨਾਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਅੰਦਰਲੇ ਪਾਸੇ ਵਲ ਉਸ ਦਾ ਰੂਪ ਸੰਗੀਤਕ ਹੀ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਨਾਮ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਕਲਜੁਗ ਵਿਚ ਅਭੇਦਤਾ ਲਖਕੇ ਹੀ ਫੁਰਮਾਇਆ ਸੀ:—

ਕਲਜੁਗ ਮਹਿ ਕੀਰਤਨੁ ਪਰਧਾਨਾ ॥

ਗੁਰਮੁਖਿ ਜਪੀਐ ਭਾਇ ਧਿਆਨਾ ॥

[ਮਾਰੂ ਸੋਲਹੇ, ਮਹਲਾ ੫-੫]

ਮੁੜ ਏਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ:—

ਕੀਰਤਨ ਨਾਮੁ ਸਿਮਰਤ ਰਹਉ ਜਬ ਲਗੁ ਘਟਿ ਸਾਸੁ ॥

[ਬਿਲਾਵਲ ਮਹਲ ੫-੭੧]

ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਨਾਮ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਅੰਦਰੋਂ ਵਾਰ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ:—

‘ਯਾਦ ਸਜਣ ਦੀ’ ਹਰਦਮ ਰਹਿੰਦੀ ਲਹਿ ਗਈ ਭੂੰਘੇ ਥਾਂਈਂ,

ਵਾਂਗ ਸੰਗੀਤ ਲਹਿਰਈ ਅੰਦਰ ਬਣ ਗਈ ‘ਰਾਗ ਇਲਾਹੀ’।

ਦਾਰੂ ਵਾਂਗ ਸਰੂਰ ਚਾੜ੍ਹਦੀ, ਤਰਬ ਵਾਂਗ ਥੌਰਾਵੇ,

ਖਿੱਝੇ ਤੇ ਰਸਭਿੰਨੀ ਕਸਕੇ, ਲੱਗੇ ਫਿਰ ਸੁਖਦਾਈ।

[ਤੋਲ ਤੁਪਕੇ]

੫.

ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਬਗਦਾਦ ਜਾਣ ਦਾ ਕ੍ਰਿਕਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਾਂ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਸੀ। ਐਉਂ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਰਦਾਨਾ ਹਰ ਥਾਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਰਦਾਨਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੰਸਾਰ ਯਾਤ੍ਰਾ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਇਕ ਨਾ ਅਲੱਗ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਜੁੜ। ਕੀ ਮਰਦਾਨਾ

ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਭਗਤ ਸੀ, ਕੀ ਸਿੱਖ ਸੀ ਜਾਂ ਚੇਲਾ ਸੀ? ਹੋਰ ਜੇ ਕੁਛ ਵੀ ਹੋਵੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹਰ ਵਕਤ ਦਾ ਸਾਥੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ 'ਸਖਾ' ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ। ਏਹੋ ਉਸ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਹੋਸੀਅਤ ਇਕ ਦੋਸਤ ਦੀ, ਇਕ ਮਿਤ੍ਰ ਦੀ ਵੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪ ਹੱਸ ਖੇਡ ਖ਼ਰਦੇ ਸਨ, ਠੱਠਾ ਮਖੌਲ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਕੀ ਐਡੇ ਪੈਗੰਬਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦੋਸਤ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ? ਇਕ ਪੁਰਾਤਨ ਕਥਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵੇਰ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਇਕ ਯੁਧ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਇਆ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਮਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਫਤਹ ਹੋਈ। ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਆਖਿਆ: ਤੁਸੀਂ ਕੁਛ ਵਰ ਮੰਗੋ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਕਿਸ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਬੁਝ ਸੀ ਜੋ ਵਰ ਦਾਨ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਕਰਦਾ? ਉਸ ਕੋਲ ਸਭ ਕੁਛ ਸੀ, ਉਹ ਆਪ ਸਭ ਨੂੰ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਪਰ ਜੇ ਉਹ ਵਰ ਨਹੀਂ ਮੰਗਦਾ ਤਾਂ ਦੇਵਤੇ ਸਰਾਪ ਦੇ ਦੇਣਗੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਹਾਨੀ ਦਾ ਡਰ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਸੋਚਕੇ ਛੇਕੜ ਇਕ ਚੀਜ਼ ਮੰਗੀ, ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ: ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵਰ ਦਾਨ ਦਿਓ ਕਿ ਮੇਰੀ ਅਰਜਨ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਤੋੜ ਤੀਕ ਨਿਭ ਜਾਏ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਜੋ ਭਗਵਾਨ ਕਰਕੇ ਪੂਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਲਛਮੀ ਜਿਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਖੜੋਤੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ, ਰਿਧੀਆਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਜਿਸ ਦੇ ਵੱਸ ਵਿਚ ਸਨ, ਉਸ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਵੀ ਜੇ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ ਤਾਂ ਏਸ ਦੋਸਤੀ ਦੇ ਜਜ਼ਬੇ ਦੀ ਸੰਭਾਲ। ਕਬੀਰ ਵੀ ਦੋਸਤ ਹੀ ਲਭਦਾ ਰਿਹਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਆਖਿਆ:—

ਕਬੀਰ ਸਭੁ ਜਗੁ ਹਉ ਫਿਰਿਓ ਮਾਂਦਲੁ ਕੰਪ ਚਵਾਇ ॥

ਕੋਈ ਕਾਹੁ ਕੋ ਨਹੀ ਸਭੁ ਦੇਖੀ ਠੰਕਿ ਬਜਾਇ ॥ ੧੩ ॥

[ਸਲੋਕ ਬਘੀਰ

ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਮੈਂ ਸਾਰਾ ਜੱਗ ਫਿਰਿਆ ਦੋਸਤ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ, ਮੇਰੇ ਉਤੇ ਵੋਲ(ਮਾਂਦਲ) ਦੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ (ਤੇ ਡੋਂਡੀ ਪਿੱਟ ਰਿਹਾ ਸਾਂ) ਪਰ ਸਾਥੀ ਦੁਨੀਆਂ ਠੋਕ ਵਜਾ ਕੇ ਦੇਖ ਲਈ ਹੈ

(੩੨)

(ਅਸਲੀ ਮਿਤ੍ਰ ਨਹੀਂ ਲੱਭਾ)।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਦੁਖ ਮਿਤ੍ਰਗੀਨ ਹੋਣ ਵਿਚ ਹੋਏ ਵੀ
ਭੁੰਘਾ ਹੈ:-

ਫਰੀਦਾ ਗਲੀ ਸੁ ਸਜਣ ਵੀਹ ਇਕ ਢੁੰਢੇਈ ਨ ਲਹਾ ॥

ਧੁਖਾਂ ਜਿਉ ਮਾਂਲੀਹ ਕਾਰਣਿ ਤਿੰਨ੍ਹਾ ਮਾ ਪਿਰੀ ॥ ੯੭ ॥

[ਸਲੋਕ ਫਰੀਦ

ਪਿਆਰੇ ਸਜਣ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਮੈਂ ਮਾਲੀਹ ਦੀ ਅੱਗ
ਵਾਕੂਣ ਪੁਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਪੂਰੇ ਉਤਰਣ ਵਾਲੇ ਤਾਂ ਵੀਹ
ਦੋਸਤ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਜੋ ਪੜਤਾਲ ਵਿਚ ਠੀਕ ਬੈਠੇ ਐਸਾ
ਇਕ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ।

ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਵੀ ਦੋਸਤ ਦੀ ਕੁਰੂਰਤ ਮਹਿਸੂਸ
ਕਰਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਚਨ ਹੈ:-

ਰੁਮੁਖ ਸਉ ਕਰਿ ਦੋਸਤੀ ਸਤਿਗੁਰ ਸਉ ਲਾਇ ਰਿਤੁ ॥

ਜੀਮਣ ਮਰਣ ਕਾ ਮੂਲੁ ਕਟੀਐ ਤਾਂ ਸੁਖੁ ਹੋਵੀ ਮਿਤ ॥

[ਸਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਵਧੀਕ ਮ: ੩-੯੬

ਪਰ ਦੋਸਤ ਲੱਭਦਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ? ਇਸ ਵਿਚ ਬਾਧਾ ਕੀ
ਹੈ ? ਬੜੀਆਂ ਬੜੀਆਂ ਦੋਸਤੀਆਂ ਦੇਖੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਪੈਸੇ ਪਿਛੇ
ਟੁਟ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੁਨੀਆਂਦਾਰਾਂ ਦੀ ਮਿੱਤ੍ਰਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੀ ਹੈ ਕਿਸੇ
ਸੰਸਾਰਕ ਫਾਇਦੇ ਦੇ ਖਿਆਲ ਤੋਂ, ਤਦੇ ਹੀ ਗੁਰਵਾਕ ਹੈ:-

ਮਨਮੁਖਾ ਕੋਰੀ ਦੋਸਤੀ ਮਾਇਆ ਕਾ ਸਨਬੰਧੁ ॥

ਵੇਖਦਿਆ ਹੀ ਭਜਿ ਜਾਨਿ ਕਦੇ ਨ ਪਾਇਨਿ ਬੰਧੁ ॥

[ਰਾਮਕਲੀ ਵਾਰ ਮਹਲਾ ੫-੫

ਪਰ ਜੋ ਦੋਸਤੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਮਰਦਾਨੇ ਨਾਲ ਸੀ ਉਹ
ਮਾਯਾ ਦਾ ਸਨਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵੱਖਰੀ
ਸੀ। ਉਹ ਮਾਯਾ ਦੇ ਪੜਦੇ ਪਿਛੇ ਹੁਨਰ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਇਕ ਸੁਰ
ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਇਕ ਸੁਰ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨ

(੩੩)

ਇਕ ਸੁਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਨਬੰਧ 'ਸੁਰ ਸਨਬੰਧ' ਸੀ। ਫਰਕ ਸਿਰਫ ਇਤਨਾ ਸੀ ਕਿ ਬਾਬਾ ਸੁਰ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਜਾਂਦਾ ਸੀ*, ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਅਨਹਤ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਹੁਨਰ ਤੋਂ ਉਠਕੇ ਸੁੰਨ ਵਿਚ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਅਨਹਤ ਸੁੰਨ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਇਕ ਰੂਪ ਵਿਚਰਦਾ ਸੀ:—

ਅਨਹਤ ਸੁੰਨਿ ਰਤੇ ਸੇ ਕੈਸੇ ॥

ਜਿਸਤੇ ਉਪਜੇ ਤਿਸਹੀ ਜੈਸੇ ॥

[ਰਾਮ: ੫: ੧, ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ—੫੨

੬.

ਅਸੀਂ ਪਿਛੇ ਦੇਖ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਕਲਿਜੁਗ ਨੂੰ ਦੇਖਕੇ ਮਰਦਾਨਾ ਡਰ ਗਿਆ। ਉਹ ਭੁੱਲ ਗਿਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਯਾਦ ਨਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਕਲਿਜੁਗ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕੀ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ ਕੀਰਤਨ, ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਪਾਸ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਇਹੋ ਗੱਲ ਬਾਬਾ ਯਾਦ ਕਰਾਉਣ ਵਾਸਤੇ, ਦਿਕਾਉਣ ਵਾਸਤੇ, ਅਭਿਆਸ ਕਰਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਆਇਆ। ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਦੀ ਦੋਸਤੀ ਮਰਦਾਨੇ ਨਾਲ ਸੰਕੇਤ ਸੀ ਸੁਰਤ ਤੋਂ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਦਾ। ਬਾਬਾ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪ ਸੀ, ਮਰਦਾਨਾ ਸੁਰਤ ਸੀ। ਸੁਰਤ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਕਲਜੁਗ ਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸੁਰਤ ਡਰ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਤਾਰ ਤੋਂ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਸ਼ੋਰ ਪਾਉਣ ਲਗ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਬਾਬੇ ਨੇ ਮਰਦਾਨੇ ਨੂੰ ਏਹੋ ਗੱਲ ਸਮਝਾਈ ਕਿ 'ਡਰ ਨਾ' ਤੇ ਕਿਹਾ:—

---

* ਇਸ ਬਿਆਵਾਜ਼ ਗੀਤ ਨੂੰ ਪਰਖਣ ਲਈ ਬਤਾ Sensitive ਕਵਿ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ:—

Heard melodies are sweet, but those
unheard are sweeter.....
|Keats

(੩੪)

ਡਰੀਐ ਜੇ ਡਰੁ ਹੋਵੈ ਹੋਰੁ ॥

ਡਰਿ ਡਰਿ ਡਰਣਾ ਮਨ ਕਾ ਸੋਰੁ ॥

[ਗਉੜੀ ਮਃ ੧-੨

ਡਰ ਤੋਂ ਸੋਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸੋਰ ਤੋਂ ਡਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਿਤਨਾ ਸੋਰ ਛਿਆਦਾ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ ਉਤਨਾ ਡਰ ਵਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੋਰ ਤੇ ਡਰ ਆਪਸ ਵਿਚ ਇਕ ਚੱਕਰ ਦੀਠ 'ਸੰਗਲ ਬਥ' ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਡਰੇ ਨਾ ਤਾਂ ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਟੁੱਟ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਡਰੇ ਕਿਵੇਂ ਨਾ? ਜੇ ਸੋਰ ਦੇ ਉਲਟ ਖਿਰਤੀ ਧਾਰਨ ਕਰੇ। ਸੋਰ ਹੈ Disharmony, ਬੇਸੁਰਾਪਨ; ਇਸ ਦਾ ਉਲਟ ਹੈ Harmony, ਸੁਰੀਲਾਪਨ। ਏਹੋ ਕੀਰਤਨ ਹੈ, ਏਹੋ ਸੰਗੀਤ ਹੈ।

ਅੰਤਰ ਆਤਮੇ ਸੁਰਤ ਸਬਦ ਵਿਚ ਜੁੜ ਜਾਏ, ਇਹ ਨਾਮ ਕੀਰਤਨ ਹੈ:-

ਨਾਨਕ ਦਾਸੁ ਹਰਿ ਕੀਰਤਨ ਰਾਤਾ

ਸਬਦੁ ਸੁਰਤਿ ਸਚੁ ਸਾਖੀ ॥

[ਸਾਰੰਗ ਮਃ ੫-੧੨੨

ਇਹ ਅੰਦਰ ਦੀ Harmony ਹੈ, ਅੰਤਰ ਸੁਰੀਲਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਹੁਨਰ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਹੁਨਰ ਹੈ, ਜੋ ਨਾਦ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਸਾਖਿਆਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਜਗਮਲ ਤਿਲਾਸਫਰ ਸ਼ੈਲਿੰਗ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ:-

Art religion and revelation are one and the something superior even to philosophy. Philosophy conceived God; Art is God.

[Schelling

੨.

ਸ਼ਿਸ਼ਨ ਦਾ ਏਉਤਿਆ ਕੋਲੋਂ ਮਿੜਤਾ ਬਾਬਤ ਧਰ ਮੰਕਣਾ

ਅਜੀਬ ਘਟਨਾ ਸੀ। ਦੇਉਤਿਆਂ ਕੋਲ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਚੀਜ਼ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਸਤੀ ਦੇ ਸ਼ਾਦ ਦਾ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦੇਵਤੇ ਉਮਰਾਂ ਬੱਧੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਲੜਦੇ ਰਹੇ, ਵਿਸਾਹ-ਘਾਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ, ਮਿਤ੍ਰ-ਘਾਤ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ। ਸ਼ਿਵਜੀ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਬ੍ਰਹਮਾਂ, ਅਗਨੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਝਗੜਿਆਂ ਨਾਲ ਪੁਰਾਣ ਭਰੇ ਪਏ ਹਨ। ਸ਼ਿਵ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦਾ ਪੰਜਵਾਂ ਸਿਰ ਹੀ ਕੱਟਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਕੇਵਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ, ਸਿਰਫ ਉਸੇ ਨੂੰ, ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਦੇਸਤੀ ਕੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ? ਉਸ ਨੇ ਅਪਣੇ ਬਾਲ ਸਖਾ ਸੁਦਾਮੇ ਨਾਲ ਕੈਸਾ ਮਿਤ੍ਰਤਾ ਦਾ ਵਫਤਾਉਂ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਉਹ ਕਿਸੇ ਭਗਤ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਏਸ ਮੰਗ ਉੱਤੇ ਦੇਉਤਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਹੂਰ ਤ੍ਰਾਹ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਹੋਣਾਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਇਦ ਦੂਜੀ ਵੇਰ ਦੇਉਤਿਆਂ ਦਾ ਤ੍ਰਾਹ ਉਸ ਵੇਲੇ ਨਿਕਲਿਆ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਵਰ ਮੰਗਿਆ:—

ਹੇ ਰਵਿ ਹੇ ਸਸਿ ਹੇ ਕਰੁਣਾ ਨਿਧਿ ਮੇਰੀ ਅਥੇ ਬਿਨਤੀ ਸੁਨ ਠੀਜੈ।
 ਔਣ ਨ ਮਾਂਗਤ ਹਉ ਤੁਮ ਤੇ ਕਠੁ ਚਾਹਤ ਹੋਂ ਚਿਤ ਮੈ ਸੇਈ ਕੀਜੈ।
 ਸਸਤ੍ਰਨ ਸੋਂ ਅਤਿ ਹੀ ਰਣ ਡੀਤਰ ਜੂਝ ਮਰੋਂ ਤਉ ਸਾਰ ਪਤੀਜੈ।
 ਸੰਤ ਸਹਾਇ ਸਦਾ ਜਗ ਮਾਇ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰ ਸਗਮ ਇਹੈ ਬਰ ਦੀਜੈ॥

[ਪਾ: ੧੦, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਯਥਾਰ—੧੮੯੯]

ਫਿਰ ਤੇ ਸਸਿ ਦੇਉਤੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਕੀ ਮੰਗਿਆ? ਜੰਗ ਵਿਚ ਜੂਝ ਮਰਨਾ। 'ਮਰਨਾ' ! ਏਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਦੇਉਤੇ ਡਰਦੇ ਸਨ, ਕੰਬਦੇ ਸਨ; ਤਾਂ ਕਿ ਮਗੀਏ ਨਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮੁੰਦਰ ਰਿੜਕਿਆ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਐਸੀ ਦਵਾਈ ਨਿਕਲ ਆਵੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਮਰਨ ਨਾ। ਉਹ ਦਵਾਈ ਨਿਕਲ ਆਈ। ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਉਹਨਾਂ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ' ਰਖਿਆ। ਉਸ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੀ ਵੰਡ ਉਤੇ ਫੇਰ ਲੜਾਈ ਤੇ ਚਲਾਕੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੂਝ ਮਰਨ ਦਾ ਵਰ ਮੰਗਦੇ ਹਨ, ਸਾਰੇ

(੩੬)

ਦੇਵ ਗਣ ਦਾ ਤ੍ਰਾਹ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਬਲਵਾਨ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਮੌਤ ਦੇ ਡਰ ਉਤੇ ਫਤਹ ਪਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਦੇਉਤਿਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਮਖੌਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਮੌਤ ਨਾਲ ਮਖੌਲ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਪਰ ਖੈਰ ਅਸੀਂ ਮੰਨ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਦੋਸਤੀ ਦੇਉਤਿਆਂ ਦੇ ਵਰ ਕਰਕੇ ਨਿਭ ਗਈ। ਅਰਜਨ ਡਰ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਉਸਨੂੰ ਬੇਡਰ ਕਰੀ ਰਖਦਾ ਸੀ। ਅਰਜਨ ਤਲਵਾਰ ਸੁੱਟ ਦੇਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਉਸਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਧਨੁਸ਼ ਫੜਾ ਦੇਂਦਾ ਸੀ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜਦ ਏਸ ਮਾਤ ਲੋਕ ਤੋਂ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਦੁਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਅਰਜਨ ਦਾ ਰੁਦਨ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:—

ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਨਾ ਦੇਖ ਕਰ ਮੈਨੂੰ ਬੜਾ ਦੁਖ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਸਿਰ ਚਕਰਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਚਿਤ ਅਤਯੰਤ ਉਦਵਿਗਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਖਿਨ ਵੀ ਥਾਂਤੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਜਨਾਫਦਨ ਦੇ ਬਿਨਾ ਹਣ ਮੈਂ ਜੀਉਂਦਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। [ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ ਮੋ: ੮੧, ੨੨-੨੩]

ਸ਼ਾਇਦ ਅਰਜਨ ਉਸ ਵੇਲੇ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗ ਦੇਂਦਾ, ਪਰ ਵਯਾਸ ਜੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਹਨ:—

ਏਸ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦਾ ਭਾਰ ਉਤਾਰਨ ਦੇ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਨਮ ਲੀਤਾ ਸੀ, ਉਹ ਕੰਮ ਪੂਰਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਉਸ ਦੇ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਥ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਏ। [ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ, ਮੋ: ੮੧, ੨੯-੩੦]

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਦੁਖ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸੀ। ਵਯਾਸ ਦੇ ਸਮਝਾਉਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅਰਜਨ ਸੰਭਲ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ। ਆਖ਼ਰ ਕਈ ਜਿੱਚ-ਵਿਚੀਆਂ ਦੇ ਬਾਦ ਪੰਜਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ ਰਾਜ ਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਹਿਮਾਲੇ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ ਤੇ ਦੁੱਪਤੀ ਸਮੇਤ ਬਰਵਾਂ ਵਿਚ ਗਲ ਕੇ ਮਰ ਗਏ।

ਅਰਜਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਬਗੈਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿ ਸਕਦਾ !

ਪਾਂਡਵਾ ਦਾ ਮਰ ਜਾਣਾ ਇਹ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਅਗਲੀ ਤੁਾਰੀਖ ਲਈ ਬੜਾ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਹੋਇਆ। ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਯੁੱਧ ਬਾਦ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਇਕ ਚੱਕ੍ਰਵਰਤੀ ਯੁਧਿਸ਼ਟਰ ਦਾ ਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਜੋ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ। ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਜੁੱਧ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਕੀ ਨਿਕਲਿਆ ? ਕਈ ਲੱਖ ਆਦਮੀ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਹਿੰਸਾ ਲੈਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਟਾਂਵੇਂ ਬੰਦੇ ਬਚੇ ਸਨ। ਇਕ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਬਚਿਆ ਜੋ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਸੁੱਤਾ, ਗਲਤੀ ਨਾਲ ਇਕ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਦੇ ਹਥੋਂ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਪੰਜੇ ਪਾਂਡੋ ਬਚੇ ਸਨ ਜੋ ਦੁੱਪਤੀ ਸਮੇਤ ਹਿਮਾਲੇ ਵਿਚ ਬਿਰਹੋਂ ਅਗਨੀ ਨੂੰ ਠਾਰਦੇ ਖਰਫਾਂ ਵਿਚ ਗਲ ਗਏ। ਅੰਧ ਰਾਜਾ ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਰਾਣੀ ਬਚੇ ਸਨ ਜੋ ਅਤਯੰਤ ਸ਼ੋਕਾਤੁਰ ਹੋ ਕੁੰਤੀ ਸਮੇਤ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ ਤੇ ਉਥੇ ਬਨ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲੱਗ ਜਾਣ ਨਾਲ ਦਾਵਾਨਲ ਅਗਨ ਦੀ ਭੇਟ ਹੋ ਗਏ।

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਚੱਕ੍ਰਵਰਤੀ ਰਾਜ ਪੂਰੇ ਦਾ ਪੂਰਾ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ। ਯੁਧਿਸ਼ਟਰ ਦੇ 'ਰਾਜਸੂ ਯੱਗ' ਤੇ 'ਅਸ਼ੁਮੇਧ ਯੱਗ' ਜੋ ਚੱਕ੍ਰਵਰਤੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਹਨ, ਫਲੀ ਭੂਤ ਨਾ ਹੋਏ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਹੁਣ ਤਕ ਭਾਰਤ ਦੀ ਤਵਾਰੀਖ ਬਾਰ ਬਾਰ ਇਹੋ ਗਲ ਦੁਹਰਾਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਮੁਲਕ ਇਕ ਝੰਡੇ ਤੇ ਇਕ ਛਤਰ ਹੇਠ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਹਰ ਵੇਰ ਮੁੜ ਖੇਰੂ ਖੇਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

੮.

ਮੈਂ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਕਿ ਮਰਦਾਨਾ ਸੰਕੇਤ ਹੈ ਉਸ ਹੁਨਰ ਦਾ ਜਿਸ ਨੇ ਕਲਯੁਗ ਉਤੇ ਫਤਹ ਪਾਉਣੀ ਹੈ। ਉਹ ਪਹਿਲਾ ਆਦਮੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਮਨ ਗੁਰੂ ਨੇ ਸੁਰ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਵਿਭੂਸ਼ਤ ਕਰ ਦਿਤਾ

(੩੮)

ਸੀ । ਮਰਦਾਨਾ ਸ਼ੇਵਕ ਸੀ, ਸਿਖ ਸੀ, ਚੇਲਾ ਸੀ, ਰਾਗੀ ਸੀ, ਰਬਾਬੀ ਸੀ, ਪਰ ਜੋ ਕੁਛ ਵੀ ਸੀ ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਮਾਣ ਚੁੱਕ ਰਖਦਾ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਦਾ ਦੋਸਤ ਸੀ । ਬਾਬਾ ਵੀ ਉਸੇ ਨੂੰ ਦੋਸਤ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਮਿਲ ਗਿਆ ਹੈ:-

ਜੋ ਦਿਲਿ ਮਿਲਿਆ ਸੁ ਮਿਲਿ ਰਹਿਆ
ਮਿਲਿਆ ਕਹੀਐ ਰੇ ਸੋਈ ॥

[ਤਿਲੰਗ ਪਹਲਾ ੧, ਅਸਟ:-੧

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਦੋਸਤ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤਿ ਵਿਚੋਂ, ਭ੍ਰਮ ਕੋਮ ਵਿਚੋਂ
ਚੁਣਿਆ, ਕਿਉਂ ?

ਅੰਜੀਲ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:-*

.....but God chose the foolish things of
the world, that he might put to shame them
that are wise, and God chose the weak things
of the world that he might put to shame the
things that are strong.

[1 Corinthians 1 26-27

ਪਾਬਾ ਨੀਚੋਂ ਉਚ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਗੋਬਿੰਦ ਸੀ । ਇਹ ਉਹੋ
ਬਾਬਾ ਸੀ ਜਿਸ ਕਲਿਜੁਗ ਵਿਚ ਨਾਮ ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਕੀਤਾ,
ਜਿਸ ਸੂਦਰਾਂ ਦਾ ਉਧਾਰ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਨੇ ਭ੍ਰਮ ਜਾਤ ਵਿਚੋਂ ਅਪਣਾ
ਸਖਾ ਲੱਭਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਵਰਤਿਆ । ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ

*ਬਲਕਿ ਖੁਦਾ ਨੇ ਦੁਨੀਆਂ ਕੇ ਬੇਢਕੂਫੋਂ ਕੇ ਚੁਣ ਲੀਆ ਕਿ
ਹਕੀਮੋਂ ਕੇ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਕਰੇ ਔਰ ਖੁਦਾ ਨੇ ਦੁਨੀਆਂ ਕੇ ਕਮਜ਼ੋਰੋਂ ਕੇ ਚੁਣ
ਲੀਆ ਕਿ ਜ਼ੋਰਆਵਰੋਂ ਕੇ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਕਰੇ; ਔਰ ਖੁਦਾ ਨੇ ਦੁਨੀਆਂ ਕੇ
ਕਮੀਨੋਂ ਔਰ ਹਕੀਰੋਂ ਕੇ ਫਲਕਿ ਬੇਢਕੂਫੋਂ ਕੇ ਚੁਣ ਲੀਆ ਕਿ ਮੋਜ਼ੂਫੋਂ ਕੇ
ਨਸਤ ਕਰੇ, ਤਾਂ ਕੇ ਕੋਈ ਬਸ਼ਰ ਖੁਦਾ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਫਸ਼ਰ ਨਾ ਕਰੇ !

[ਅੰਜੀਲ ਮੁਕੱਦਸ, ਤਫ਼ਸ਼ਮਾ, ਬਿਫ਼ਫ਼ ਐਂਠ ਠਾਰਨ ਬਾਈਬਲ ਸੁਸੈਈ ਲਾਹੌਰ

ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ:-

ਚਾਰਿ ਬਰਲ ਚਾਰਿ, ਆਸੂਮ ਉ
ਕੋਈ ਮਿਲੈ ਗੁਰੁ ਗੁਰੁ ਨਾਨਕ ਸੋ
ਆਪਿ ਤਰੈ ਕੁਲ ਮਗਲ ਤਤਾਏ ॥

[ਕਾਨੜਾ ਮਰਲਾ ੪--੧੧

ਮਰਦਾਨੇ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤਕ ਬਾਬਾ ਨਾਲ ਨਿਭਿਆ, ਮਰਦਾਨੇ
ਦਾ ਅੰਤ ਕਿਥੇ ਹੋਇਆ ਇਸ ਵਿਚ ਸਿਆਣਿਆਂ ਦਾ ਮਤਿ ਭੇਦ ਹੈ ।
ਕਈਆਂ ਨੇ ਕੁੱਰਮ ਵਰਿਆ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਅਛਰਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ
ਸਿਧ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਕਈਆਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੋਰ ਹੈ ! ਸੈਕਾਲਫ ਸਾਹਿਬ
ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:-

ਕੁਰੁ ਸੀ ਨੇ ਮਰਦਾਨੇ ਨੂੰ ਘਿਹਾ:-“ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੀ ਦੇਹੀ ਸਲ ਪਰ-
ਦਾਹ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਖਤੀ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਸਾਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਵੇਦ ਦੀ
ਪੇਟ ਵਿਚ ਸੁਟੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੂਦਰ ਦੀ ਦਬਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਤੇਰੀ ਦੇਹੀ
ਨੂੰ ਜਿੱਦਾਂ ਤੂੰ ਕਹੇਂ ਤੇਰੀ ਇੱਠਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਾਂਗੇ !” ਮਰਦਾਨ ਨੇ ਉੱਤਰ
ਇਤਾ: “ਮਹਾਰਾਜ ਤੁਹਾਏ ਉਪਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਦੇਹ ਆਪਮਾਨ ਉੱਕਾਰੀ
ਦੂਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ । ਢੇਰਾਂ ਦਰਸਾਂ ਦੀਆਂ ਦੇਹੀਆਂ ਦੇ ਅਤਿਮ ਸੰਸਕਾਰ
ਦੇ ਚੰਗੇ ਹੀ ਹੰਕਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰਖਦੇ ਹਸ : ਮੈਂ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਤਮਾ
ਨੂੰ ਕੇਹਲ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਸਾਖੀ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ, ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਦੇਹੀ ਦਾ
ਖਿਆਲ ਹੀ ਨਹੀਂ । ਜਿਦੇਂ ਤੁਹਾਨੀ ਇਹਾ ਹੋਵੇ ਤਿਦੇਂ ਹੀ ਕਰੋ ।” ਤਦ
ਕੁਰੁ ਸੀ ਨੇ ਘਿਹਾ:-“ਪੀ ਤੇਰੀ ਸਮਾਥ ਬਣਾਕੇ ਤੈਨੂੰ ਲਗਤ ਵਿਚ ਮਥਹੁਰ
ਪਠੀਏ ।” ਮਰਦਾਨੇ ਨੇ ਘਿਹਾ: “ਜਦ ਮੇਰਾ ਆਤਮਾ ਸਰੀਰ ਰੁਪੀ ਸਮਾਥ
ਦਿਦੇਂ ਨਿਕਲ ਜਾਏਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਟਿਰ ਪੱਥਰ ਦੀ ਸਮਾਥ ਵਿਚ ਕਿਉਂ
ਖਾਂਦੇ ਹੋ ?” ਕੁਰੁ ਸੀ ਨੇ ਘਿਹਾ: “ਤੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਪਠਾਇਆ ਹੈ ਇਸ
ਦਾਈ ਤੂੰ (ਅਸਠੀ) ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੈ, ਆਸੀ ਤੇਰੀ ਦੇਹੀ ਰਾਹੀ ਵਰਿਆ ਵਿਚ
ਸਲ ਪਰਦਾਹ ਕਰਾਂਗੇ ।”

° ਸੈਕਾਲਿਠ ਪੰਜਾਦੀ ਤਰਜਮਾ ਸਿਦ ਇਤਿਹਾਸ, (ਫੁਹਾਰਾਤੀ ਏਜੇਸੀ) ।

ਮਰਦਾਨੇ ਦੇ ਦੇਹਾਂਤ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਬਾਬਤ ਵੀ ਮਤਿ ਭੇਦ ਹੈ। ਪਰ ਆਮ ਖਿਆਲ, ਥੋੜੇ ਕੁ ਐਧਰ ਉਧਰ ਦੇ ਫਰਕ ਦੇ ਸੰਨ ੧੫੩੪ ਈ: ਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ! ਜੇ ਇਹ ਗੱਲ ਠੀਕ ਮੰਨ ਲਈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਮਰਦਾਨਾ ਅਪਣੇ ਮਿਤ੍ਰ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਪੰਜ ਕੁ ਸਾਲ ਦਾ ਵਿਛੋੜਾ ਦੇ ਕੇ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮਰਦਾਨੇ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ, ਇਸ ਨੂੰ ਕੋਫ ਦੱਸ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਸਮਝਣ ਲਈ ਕੋਈ ਨਬੀਆਂ ਵਾਲਾ ਦਿਲ ਤੇ ਪੈਗੰਬਰਾਂ ਵਾਲਾ ਦਿਮਾਗ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਤੁਫ ਬੁਧਿ ਨਾਲ ਉਸ ਵਲਵਲੇ ਨੂੰ ਕਲਪਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਪਰ ਇਤਨਾ ਕੁ ਕਹਿਣ ਉਤੇ ਸਾਹਸ ਉਠ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੰਤ ਵੇਲੇ ਮਰਦਾਨੇ ਦੀ ਦੇਹ ਨਿਰਜੰਦ ਪਈ ਹੈ: ਕੋਲ ਰਬਾਬ ਹੈ, ਬਾਬਾ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ:--

ਤੂਟੀ ਤੀਤੁ ਰਬਾਬ ਕੀ ਵਾਜੈ ਨਹੀ ਵਿਜੋਗਿ ॥

[ਰਾਮਕਲੀ ਮਹਲਾ ੧, ਦਖਣੀ ਓਅਕਾਰ-੩੨

ਆਪਣਾ ਵਿਛੋੜਾ ਘੱਟ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਰੋਰ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ:--

ਜੋ ਉਸਾਰੇ ਸੋ ਢਾਹਸੀ ਤਿਸੁ ਬਿਨੁ ਅਵਰੁ ਨ ਕੋਇ ॥

ਗੁਰ ਪਰਸਾਦੀ ਤਿਸੁ ਸੰਮੁਲਾ ਤਾ ਤਨਿ ਦੁਖੁ ਨ ਹੋਇ ॥

[ਰਾਮਕਲੀ ਦਖਣੀ ਓਅੰ: ਮਃ ੧-੩੧

ਕੀ ਮਰਦਾਨਾ ਰਬਾਬੀ ਸੀ ? ਨਹੀਂ, ਉਹ ਆਪ ਰਬਾਬ ਹੀ ਸੀ ! ਉਸ ਦੀ ਦੇਹ ਰਬਾਬ ਦੀ ਤਾਰ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਮਰਨਾ ਕੇਵਲ ਰਬਾਬ ਦੀ ਤਾਰ ਟੁੱਟਣੀ ਸੀ। ਰਬਾਬ ਸਾਬਤ ਹੈ। ਢਾਹੇ ਤਾਰ ਟੁੱਟਣ ਕਰਕੇ ਵਜਦੀ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਤਾਰ ਦਾ ਟੁੱਟਣਾ ਤਾਂ ਮਾਮੂਲੀ ਗੱਲ ਹੈ:--

(੪੧)

ਤੂਟੀ ਤੰਤੂ ਰਬਾਬ ਕੀ ਵਾਜੈ ਨਹੀਂ ਵਿਜੋਰਿ ॥
ਵਿਛੜਿਆ ਮੇਲੈ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਨਕ ਕਰਿ ਸੰਜੋਰਿ ॥

[ਰਾਮ: ਦਖਣੀ ਓਅੰਕਾਰ ਮ ੪ ੧-੩੨

ਮਰਦਾਨਾ ਰਬਾਬ ਰੂਪ ਹੋਕੇ ਵੱਜ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਜੁਗ ਪਲਾਟ ਗਿਆ ਸੀ। ਰਬਾਬ ਕਲਿਜੁਗ ਨੂੰ ਸਤਿਜੁਗ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਸੀ। ਮਰਦਾਨੇ ਦੀ ਰਬਾਬ ਵਿਚ ਚੌਥਾ ਪੜਦਾ ਸੀ ਜੋ ਫਾਰਾਬੀ ਦੇ ਵਾਜੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਚੌਥਾ ਪੜਦਾ ਅਨਹਦ ਦੀ ਗਤਿ ਨਾਲ ਸੁਰ ਅਭੇਦ ਹੋਕੇ ਵੱਜ ਉਠਦਾ ਸੀ, ਜਾਂ ਐਉਂ ਕਹੋ ਕਿ ਅਨਹਦ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਏਸ ਰਬਾਬ ਨੂੰ ਵਜਾਉਂਦਾ ਸੀ:-

ਰਬਾਬੁ ਪਖਾਵਜ ਤਾਲ ਘੁੰਘਰੂ
ਅਨਹਦ ਸਬਦੁ ਵਜਾਵੈ ॥

[ਸਾਸਾ ਮ ੫-੪੩

---:O:---

੨. ਲੰਮੀ ਨਦਰ

ਬੀਤ ਚੁਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ, ਸ਼ਿਵ ਪੁਰਾਣ ਮੁਤਾਬਿਕ, ਇਕ ਨੰਦੀ ਨਾਮ ਦਾ ਗਮਣੀਕ ਪਿੰਡ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਮਹਾਂ ਨੰਦਾ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਮਹਾਂ ਨੰਦਾ ਰੂਪਵਤੀ, ਜੋਬਨ ਮੱਤੀ, ਰਸਵੰਤੀ ਸੁੰਦਰੀ ਸੀ। ਇਹ ਕੋਮਲ ਉਨਰਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰ, ਗਾਉਣ ਵਜਾਉਣ ਵਿਚ ਚਤੁਰ, ਨੱਚਣ ਵਿਚ ਨਿਪੁਨ ਸੀ। ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਇਝੜੀਆਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਗੁਣ ਘੱਟ ਸੀ, ਇਹ ਕੁਲੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਿਸ ਕੁਲ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਸੀ ਉਹ ਕੁਲ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਵੇਸ਼ਯਾ ਕਰਮ ਵਿਚ ਪਰਵਿਰਤ ਆ ਰਹੀ ਸੀ।

ਮਹਾਂ ਨੰਦਾ ਕੋਲ ਐਸ਼ੁਰਜ ਦਾ ਪੂਰਾ ਸਾਮਾਨ ਸੀ, ਇਸ ਦੀ ਰਿਹੇਸ਼ ਸੁਖ ਰਸਾਂ ਦੀ ਫਬਨ ਵਿਚ ਸਜੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਰਾਜੇ ਰਾਣੀਆਂ ਇਸ ਦੇ ਗਾਇਨ ਉਪਰ ਮੋਹਿਤ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਮਹਾਂ ਨੰਦਾ ਕੋਲ ਇਕ ਬਾਂਦਰ ਤੇ ਇਕ ਕੁੱਕੜ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਗੀਤਾਂ ਨਾਲ ਤੇ ਹਥ ਦੀ ਤਾਉੜੀ ਨਾਲ ਨਚਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਕੁੱਕੜ ਦੀ ਕਲਗੀ ਰੁਦਾਖ ਦੇ ਮਣਕਿਆਂ ਨਾਲ ਫੁਮਣ ਵਾਂਗ ਪ੍ਰੋਤੀ ਸੀ ਤੇ ਬਾਂਦਰ ਨੂੰ ਝੁਮਕੇ ਤੇ ਬਾਛੂਬੰਦ ਪਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਦੋ ਜਨੋਰਾਂ ਦਾ ਮਿਲਕੇ ਨੱਚਣਾ ਤੇ ਉਸ ਨਾਚ ਦਾ ਮਹਾਂ ਨੰਦਾ ਦੇ ਤਾਲ ਉਪਰ ਬਰਾਬਰ ਜਾਰੀ ਰਹਿਣਾ, ਇਕ ਐਸਾ ਕੇਤਕੀ ਦਿਖਾਵਾ ਸੀ ਜੋ ਦੇਖਣਹਾਰ ਨੂੰ ਲੁਠਾਇਮਾਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਮਹਾਂ ਨੰਦਾ ਆਪ ਏਸ ਤਮਾਸ਼ੇ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਰਸ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਸੀ।

ਮਹਾਂ ਨੰਦਾ ਇਹ ਉਪਾਸਕ ਸੀ। ਇਹ ਲਿਵਜੀ ਨੂੰ ਧਿਆਉਂਦੀ ਹੋਈ ਆਪਣੇ ਨਾਚ ਵਿਚ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਉਸ ਸੁਰ ਤਾਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਕਰ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਨਾਚ ਗੀਤ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੁ ਦੀ ਫੁਦਬੜੀ ਨਿਰਤਕਾਰੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ।

ਕੋਮਲ ਉਨਰਾਂ ਦੀ ਏਸ ਕਲਾਕਾਰੀ ਖੇਲ ਵਿਚ ਮਹਾਂ ਨੰਦਾ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸ਼ਿਵ ਪ੍ਰੇਮ ਹੇਠਲੀਆਂ ਤੈਹਾਂ ਅੰਦਰ ਸਿੰਜਰ ਗਿਆ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਰਸ ਬਿਹਬਲ ਰਖਦਾ ਸੀ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦ ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਲੰਘ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਕ ਦਿਨ ਇਕ ਸੌਦਾਗਰ ਆਇਆ। ਉਸ ਕੋਲ ਇਕ ਜੜਾਉ ਕੰਗਣ ਸੀ। ਮਹਾਂ ਨੰਦਾ ਨੇ ਕੁਛ ਹੋਰਾਨ ਹੋਕੇ ਕਿਹਾ: ਇਹ ਕੰਗਣ ਜੋ ਆਪ ਦੇ ਹਥ ਵਿਚ ਸੋਭ ਰਿਹਾ ਹੈ ਮਰਦਾਂ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਕੁੜੀਆਂ ਦਾ ਗਹਿਣਾ ਹੈ। ਸੌਦਾਗਰ ਨੇ ਉਦਾਰ ਬੁਧਿ ਨਾਲ ਹੱਸ ਕੇ ਉਤਰ ਦਿਤਾ: ਨਵੇਂ ਰਤਨਾਂ ਨਾਲ ਜੜੇ ਇਸ ਗਹਿਣੇ ਵਿਚ ਜੇ ਤੇਰੀ ਪ੍ਰੀਤੀ ਹੈ ਤਾਂ ਤੂੰ ਏਸ ਨੂੰ ਪਹਿਨ ਲੈ ਪਰ ਇਹ ਦੱਸ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਲ ਕੀ ਦੇਵੇਂਗੀ? ਮਹਾਂ ਨੰਦਾ ਬੋਲੀ: ਮੈਂ ਪਤਿਬੁਤਾ ਨਹੀਂ, ਵਿਭਚਾਰ ਹੀ ਸਾਡੀ ਕੁੱਲ ਦਾ ਪਰਮ ਧਰਮ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਸ਼ਯ ਨਹੀਂ, (अस्मिन् कुलोचितो धर्मो व्यभिचारो न संशयः) ਜੇ ਆਪ ਇਹ ਮਨੋਹਰ ਕੰਗਣ ਮੈਨੂੰ ਦੇ ਦੇਵੋ ਤਾਂ ਮੈਂ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਤੇ ਤਿੰਨ ਰਾਤਾਂ ਆਪ ਦੀ ਪਤਨੀ ਰਹਾਂਗੀ। ਸੌਦਾਗਰ ਨੇ ਕਿਹਾ: ਹੇ ਬਹਾਦਰਾਂ ਦੀ ਪਿਆਰੀ! ਜੇ ਤੇਰਾ ਬਚਨ ਸੱਚ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਹ ਕੰਗਣ ਤੈਨੂੰ ਦੇਂਦਾ ਹਾਂ। ਤੂੰ ਤਿੰਨ ਰਾਤ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਰਹੁ। ਏਸ ਵਿਹਾਰ ਵਿਚ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਤੇ ਸੂਰਜ ਸਾਖੀ ਹਨ। ਤੂੰ ਤਿੰਨ ਵੇਰ 'ਸੱਚ ਹੈ' ਐਸਾ ਕਹੁ। ਮਹਾਂ ਨੰਦਾ ਬੋਲੀ: ਹੇ ਮਾਲਕ, ਮੈਂ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਤੇ ਤਿੰਨ ਰਾਤ ਤੇਰੀ ਪਤਨੀ ਹੋਕੇ ਏਸ ਸਹਯਰਮ ਦਾ ਪਾਲਨ ਕਰਾਂਗੀ, ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਕਾ ਨਹੀਂ।

ਸੌਦਾਗਰ ਕੋਲ ਇਕ ਹੋਰ ਗਹਿਣਾ ਸੀ, ਇਹ ਸੀ ਇਕ ਰਤਨ ਜੜਤ ਸ਼ਿਵ ਮੂਰਤ ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਮਹਾਂ ਨੰਦਾ ਨੂੰ ਅਮਾਨਤ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਂਭ ਰਖਣ ਲਈ ਦਿਤੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟ ਘਰ ਵਿਚ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰਖ ਦਿਤਾ।

ਰਾਤ ਜਦ ਸੁਖ ਪੂਰਵਕ ਲੰਘ ਰਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਇਕ ਭਾਣਾ

ਵਰਤਿਆ। ਨਾਟ ਘਰ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਗ ਗਈ। ਜਦ ਮੰਡਪ ਸੜਨ ਲਗਾ ਤਾਂ ਮਹਾਂ ਨੰਦਾ ਨੇ ਬਾਂਦਰ ਤੇ ਕੁਕੜ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿਤਾ ਜੋ ਡਰਦੇ ਮਾਰੇ ਦੂਰ ਨੱਸ ਗਏ। ਮੰਡਪ ਦਾ ਜਦ ਖੰਭਾ ਸੜਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰਤਨ ਜੜਤ ਸ਼ਿਵ-ਮੂਰਤ ਜਲ ਕੇ ਟੁਕੜੇ ਹੋ ਗਈ। ਉਸ ਨੂੰ ਸੜਿਆਂ ਵੇਖ ਕੇ ਮਹਾਂ ਨੰਦਾ ਤੇ ਸ਼ੈਦਾਗਰ ਅਪਾਰ ਦੁਖੀ ਹੋਏ। ਸ਼ੈਦਾਗਰ ਨੂੰ ਜੋ ਦੁਖ ਹੋਇਆ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਮਰਨ ਪ੍ਰਯੰਤ ਲੈ ਗਿਆ; ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ: ਜੇ ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਪਿਆਰੀ ਮੂਰਤ ਸੜ ਗਈ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਜੀਉ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਹੇ ਭਲੀ ਲੋਕੇ! ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਨੌਕਰਾਂ ਕੋਲੋਂ ਮੇਰੀ ਚਿਖਾ ਬਣਵਾ ਦੇਹੁ। ਮੈਂ ਸ਼ਿਵਜੀ ਵਿਚ ਮਨ ਲਗਾਕੇ ਅੱਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਾਂਗਾ। ਹੇ ਸੁੰਦਰੀ! ਜੇਕਰ ਬ੍ਰਹਮਾਂ, ਇੰਦਰ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਆਦਿਕ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਏਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਹੋੜਨ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰੁਕਾਂਗਾ। ਉਸ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਹਠ ਜਾਣਕੇ ਪਰ ਅਤਿ ਦੁਖੀ ਹੋ ਮਹਾਂ ਨੰਦਾ ਨੇ ਚਿਖਾ ਬਣਵਾ ਦਿਤੀ। ਸ਼ੈਦਾਗਰ ਨੇ ਚਿਖਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਫਮਾਂ ਕਰਕੇ ਇਕ ਦਮ ਅਗਨੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਏਸ ਕੌਤਕ ਨੂੰ ਦੇਖਕੇ ਉਹ ਸੁੰਦਰੀ ਚਾਰ ਛਾਫ ਰੋਈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਕੋਲ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਬੋਲੀ: ਮੈਂ ਏਸ ਸ਼ੈਦਾਗਰ ਨੂੰ ਬਚਨ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਮੈਂ ਏਸ ਨਾਲ ਇਕਰਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਮੈਂ ਏਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਮੈਂ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਤੇਰੀ ਪਤਨੀ ਰਹਾਂਗੀ। ਮੈਂ ਚੰਦਮਾਂ ਤੇ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਸਾਖੀ ਕਰਕੇ ਆਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ, ਮੈਂ ਤਿੰਨ ਵੇਰ ਬੋਲੀ ਸਾਂ ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ, ਸੱਚ ਹੈ, ਸੱਚ ਹੈ। ਮੈਂ ਏਸ ਸੱਚ ਧਰਮ ਦਾ ਪਾਲਨ ਕਰਾਂਗੀ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਇਹ ਮੋਇਆ ਹੈ ਇਹ ਮੇਰਾ ਪਤੀ ਸੀ, ਮੈਂ ਏਸੇ ਦੀ ਚਿਖਾ ਵਿਚ ਸਤੀ ਹੋਵਾਂਗੀ।

ਸਤੀ ਧਰਮ ਵਿਚ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਹੋਈ ਹੋਈ ਉਹ ਨਾਭੀ, ਬੰਧੂ ਜਨਾਂ ਦੇ ਰੋਕਦਿਆਂ ਰੋਕਦਿਆਂ ਵੀ, ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਧਨ ਮੰਗਤਿਆਂ ਨੂੰ ਲੁਟਾ ਦਿਤਾ। ਫੇਰ ਸਦਾ-ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਧਿਆਨ ਧਰਕੇ ਚਿਖਾ

ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਰਮਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਮੁਖੀ ਹੋ ਗਈ ।

ਲਟ ਲਟ ਬਲਦੀ ਅੱਗ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਸੁਆ ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉਪਰ ਪੈ ਰਹੀ ਸੀ ਜੋ ਵਿੱਲੇ ਪੈ ਗਏ ਪੀਲੇ ਮੁਖੜੇ ਨੂੰ ਮਾਨੋ ਕਿਰਮਚੀ ਮਰੀਨੇ ਨਾਲ ਕੱਜ ਰਹੀ ਸੀ । ਬਲਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਅਭੋਲ ਡਿਗਦੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੁ ਆਤਮਾ ਸ਼ਿਵ ਨੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਕੇ ਰੋਕ ਲੀਤਾ । ਬਿਹਬਲ ਹੋਈ ਹੋਈ, ਡਰੀ ਹੋਈ, ਕੰਬ ਰਹੀ, ਮੂਰਖ ਜੇਹੀ ਬਣੀਹੋਈ ਰੋਂਦੀ ਮਹਾਂ ਨੰਦਾ ਉਪਰ ਧੀਰਜ ਦਾ ਹੱਥ ਰਖਕੇ ਸਿਵਜੀ ਬੋਲੇ:—

ਤੇਰੀ ਤਪਸਯਾ, ਧਰਮ, ਧੀਰਜ, ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਚਲ ਭਗਤਿ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਯਾ ਲਈ ਮੈਂ ਹੀ ਸੋਦਾਗਰ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਤੇਰੇ ਪਾਸ ਆਇਆ ਸਾਂ । ਆਪਣੀ ਮਾਯਾ ਨਾਲ ਅੱਗ ਜਲਾ ਕੇ ਤੇਰੇ ਮੰਡਪ ਨੂੰ ਜਲਾਇਆ ਸੀ ਤੇ ਰਤਨ ਮੂਰਤੀ ਨੂੰ ਜਲਾ ਕੇ ਅਗਨੀ ਵਿਚ ਪਵੇਸ਼ ਕਰ ਗਿਆ ਸੀ । ਪ੍ਰਿਤੂ ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਅੱਗ ਵਿਚ ਸੜਨ ਲਈ ਤਤਪਰ ਹੋ ਗਈ, ਏਸ ਲਈ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਅਜ ਉਹ ਸੁਖ ਭੋਗ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਜੋ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਦੁਰਲਭ ਹੈ । ਹੇ ਸੁੰਦਰੀ ਤੂੰ ਜੋ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈਂ, ਮੰਗ !

ਮਹਾਂਨੰਦਾ ਬੋਲੀ:—

ਮੈਨੂੰ ਭੋਗਾਂ ਦੀ ਇਛਾ ਨਹੀਂ, ਨਾ ਸੁਰਗ ਦੀ, ਨਾ ਭੂਮਿ ਦੀ, ਨਾ ਪਤਾਲ ਦੀ, ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਹੁਣ ਚਾਹ ਨਹੀਂ, ਮੈਨੂੰ ਤੁਸਾਡੇ ਚਰਨ ਕਮਲ ਦੇ ਸਪਰਸ਼ ਦੇ ਸਿਵਾ ਹੁਣ ਹੋਰ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ ।

नमः पाद अम्बुज स्पर्शात् अन्यत् किञ्चित् न काम्यम् ।

* * *

ਛੋਟੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਇਕ ਇੰਗਲਿਸ਼ਤਾਨ ਦੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਕਵਿਤਾ ਪੜ੍ਹੀ ਸੀ ਜੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀ:—

(੪੬)

Somewhere or other there must surely be
The face not seen, the voice not heard
The heart that not yet -never yet- at me
Made answer to my word.

[Christina Rossetti.]

ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ । ਇਹ ਕਿਸੇ ਅਣਦੇਖੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਅਜੇ ਤੱਕੀ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਜੇ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਹੈ ਜ਼ਰੂਰ, ਜਿਸਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਅਜੇ ਸੁਣੀ ਨਹੀਂ ਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਨੇ ਅਜੇ ਢੂੰਡ ਰਹੀ ਵਿਚਾਰੀ ਦੇ ਦਿਲ ਦੀ ਕੂਕ ਦਾ ਉੱਤਰ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ ।

ਥੋੜ੍ਹਾ ਹੀ ਚਿਰ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਇਸ ਉਪਰਲੀ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਘੱਟ ਘਸਮੈਲੇ ਵੇਸ ਦੀ ਪਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਤਲੇ ਪੱਟ ਦੇ ਅਪੜਵੰਜੇ ਦੇ ਪਹਿਰੇਵੇ ਦੀ ਗੂੰਜ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਇਕ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦੀ ਸੁਣਾਈ ਦਿਤੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਕੁਛ ਚੋਣਵੇਂ ਵਿਕਰੇ ਹੇਠ ਦਿਤੇ ਹਨ:—

ਦੋ ਨੈਣਾਂ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ, ਮੈਂ ਸੈ ਨੈਣ ਤੱਕੇ

ਮੈਂ ਮੰਨਦੀ ਹਾਂ, ਮੇਰੀ ਖ਼ਤਾ ਵਾਰ ਵਾਰ,

ਭਟਕਾਇਆ ਭਟਕਾਇਆ ਤੇਰੀ ਢੂੰਡ ਨੇ

ਪੈਰ ਲੱਗਣ ਨ ਦਿੱਤੇ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੁਆਰ ।

ਉਹ ਸੀ ਬੁੱਤਾਂ ਦੀ ਖੇਡ ਮਿਟੀ ਦਾ ਘਰ, ਘਰ

ਖੇਡ ਖੇਡ ਖੇਡ

ਪਰ ਖੇਡੀ ਨ ਮੇਰੀ ਰੂਹ ਇਕ ਵੀ ਵਾਰ ।

ਤੂੰ ਗੋਤਮ ਜਿਹਾ ਰਿਖੀ ਮੈਂ ਅਹਿੱਲਿਆ ਜਿਹੀ ਨਾਰ

ਕਿਸੇ ਸੂਰਜ ਦਾ ਪਾਪ ਮੇਰੀ ਹੋਣੀ ਦਾ ਸ਼ਰਾਪ

ਸ਼ਿਲਾ ਬਨ ਕੇ ਪਈ ਹੋਈ ਅਹਿੱਲਿਆ ਤੇਰੇ ਦਵਾਰ

ਮੈਂ..... ਤੈਨੂੰ ..... ਪਿਆਰ !

[ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ]

ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਹੀ ਪਥਰਾ ਗਈ ਅਹਿੱਲਿਆ ਨੂੰ ਦਰਦ ਅਤ
ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ, ਪਰ ਮਹਾਂ ਨੰਦਾ ਅਹਿੱਲਿਆ ਨਹੀਂ
ਸੀ। ਜਿਸ ਵਾਯੂ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਉਹ ਜੰਮੀ ਪਲੀ ਸੀ, ਉਸ ਵਿਚ
ਪਾਪ ਪੁੰਨ ਦੀ ਤਮੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਕੋਲ ਐਸੀ ਵਿਦਯਾ
ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਜ਼ਾਚ ਕਰ ਸਕੇ, ਜਾਂ
ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਸਕੇ। ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪਾਪ
ਪੁੰਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਸਿਆਂ ਦੀ ਧੁਖਧੁਖੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਬੋਝ ਹੇਠ ਉਹ
ਪਥਰਾ ਜ਼ਾਵੇ।

ਮਹਾਂ ਨੰਦਾ ਕੋਲ ਇਕ ਚੀਜ਼ ਸੀ, ਉਹ ਸੀ ਸਚ, ਕੋਰਾ ਸਚ,
ਬੇਧੜਕ ਸਚ, ਬੇਇਜ਼ਕ ਸਚ, ਬੇਲਾਜ ਸਚ, ਬੇਖੋਫ ਸਚ, ਉਹ ਸਚ
ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਸ ਸੂਠਾ ਧਨ ਲੁਟਾ ਦਿਤਾ, ਉਹ ਸਚ ਜੋ ਸੁਨਿਆਰੇ ਦੀ
ਕੁਠਾਲੀ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਚਿਖਾ ਦੇ ਅਗਨਿ ਕੁੰਡ ਵਿਚੋਂ ਕੁੰਦਨ
ਵਾਂਝ ਲਿਸ਼ਕ ਉਠਿਆ।

ਧਰਮ ਕੀ ਹੈ? ਕੀ ਧਰਮ ਦਾ ਜ਼ਾਤ ਨਾਲ ਕੋਈ ਗੂੜ੍ਹਾ
ਸੰਬੰਧ ਹੈ? ਕੀ ਖੱਤੀ ਧਰਮ, ਸੂਦਰ ਧਰਮ, ਵੈਸ਼ ਧਰਮ ਬਿਲਕੁਲ
ਅੱਡਰੀਆ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹਨ? ਇਹ ਬੜੇ ਲੰਬੇ ਚੌੜੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹਨ। ਪਰ
ਇਕ ਗੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਹੇਠ ਇਕ
ਸਤਿ ਧਰਮ ਹੈ, ਜੋ ਮੂਲਕ ਚੀਜ਼ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਜਾਤਿ
ਕਰਮ ਤੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਉਪਰ ਸਭ ਨੂੰ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਹੈ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ
ਧਰਮ ਲਈ ਲਫਜ਼ ਡਯੂਟੀ (Duty) ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਫਰਜ਼
ਹੈ। ਉਚੇ ਸੱਤਿ ਧਰਮ ਲਈ ਕੋਈ ਅੱਡਰਾ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ। ਡਯੂਟੀ
ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਇਤਨੀ ਲਿਖੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸੇ ਨੂੰ ਹੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੁੱਖ
ਪਯੋਜਨ ਮੰਨਿਆ ਹੈ! ਡਯੂਟੀ ਨੂੰ ਹੀ ਉਚ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਵਸੀਲਾ
ਦੱਸਿਆ ਹੈ, ਏਮਰਸਨ ਨੇ ਆਖਿਆ ਸੀ:—

So high is grandeur to our dust
So near is God to man,

(੪੮)

When duty whispers low, Thou must,
The youth replies, I can.

ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ:—

ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਰੀਰ ਜਿਸ ਮਿੱਟੀ ਘੱਟੇ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਘੱਟੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੀ ਰੱਬੀ ਸ਼ਾਨ ਦਾ ਜਲਵਾ ਚਮਕ ਉਠਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਡਯੂਟੀ ਦੀ ਧੀਮੀ ਅਵਾਜ਼ ਪਛਾਣ ਕੇ ਉਸ ਉਪਰ ਇਕ ਦਮ ਅਮਲ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ;

ਸੱਚ ਨੂੰ ਫਰਜ਼ ਸਮਝਕੇ ਏਸ ਪਰਮ ਭਾਵ ਉੱਤੇ ਦ੍ਰਿੜ ਹੋਜਾਣਾ ਤੇ ਇਸ ਡਿਊਟੀ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰ ਗੁਬਰਨਾ, ਕੀ ਇਹ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਮੂਲਕ ਧਾਰਨਾ ਉਪਰ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨਹੀਂ ? ਕੀ ਮਹਾਂ ਨੰਦਾ ਕਿਸੇ ਐਸੇ ਸੱਚ ਵਿਚ ਗੁੰਝੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਗਈ ?

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸ਼ੁੱਠ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਬਾਬਤ ਇਥੋਂ ਤਕ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:—

ਜਿਸਦੇ ਅੰਦਰ ਸਚੁ ਹੈ ਸੋ ਸਚਾ ਨਾਮੁ ਮੁਖਿ ਸਚੁ

ਅਲਾਏ ॥ ਓਹੁ ਹਰਿ ਮਾਰਗਿ ਆਪਿ ਢਲਦਾ

ਹੋਰਨਾ ਨੋ ਹਰਿ ਮਾਰਗਿ ਪਾਏ ॥ [ਵਾਰ ਮਾਝ ਮ: ੪

* * *

ਮਹਾਂ ਨੰਦਾ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਉਪਰ ਟੀਕਾ ਟਿਪਣੀ ਕਰ ਸਕਣੀ ਖਰੀ ਕਠਨ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪੂਰੀ ਮਿਸਾਲ ਸ਼ਾਇਦ ਹੋਰ ਕਿਤੇ ਨਾ ਲੱਭ ਸਕੇ। ਇਹ ਉਸ ਗਣਿਕਾ ਕੋਲੋਂ ਵੀ ਵਿਲੱਖਣ ਲਗਦੀ ਹੈ ਜੋ ਤੋਤੇ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੇ ਆਹਰ ਵਿਚ ਲਗ ਤੁਰੀ ਸੀ।

ਅਸੀਂ ਜਿਸ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਦੇ ਕਈ ਢੰਗ ਹਨ। ਇਕ ਸਹਿ ਸੁਭਾ ਦੀ ਸਰਸਰੀ ਨਦਰ ਹੈ ਜੋ ਆਮ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ ਤੇ ਜੋ ਮੰਦੇ ਚੰਗੇ ਦੇ ਵਿਤਕੇ ਨਾਲ ਵਿਹਾਰਕਾਰ ਵਿਚ ਲੱਗੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਏਸ ਸਰਸਰੀ ਨਦਾਰੇ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਕੁਛ ਹੋਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਸਾਫ਼ ਦੇਖ ਸਕਣਾ' ਕਠਨ ਕੰਮ ਹੈ।

(੪੯)

ਰਸਕਿਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ:—

The greatest thing a human soul ever does in this world is to see something. Hundreds of people can talk for one, who thinks, but thousands can think for one, who can see. To see clearly is poetry, prophecy and religion in one. [Ruskin

ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਬਾਂ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਚੀਜ਼ ਜੋ ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਰੂਹ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਉਹ ਇਹੋ ਹੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕੁਛ 'ਦੇਖ ਸਕੇ.....'। ਸਾਫ 'ਦੇਖ' ਸਕਣਾ ਏਸੇ ਵਸਤੂ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ, ਉਹ ਅਮਲ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ, ਔਲਿਆਈ ਤੇ ਮਜ਼ਹਬ ਤਿੰਨੇ ਇਕ ਰੂਪ ਹੋ ਗਏ ਹਨ।

ਇਹ ਅੱਖ, ਜਿਸ ਦਾ ਬਿਕਰ ਰਸਕਿਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਵਿਹਾਰੀ ਅੱਖ ਨਹੀਂ। ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਸਰਾਫਾਂ ਦੀ ਅੱਖ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਕਾਬੀਆਂ ਤੇ ਮੁਨਸ਼ਰਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੈ। ਇਹ ਅੱਖ ਖਰੇ ਤੇ ਖੋਟੇ ਦੀ ਤਮੀਜ਼ ਲਈ ਨਹੀਂ, ਨਾ ਹੀ ਭਲੇ ਤੇ ਬੁਰੇ ਦੇ ਵਿਤੋਕ ਲਈ ਹੈ; ਇਹ ਇਕ ਅਧ-ਮੀਟੇ ਨੈਣਾਂ ਦੀ 'ਮਿਆਨੀ ਨਬਰ' ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਲੋ ਵਿਚ ਹਰ ਇਕ ਚੀਜ਼ ਆਪਣਾ ਵਸਤੂ ਵੇਸ ਬਦਲਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅਰਥ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਲਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਹੁਨਰਮੰਦਾਂ ਦੇ ਮੁੰਦੇ ਨੈਣ ਹਨ, ਇਹ ਫੀਲਿੰਗ ਵਾਲੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਭਾਵ ਚਖਸੂ ਹਨ। ਇਹ ਵਲਵਲੇ ਕੁਠਿਆਂ ਦੇ ਲੋਇਣ ਹਨ, ਜੋ ਅੱਖਾਂ ਨਹੀਂ, ਪਰ:—

ਆਂਖੇ ਨਹੀਂ ਚਿਹਰੇ ਪਰ ਤੇਰੇ ਫਕੀਰ ਕੇ

ਦੋ ਠੀਕਰੇ ਹੋ ਭੀਖ ਕੇ ਦੀਦਾਰ ਕੇ ਲੀਏ। [ਸ਼ਾਤਿਸ਼

ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੈਣਾਂ ਲਈ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਨਿਰਅਰਥਕ ਨਹੀਂ। ਕਿਸੇ ਸਿਆਣੇ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ:—

(੫੦)

Nothing is lost on him who sees
With an eye that feeling gave.
For him there is a story in every breeze
And a picture in every wave. [T. Moore

ਜਿਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੈ:-

ਵਲਵਲਿਆਂ ਦੀ ਚਮਕ ਦਾ ਦਾਰੂ
ਲਾਕੇ ਜੇ ਕੋਈ ਝਿਮਟੀ ਖੋਲੇ,
ਇਸਦਾ ਦਿਸ਼ ਅਜਾਈਂ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ
ਵੇਖਣ ਵਾਲੀ ਅੱਖ ਜਿ ਤੋਲੇ ।
ਰੁਮਕੇ ਵਿੱਚ ਹਵਾ ਦੇ ਉਸ ਲਈ
ਦਰਦ ਫਿਰਾਕ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਬੋਲੇ:
ਭੜਕ ਉਠੇ ਹਰ ਲਹਿਰ ਚੋਂ ਮੂਰਤ
ਇਲ ਉਸ ਦੇ ਨੂੰ ਟੁੰਬ ਝੰਜੋਲੇ ।

ਇਹ ਮਿਆਨੀ ਨਬਰ ਵਾਲੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹਨ ।

ਐਸੇ ਬੰਦੇ ਸ਼ਾਇਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਕਿਹਾ ਹੈ:-

The poems hang on the berry bush
When comes the poets eye,
The street begins to masquerade
When Shakespearre passes by.

ਜਿਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ:

ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਸ਼ਾਇਰ 'ਵੇਖਦਾ' ਹੈ ਤਾਂ ਬੇਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪਏ ਫਲ
ਬੰਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ, ਉਹ ਗੀਤ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਜਿਸ ਵੇਲੇ
ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਸੜਕ ਤੋਂ ਲੰਘਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਬਾਕਸ਼ ਇਕ ਨਾਟਕੀ
ਚਿਤ੍ਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:-

ਫਲ ਨਹੀਂ, ਓਇ ! ਗੀਤ ਪਲਮ ਰਹੇ
ਨਾਲ ਦਰਖਤਾਂ ਦੇਖੀਂ ਯਾਰ !

(੫੧)

ਬੰਗੀਆਂ ਨੂੰ ਏਹ ਬੋਰ ਲਗੇ ? ਨਹੀਂ,
ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਛੁਟ ਪਈ ਫੁਹਾਰ ।
ਰਾਹੋਂ ਜਿਸ ਚਲ ਕਵਿ ਲੰਘ ਜਾਂਦਾ
ਸਾਂਗ ਬਦਲਦਾ ਸਗਲ ਬਜ਼ਾਰ;
ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਸਭ ਢਲ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ
ਸਰਸਰੀ ਜੋ ਚਲ ਰਿਹਾ ਵਿਹਾਰ ।

ਫੀਲਿੰਗ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਭਾਵ
ਚੁਖਸੂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਵਿਹਾਰਕ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਕਈ ਵੇਰ ਕਿਸੇ
ਔਕੜ ਵਿਚ ਫਸ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ।

ਇਟਲੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਲਿਖਾਰੀ ਨੇ ਇਕ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਹਾਲ
ਲਿਖਿਆ ਹੈ । ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਅਜੈਬ ਘਰ
ਵਿਚ ਇਕ ਤਸਵੀਰ ਦਿਖਾਈ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਆਈ ।
ਜਦ ਤਸਵੀਰ ਕੋਲੋਂ ਮੈਂ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਪਰੋ ਲੈ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ
ਚਸਤਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਸਦਾ । ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ ਮੈਂ
ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤਸਵੀਰ ਕੋਲ ਹੀ ਛੱਡ ਆਈ ਹਾਂ । ਮੈਂ ਸ਼ਾਹ-
ਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹ ਰਾਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟੁਰਾਕੇ ਲਿਆਇਆ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ
ਕਿਸੇ ਅੰਨੇ ਨੂੰ ਘਰ ਪਹੁੰਚਾਈਦਾ ਹੈ ।

***

ਮਿਆਨੀ ਨਦਰ ਤੋਂ ਉਪਰ ਇਕ ਹੋਰ ਨਦਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ
ਲੰਮੀ ਨਦਰ ਕਿਹਾ ਹੈ । ਮੈਂ ਕਹਿ ਆਇਆ ਹਾਂ ਕਿ ਮਿਆਨੀ
ਨਦਰ ਦੁਆਰਾ ਹਰ ਇਕ ਚੀਜ਼ ਆਪਣਾ ਵਸਤੂ ਵੇਸ ਬਦਲਾ ਕੇ
ਆਪਣੇ ਅਰਥ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਪਲਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਪਰ ਲੰਮੀ ਨਦਰ ਦੇ
ਦੇਖਣ ਵਾਲੇ ਦਾ ਤ੍ਰੀਕਾ ਬਿਲਕੁਲ ਨਿਆਰਾ ਹੈ ।

ਅਸੀਂ ਜੋ ਆਮ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤੱਕਦੇ ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲਈ
ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਚਾਨਣ ਬਿਨਾ ਕੁਛ ਦਿੱਸਦਾ ਨਹੀਂ। ਹਨੇਰੇਵਿਚ
ਦੇਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਭਯਾਨਕਤਾ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ।

ਪਰ ਜੇ ਦੇਖਣ ਵਾਲੀ ਅੱਖ ਸੂਰਜ ਵਾਕੁਨ ਰੋਸ਼ਨ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕੀ ਪੱਲੇ ਪਵੇਗਾ ? ਕੀ ਸੂਰਜ ਆਪਣੀ ਅੱਖ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਨਾਲ ਸਭ ਕੁਛ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹੈ ? ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਏਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਧਰਤੀ ਦੇ ਪਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਹੀ ਦਿਸਦੇ ਹੋਣ ਤੇ ਏਸ ਲਿਸ਼ਕਾਰ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕੁਛ ਨਾ ਲੱਭਦਾ ਹੋਵੇ। ਮੇਰਾ ਇਹ ਖਿਆਲ ਗਲਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਜੇ ਮੈਂ ਆਖਾਂ ਕਿ ਦੇਖਣ ਵਾਲੇ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਹਰ ਥਾਂ ਸੂਰਜ ਹੀ ਦਿੱਸਦਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਮਨੁੱਖ ਹਰ ਇਕ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਪਰਾਈ ਰੋਸ਼ਨੀ ਨਾਲ ਤੱਕਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਇਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕੋਈ ਆਪਣੀ ਚਾਨਣ ਸੱਤਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਦਿਸ਼ ਬਦਲ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸਨੂੰ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਆਪ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬਤ ਭਾਸੇਗਾ, ਗੈਰੀਅਤ ਮਿਟ ਜਾਏਗੀ, ਓਪਰਾਪਨ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਏਗਾ, ਬੇਗਾਨਗੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਏਗੀ। ਆਪੇ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਨਾਲ ਯਾਰਾਈ ਤੇ ਆਸ਼ਨਾਈ ਦੀ ਚਮਕਦੀ ਲਹਿਰ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ।

ਕੀ ਐਸੀ ਅਵਸਥਾ ਮੁਮਕਿਨ ਹੈ ? ਇਤਿਹਾਸ ਕਈ ਐਸੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਦਾ ਗਾਹ ਹੈ ਜੋ ਬਗ਼ੈਰ ਕਿਸੇ ਐਸੇ ਮਸਲੇ ਦੇ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੱਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ। ਸਰਮੱਦ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਆਪਣੇ ਜੱਲਾਦ ਵਲ ਤੱਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕੀ ਭਾਣਾ ਵਰਤਦਾ ਹੈ ? ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਤਲ ਦੀ ਮੂਰਤ ਨਾ ਕਾਲੀ ਲਗਦੀ ਹੈ ਨਾ ਭਯਾਨਕ। ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਦੇਖਦਾ। ਸਰਮੱਦ ਦੀ ਅੱਖ ਵਿਚੋਂ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਅੰਦਰਲੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਰਹੀ ਹੈ, ਏਸ ਕਰਕੇ ਜੱਲਾਦ ਉਸ ਲਈ ਬੇਗਾਨਾ ਨਹੀਂ; ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ:

‘ਫਿਦਾਏ ਤੋਂ ਸ਼ਵੱਮ, ਬਿਆ ਬਿਆ ! ਬਹਰ ਸੂਰਤੇ
ਕਿ ਮੇ ਆਈ ਮਨ ਤੁਰਾ ਖ਼ੁਬ ਮੇ ਸ਼ਨਾਸਮ।’

*
* *

(੫੩)

ਲੰਮੀ ਨਦਰ ਦੇ ਪਿਛੇ ਅੰਦਰ ਦੀ ਜੋਤ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ ।
ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਸ੍ਰੀ ਮੁਖਵਾਕ ਹੈ:—

ਏ ਨੇਤ੍ਰਹੁ ਮੇਰਿਹੋ ਹਰਿ ਤੁਮ ਮਹਿ ਜੋਤਿ ਧਰੀ ॥

[ਰਾਮਕਲੀ ਮਃ ੩ ਅਨੰਦੁ

ਐਸੇ ਜੋਤਮਈ ਨੇਤ੍ਰਾਂ ਨਾਲ ਬਾਹਰਲਾ ਨਜ਼ਾਰਾ ਬਿਲਕੁਲ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਕੁਰੂਪਤਾ ਅਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਅਰੂਪਤਾ ਕਿਸੇ ਸਰੂਪਤਾ ਦਾ ਸੁਹਾਉਣਾ ਵੇਸ਼ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ । ਵੇਖਣਹਾਰ ਨੂੰ ਸਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੰਸਾਰ, ਜੋ ਵਿਸ ਰੂਪੀ ਸੀ, ਉਹ ਹਰਿ ਰੂਪ ਨਦਰੀ ਆਉਣ ਲਗ ਪਿਆ ਹੈ* । ਕਿਸੇ ਐਸੇ ਵੇਖਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਅਹਿੱਲਿਆ ਇਕ ਕੁਆਰੀ ਕੰਨਜਾਂ ਲਗੀ ਸੀ । ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਅਹਿੱਲਿਆ ਪ੍ਰੰਤੂ ਹੋਰ ਸਾਰੀਆਂ ਐਸੀਆਂ । ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ (ਕੁਆਰੀਆਂ) ਕੰਨਜਾਂ ਗਿਣਿਆਂ ਹੈ: ਅਹਿੱਲਿਆ, ਦੋਪਦੀ, ਸੀਤਾ, ਤਾਰਾ ਤੇ ਮੰਦੋਦ੍ਰੀ; ਤੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਨਾਲ ਪਾਪ ਧੋਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ।

अहिल्या द्रौपदी सीता राधा सन्दोदरी तथा पञ्चकन्या

सक्येन नित्यम् सर्व पातक नाशयुक् ।

* * *

ਅੰਦਰ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਬਾਹਰਲਾ ਕਰਕੇ ਹੈ । ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਕਥਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਜਨਕ ਰਾਜੇ ਤੇ ਯਾਗਵਲਕ ਰਿਸ਼ੀ ਦਾ ਸੰਬਾਦ ਹੈ ।

ਰਾਜੇ ਨੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਕੌਲ ਕੈਸੀ ਜਯੋਤਿ ਹੈ । ਤਾਂ ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿਤਾ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਕੌਲ ਸੂਰਜ ਦੀ ਜਯੋਤਿ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਆਸਰੇ ਇਹ ਟੁਰਦਾ ਫਿਰਦਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਸਾਧਦਾ ਹੈ ।

੦ਏਹੁ ਵਿਸੁ ਸੰਸਾਰੁ ਤੁਮ ਵੇਖਦੇ ਏਹੁ ਹਰਿ ਕਾ ਰੂਪੁ ਹੈ

ਹਰਿ ਰੂਪੁ ਨਦਰੀ ਆਇਆ ॥

[ਰਾਮਕਲੀ ਮਃ ੩ ਅਨੰਦੁ

ਰਾਜੇ ਦੇ ਅਗਲੇ ਪੁਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਜਵਾਬ ਜੋ ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਦਿਤੇ, ਉਹ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ ਕਿ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਸੂਰਜ ਭੁਬ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਮਨੁਖ ਕੋਲ ਚੰਦ੍ਰਮਾਂ ਦੀ ਜਯੋਤਿ ਹੈ, ਦੋਨਾਂ ਦੇ ਛਿਪਣ ਉਪਰ ਅੱਗ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਹੈ, ਅੱਗ ਦੇ ਨਾ ਰਹਿਣ ਉਪਰ ਮਨੁਖ ਕੋਲ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਚਾਨਣ ਹੈ।

ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਹੇ ਰਾਜਨ, ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਹੋਰ ਸਾਰੀਆਂ ਜੋਤਾਂ ਮਿਟ ਜਾਣ ਤਾਂ ਆਪਣਾ ਆਪ (ਆਤਮਾ) ਹੀ ਆਪਣੀ ਜਯੋਤਿ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (ਆਲ੍ਹੈ ਕਾਏਯ ਜਯੋਤਿਰੰਕ੍ਰਮਿਤਿ)। ਮਨੁਖ ਫੇਰ ਆਤਮਾ ਦੀ (ਆਪਣੀ) ਜਯੋਤਿ ਨਾਲ ਟੁਰਦਾ ਫਿਰਦਾ ਤੇ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਏਸ ਆਪਣੀ ਅੰਦਰਲੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਨਾਲ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣਾ ਇਹ ਲੰਮੀ ਨਦਰ ਦਾ ਤੁੰਕਾ ਹੈ।

ਅਸੀਂ ਜਿਸ ਰਾਹੇ ਟੁਰ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਉਸ ਨਾਲ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਰਤਣ ਲਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਜੋ ਗਲ ਯਾਗਵਲਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਧਰਤੀ ਦੇ ਐਟਮ ਅੰਦਰ ਲੁਕੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਵੀ ਖੁਲ੍ਹ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਏਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਜਯੋਤੀਆਂ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਗੰਮਤਾ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਜੋ ਅੰਦਰ ਦਾ ਦੀਵਾ ਹੈ, ਉਹ ਅਜੇ ਬੁਝਿਆ ਪਿਆ ਹੈ; ਉਸ ਚਰਾਗ ਨੂੰ ਜਗਾਉਣ ਦਾ ਕੋਈ ਬਾਨੂਣੁ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਓਹੋ ਚਰਾਗ ਹੈ ਜਦੋਂ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਦੀਵੇ ਗੁਲ ਹੋ ਜਾਣ ਤਾਂ ਆਤਮ ਸੱਤਾ ਵਿਚ ਬਲ ਉਠਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਲੰਮੀ ਨਦਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਲੰਮੀ ਨਦਰ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:—

ਜੀਅ ਜੰਤ ਸਭ ਤਿਸਦੇ, ਸਭਨਾ ਕਾ ਸੋਈ ॥

ਮੰਦਾ ਕਿਸਨੋ ਆਖੀਐ ? ਜੇ ਦੁਜਾ ਹੋਈ ॥

੩. ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ

ਬੰਦੇ ਲਈ ਅਰਦਾਸ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਸਤੂ ਹੈ। ਕਈ ਮੌਕੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਵਡੇ ਤੋਂ ਵਡੇ ਰਾਠ ਮਨੁਖ ਲਈ ਵੀ ਕੋਈ ਆਸਰਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਸ਼ਿਵਾਏ ਇਕ ਅਰਦਾਸ ਦੇ। ਸਭ ਤੋਂ ਸਿਆਣਾ ਆਦਮੀ ਸੁਕਰਾਤ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬੇਪ੍ਰਵਾਹ ਸੀ। ਜ਼ਹਿਰ ਦਾ ਪਿਆਲਾ ਏਸ ਨੇ ਸ਼ਰਬਤ ਵਾਕਣ ਪੀ ਲੀਤਾ ਸੀ। ਐਸਾ ਆਦਮੀ ਵੀ ਅਰਦਾਸ ਦਾ ਕਾਇਲ ਸੀ। ਇਕ ਥਾਵੇਂ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ:-

O, beloved Pan and all ye other gods of this place, grant to me that I be made beautiful in my soul within, and that all external possessions be in harmony with my inner man.

[Phaedrus

ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ:-

ਓ ਪਿਆਰੇ 'ਪੈਨ' ਦੇਵਤਾ ਤੇ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਏਸ ਥਾਂ ਦੇ ਦੇਵ-ਤਿਓ! ਮੇਰੀ ਇਹ ਅਰਜ਼ ਕਬੂਲ ਕਰੋ ਕਿ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਮੇਰੀ ਰੂਹ ਸੁੰਦਰ ਬਣ ਜਾਵੇ ਤੇ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਮੇਰੀਆਂ ਸ਼ਾਟੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਏਸ ਅੰਦਰਲੇ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਸੁਰ ਹੋ ਜਾਣ।

ਸਿਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਅਰਦਾਸ ਦੀ ਇਕ ਮੁੱਖ ਅਹਿਮੀਅਤ ਹੈ। ਸਾਰੀਆਂ ਗੀਤਾਂ ਰਸਮਾਂ ਦੀ ਥਾਵੇਂ ਸਿਖ ਦੀ ਇਕ ਅਰਦਾਸ ਕਾਫੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਪਰਮਾਰਥਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਇਕ ਲਗਾਤਾਰ ਅਰਦਾਸ ਹੀ ਲੋੜੀਂਦੀ ਵਸਤੂ ਹੈ। ਅਰਦਾਸ ਦੀ ਕਰੂਰਤ ਹਰ ਸੰਸਾਰਕ ਮੌਕੇ ਉਪਰ ਹੈ। ਜਨਮ ਵੇਲੇ, ਮਰਨ ਵੇਲੇ, ਵਿਆਹ

ਵੱਲੇ, ਜੰਗ ਵੱਲੇ। ਕੋਈ ਅਵਸਰ ਨਹੀਂ ਜੋ ਸਿਖ ਲਈ ਬਿਨ ਅਰਦਾਸ ਹੋਵੇ।

ਸੰਨ ੧੯੯੩ ਵਿਚ ਖਾਲਸਾ ਟੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ ਦਾ ਮੁੱਢ ਝੁੰਡਾ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਯਤਨ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਟੈਕਟ ਜੋ ਛਪਿਆ ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ 'ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ' ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਅਰਦਾਸ ਦੀ ਬਰੂਰਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਰਸਾਈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਸੰਕੇਤਕ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੰਮ ਦਾ ਆਰੰਭ ਅਰਦਾਸ ਤੋਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਖਾਲਸਾ ਟੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ ਦਾ ਮੁੱਢ ਏਸ ਅਰਦਾਸ ਤੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਨੌਜਵਾਨ ਪੁੱਛਦੇ ਹਨ: ਕੀ ਅਰਦਾਸ ਸੁਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ? ਕੀ ਅਰਦਾਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ? ਸ਼ਾਇਦ ਮਿਲਦਾ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਉੱਤਰ ਦੀ ਬਰੂਰਤ ਨਹੀਂ। ਅਰਦਾਸ ਫਰਜ਼ ਹੈ, ਉੱਤਰ ਗ਼ੈਰ ਬਰੂਰੀ ਹੈ।

ਐਸਕਰ ਵਾਇਲਡ ਨੇ ਅਰਦਾਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ:—

Prayer must never be answered. If it is,
it ceases to be prayer and becomes a
correspondence. [Oscar Wilde

ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਅਰਦਾਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਮਿਲਣਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ : ਜੇ ਅਰਦਾਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਉਹ ਅਰਦਾਸ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ਉਹ ਖਤੋ ਕਿਤਾਬਤ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਏਸ ਲਿਹਾਜ਼ ਵਿਚ ਸਿਖ ਦੀ ਅਰਦਾਸ ਬਿਲਕੁਲ ਨਿਰਾਲੀ ਚੀੜ ਹੈ। ਇਹ ਅਰਦਾਸ ਨਿਜੀ ਯਾਦਨਾ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਨਿਜ ਦੇ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਲੈਵਲ ਤੋਂ ਉਪਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਖ਼ਤਮ ਸ਼ਰਬੱਤ ਦੇ ਭਲੇ ਦੀ ਮੰਗ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸਿਖ ਦੀ ਅਰਦਾਸ ਤਦੇ ਹੀ ਸਫਲ ਹੈ ਜੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਹਸਤੀ ਦੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਤੋਂ ਉਠਕੇ ਸਰਬੱਤ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭਲੇ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਸਰਬੱਤ ਦੀ ਲੀਨਤਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਫਲ ਸਰੂਪ ਹੈ।

ਸਿਖ ਲਈ ਅਰਦਾਸ ਹੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਛੋਟੇ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਹੋਣ ਦਾ ਇਹ ਸਹਿ ਸੁਭਾ ਦਾ ਯਤਨ ਹੈ। ਅਰਦਾਸ ਦਵਾਰਾ ਵੱਡੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ, ਜਾਂ ਐਉਂ ਕਹੋ ਕਿ ਸਰਬੱਤ ਦੇ ਭਾਵ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਸਾਡੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਨੁਕਸ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਛੋਟੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹਨ। ਸਾਡਾ ਨਿਕਾਰਾਪਨ, ਸਾਡਾ ਕਮੀਨਾਪਨ, ਸਾਡਾ ਛੁਟਕੇਲਾਪਨ, ਸਾਡਾ ਵੱਖਰਾਪਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਤੋਂ ਐਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਹਿੜਾ ਛੁਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਐਉਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦੇ ਵੱਡੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਪੁਰਾਣੇ ਕਪੜੇ ਛੋਟੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਏਸੇ ਦਾ ਨਾਮ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਹੈ ਜੋ ਸਰਬੱਤ ਦੇ ਭਲੇ ਦੀ ਭਾਵਲੀਨਤਾ ਤੋਂ ਤਤਖਿਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਾਯਾ ਦੇ ਪਾਪ ਲੀੜੇ ਦਾ ਛੋਟਾ ਗਹਿ ਜਾਣਾ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਇਕ ਸਰਬੱਤੀ ਪੁਰਖ ਹੋਕੇ ਨਿਸ਼ਪਾਪ ਉੱਚਾ ਉਠ ਜਾਣਾ, ਏਸ ਦਾ ਨਾਮ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਹੈ। ਏਸ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਪੂਰਣਤਾ ਹੀ ਸਿਖ ਅਰਦਾਸ ਦੀ ਕਰਾਮਾਤ ਹੈ।

ਸਾਡੀ ਸੁਗਯਾਤ ਲਈ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਅਰਦਾਸ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਲਈ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਅਲੰਕਾਰ ਪਹਿਲੇ ਟੈਕਟ ਵਿਚ ਬੱਧਾ ਹੈ, ਜੋ ਸੰਨ ੧੯੯੩ ਦੇ ਕਰੀਬ ਉਹਨਾਂ ਲਿਖਿਆ, ਆਪ ਦੀ ਭੇਟ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਜੇ ਲੋਕ ਆਪ ਨੂੰ ਇਹ ਸ਼ੰਕਾ ਪਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਨੀ ਵਿਅਰਥ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕ ਅਤਿ ਸਿਖਯਾਦਾਇਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦੁਆਰਾ ਸਾਖਯਾਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਲਓ ਪੜ੍ਹੋ:-

(੫੮)

ਤੂੰ ਠਾਕੁਰੁ ਤੁਮ ਪਹਿ ਅਰਦਾਸਿ ॥
ਜੀਉ ਪਿੰਡੁ ਸਭੁ ਤੇਰੀ ਰਾਸਿ ॥

‘ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਵਿਸ਼ੇ ਪੁਰ ਇਕ ਮਨੋਹਰ ਵਾਰਤਾ’

ਸਦ ਬਖਸਿੰਦੁ ਸਦਾ ਮਿਹਰਵਾਨਾ
ਸਭਨਾ ਦੇਇ ਅਧਾਰੀ ॥

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਤੇ ਉਦਾਰਤਾ ਕੌਣ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ। ਪੰਜਾਬ ਵਰਗੇ ਫ਼ਸਾਦਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣਾ, ਜਿਥੇ ਚੱਪੇ ਚੱਪੇ ਤੇ ਅੱਡ ਰਾਜ ਸੀ ਤੇ ਹਰੇਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤੀਸ ਮਾਰ ਖਾਂ ਸਮਝਦਾ ਸੀ, ਕੋਈ ਖਾਲਾ ਜੀ ਦਾ ਵਾੜਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੂੰ ਵਡੀਆਂ ਵਡੀਆਂ ਭੀੜਾਂ ਤੇ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ, ਪਰ ਉਹ ਸ਼ੇਰ-ਦਿਲ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਘਾਬਰਿਆ। ਔਕੜ ਵੇਲੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਨੀ ਤੇ ਕਾਰਜ ਸਿੱਧ ਲੈ ਲੈਣੇ।

ਇਕ ਵਾਰੀ ਇਕ ਵੱਡਾ ਸਰਦਾਰ, ਜੋ ਪਹਿਲੇ ਧਾੜਵੀ ਸੀ, ਆਕੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਵੱਡੇ ਔਖ ਨਾਲ ਜਿੱਤਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਰੁਹਤਾਸ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਕੈਦ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਕੈਦ ਵਿਚ ਇਹ ਸਰਦਾਰ ਸਦੀਵ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਦਿੰਦਾ, ਤੇ ਜੋ ਮੂੰਹ ਪਰ ਆਉਂਦੀ ਬਕਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਕਰਤਾਰ ਪਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਣਾ ਸਰਬ ਸੁਖਾਂ ਦੀ ਖਾਣ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਮਹਾਂ ਉੱਤਮ ਪਦਾਰਥ ਬੀ ਇਸ ਅਪਰਾਧੀ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਥੋਂ ਉਡਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਸਿੱਟ ਗਿਆ, ਕਿ ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਦਮੀ ਮਰਦਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਸਦੀਵ ਸੜਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕੈਦਖਾਨੇ ਦੀਆਂ ਡਰਾਉਣੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਖਾਣ ਨੂੰ ਪੈਂਦੀਆਂ ਤੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਭੈ ਇਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਆ ਆ ਕੇ ਇਸ ਦੇ ਦੁਖਾਂ ਨੂੰ ਦੂਣਾ ਕਰਦੇ। ਜਦ ਕੋਈ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰ ਇਸ

(੫੯)

ਨੂੰ ਅੰਨ ਪਾਣੀ ਦੇਣ ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਹਜ਼ਾਰ ਹਜ਼ਾਰ ਗਾਲ੍ਹ ਇਕੋ ਰਾਬੇ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ।

ਇਕ ਦਿਨ ਇਹ ਦੁਖੀ ਸਮਾਂ ਕੱਟਣ ਲਈ ਆਪਣੀ ਕੁਟੀਆ ਦੇ ਜਾਲੇ ਫਰੋਲ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਅਚਾਨਕ ਇਕ ਪੁਰਾਣੀ ਪੋਥੀ ਹੱਥ ਲੱਗੀ । ਉਸ ਨੂੰ ਲੈਕੇ ਪੜ੍ਹਨ ਬੈਠ ਗਿਆ । ਵਿਹਲਿਆਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦਾ ਦਿਲ ਪੋਥੀ ਵਿਚ ਖੁਭਦਾ ਗਿਆ । ਛੇਕੜ ਇਕ ਤੁਕ ਪੁਰ ਪਹੁੰਚਾ:--

“ਸਦ ਬਖਸਿੰਦੁ ਸਦਾ ਮਿਹਰਵਾਨਾ
ਸਭਨਾ ਦੇਇ ਅਧਾਰੀ ॥”

ਇਸ ਤੁਕ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਕੇ ਉਹ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਹਿਣ ਵਿਚ ਪੈ ਗਿਆ ਕਿ ਕੀ ਪਰਮੇਸ਼ੁਰ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਇਕ ਡਰਾਉਣਾ ਭੂਤ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ, ਇੱਛਾ ਕ੍ਰਿਪਾਲੂ ਹੈ ਕਿ ਸਦੀਵ ਬਖਸ਼ਦਾ ਤੇ ਦਇਆ ਕਰਦਾ ਹੈ ? ਅਤੇ ਪਾਪੀ ਪੁੰਨਾਤਮਾ ਸਭ ਨੂੰ ਆਸਰਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ? ਕੀ ਉਸ ਕ੍ਰਿਪਾ ਸਾਗਰ ਦੀ ਮਿਹਰ ਦੀ ਛਾਂ ਹੇਠ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦਾ ?

ਆਪ ਜਾਣਦੇ ਹੋ, ਜਦ ਆਦਮੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਸਤ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਸਚਾਈ ਦੇ ਪਰਵਾਨ ਕਰਨ ਨੂੰ ਸੁਤੇ ਹੀ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਤੁਕ ਦੇ ਪਵਿਤ੍ਰ ਭਾਵ ਨੇ ਇਸ ਭੁਝਦੇ ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਸਹਾਰਾ ਦਿਤਾ ।

ਇਕ ਰਾਤ ਮੀਂਹ ਹਨੇਰੀ ਤੇ ਵਰਖਾ ਨੇ ਉਹ ਤਰਬੱਲੀ ਮਚਾਈ ਕਿ ਕੈਦੀ ਨੂੰ ਨੀਂਦ ਨਾ ਆਈ ਅਰ ਇਸ ਸੈਚ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਬੀਤ ਗਈ ਕਿ ਮੈਂ ਪਾਪੀ ਹਾਂ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਭ ਨੂੰ ਸਹਾਰਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਕੀ ਮੈਨੂੰ ਬੀ ਪਰਮੇਸ਼ੁਰ ਬਖਸ਼ੇਗਾ, ਕੀ ਮੇਰੇ ਪਾਪ ਬੀ ਖਿਮਾ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ੋਚਾਂ ਦਾ ਫਲ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਸ ਪਾਪੀ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਸੱਚਾ ਪਛੁਤਾਵਾ ਆਇਆ ਤੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਨ ਲੱਗਾ:--

“ਹੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ! ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਜੁਆਨੀ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਆਦਮੀ ਬੇਦੋਸ਼ ਮਾਰੇ ਤੇ ਸੈਂਕੜੇ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਵਿਧਵਾ ਤੇ ਅਣਗਿਣਤ ਬਾਲ ਅਨਾਥ ਕੀਤੇ । ਤੇਰੀ ਸਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਦੁਖ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਛੇਕੜ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦਾ, ਜਿਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਧਾੜਵੀ ਥੋਂ ਸਰਦਾਰ ਬਣਾਇਆ ਸੀ, ਦੁਸ਼ਮਨ ਹੋ ਗਿਆ । ਹੇ ਪਿਤਾ ! ਮੈਥੋਂ ਵਧਕੇ ਪਾਪੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਕੁੰਭੀ ਨਰਕ ਦੇ ਜੋਗ ਹਾਂ, ਪਰ ਆਪ ਬਖਸ਼ਿੰਦ ਹੋ, ਮੈਨੂੰ ਬੀ ਬਖਸ਼ੋ।” ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇਰ ਚਿਰ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ।

ਦਿਨ ਹੋਏ ਫੇਰ ਉਹੋ ਪੋਥੀ ਪੜ੍ਹਨ ਲੱਗਾ, ਤਾਂ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹਿਆ:—

“ਜਾਕਉ ਮੁਸਕਲੁ ਅਤਿ ਬਣੈ ਵੋਈ ਕੋਇ ਨ ਦੇਇ ॥ ਲਾਗੂ ਹੋਏ ਦੁਸਮਨਾ ਸਾਕ ਭਿ ਭਜਿ ਖਲੇ ॥ ਸਭੇ ਭਜੇ ਆਸਰਾ ਕੁਕੈ ਸਭੁ ਅਸਰਾਉ ॥ ਚਿਤਿ ਆਵੈ ਓਸੁ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮੁ ਲਗੈ ਨ ਤਤੀ ਵਾਉ ॥ ੧ ॥” ਆਦਿ ।

ਇਹ ਸਾਰਾ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਕੈਦੀ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਅਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਹੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਅਗੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਤਿ ਦੁਖੀ ਸਮਝਦਾ ਸਾਂ, ਪਰ ਹੁਣ ਮੈਂ ਅਨੰਦ ਹਾਂ, ਮੇਰੇ ਸਭ ਸੰਕਟ ਨਿਵਿਰਤ ਹੋ ਗਏ, ਜਿਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਈਸ਼ੂਰ ਪੁਰ ਭਰੋਸਾ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਬਿਅੰਤ ਦਇਆ ਹੈ । ਮੇਰਾ ਦਿਲ, ਜੋ ਸਮੁੰਦਰ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਵਾਂਗੂ ਡੋਲ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਹੁਣ ਸ਼ਾਂਤ ਹੈ । ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਰਤਾਰ ਪੁਰ ਭਰੋਸਾ ਕਰਕੇ ਸੱਚ ਪਛੁਤਾਵੇ ਤੇ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਥੋਂ ਇਹ ਅਪ੍ਰਾਧੀ ਸੁਖੀ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਭ ਸੰਕਟ ਨਿਵਿਰਤ ਹੋ ਗਏ । ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਪਾਠ ਵਿਚ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰੇਮੀ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ ਅਰ ਇਕ ਗੰਥੀ ਨੂੰ ਸ਼ਦਵਾ ਕੇ ਉਸ ਥੋਂ ਕਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਸਮਝਦਾ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਫਲ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਕੈਦੀ ਦਾ ਵਰਤੋਂ ਵਰਤਾਰਾ ਹੋਰ ਦਾ ਹੋਰ ਹੋ ਗਿਆ । ਹਰੇਕ ਨਾਲ ਮਿੱਠਾ ਬੋਲੇ, ਨਿੰਮ੍ਰਤਾ ਨਾਲ ਵਰਤੇ । ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਹੈਰਾਨ ਸਨ ਕਿ ਇਹ

ਅਚਰਜ ਖੇਡ ਕੀਹ ਵਰਤ ਗਈ ਜੋ ਇਸ ਦਾ ਸੁਭਾਉ ਅਜਿਹਾ ਵਟੀਜ ਗਿਆ ।

ਇਸ ਥੋਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਮਗਰੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰੁਹਤਾਸ ਆ ਡੇਰੇ ਲਾਏ । ਉਸ ਰਾਤ ਆਪ ਵਿੱਲੇ ਹੋ ਗਏ । ਦਵਾਵਾਂ ਦਰਮਲਾਂ ਸਭ ਅੱਫਲ ਗਈਆਂ । ਜਦ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤੀਕ ਨੀਂਦ ਨਾ ਆਈ ਤਾਂ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਅੱਗੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਹੇ ਕਰਤਾਰ ! ਮੈਨੂੰ ਨੀਂਦ ਬਖਸ਼ । ਝੱਟ ਅੱਖ ਲੱਗ ਗਈ ਤੇ ਸਵੇਰੇ ਰਾੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਉਠੇ। ਵਜ਼ੀਰ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਦਾ ਕੇ ਬੋਲੇ:—“ਰਾਜਾ ਜੀ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਬੇਨਤੀ ਸੁਣੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਆਰਾਮ ਬਖਸ਼ਿਆ । ਮੈਂ ਅੱਜ ਉਸ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਦੇ ਪੰਨਵਾਦ ਵਿਚ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਕ ਭਾਰੇ ਕੈਦੀ ਨੂੰ ਛੁਟਕਾਰਾ ਦਿਆਂ।” ਰਾਜਾ ਬੋਲਿਆ, “ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ! ਇਸੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਇਕ ਪਾੜਵੀ ਸਰਦਾਰ ਕੈਦ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਕੈਦ ਭੀ ਕਰੜੀ ਹੈ ਤੇ ਆਪ ਦੀ ਮਿਹਰ ਦੇ ਜੋਗ ਇਸ ਵੇਲੇ ਉਹੋ ਹੀ ਹੈ।” ਮਹਾਰਾਜ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੋ ਗਿਆ । ਝੱਟ ਕੈਦੀ ਨੂੰ ਛੁਟਕਾਰੇ ਦੀ ਖੁਸ਼-ਖਬਰੀ ਸੁਣਾਈ ਗਈ ਅਰ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ਆਪ ਨੇ ਹੱਸ ਕੇ ਪੁਛਿਆ, “ਕਿਉਂ ਭਈ ਅਜੇ ਸਿੱਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ ?” ਇਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਕੈਦਖਾਨੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸਮਾਚਾਰ ਸੁਣਾ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜ ਆਪ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਲ ਮੈਂ ਪਾੜਵੀ ਥੋਂ ਸਰਦਾਰ ਬਣਿਆ ਤੇ ਆਪ ਦੀ ਹੀ ਕੈਦ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸੱਚੇ ਪਿਤਾ ਪਰਮੇਸ਼ੁਰ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਥੀਂ ਜਾਣੂ ਹੋਇਆ । ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਸੱਚੀ ਖੁਸ਼ੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਮੇਰਾ ਮਨ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਮਗਨ ਹੈ । ਇਸ ਕੈਦ ਥੀਂ ਭੀ ਉਸੇ ਦੀ ਬਿਅੰਤ ਦਇਆ ਨਾਲ ਖਲਾਸੀ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਬੀ ਮਹਾਂ ਭੋਜਲ ਥੋਂ ਉਸ ਨੇ ਛੁਟਕਾਰਾ ਬਖਸ਼ਣਾ ਹੈ । ਜਿਹਾ ਕੁ ਵਾਕ ਹੈ:—

ਭਉਜਲੁ ਬਿਖਮੁ ਅਸਗਾਹੁ ਗੁਰ ਸਬਦੀ ਪਾਰਿ ਪਾਹਿ ॥

ਮਹਾਰਾਜਾ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਕੇ ਵੱਡਾ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਇਆ, ਅਰ

(੬੨)

ਉਸ ਨੂੰ ਫੇਰ ਸਰਦਾਰੀ ਦੇਣ ਲੱਗਾ, ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਨੱਕ ਨਾ ਧਰਿਆ
(ਭਾਵ ਸਰਦਾਰੀ ਲੈਣੀ ਪ੍ਰਵਾਣ ਨਾ ਕੀਤੀ) ਅਰ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ
ਚਲਾ ਗਿਆ:—

“ਮਤੁ ਦੇਖਿ ਭੂਲਾ ਵੀਸਰੈ ਤੇਰਾ ਚਿਤਿ ਨ ਆਵੈ ਨਾਉ ॥”

ਪਿਆਰੇ ਪਾਠਕੋ! ਰਤਾ ਸੋਚੋ ਕਿ ਪਰਮੇਸੁਰ ਪੁਰ ਨਿਸ਼ਚਾ
ਕਰਨਾ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਨੀ, ਮਨ ਨੂੰ ਕਿੱਛੇ
ਸ਼ਾਂਤਦਾਇਕ ਹਨ। ਦੁਖ, ਸੰਕਟ, ਕਸ਼ਟ ਕੁਝ ਬੀ ਦੁਖਦਾਈ ਨਹੀਂ
ਭਾਸਦੇ। ਕਈ ਕਿਸੇ ਮਨਮਤੀਏ ਦੀ ਇਸ ਗੱਲ ਪੁਰ ਨਾ ਪਤੀਆ
ਕਰੋ ਕਿ “ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਨੀ ਵਿਅਰਥ ਹੈ”, ਸਦਾ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ
ਚੇਤੇ ਰਖੋ ਕਿ ਰੱਬ ਸਾਡਾ ਦਇਆਲੂ ਪਿਤਾ ਹੈ ਤੇ ਅਸੀਂ ਭੁੱਲਣਹਾਰ
ਪੁਤ੍ਰ ਹਾਂ:—

“ਜੈਸਾ ਬਾਲਕੁ ਭਾਇ ਸੁਭਾਈ ਲਖ ਅਪਰਾਧ ਕਮਾਵੈ ॥

ਕਰਿ ਉਪਦੇਸੁ ਝਿੜਕੇ ਬਹੁਭਾਤੀ ਬਹੁੜਿ ਪਿਤਾ ਗਲਿ ਲਾਵੈ ॥”

ਪਰਮੇਸੁਰ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਰ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ
ਕਰਨ ਦੀ ਕੁੰਜੀ ਬੀ ਉਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਜੀ
ਦਾ ਵਾਕ ਹੈ:—

“ਸਾਚ ਕਹੋਂ ਸੁਨਿ ਲੇਹੁ ਸਭੈ,

ਜਿਨ ਪ੍ਰੇਮ ਕੀਓ ਤਿਨਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਪਾਇਓ ॥”

ਇਹ ਦੁਨੀਆ ਥੋੜੇ ਦਿਨ ਹੈ, ਅੰਤ ਨੂੰ ਪਰਮੇਸੁਰ ਦੀ ਦਰਗਾਹੇ
ਚਲਣਾ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਭਲੇ ਬੁਰੇ ਕੀਮਾਂ ਦਾ ਨਿਸਤਾਰਾ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਜਾਂ
ਸਦਾ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਜਾਂ ਚੁਰਾਸੀ ਲੱਖ ਜੂਨ ਦਾ ਨਰਕ। ਤਾਂ ਤੇ ਭਲਾ
ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਪਾਪੀ ਵਾਂਗੂ ਇਸੇ ਜਗਤ ਵਿਚ ਪਿਤਾ ਥੋਂ ਪਾਪ
ਬਖਸ਼ਾ ਕੇ ਕੁਝ ਭਜਨ ਰੂਪੀ ਖੋਪ ਲੱਭ ਲਓ। ਜਗਤ ਦਾ ਵਿਹਾਰ
ਸ਼ੁੱਧ ਰਖੋ ਤੇ ਮਨ ਕਰਤਾਰ ਵਲ ਰੱਖੋ ਅਰ ਸਦੀਵ ਇਹ ਪ੍ਰਾਰ-
ਥਨਾ ਕਰੋ:—

(੬੩)

ਬਿਲਾਵਲੁ ਮਹਲਾ ੫ ॥

ਰਾਖਹੁ ਅਪਨੀ ਸਰਨਿ ਪ੍ਰਭ ਮੋਹਿ ਕਿਰਪਾ ਧਾਰੇ ॥ ਸੰਵਾ
ਕਛੁ ਨ ਜਾਨਉ ਨੀਚੁ ਮੂਰਖਾਰੇ ॥ ੧ ॥ ਮਾਨੁ ਕਰਉ ਤੁਧੁ
ਉਪਰੇ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਪਿਆਰੇ ॥ ਹਮ ਅਪਰਾਧੀ ਸਦ ਭੁਲਤੇ
ਤੁਮੁ ਬਖਸਨਹਾਰੇ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥ ਹਮ ਅਵਗਨ ਕਰਹ
ਅਸੰਖ ਨੀਤਿ ਤੁਮੁ ਨਿਰਗੁਨ ਦਾਤਾਰੇ ॥ ਦਾਸੀ ਸੰਗਤਿ
ਪ੍ਰਭੁ ਤਿਆਗਿ ਏ ਕਰਮ ਹਮਾਰੇ ॥ ॥ ਤੁਮੁ ਦੇਵਹੁ ਸਭੁ
ਕਿਛੁ ਦਇਆ ਧਾਰਿ ਹਮ ਅਕਿਰਤਘਨਾਰੇ ॥ ਲਾਗਿ ਪਰੇ
ਤੇਰੇ ਦਾਨ ਸਿਉ ਨਹ ਚਿਤਿ ਖਸਮਾਰੇ ॥ ੩ ॥ ਤੁਝ ਤੇ
ਬਾਹਰਿ ਕਿਛੁ ਨਹੀ ਭਵ ਕਾਟਨਹਾਰੇ ॥ ਕਹੁ ਨਾਨਕ
ਸਰਣਿ ਦਇਆਲ ਗੁਰ ਲੇਹੁ ਮੁਗਧ ਉਧਾਰੇ ॥੪॥੪॥੩੪॥

ਮਾਝ ਮਹਲਾ ੫ ॥

ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਪਿਤਾ ਤੂੰ ਹੈ ਮੇਰਾ ਮਾਤਾ ॥ ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਬੰਧਪੁ ਤੂੰ
ਮੇਰਾ ਭ੍ਰਾਤਾ ॥ ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਰਾਖਾ ਸਭਨੀ ਥਾਈ ਤਾ ਭਉ ਕੇਹਾ
ਕਾੜਾ ਜੀਉ ॥ ੧ ॥ ਤੁਮਰੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਤੇ ਤੁਧੁ ਪਛਾਣਾ ॥
ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਓਟ ਤੂੰ ਹੈ ਮੇਰਾ ਮਾਣਾ ॥ ਤੁਝ ਬਿਨੁ ਦੂਜਾ ਅਵਰੁ
ਨ ਕੋਈ ਸਭੁ ਤੇਰਾ ਖੇਲੁ ਅਖਾੜਾ ਜੀਉ ॥ ਜੀਅ ਜੰਤੁ ਸਭਿ
ਤੁਧੁ ਉਪਾਏ ॥ ਜਿਤੁ ਜਿਤੁ ਭਾਣਾ ਤਿਤੁ ਤਿਤੁ ਲਾਏ ॥ ਸਭ
ਕਿਛੁ ਕੀਤਾ ਤੇਰਾ ਹੋਵੈ ਨਾਹੀ ਕਿਛੁ ਅਸਾੜਾ ਜੀਉ ॥ ੩ ॥
ਨਾਮੁ ਧਿਆਇ ਮਹਾ ਸੁਖੁ ਪਾਇਆ ॥ ਹਰਿ ਗੁਣ ਫਾਇ
ਮੇਰਾ ਮਨੁ ਸੀਤਲਾਇਆ ॥ ਗੁਰਿ ਪੂਰੇ ਵਜੀ ਵਾਧਾਈ
ਨਾਨਕ ਜਿਤਾ ਬਿਖਾੜਾ ਜੀਉ ॥ ੪ ॥ ੨੪ ॥ ੩੨ ॥

—:੦:—

੪. ਬਾਬਾ ਰਕਤ ਦੇਵ

ਇਕ ਦੂਰ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਰਕਤ ਦੇਵ ਨਾਮ ਦਾ ਸਾਧੂ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਤਪ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਆਸਣ ਲਗਾਉਣੇ, ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਹਠ ਯੋਗ ਦੇ ਸਾਧਨ ਇਸ ਦੇ ਸੁਭਾਵ-ਭੂਤ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਇਕ ਦਿਨ ਜੇਠ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਦੁਪਹਿਰ ਵੇਲੇ ਪੁਪ ਵਿਚ ਇਹ ਆਸਣ-ਦ੍ਰਿੜ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਐਉਂ ਲਗਾ ਕਿ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਗ ਪਈ ਹੈ ਤੇ ਲੂਆਂ ਵਿਚੋਂ ਚਿਣਗਾਰੀਆਂ ਫੁਟ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

ਰਕਤ ਦੇਵ ਆਪਣੇ ਆਸਣ ਤੋਂ ਘਬਰਾ ਕੇ ਉਠਿਆ। ਸਾਰੇ ਪਿੰਡੇ ਉਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰਕੇ ਦੇਖਿਆ, ਕੋਈ ਅੱਗ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਲੂੰ ਬੁਲਾਸਿਆ ਸੀ। ਥੋੜਾ ਠੰਡਾ ਹੋਣ ਲਈ ਰਕਤ ਦੇਵ ਆਪਣੀ ਹਨੇਰੀ ਕੁਟੀਆ ਵਿਚ ਜਾ ਬੈਠਾ। ਜਾਂ ਅੱਖ ਮੀਟੀ ਸੂ ਤਾਂ ਅੰਦਰ ਚਾਨਣਾ ਦਿੱਸਣ ਲਗਾ, ਹਰ ਇਕ ਨਾੜੀ ਵਿਚੋਂ ਚਿਣਗਾਰੀ ਫੁਟਦੀ ਨਜ਼ਰ ਪਈ, ਸਿਰ ਵਿਚ ਐਉਂ ਲਗਾ ਕਿ ਆਤਸ਼ਬਾਜ਼ੀ ਦਾ ਅਨਾਰ ਚਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਫੇਰ ਅੱਖ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੀ, ਕੋਠੜੀ ਵਿਚ ਹਨੇਰਾ ਸੀ, ਸਲਾਬੇ ਦੀ ਬੂ ਸੀ, ਗਿੱਲੀ ਠੰਡ ਸੀ।

ਰਕਤ ਦੇਵ ਲਈ ਮੁਸ਼ਕਲ ਬਣ ਗਈ, ਅੱਖ ਖੋਲ੍ਹੇ ਤਾਂ ਪੁੰਦਲਾ ਹਨੇਰਾ ਦਿੱਸਦਾ ਸੀ। ਦੁਪਹਿਰ ਵੇਲੇ ਵੀ ਚੀੜਾਂ ਸਾਫ ਨਹੀਂ ਦਿੱਸਦੀਆਂ ਸਨ। ਐਉਂ ਲਗਦਾ ਸੀ ਸੰਝਾਂ ਦੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਹਿਲਜੁਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਤਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਅੱਖ ਵੇਲੇ ਹਾਲ ਸੀ। ਮੀਟੀ ਅੱਖ ਵੇਲੇ ਅੰਦਰ ਲੋ ਦਿੱਸਦੀ ਸੀ, ਕੁਛ ਚਿਣਗਾਰੀਆਂ ਲਿਸ਼ਕ ਉਠਦੀਆਂ, ਫੇਰ ਖੂਨ ਦਾ ਭਖਦਾ ਲਾਲ ਰੰਗ ਨਾੜਾਂ ਵਿਚ ਚਲਦਾ ਭਾਸਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਸ।

ਕਈ ਵੱਧੇ ਬੀਤ ਗਏ, ਅਨੇਕ ਹੋਰ ਸਾਧਨ ਕੀਤੇ, ਕਈ

ਸਿੱਧੀਆਂ ਵੱਸ ਕੀਤੀਆਂ। ਇਕ ਦਿਨ ਰਕਤ ਦੇਵ ਨੂੰ ਐਉਂ ਝੋਲਾ ਪਿਆ ਕਿ ਮਾਂ ਕੋਲ ਖੜੋਤੀ ਹੈ। ਉਹ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈਰਾਨ ਜਿਹਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਮਾਂ ਮੋਈ ਨੂੰ ਉਮਰ ਲੰਘ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਸਿਹ ਪਰਛਾਵੇਂ ਵਾਕੁਣ ਸੁੱਕੀ ਹੋਈ ਮਾਂ ਫੇਰ ਉਸ ਦੇ ਪਾਸ ਖੜੀ ਸੀ ਤੇ ਕਹਿ ਰਹੀ ਸੀ:-

“ਬੱਚਾ, ਘਬਰਾ ਨਾ, ਤੇਰੀ ਇਛਾ ਪੂਰੀ ਹੋ ਗਈ। ਮੈਂ ਅੰਨ੍ਹੀ ਸਾਂ, ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਇਲਾਜ ਲਈ ਜੋਗੀਆਂ ਕੋਲ ਜਾਂਦਾ ਸੈਂ, ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਅੱਖਾਂ ਦੇਣ ਲਈ ਤੂੰ ਸੰਨਯਾਸੀਆਂ ਮਗਰ ਫਿਰਦਾ ਸੈਂ। ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਨੈਣ ਦੇਣ ਲਈ ਤੂੰ ਸਿੱਧਾਂ ਦੀਆਂ ਕੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਵੜਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੈਂ। ਤੂੰ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘਰੋਂ ਉੱਜੜ ਗਿਓਂ, ਮੈਂ ਮਰ ਗਈ, ਅੰਨ੍ਹੀ ਹੀ ਮਰ ਗਈ; ਤੂੰ ਭੁੱਲ ਗਿਓਂ ਕਿ ਕਿਸ ਖ਼ਾਤਰ ਤਪ ਕੀਤੇ, ਤੇ ਕਿਸ ਲਈ ਘਾਲਾਂ ਘਾਲੀਆਂ। ਤੂੰ ਸੂਰਜ ਦੇ ਸਾਮੁਣੇ ਆਸਣ ਜਮਾਕੇ ਬੈਠਣ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਗਾੜ ਲਈਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਤੇਰੇ ਸੂਨ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਚਾਨਣ ਵੜ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਮੁੜ ਅੰਨ੍ਹੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਜੋਤਿ ਹਰੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਲੈ ਬੱਚਾ, ਇਹ ਸੁਈ ਲੈ, ਤੇ ਆਪਣੀ ਉਂਗਲ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਤੁਪਕਾ ਲਹੂ ਦਾ ਕੱਢ ਲੈ, ਮਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਉਤੇ ਇਹ ਤੁਪਕਾ ਲਾ ਦੇਹ, ਇਕੋ ਤੁਪਕਾ, ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਤਿਹਾਏ ਨੈਣ ਖੁਲ੍ਹ ਜਾਣ, ਉਹ ਦਿਲ ਭਰਕੇ ਤੈਨੂੰ ਦੇਖ ਲਵੇ ਤੇ ਜਨਮਾਂ ਜਨਮਾਂ ਦੀ ਸੱਧਰ ਲਾਹ ਲਵੇ।”

ਰਕਤ ਦੇਵ ਦੀ ਜਾਗ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਈ, ਉਹ ਘਬਰਾ ਗਿਆ, ਬਉਰਾ ਗਿਆ, ਐਧਰ ਉਧਰ ਦੌੜਨ ਲੱਗਾ। ਦੂਜੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਇਕ ਅੰਨ੍ਹਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਜਾ ਉਸ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਾ। ਕਿਕਰ ਦੀ ਇਕ ਸੁਲ ਮਾਰਕੀ ਆਪਣੀ ਫੁਖਮੀ ਚੀਚੀ ਅੰਨ੍ਹੇ ਦੀਆਂ ਝਿੰਮਣੀਆਂ ਉਤੇ ਫੇਰ ਦਿਤੀ ਸੁ। ਅੰਨ੍ਹੇ ਨੇ ਹਰੇਰਾਮ ! ਹਰੇ ਰਾਮ ਕਰਦਿਆਂ ਅੱਖ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿਤੀ।

ਰਕਤ ਦੇਵ ਖੁਸ਼ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਡੌਲੇ ਫਰਕਦੇ ਸਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀ ਉਮਡਦੀ ਭਾਸਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ

ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਉਗ ਰਹੇ ਸੂਰਜ ਦੀ ਲਾਲੀ ਦੀ ਨਿੱਘ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜੀਭ ਉੱਤੇ 'ਵਰ ਦਾਤੀ' ਸਮੱਥਾ ਭੁੜਕ ਰਹੀ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਦੇਂਦਾ ਵਿਚ ਦਬਾਈ ਰਖਣ ਦਾ ਉਹ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਹਾਂ ਰਕਤ ਦੇਵ ਖੁਸ਼ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਕਰਾਮਾਤ ਨਸੀਬ ਹੋ ਗਈ। ਉਸ ਦੀ ਘੋਰ ਤਪੱਸਿਆ ਫਲੀਭੂਤ ਹੋ ਗਈ। ਉਸ ਦੀ ਮਨੋਕਾਮਨਾ ਪੂਰੀ ਹੋ ਗਈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਈ।

ਰਕਤ ਦੇਵ ਹੁਣ ਜ਼ਮੀਨ ਉੱਤੇ ਟੁਰਨ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਫਰਿਸ਼ਤਾ ਸੀ ਜੋ ਭੋਂ ਤੋਂ ਗਿੱਠ ਉੱਚਾ ਟੁਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਹੁਣ ਉਤਸ਼ਾਹ ਭਰਪੂਰ ਦੇਉਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਜੀਭ ਉੱਤੇ ਸੁਰੱਸਤੀ, ਅੱਖ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਤੇ ਬਾਂਹ ਵਿਚ ਚੰਡੀ ਦਾ ਭੁਜ-ਬਲ ਵਸਦਾ ਸੀ।

ਰਕਤ ਦੇਵ ਦੇ ਚੇਲੇ ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਕਾਫੀ ਸਨ, ਹੁਣ ਹੋਰ ਵਾਧਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਚੇਲੇ ਜੋ ਡੋਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਦਿੜ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਹੋ ਗਏ। ਉਸ ਦੀ ਕਰਾਮਾਤ ਦਾ ਥਲਕਾ ਮਚ ਗਿਆ। ਰਕਤ ਦੇਵ ਦੀ ਕੁਟੀਆ ਇਕ ਯਾਤ੍ਰਾ-ਅਸਥਾਨ ਬਣ ਗਈ। ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੇ ਲੋਕ ਆਉਣ ਜਾਣ ਲਗ ਪਏ: ਕੁਛ ਸ਼ਰਧਾਲੂ, ਕੁਛ ਅੰਨੇ, ਕੁਛ ਤਮਾਸ਼ਬੀਨ। ਇਕ ਮੇਲਾ ਜਿਹਾ ਲੱਗਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਇਕ ਦਿਨ ਰਕਤ ਦੇਵ ਦਾ ਜਨਮ ਉਤਸ਼ਵ ਮਨਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਲੋਕ ਸ਼ਰਧਾ ਭਰਪੂਰ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਨਮ ਦਿਨ ਦੀ ਡੋਂਡੀ ਬੜੀ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤਕ ਪਿਟਾਈ ਜਾ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਇਹ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰਵਾਦੀ ਕਈ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਸੀ, ਜੋ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਵਧ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਚੇਲਿਆਂ ਵਲੋਂ ਪੂਰਨ ਉਤਸ਼ਾਹ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ।

ਕੋਈ ਸੋਚ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਕਿ ਇਸ ਸਮਾਗਮ ਉਪਰ ਕਿਤਨੀ ਜਨਤਾ ਇਕੱਠੀ ਹੋਈ। ਰਕਤ ਦੇਵ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਇਕ ਇਕ ਕਤਰਾ ਖੂਨ ਦਾ ਵੰਡ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਲੈਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦਫ਼ਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਉਮਡ ਉਮਡ ਕੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੰਕਤਿਆਂ ਦਾ

ਵਾਹੋ ਦਾਹੀ ਹੜ੍ਹ ਆ ਗਿਆ ਜੋ ਰਕਤ ਦੇਵ ਦੀ ਕੁਟੀਆ ਦੇ ਆਸੇ ਪਾਸੇ ਫੈਲ ਗਿਆ। ਆਵਾਜ਼ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਐਉਂ ਲਗਦਾ ਸੀ ਬੱਦਲ ਦੀ ਗਰਜ ਵਿਚੋਂ ਘਨਘੋਰ ਸੱਦ ਉਠ ਰਹੀ ਹੈ 'ਬਾਬਾ ਇਕ ਤੁਪਕਾ ਖੂਨ'।

ਰਕਤ ਦੇਵ ਉਂਗਲਾਂ ਛਿੱਲੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਤੁਪਕੇ ਵੰਡੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਂਗਲਾਂ ਰੱਤਹੀਨ ਹੋ ਗਈਆਂ ਤੇ ਸੁਕੀਆਂ ਭਿੰਡੀਆਂ ਵਾਕਣ ਆਕੜ ਗਈਆਂ। ਮੰਗ ਜਾਰੀ ਸੀ। ਉਹ ਹੋਰ ਵਧ ਰਹੀ ਸੀ। ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਅੰਨੇ ਸਨ। ਤਮਾਸ਼ਬੀਨ ਹੱਸ ਰਹੇ ਸਨ। ਸੁਜਾਖੇ ਸ਼ਰਧਾ ਦੇ ਗੀਤ ਗਾ ਰਹੇ ਸਨ।

ਰਕਤ ਦੇਵ ਘਬਰਾ ਗਿਆ, ਹੁਣ ਕਰੇ ਤੇ ਕੀ ਕਰੇ, ਨੱਸਣ ਦਾ ਕੈਈ ਰਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਆਵਾਜ਼ ਗੂੰਜ ਰਹੀ ਸੀ, 'ਬਾਬਾ ਇਕ ਤੁਪਕਾ', 'ਬਾਬਾ ਇਕ ਤੁਪਕਾ'। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਖੂਨ ਘਟਦਾ ਸੀ ਆਵਾਜ਼ ਉੱਚੀ ਤੇ ਤੀਬਰ ਹੁੰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਰਕਤਦੇਵ ਨੇ ਲਾਚਾਰ ਹੋਕੇ ਬਾਂਹ ਦੀ ਨਾੜ ਕੱਟੀ ਤੇ ਫੇਰ ਤੁਪਕਾ ਤੁਪਕਾ ਵੰਡਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਕਤਰਾ ਕਤਰਾ ਖੂਨ ਵਗੀਂਦਾ ਵੰਡੀਦਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਤੁਪਕਿਆਂ ਦੀ ਮੰਗ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ। ਬਾਂਹ ਸੁੱਕ ਗਈ, ਸਰੀਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਲਹੂ ਵਗ ਗਿਆ, ਦਿਲ ਦੀ ਹਰਕਤ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈ। ਰਕਤ ਦੇਵ ਦਾ "ਖੂਨ" ਹੋ ਗਿਆ। ਲੱਖਾਂ ਹੀ ਅੰਨੇ ਆਏ ਹੋਏ ਨਿਰਾਸ਼ ਮੁੜ ਗਏ ਤੇ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਉਤੇ ਅਫਸੋਸ ਕਰਦੇ ਹੱਥ ਮਲਦੇ ਚਲੇ ਗਏ।

ਇਹ ਇਕ ਨਿਰੀ ਦਿਲ ਬਹਿਲਾਵੇ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਨਹੀਂ, ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਕੇਵਲ ਹਮਦਰਦੀ ਦੀ ਇਕ ਵਿਅਰਥ ਉਕਸਾਹਟ ਜਨਕ ਘਟਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਡੂੰਘੀ ਸੋਚ ਉਤਪਾਦਕ ਕਥਾ ਹੈ ਜੋ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਗੂੜ੍ਹ ਧਿਆਨ ਦੀ ਮੁਥਾਜ ਹੈ।

ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਏਸ ਗੱਲ ਉਪਰ ਗੰਭੀਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰੀਏ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਾਧਾਂ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸ ਲਈ ਮਿਲਦੇ ਹਾਂ? ਕੀ ਸਾਡਾ

(੬੮)

ਮੇਲ ਮਿਲਾਪ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਦੇ ਚਮਤਕਾਰ ਦੀ ਖਿੱਚ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਪਰ ਹੈ? ਕੀ ਫਕੀਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾਉਣ ਲਈ ਹੈ? ਫੇਰ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਏਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਵੀ ਸੋਚੀਏ ਕਿ ਸਾਡੀ ਮੰਗ, ਚਾਹੇ ਉਹ ਕੇਵਲ ਇਕ ਤੁਪਕੇ ਮਾਤ੍ਰ ਲਈ ਹੀ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਦਾ ਮਿਲਵਾਂ ਅਸਰ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਫਕੀਰ ਉਪਰ ਕੀ ਹੈ?

ਉਪਰਲੇ ਪੁਸ਼ਨ ਬੜੇ ਗੰਭੀਰ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ ਨਾਲ ਇਕ ਵੱਡੀ ਪੁਸ਼ਤਕ ਰਚੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸੰਖੇਪ ਤੌਰ ਤੇ ਸਮਝਣ ਲਈ ਜੇ ਇਤਨੀ ਕੁ ਗੱਲ ਸਾਡੇ ਪੱਲੇ ਪੈ ਜਾਵੇ ਕਿ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇ ਕੀ ਅਰਥ ਹਨ ਤੇ ਕਰਾਮਾਤ ਦਾ ਮੂਲਕ ਸਿਧਾਂਤ ਕੀ ਹੈ ਤਾਂ ਏਸ ਚਾਬੀ ਨਾਲ, ਏਸ ਮਾਸਟਰ ਕੁੰਜੀ (Master key) ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਬੰਦ ਜੰਦਰੇ ਖੁਲ੍ਹ ਜਾਣਗੇ:—

ਕਰਾਮਾਤ ਬਾਬਤ ਏਮਰਸਨ (Emerson) ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ:—

Self sacrifice is the real miracle

Out of which all reported miracles grow.

ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਅਸਲੀ ਕਰਾਮਾਤ ਆਪਣੇ ਆਪੇ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਹੈ ਤੇ ਏਸ ਕੁਰਬਾਨੀ ਤੋਂ ਹੀ ਹੋਰ ਸਾਰੀਆਂ ਵਰਣਿਤ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਉਪਜਦੀਆਂ ਹਨ।

Self sacrifice ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਆਪਾ ਵਾਰਨਾ। 'ਆਪਾ ਵਾਰਨ' ਵਿਚ ਦੋ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹਨ: ਇਕ 'ਆਪਾ' ਤੇ ਦੂਜਾ 'ਵਾਰਨਾ'। ਪਹਿਲਾ ਸੁਆਲ ਇਹ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਆਪਾ' ਕੀ ਵਸਤੂ ਹੈ? ਕੀ ਆਪਾ ਵਾਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ 'ਆਪੇ' ਦੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਪੂਰਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੈ? ਕੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ 'ਆਪੇ' ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੈ? ਕੀ ਉਹ ਆਪਣੇ 'ਆਪੇ' ਦੇ ਆਪ ਮਾਲਕ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਵਾਰ

ਸਕਣ ? 'ਆਪੇ' ਨੂੰ 'ਵਾਰ' ਸਕਣਾ ਇਸ ਵਾਰਨ ਦੇ ਵੀ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਨਿਰਾਲੇ ਨਿਯਮ ਹੋਣੇ ਹਨ। 'ਆਪਾ' ਕੋਈ 'ਦੂਜੀ ਚੀਜ਼' ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਜਣਾ ਵਾਰ ਸਕੇ। ਆਪਾ ਕੋਈ ਖੂਨ ਦਾ ਤੁਪਕਾ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਪ ਉਹ ਵੰਡ ਸਕੇ। 'ਦੂਜੀ ਚੀਜ਼' ਬਣਾ ਕੇ ਵੰਡਣ ਨਾਲ ਹੀ 'ਆਪਾ' ਆਪਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਫੇਰ ਆਪਾ ਵਾਰਨ ਦੇ ਮਾਇਨੇ ਕੀ ਹੋਏ ? ਕੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਾਹਿਤ ਐਸਾ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਗੱਲ ਉਪਰ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾ ਸਕੇ ? ਹਾਂ ਬਹੁਤ ਕੁਛ ਹੈ ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕਾਂ ਲਈ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਈ ਗੂੜ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉਪਰ ਉਹਨਾਂ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਈ ਹੈ। ਕੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੁਸ਼ਤਾਂ ਦੇ ਉਤਰ ਲਈ ਵੀ ਕੋਈ ਫਮਜ਼ ਸੁੱਟੀ ਹੈ ? ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਈ ਗਲਾਂ ਫੁਲਾਂ ਦੇ ਰੂਪਕ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਓਹ ਖੁਦ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਅਸਲੀ ਸ਼ਾਇਰ ਸਾਰੇ ਹੀ ਫੁਲਾਂ ਦੇ ਗੁਪਤ ਇਸ਼ਾਰੇ ਜਾਣਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਲੱਫੜਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਭਾਵ ਪੂਰੇ ਦੱਸ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਫੁੱਲ ਆਪਣੀ 'ਚੁੱਪ ਬੋਲੀ' ਨਾਲ ਅਬੋਲੇ ਹੀ ਦੱਸ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਟੋਮਸਮੂਰ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:-

Yet No -- Not words, for they
But half can tell loves feeling,
Sweet flowers alone can say,
What passion fears revealing.

ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ 'ਜੀਭ ਚੁੱਪ' ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਬੋਲੇ ਹੀ ਬੋਲ ਰਹੀ ਹੈ
ਏਸ ਲਈ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਕਵਿਤਾ ਪ੍ਰਸੰਗ
ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ:-

ਫੁਲ ਤੇ ਯੋਗੀ:—

ਖਿੜੇ ਫੁੱਲ ਨੂੰ ਧਯਾਨੀ ਸੀ ਇਕ ਧਯਾਨ ਨਾਲ ਪਿਆ ਭਰਦਾ,
ਅਸਾਂ ਪੁੱਛਿਆ: ਜੁੜੇ ਮਨਾਂ ! ਤੂੰ ਕਿਉਂ ਪਿਆ ਦਿਸਤੇ ਮਰਦਾ ?
ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ: ਮੈਂ ਸੁਣਨੀਆਂ ਚਾਹਾਂ ਇਸਦੇ ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ,
ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਜੀਭ ਲਾਣ ਦਾ ਜਤਨ ਪਿਆ ਹਾਂ ਕਰਦਾ।

ਯੋਗੀ ਧਯਾਨ ਧਰੇਂਦਾ ਹੁੱਟਾ, ਪਰ ਫੁਲ ਜੀਭ ਨ ਪਾਈ,
'ਜੀਭ ਚੁੱਪ' ਤਾਂ ਬੋਲ ਰਹੀ ਸੀ ਜੋਗੀ ਨੂੰ ਨ ਦਿਸਾਈ।
ਕੂਕ ਕੂਕ ਸੁਹਣਾ ਪਿਆ ਆਖੇ "ਤਨ ਮਨ ਮੇਰਾ ਖੇੜਾ,
"ਖਿੜਨ ਖਿੜਾਵਨ ਬਾਝੋਂ ਸਾਨੂੰ ਹੋਰ ਸੁਰਤ ਨਹਿੰ ਕਾਈ"।

ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਿੜੇ ਹੋਏ ਫੁਲ ਅਬੋਲ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਆਪਾ
ਵਾਰਨ ਦੇ ਗੁੱਝੇ ਭੇਤ ਦੀ ਰਮਲ ਵੀ ਸੁੱਟ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਕ ਫੁਲ ਜਿਸ
ਨੇ ਆਪਣੇ 'ਆਪੇ' ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਵਿਕਾਸ ਦੁਆਰਾ ਪੁੱਖ ਕਰ ਲਿਆ
ਹੈ ਦੇਖੋ ਉਹ ਆਪਣੀ 'ਜੀਭ ਚੁੱਪ' ਨਾਲ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ:—

ਡੋਡੀਆਂ ਖੇੜੇ ਲਜਾਇ ਮੈਂ ਸਾਰਾ ਖਿੜ ਪਿਆ,
ਮਹਿਕਿਆ ਮੁਸਕ ਮਚਾਇ ਤੇ ਲਪਟਾਂ ਛੱਡੀਆਂ,
ਹਾਂ ਹੁਣ ਜਦ ਲਪਟ ਬੁਹਾਇ ਮੈਂ ਡੁਲ੍ਹੁਡੁਲ੍ਹ ਪੈਰਿਹਾ
ਖੇੜਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰਾਂ ਮੈਂ ਝੋਲੀਆਂ ਅੱਡੀਆਂ।

ਫੁੱਲ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੋ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਆਪਾ ਹੀ ਹੈ ! ਇਹ ਵੀ
ਆਪਾ ਵਾਰ ਦਾ ਪਰਉਪਕਾਰ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਕਿਤਨੀ
ਸੁੰਦਰ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ:—

ਹਉਂ ਤਿਸਦੇ ਚਉਖੰਨੀਐ ਪਰਉਪਕਾਰ ਕਰੇ ਰੰਗ ਮਾਣੈ ॥

ਆਪਾ ਵਾਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਨਾ ਧਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਨਾ ਰਿਧੀਆਂ
ਦੀ, ਨਾ ਸਿਧੀਆਂ ਦੀ, ਨਾ ਜੋਗ ਦੀ, ਨਾ ਤਪ ਦੀ; ਉਹਨਾਂ ਦਾ
ਆਪਣੇ 'ਆਪੇ' ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਾ ਵਾਰਨ ਲਈ

(੭੧)

ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਓਹ ਇਸ ਨੂੰ ਵਾਰਨ ਬਗ਼ੈਰ ਰਹਿ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਓਹ ਨਿਰਭਉ ਪਦ ਉਪਰ ਖੜੋਤੇ ਹੋਏ ਐਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੈਸਾ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ:

ਜਉ ਕਿਛੁ ਇੱਛੁ ਕਰਉ ਧਨ ਕੀ
ਤਉ ਢਲਿਓ ਧਨ ਦੇਸਨ ਦੇਸ ਤੇ ਆਵੈ।
ਐ ਕਿਛੁ ਰਿਪਿਨ ਸਿਧਿਨ ਪੈ
ਹਮਰੋ ਨਹੀਂ ਨੈਕ ਹੀਓ ਲਲਚਾਵੈ।
ਐਰ ਸੁਨੋ ਕੁਛੁ ਜੋਗੁ ਵਿਖੈ
ਕਹਿ ਕਉਣੁ ਇਤਉ ਤਪ ਕੈ ਤਨ ਤਾਵੈ।
ਜੂਝ ਮਰਉ ਰਣ ਮਹਿ ਤਜਿ ਭੈ,
ਤੁਮ ਤੇ ਪ੍ਰਭੁ ਸਿਆਮ ਇਹੈ ਵਰ ਪਾਵੈ।

੫. ਸੇਵ ਕਮਾਈ

[ਉਬਾਨਕਾ]

ਭਾਈ ਮਨੋਰਾਜ ਸਿੰਘ ਬੜੇ ਸੱਜਣ ਪੂਰਜ ਹਨ, ਕਿਸੇ ਦਾ ਬੁਰਾ ਨਹੀਂ ਚਿਤਵਦੇ ਪਰ ਆਪਣੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਹੱਸਦੇ ਰੋਂਦੇ ਦਿਨ ਗੁਫ਼ਾਰਦੇ ਹਨ। ਐਤਕੀਂ ਮਸੂਰੀ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕੁਛ ਦਿਨ ਠਹਿਰੇ। ਇਕ ਦਿਨ ਸਵੇਰਸ਼ਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਪਣੀ ਹੱਡ ਬੀਤੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਤੇ ਦੱਸਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੂ ਘਰ ਵਿਚ ਇਹ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਸਿਖ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਔਲਾਦ ਨਾ ਹੋਣ ਸਬਬ, ਪੁਤ੍ਰ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਬਨਾਉਣ ਦੀ ਸੁੱਖਣਾ ਨਾਲ ਪੈਦਾਇਸ਼ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਇਹ ਜਮਾਂਦਰੂ ਸਿਖ ਸਨ। ਮਨੋਰਾਜ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫੇਰ ਇਹ ਕਿਹਾ: “ਮੈਂ ਅਪਣੀ ਜੀਵਨੀ ਲਿਖੀ ਹੈ, ਜੇ ਇਸ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਕੁਛ ਠੀਕ ਠਾਕ ਕਰ ਦਿਓ ਤਾਂ ਇਹ ਛਪਣ ਜੋਗੀ ਹੋ ਜਾਏ।” ਮੇਰੇ ਉੱਤਰ ਨੂੰ ਉਡੀਕਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਅਪਣੇ ਬੱਲੇ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਬਸਤਾ ਕੱਢਿਆ। ਫੁਲਿਆ ਹੋਇਆ ਕਾਰਜ਼ਾਂ ਦਾ ਪੁਲੰਦਾ ਦੇਖਕੇ ਮੈਂ ਸਹਿਮ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਖੋਲ੍ਹਦਿਆਂ ਹੀ ਪੜ੍ਹਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ:—

“ਮੇਰੇ ਮਾਪੇ ਸਨਾਤਨੀ ਹਿੰਦੂ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਕਾਂਸ਼ੀ ਨਾਥ ਜੀ ਵਕੀਰਾਬਾਦ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ ਤੇ ਮਾਤਾ ਕੁੰਜਾਹ ਦੀ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਚਾਚਾ ਤੀਰਥ ਰਾਮ ਬੜਾ ਸੰਤ ਸੇਵੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਉਦਾਸੀ ਬਾਵੇ ਮਹੰਤ ਉਧੋ ਦਾਸ ਦਾ ਚੇਲਾ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਚਾਚੀ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਚਿੜੀ ਮਾਰਾਂ ਦੇ ਮਹੱਲੇ ਦੇ ਚੌਧਰੀ ਸੀ ਚੰਡੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ.....।”

ਮੈਂ ਟੋਕ ਦਿਤਾ, ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੁਹਾਡੀ ਜੀਵਨੀ ਤਾਂ ‘ਕਥਾ ਸਾਗਰ’ ਹੈ। ਐਸ ਵੇਲੇ ਏਸ ਨੂੰ ਰਹਿਣ ਦਿਓ ਰਾਤੀਂ ਫੁਰਸਤ ਵਕਤ ਦੇਖਾਂਗੇ। ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਸਾਰੇ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਉਪਰ ਨਬਰ ਮਾਰੀ।

ਰਾਜੇ ਰਸਾਲੂ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਹੁਣ ਤਕ ਦੀ ਬੰਸਾਵਲੀ, ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਦਿਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਏਸ ਬੰਸ ਬ੍ਰਿਛ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੀ ਕੁਲ ਦੀ ਸ਼ਾਖ ਕੱਢੀ ਸੀ। ਸਾਰੀ ਪੁਸ਼ਤਕ ਵਿਚੋਂ ਤੀਜਾ ਧਿਆਇ ਸਿੱਖਿਆ-ਦਾਇਕ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਇਆ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਮੈਂ ਮਨੋਰਾਜ ਸਿੰਘ ਕੋਲੋਂ ਇਸ ਧਿਆਇ ਦੀ ਨਕਲ ਕਰਵਾ ਲਈ।

ਭਾਈ ਮਨੋਰਾਜ ਸਿੰਘ ਜਦੋਂ ਮਸੂਰੀ ਤੋਂ ਮੁੜਿਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੀਜੇ ਧਯਾਯ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰ ਰਖਿਆ ਸੀ। ਏਸਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਨਾ ਇਕ ਦਰਕੀ ਪੁਣੇ ਦਾ ਕੰਮ ਸੀ, ਕੁਛ ਐਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਪੁਰਾਣੇ ਚੋਗੇ ਤੋਂ ਇਕ ਨਵੀਂ ਵਜ੍ਹਾ ਦਾ ਫਿੱਟ ਕੋਟ ਬਨਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਏਸ ਉਦੇਸ਼ਨ, ਵੇਤਰਨ ਤੇ ਬਖੀਏ ਟਾਂਕਣ ਵਿਚ ਤੀਜੇ ਧਯਾਯ ਦੇ ੧੪ ਕਾਂਡ ਹੋ ਗਏ। ੧੫ਵਾਂ ਕਾਂਡ ਹੁਣ ਮੇਰੇ ਕਹਿਣ ਉਪਰ ਮਨੋਰਾਜ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਵਾਂ ਲਿਖ ਦਿਤਾ ਹੈ।

ਐਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ੧੫ ਕਾਂਡਾਂ ਵਿਚ ਮੁਕੰਮਲ ਮਛਮੂਨ; ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ 'ਸੇਵ ਕਮਾਈ' ਹੈ, ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਭੇਟਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਏਸ ਮਛਮੂਨ ਦੀ ਗੰਭੀਰ ਵੀਚਾਰ ਦਾ ਅਵਸਰ ਮਿਲ ਜਾਏ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਰਤੱਖ ਹੋ ਜਾਏਗਾ ਕਿ ਸ੍ਰੀਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੇਵਾ ਸਿੱਧਾਂਤ ਵਿਚ ਕੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਏਗਾ ਕਿ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਸੇਵਾ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਨਾਲ ਜੋ 'ਸਮਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ' ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਵੇਦਾਂਤ ਦੀ ਸਮਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕੋਲੋਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਗੱਲ ਸਹੀ ਹੋ ਜਾਏਗੀ ਕਿ ਸਿਖ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਦਿਖਲਾਕੀ ਪਹਿਲੂ ਤੋਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਿਜੀ ਧਯਾਨੀ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਇਕ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਖੁੜ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨਹਾਰਾ ਅਧਯਾਤਮਿਕ ਅੰਗ ਸਮਝਕੇ ਆਮਲੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੁਕਤਿਆਂ ਉਪਰ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਇਹ ਮਛਮੂਨ ਇਕ ਝਾਕੀ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਕਰਣੀ ਕਰਤੱਵ ਦੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀਆਂ

(੭੪)

ਨੁਛਾਵਰ ਕੀਤੀਆਂ ਏਸ ਅਸੂਲ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਵਿਚ, ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ
ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਅਗੇ ਰਖਿਆ ਸੀ:—

ਵਿਚਿ ਦੁਨੀਆ ਸੇਵ ਕਮਾਈਐ॥

ਤਾ ਦਰਗਹ ਬੈਸਣੁ ਪਾਈਐ॥

[ਸਿਰੀ ਰਾਗੁ ਮਃ ੧

੧.

ਹਰਦਾਸ ਤੋਂ ਰਿਖੀਕੇਸ਼ ਵਲ ਸੜਕੋ ਸੜਕ ਚਲੀਏ ਤਾਂ
ਰਾਹ ਵਿਚ ਇਕ ਘਨਾ ਜੰਗਲ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਮੋਤੀ ਚੂਰ' ਦਾ
ਬਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਜੰਗਲ ਪਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਹੀ ਇਕ ਨਦੀ
ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ 'ਸਸੂਆ' ਹੈ। ਇਸ ਉਪਰ ਇਕ ਤੰਗ
ਜੇਹਾ ਪੁਲ ਹੈ। ਪੁਲ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਉਤਰ ਜਾਓ ਤਾਂ ਨਿਰਮਲ ਜਲ ਦੀ
ਧਾਰਾ ਲਗਾਤਾਰ ਵਹਿ ਰਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਇਕ ਦਿਨ ਕੀ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਸਸੂਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਕੰਢੇ
ਦੱਖਣ ਫੁੱਕ ਚਲਦਾ ਚਲਦਾ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਅਗੇ ਕੀ ਦੇਖਿਆ ਕਿ
ਪਾਣੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਬਰੇਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਟਿਕਾਣੇ ਨਦੀ ਦੇ
ਦੋ ਨਾਲੇ ਬਣ ਗਏ ਹਨ ਜੋ ਬਰੇਤੀ ਦੇ ਸੱਜੇ ਖੱਬੇ ਵਲੋਂ ਪਾ ਕੇ
ਚਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਬਰੇਤੀ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਉੱਚਾ ਟਿੱਬਾ ਸੀ। ਉਸ
ਉਪਰ ਛੋਟੇ ਵੱਡੇ ਪੱਥਰ ਸਨ। ਹੁਣ ਲੌਢਾ ਵੇਲਾ ਸੀ, ਢਲਦੇ
ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਕਿਰਣਾਂ ਤਿਰਛੀਆਂ ਪੈ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਬਰੇਤੀ
ਨਿਰਾਲੀ ਛਟਾ ਵਿਚ ਚਮਕ ਰਹੀ ਸੀ। ਪੀਲੀਆਂ ਕਿਰਣਾਂ ਜੰਗਲ
ਦੀ ਹਰਿਆਈ ਵਿਚੋਂ ਛਣਕੇ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਰਣ ਧਾਰਨ ਕਰ
ਰਹੀਆਂ ਸਨ; ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਿਸ਼ਕਵੇਂ ਅਕਸ਼ ਹੇਠ ਟਿੱਬੇ ਦੇ ਪੱਥਰ
ਰੰਗ ਬਰੰਗੀ ਭੜਕ ਵਿਚ ਜਗ ਰਹੇ ਸਨ। ਬਰੇਤੀ ਵਲ ਪਿੱਠ ਕਰਕੇ
ਜਦ ਮੈਂ ਮੁੜ ਕੰਢੇ ਵਲ ਤੱਕਿਆ ਤਾਂ ਨੇੜੇ ਹੀ ਇਕ ਫੂਲ ਦੀ
ਝੌਂਪੜੀ ਦਿੱਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਕਮਾਦ ਦੀ ਤਿਆਰ ਖੇਤੀ

ਨਬਰ ਆਈ। ਗੰਨੇ ਦੇ ਲਾਲਚ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਲ ਖਿੱਚ ਲਿਆ, ਪਰ ਬੌਂਪੜੀ ਦੇ ਕੋਲੋਂ ਲੰਘਦਿਆਂ ਬਰਾ ਠਿਠੰਬਰ ਗਿਆ। ਇਕ ਅਧਕੜ ਇਸਤ੍ਰੀ ਚੌਕੜੀ ਮਾਰਕੇ ਬੈਠੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਕੇਸ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਗਲੇ ਉਪਰ ਲਟਕ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਸ ਦੇ ਨੈਣ ਅਧਮੀਟੇ ਸਨ। ਉਹ ਟਿੱਬੇ ਵਲ ਮੂੰਹ ਕਰਕੇ ਬੈਠੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਵੀ ਹੈਰਾਨੀ ਦਾ ਸਾਹ ਰੋਕਕੇ ਦਮਬਖ਼ੁਦ ਜਿਥੇ ਸਾਂ ਖੜੋਤਾ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਕੁਛ ਸਮਾਂ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੀਤ ਗਿਆ। ਪਿਛਲੇ ਪਾਸਿਓਂ ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਆਹਟ ਆਈ, ਦੇਖਿਆ, ਇਕ ਆਦਮੀ ਨੇ ਆਕੇ ਕਮਾਦ ਦੀ ਪੰਡ ਸਿਰੋਂ ਲਾਹਕੇ ਬੌਂਪੜੀ ਦੇ ਲਾਗੇ ਸੁੱਟੀ ਹੈ। ਇਹ ਆਦਮੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਪਿਛੋਂ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ 'ਪੰਨਾ ਸਿੰਘ' ਸੀ, ਕੋਈ ਢਲਵੀਂ ਉਮਰ ਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਿਰ ਉਤੇ ਬੱਝਾ ਸਾਫਾ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਝਾੜਨ ਲਗ ਪਿਆ। ਮੇਰੇ ਵਲ ਤੱਕਕੇ, ਉਸ ਨੇ ਦੂਜੇ ਬੰਨੇ ਮੂੰਹ ਕਰਕੇ ਆਵਾਜ਼ ਦਿਤੀ: "ਪਾਰੋ, ਪਾਰੋ! ਆਹ ਦੇਖ, ਕੌਣ ਆਏ ਨੀ, ਕੋਈ ਗੁਰੂ ਕੇ ਲਾਲ"। ਆਵਾਜ਼ ਡਾਢੀ ਮਿੱਠੀ ਸੀ। 'ਗੁਰੂ ਕੇ ਲਾਲ' ਕਹਿਣ ਨਾਲ ਸਾਡਾ ਪਰਾਇਆ-ਪਨ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਿਆ।

ਐਉਂ ਲਗਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੇ ਓਪਰਿਆਨ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਦੀ ਕਾਲਕ ਨਾਲ ਅਪਣੱਤ ਦੀ ਦੀਆ-ਸਲਾਈ ਘਸਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਤੀਲੀ ਬਲ ਉਠੀ। ਸ਼ਰਮ ਦਾ ਹਨੇਰਾ ਹਟ ਗਿਆ। ਜਨਮ ਜਨਮਾਂਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਛਾਯਾ-ਮੂਰਤਾਂ ਏਸ ਤੀਲੀ ਦੇ ਸੁਅਲੇ ਦੀ ਸੁਆ ਹੇਠ ਪਛਾਣ ਵਿਚ ਸੰਜੀਵਤ ਹੋ ਉਠੀਆਂ। ਇਹ ਕੀਹ ਸੀ? ਕੋਈ ਸੁਪਨਾ ਸੀ? ਕੋਈ ਲਫੜਾਂ ਦੀ ਜਾਦੂਗਰੀ ਸੀ? ਕੋਈ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਇੰਦਰਜਾਲ ਸੀ? ਨਹੀਂ, ਇਹ ਕੋਈ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ ਸੀ ਜੋ ਵਧੀਕ ਡੂੰਘੀ ਸੀ, ਇਸ ਦੀ ਚੋਟ ਚਿਆਦਾ ਗਹਿਰੀ ਸੀ। ਇਹ ਸ਼ਿਦਕ ਦਾ ਜੰਤੂ ਮੰਤ੍ਰ ਸੀ, ਇਹ ਮੁਹੱਬਤ ਦੀ ਬਾਬੀਗਰੀ ਸੀ। 'ਗੁਰੂ ਕੇ ਲਾਲ' ਇਹ ਲਫੜ ਨਿਰੇ ਮੂੰਹ ਦੇ ਬਚਨ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਹ ਵਾਕ ਉਸ ਦੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਸਨ, ਉਸ ਆਦਮੀ ਦੀਆਂ ਪਿਆਰ ਭੁਲਾਂ, ਜਿਸ ਨੇ ਇਕ ਹੱਥ ਨਾਲ ਤਾਂ

ਗੁਰੂ ਦਾ ਲੜ ਪਕੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਸਾਫ਼ੀ ਨਿੱਘੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਕ ਸਾਨੀਏ ਵਿਚ ਵੁਰੂ ਕੇ ਲਾਲ ਹੋਣ ਦੀ ਰੱਤੀ ਸੁਆ ਇਕ ਝਮੱਕਾ ਦੇ ਗਈ।

ਪਾਰੋ ਆ ਗਈ, ਸਹਜ ਸਹਜ ਕਦਮ ਪਰਈ। ਉਹ ਕੁਛ ਕਹਿ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਹਲਕੀ ਸੀ ਪਰ ਤਰ ਫਲੇ ਵਿਚੋਂ ਪੋਲੇ ਪੋਲੇ, ਨਰਮ ਨਰਮ, ਲਫੜ ਘਾਹ ਦੀਆਂ ਪੱਤੀਆਂ ਵਾਕੂਣ ਉਗਮ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਕਹਿ ਰਹੀ ਸੀ, 'ਧੰਨ ਭਾਗ; ਧੰਨ ਭਾਗ'। ਇਹ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਹੀ ਉਹ ਬੈਠ ਗਈ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਅਧਮੀਟੀ ਨਬਰ ਉਸੇ ਟਿੱਬੇ ਦੇ ਰੁਖ ਵੱਲ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਰੜਕ ਹੁਣ ਐਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉੱਚੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੁਝਣ ਲਗੇ ਦੀਵੇ ਦੀ ਲਾਟ ਅਖੀਰਲੇ ਸਾਹ ਦਾ ਲਿਸ਼ਕਾਰਾ ਮਾਰਦੀ ਹੈ।

ਸੂਰਜ ਇਕ ਦਮ ਡੁਬ ਗਿਆ। ਪਹਾੜਾਂ ਦੇ ਵਧਵੇਂ ਪਰਛਾਵੇਂ ਹੇਠ ਰੋਸ਼ਨੀ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ। ਜੰਗਲ ਦੇ ਦਰਖਤ ਕੱਦ ਵਿਚ ਕਿਆਦਾ ਉੱਚੇ ਉੱਚੇ ਹੋਕੇ ਦਿੱਸਣ ਲਗ ਪਏ। ਢਾਰੋਂ ਪਾਸੇ ਹਨੇਰਾ ਛਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋ ਗਿਆ? ਸਨਿਰਘ ਮਿਲਾਪ ਦੇ ਵਾਯੂ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਸਹਿਮ ਦਾ ਪੜਦਾ ਛਾ ਗਿਆ। ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਲੋਕਾ ਫੁਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਵਾਪਸ ਘਰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਹੁੰਚਾਂਗਾ, ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਰਸਤਾ ਕਿਥੋਂ ਲੱਭੇਗਾ; ਜੰਗਲ ਦੇ ਜੀਅ ਜੰਤ ਕੋਲੋਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਚਾਂਗਾ ਤੇ ਜੇ ਨਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਘਰ-ਦਿਆਂ ਦਾ ਕੀ ਹਾਲ ਹੋਵੇਗਾ?

੨.

ਵਾਪਸ ਜਾ ਸਕਣਾ ਅਸੰਭਵ ਸੀ। ਉਹ ਗਾਤ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁੜਗੀ, ਇਹ ਦੱਸ ਸਕਣਾ ਖ਼ਰਾ ਕਠਨ ਹੈ। ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਗੁੱਝਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਮਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਉਸ ਨੇ ਅੰਦਰੋਂ ਦੀ ਹੋਕੇ ਸਾਨੂੰ ਆਦਰ ਰਹੀ ਜੱਗੀ ਵਿਚ ਨਿੱਘਾ ਕੀਤਾ

ਹੋਇਆ ਹੈ ! ਪਾਰੇ ਸ਼ੁਕਰ ਦੀ ਠੰਡ ਵਿਚ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਹਿ ਸੁਭਾ ਖੁਸ਼ੀ ਉਪਰ ਆਉ ਭਗਤ ਦੇ ਚਾਉ ਦੀ ਪਰਫੁੱਲਤਾ ਦਾ ਰੰਗ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਅਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮੈਂ ਅਜੀਬ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਦੇਖਦਾ ਸਾਂ ! ਕਦੇ ਮਿਲ ਰਹੇ ਪਿਆਰ ਵਲ ਤੱਕਕੇ ਇਕ ਪੁਸ਼ਨਤਾ ਦਾ ਸਾਹ ਲੈਂਦਾ ਸਾਂ, ਕਦੇ ਘਰ ਦਾ ਖਿਆਲ ਆਕੇ ਗਲ ਵਿਚ ਹੀ ਉਠ ਰਹੇ ਹੋਕੇ ਨੂੰ ਰੋਕ ਲੈਂਦਾ ਸਾਂ ।

ਖਾਣਾ ਕੀ ਸੀ ? ਮੱਕੀ ਦੀ ਰੋਟੀ ਸੀ, ਤੋਰੀਏ ਦਾ ਮਾਗ ਸੀ ! ਪੀਣ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਦਰਿਆ ਦੇ ਪਾਣੀ ਉਤੇ ਸ਼ੁੱਕਾ ਸੀ, ਪਰ ਖੈਰ, ਗੰਨੇ ਦੇ ਰਸ ਦਾ ਭਰਿਆ ਕਟੋਰਾ ਪੀ ਲੀਤਾ, ਜਿਸ ਨੇ ਕੁਛ ਚਿਰ ਲਈ ਐਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਸਰ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਰੇ ਆਸ ਅੰਦੇਸ਼ੇ ਇਕ ਸਰਦ ਸਰੋਵਰ ਵਿਚੋਂ ਟੁੱਭੀ ਲਾਕੇ ਸੀਤਲਤਾ ਵਿਚ ਨਿੱਸਲ ਹੋ ਗਏ ਹਨ । ਰਾਤ ਹਨੇਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਕਾਫੀ ਦੇਰ ਲਗੀ ਚੰਦ ਨੂੰ ਦਰਖਤਾਂ ਤੋਂ ਇਤਨਾ ਉਪਰ ਹੁੰਦਿਆਂ ਕਿ ਚਾਨਣੇ ਦੀ ਜੋਤ ਦਿੱਸ ਸਕੇ । ਨਦੀ ਦੀ ਸ਼ਾਂ ਸ਼ਾਂ ਵਧ ਗਈ ! ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਪਾਰੋ ਤਾਂ ਇਕ ਮਚਾਨ ਉਪਰ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਸੂਰਾਂ ਤੋਂ ਰਾਖੀ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ! ਬੁੱਗੀ ਵਿਚ ਮੈਂ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਸਾਂ ! ਆਲਸ ਭਰੀ ਬੋੜੀ ਜੇਹੀ ਨੀਂਦ ਆਈ ਫੇਰ ਜਾਗ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਈ ! ਬੁੱਗੀ ਦੇ ਬੂਹੇ ਵਿਚੋਂ, ਲੇਟਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ, ਬਰੇਤੀ ਦਿੱਸਦੀ ਸੀ । ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖਦਿਆਂ ਦੇਖਦਿਆਂ ਫੇਰ ਨੀਂਦ ਆ ਗਈ । ਫੇਰ ਐਉਂ ਲਗਾ ਕਿ ਨਦੀ ਵਿਚਲੀ ਬਰੇਤੀ ਉਪਰ ਕੋਈ ਮਨੁੱਖ ਬੈਠਾ ਹੈ ! ਜਾਗਕੇ ਬਾਹਰ ਆਇਆ, ਬਰੇਤੀ ਚੰਦ ਦੀਆਂ ਕਿਰਣਾਂ ਵਿਚ ਜਗਮਗ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ । ਪਰ ਕੋਈ ਮਨੁੱਖ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਬੋੜੀ ਦੇਰ ਬਾਹਰ ਹੀ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ । ਬਰੇਤੀ ਦੇ ਪੱਥਰ ਚੰਦ ਦੀ ਜੋਤ ਵਿਚ ਹੀਰਿਆਂ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਲਗਦੇ ਸਨ । ਏਨੇ ਨੂੰ ਫੇਰ ਇਕ ਪਰਛਾਵਾਂ ਜੇਹਾ ਹਿਲਦਾ ਦਿੱਸਿਆ । ਆਮੁਹਾਰੇ ਇਕ ਖਹਮ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਮੂੰਹੋਂ 'ਨਿਕਲ ਗਿਆ, 'ਕੌਣ ਹੈ ?' ਪਰਤਵੀਂ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ: 'ਬੇਟਾ ਡਰੋ ਮਤ, ਹਮ ਆਪ ਕੇ ਹੀ ਪਾਸ ਆ ਰਹੇ ਹੈਂ ।'

ਇਤਨੇ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਲੰਘਣ ਦੀ, ਘਰੜ ਘਰੜ ਦੀ, ਪੋਲੀ ਫੈਲਵੀਂ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ। ਫੇਰ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਇਆ ਕਿ ਕੋਈ ਜਣਾ ਕੰਢੇ ਉਤੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡੇ ਨੂੰ ਨਿਚੋੜ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਫੇਰ ਇਕ ਮਨੁੱਖ, ਅੱਧਾ ਪਚੋਂ ਨੰਗਾ, ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆ ਖੜੋਤਾ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲਗਾ:—‘ਘਬਰਾਓ ਨਹੀਂ, ਹਮ ਫਕੀਰ ਹੈਂ; ਹਮ ਗੁਰ ਨਾਨਕ ਕੇ ਨਾਮ ਲੇਵਾ ਹੈ। ਤੁਮ ਯਹਾਂ ਬੈਠੇ ਰਹੋ, ਹਮ ਅਭੀ ਆਤੇ ਹੈਂ।’ ਇਹ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਹੀ ਉਹ ਝੋਂਪੜੀ ਵਲ ਤੁਰ ਪਿਆ; ਉਹ ਫੇਰ ਪਟਤ ਕੇ ਤੱਕਿਆ ਤੇ ਬੋਲਿਆ ‘ਹਮ ਅਭੀ ਸਰਘੀ ਖਾ ਕਰ ਆਤੇ ਹੈਂ।’

ਸਰਘੀ ਦੇ ਲਫੜ ਨੇ ਕੁਛ ਖਾਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚੱਕਰ ਛੇੜ ਦਿਤਾ। ਅਗੇ ਹੀ ਮਨ ਵਿਚ ਇਕ ਸਹਿਮ ਦਾ ਹੜ੍ਹ ਚਲ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸ ਵਿਚ ਸਰਘੀ ਨੇ ਹੋਰ ਇਕ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਘੁੰਮਣਘੇਰ ਫੇਰ ਦਿਤਾ। ਕੀ ਇਹ ਆਦਮੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੈ? ਇਤਨਾ ਤੇ ਖਾਦ ਆ ਗਿਆ ਕਿ ਅਜ ਕਲ ਰੋਜ਼ੇ ਹਨ, ਪਰ ਏਸ ਸਿਖ ਘਰ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦਾ ਸਰਘੀ ਖਾਣ ਜਾਣਾ, ਇਹ ਕੀ ਮਾਜਰਾ ਹੈ? ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਸੰਸਿਆਂ ਦਾ ਇਕ ਝੁੱਖੜ ਝੁੱਲ ਪਿਆ। ਬਰੇਤੀ ਦੇ ਝਮਕੀਲੇ ਪੱਥਰ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨੋਵੇਗ ਦੇ ਚੱਕਰ ਛੇੜ ਰਹੇ ਸਨ। ਏਸ ਬਿਲਮਿਲ ਵਿਚ ਮਨ ਇਕ ਤੰਦਾ ਦੀ ਨੀਮ ਬੇਹੋਸ਼ੀ ਜੇਹੀ ਵਿੱਚ ਉੱਘਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਪਿਛੋਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਆਕੇ ਮੇਢੇ ਉਤੇ ਹੱਥ ਰਖ ਦਿਤਾ, ਤੇ ਰਖਦਿਆਂ ਹੀ ਬੋਲਿਆ: ‘ਹਮ ਸਰਘੀ ਖਾ ਆਏ’। ਮੈਂ ਕਿਹਾ: ‘ਜੀ, ਮੈਂ ਸਮਝ ਗਿਆ ਹਾਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਕੋਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫਕੀਰ ਹੋ ਅੱਠ ਪੁਰਬ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਹੋ, ਤੇ ਏਧਰ ਦੀ ਬੋਲੀ ਬੋਲਦੇ ਹੋ।’ ਫਕੀਰ ਨੇ ਕਿਹਾ—‘ਨਹੀਂ ਜੀ ਤੁਸੀਂ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ, ਮੈਂ ਪੁਰਬੀਆ ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਪਠਾਣ ਹਾਂ, ਉਰਦੂ ਮੇਰੀ ਕੁਬਾਨ ਨਹੀਂ, ਪਸਤੋ ਮੇਰੀ ਮਾਦਰੀ ਕੁਬਾਨ ਹੈ, ਪਰ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਜੋਲ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੋਲ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ। ਬਾਕੀ ਰਿਹਾ ਸੁਆਲ ਮੇਰੇ

ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋਣ ਦਾ, ਉਹ ਗੱਲ ਵੀ ਐਵੇਂ ਕਿਵੇਂ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੈ। ਫਕੀਰ ਦਾ ਕੋਈ ਮਜ਼ਬ ਨਹੀਂ। ਨਾ ਉਹ ਹਿੰਦੂ ਹੈ, ਨਾ ਮੁਸਲਮਾਨ। ਫਕੀਰ ਸਿਰਫ ਮੁਸਾਫਰ ਹੈ। ਮੁਸਾਫਰੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਮਜ਼ਬ ਨਹੀਂ ਨਿਭ ਸਕਦਾ। ਮੁਸਾਫਰ ਦਾ ਕੋਈ ਮਜ਼ਬ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ, ਉਸ ਦਾ ਕੇਵਲ ਪੰਪ ਹੈ। ਨਾ ਹੀ ਫਕੀਰ ਦਾ ਕੋਈ ਧਰਮ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਕੇਵਲ ਧਾਰਨਾ ਹੈ। ਜੇ ਵੀ ਚੀਜ਼ ਉਸ ਨੇ ਧਾਰ ਲਈ ਉਹੋ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ। ਰੋੜਾ ਮੇਰੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਮੇਰਾ ਧਰਮ ਨਹੀਂ! ਮੇਰੇ ਵੱਡੇ ਵਡੇਰੇ ਰੋੜੇ ਰਖਦੇ ਸਨ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਧਰਮ ਸੀ, ਦੀਨ ਸੀ, ਈਮਾਨ ਸੀ; ਮੇਰੀ ਕੇਵਲ ਧਾਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਵਧ ਨਹੀਂ।' ਮੈਂ ਕਿਹਾ: 'ਜੀ ਇਹ ਧਰਮ ਤੇ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਫਰਕ ਦੀ ਬਰੀਕੀ ਖ਼ਰਾ ਔਖੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਪਰ ਇਤਨੀ ਗਲ ਮੈਂ ਜਾਣ ਗਿਆ ਹਾਂ ਕਿ ਆਪ ਦੇ ਵਡੇ ਵਡੇਰੇ ਕੱਟੜ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਨ ਤੇ ਆਪ ਦੇ ਵਿਚ ਆਜ਼ਾਦ ਖਿਆਲੀ ਹੈ।' ਫਕੀਰ ਹੱਸ ਪਿਆ, ਕਹਿਣ ਲਗਾ: 'ਇਹ ਵੀ ਗਲ ਠੀਕ ਨਹੀਂ! ਜਿਹੜਾ ਸਾਡਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਬਖ਼ੂਰਗ ਹੋਇਆ ਹੈ ਉਹ ਵੀ ਹੋਰ ਵੱਡਾ ਦਾ ਬੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਮੁਗ਼ਲ ਖਾਂ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਮੁਗ਼ਲ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਠਾਣ ਸੀ। ਨਾਮ ਦੇ ਭੁਲੇਖੇ ਉਹ ਮੁਗ਼ਲ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਸਿਪਾਹੀ ਸੀ ਜੋ ਕਈ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚ ਲੜਿਆ ਤੇ ਕਈ ਲੁੱਟਾਂ ਮਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਇਆ ਆਖ਼ਰ ਉਹ ਉਸ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਸੀ ਜੋ ਸਿਖਾਂ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਗੱਲ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਵੇਲੇ ਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਦਾ ਅਖੀਰਲਾ ਯੁੱਧ ਸੀ। ਮੁਗ਼ਲ ਖਾਂ ਬਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਿਆ, ਮਰਨ ਲਗਾ ਦਮ ਤੋੜ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੇ ਮੁੱਕੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਢੇ ਦਿਤਾ। ਇਹ ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਆਬੇਹਯਾਤ ਸੀ, ਕੋਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੀਆਂ ਬੂੰਦਾਂ ਸਨ। ਇਹ ਪਾਣੀ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਕੌਣ ਸੀ? ਇਹ ਅਸਲ ਬੰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਨਾ ਹਿੰਦੂ ਸੀ ਨਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੀ। ਉਹ ਸਭ ਨੂੰ ਇਕੋ ਜੇਹਾ ਦੇਖਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਕਹਿਣੀ ਤੇ ਕਰਨੀ ਇੱਕੋ ਸੀ। ਉਸ

ਈ ਕਹਿਣੀ ਤੇ ਕਰਨੀ ਇੱਕੋ ਅਰੇਦ ਕਰਤਬ ਦੀਆਂ ਦੋ ਚੀਜ਼ਾਂ ਸਨ। ਉਹ ਬੜਾ ਰਹੀਮ—ਤੇ ਬੜਾ ਕਰੀਮ ਸੀ। ਮੈਂ ਵਿਚੋਂ ਗੱਲ ਟੁਕ ਦਿਤੀ, ਮੈਂ ਕਿਹਾ: 'ਜੀ ਉਸ ਦਾ ਕੀ ਨਾਮ ਸੀ?' ਫਕੀਰ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਅਖਾਂ ਮੀਟ ਲਈਆਂ।

ਚੰਦਮਾਂ ਹੁਣ ਖਹੁਤ ਨੀਵਾਂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਪੂਰਬ ਵਲੋਂ ਉਸ਼ਾ ਦੀ ਆਮਦ ਸੀ। ਦੂਰ ਪਹਾੜ ਅਪਣਾ ਗੁਆਚਾ ਹੋਇਆ ਫੁਲੀਆ ਮੁੜ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ ਸਨ। ਪਰਬਤਾਂ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਕਿੰਢਰੇ, ਕਿਨਾਰੀ ਦੇ ਹਾਲੀਏ ਵਾਕੁਣ ਵੱਖਰੇ ਨਿਖਰਨ ਲਗ ਪਏ ਸਨ। ਫਕੀਰ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਵੀ ਅਪਣੇ ਨਕਸ਼ ਦਿਖਾਉਣ ਲਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਠੰਡੀ ਪਤਲੀ ਸੀ, ਗੱਲਾਂ ਭਾਰੀਆਂ, ਜੋ ਅਖਾਂ ਦੇ ਹੇਠੋਂ ਧਾਰ ਉਫਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਏਸ ਕਰਕੇ ਅਖਾਂ ਛੋਟੀਆਂ ਲਗਦੀਆਂ ਸਨ ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਹੁਣ ਮੇਰਾ ਨਾਮ ਬਾਖਤ ਸੁਆਲ ਪੁੱਛਣ ਤੇ ਮੀਟ ਲੀਤੀਆਂ।

੩.

ਕੁਛ ਢਿਰ ਉਹ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੁਪ ਰਿਹਾ, ਫੇਰ ਉਸ ਨੇ ਅਪਣੇ ਮੂੰਹ ਦਾ ਰੁਖ ਬਦੋਤੀ ਵਲ ਕਰਕੇ ਅੱਖ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿਤੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਅਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੰਝੂ ਟਪਕ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਲਫੜ ਨਿਕਲ ਰਹੇ ਸਨ, 'ਧੰਨ ਭਾਈ ਕਨ੍ਹੱਯਾ ਧੰਨ, ਧੰਨ'। ਫੇਰ ਕਹਿਣ ਲਗੇ: 'ਏਖੋ ਜੀ, ਉਸ ਵਕਤ ਜੰਗ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਗੁੱਸੇ ਦੀ ਅੱਗ ਬਲ ਰਹੀ ਸੀ, ਨਫਰਤ ਦੇ ਸੁਅਲੇ ਉਠ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਜੇ ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਠੰਡਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਕੇਵਲ ਭਾਈ ਕਨ੍ਹੱਯਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਗੁਰੂ ਰੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ, ਉਹ ਮਨੁੱਖ-ਨਹੀਂ ਸਨ, ਉਹ ਇਨਸਾਨਾਂ ਦੀ ਜਮਾਤ ਤੋਂ ਉਪਰ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਸਨ, ਜਾਗਦੀ ਜੋਤ ਸਨ, ਇਲਾਹੀ ਨੂਰ ਸਨ; ਰੱਬੀ ਜਲਵਾ ਸਨ। ਪਰ ਭਾਈ ਕਨ੍ਹੱਯਾ ਮਨੁੱਖ ਸੀ। ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਠੰਡਾ ਸੀ ਤਾਂ, ਮਨੁੱਖ ਹਿਰਦਿਆਂ

ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਲ ਵਿਚ ਘ੍ਰਿਣਾਂ ਦੀ ਭੱਠੀ ਨਹੀਂ ਤਪ ਰਹੀ ਸੀ ਤਾਂ, ਤਾਂ ਉਹ ਕੇਵਲ ਭਾਈ ਕਨੱਯਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਮਨ ਗਿਲਾਨੀ ਦੇ ਚੁਲ੍ਹੇ ਉੱਤੇ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹਿਆ ਸੀ; ਜੋ ਅੰਦਰੋਂ ਬਾਹਰੋਂ ਸੀਤਲ ਸੀ, ਜੋ ਠੰਡ ਵਰਤਾਉਂਦਾ ਸੀ; ਜੋ ਵਰ੍ਹਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਫਿਰਦਾ ਤੁਰਦਾ ਵੀ ਕਿਸੇ ਹਿਮ ਗੁਫਾ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਭਾਈ ਕਨੱਯਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਭ ਇਕ ਰੂਪ ਦਿੱਸਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ: 'ਜੀ, ਉਹ ਪੂਰਾ ਵੇਦਾਂਤੀ ਸੀ'। ਕਹਿਣ ਲਗੇ: 'ਸ਼ਾਇਦ ਸੀ, ਸ਼ਾਇਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਫਰਕ ਸੀ। ਵੇਦਾਂਤ ਦੀ ਵੀ ਸਮਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੈ, ਪਰ ਫਰਕ ਹੈ। ਵੇਦਾਂਤ ਭਾਵ ਹੀਨ ਹੈ। ਏਸ ਕਰਕੇ ਅਮਲੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਸਮਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸਥਿਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਕਿਤਾਬੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਖੂਬਸੂਰਤ ਹੈ'। ਮੈਂ ਕਿਹਾ: 'ਜੀ ਭਾਵ ਹੀਨ ਤੋਂ ਕੀ ਮਤਲਬ ਹੈ?' ਤਾਂ ਕਹਿਣ ਲਗੇ: 'ਭਾਵ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਵਲਵਲੇ ਨੂੰ। ਭਾਈ ਕਨੱਯਾ ਵਲਵਲੇ ਵਾਲਾ ਬੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸੀ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਦੇ 'ਪਿਆਰ-ਜਜ਼ਬੇ' ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹੋਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ਖਮੀ ਕੋਈ 'ਮਨੁਖ' ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਸਦਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਦਿੱਸਦਾ ਸੀ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਘਾਉ ਲਗ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਤੜਫ ਉਠਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਪੀੜ ਉਸ ਨੂੰ ਬਿਹਬਲ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਹੀ ਪਾਣੀ ਪਾਉਂਦਾ ਸੀ, ਤੇ ਬਿਹਬਲ ਹੋਕੇ ਪਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਏਸ ਪਿਆਰ ਬਿਹਬਲਤਾ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਸਦਾ। ਫੇਰ ਹਿੰਦੂ ਫੱਟੜ ਕੀ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫੱਟੜ ਕੀ। ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਸਮਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਨੁਕਤਾ ਹੋਰ ਸੀ। ਇਹ ਪਿਆਰ ਵਾਲੀ ਸਮਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸੀ, ਇਹ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਮਰਕਜ਼ ਵਾਲੀ ਸਮਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸੀ। ਇਹ ਪ੍ਰੇਮ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਸਮਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸੀ। ਵੇਦਾਂਤ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੋਰ ਨੁਕਤੇ ਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਪ੍ਰੇਮ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਨਹੀਂ। ਵੇਦਾਂਤ 'ਉਪਰਾਮ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ' ਸਮਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਕੇਂਦਰਾਂ ਦਾ ਫ਼ਰਕ ਹੈ। ਦੋਨਾਂ ਦੇ ਮਰਕਜ਼ ਹੋਰ ਹਨ,

ਚਾਹੇ ਦਾਇਰਾ ਇਕੋ ਹੈ।'

੪.

ਵਕਤ ਬੜਾ ਲੰਘ ਗਿਆ, ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਨਾ ਲਗਾ ਕਿ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਪਿਛੇ ਆਕੇ ਕੁਛ ਦੇਰ ਦਾ ਖੜੋਤਾ ਹੈ। ਫਕੀਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ: 'ਪਾਰੋ ਕਿਥੇ ਹੈ?' ਤਾਂ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ: 'ਜੀ ਤੁਸੀਂ ਗੱਲ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ, ਪਾਰੋ ਵੀ ਏਥੇ ਖੜੋਤੀ ਸੀ, ਉਹ ਹੁਣੇ ਗਈ ਹੈ। ਨਾਲ ਦੇ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਪਤਾ ਆਇਆ ਹੈ ਕਿ ਬੀਮਾਰ ਰਾਮੂ ਹੁਣ ਘੜੀਆਂ ਪਲਾਂ ਤੇ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਵਹੁਟੀ ਰਾਮਦੇਈ ਘਬਰਾ ਗਈ ਹੈ। ਪਾਰੋ ਇਹ ਸੁਣਦਿਆਂ ਹੀ ਪਹਿਲੇ ਆਪ ਵਲ ਆਈ, ਫੇਰ ਬੋੜਾ ਚਿਰ ਖੜੋ ਕੇ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਉਧਰ ਢਲੀ ਗਈ ਹੈ, ਮੈਂ ਵੀ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਸੀ ਪਰ ਟਹਿਲ ਸੇਵਾ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਲਾਲ ਭੇਜਿਆ ਹੈ ਤੇ ਅਟਕ ਗਿਆ ਹਾਂ।'

ਫਕੀਰ ਇਕ ਦਮ ਉਠ ਖੜੋਤਾ ਤੇ ਦਵਾਂ ਰਵੀਂ ਉਸੇ ਪਿੰਡ ਵਲ ਟੁਰ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਵੀ ਨਾ ਅਟਕ ਸਕਿਆ। ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ: ਕਿ ਸੱਤੂ ਛਕ ਲਵੋ ਤੇ ਫੇਰ ਚਲੋ, ਪਰ ਮੈਂ ਏਸ ਗਲ ਨੂੰ ਅਣਸੁਣਿਆ ਕਰਕੇ ਫਕੀਰ ਦੇ ਕਦਮਾਂ ਦੇ ਮਗਰ ਕਦਮ ਸੁੱਟਦਾ ਟੁਰੀ ਗਿਆ ਤੇ ਮੂੰਹੋਂ ਕਹਿੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਭਾਈ ਕਨ੍ਹੱਯੇ ਦੀ ਸਮਦਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਮਰਕੜ ਹੋਰ ਸੀ ਤੇ ਵੇਦਾਂਤ ਦਾ ਮਰਕੜ ਹੋਰ ਹੈ, ਚਾਹੇ ਦਾਇਰਾ ਦੋਨਾਂ ਦਾ ਇਕੋ ਹੈ। ਇਹ ਕੀ ਗਲ ਹੈ, ਇਹ ਫਕੀਰ ਨੇ ਕੀ ਆਖਿਆ ਹੈ! ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਅਜੇ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪਾਸੇ ਟੁਰ ਪਏ ਹਾਂ। ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਸੱਤੂ ਤੇ ਸ਼ਰਬਤ ਦਾ ਇਕ ਕਟੋਰਾ ਲੈ ਕੇ ਮਗਰ ਮਗਰ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਵੀਹ ਕੁ ਮਿੰਟ ਲਗੇ ਹੋਣਗੇ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪਾਰੋ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਗਏ।

੫.

ਇਕ ਸੁਕੇ ਘਾਹ ਦੀ ਸੇਜਾ ਉਤੇ ਇਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਲੋਟਿਆ

(੮੩)

ਹੋਇਆ ਸੀ। ਫਕੀਰ ਸਾਂਈ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਮੱਥੇ ਉਤੇ ਹੱਥ ਰਖ ਦਿਤਾ ਤੇ ਕਿਹਾ: 'ਕਹੂ ਬੇਟਾ! ਕੈਸੇ ਹੋ?' ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੇ ਅੱਧੀ ਕੁ ਅੱਖ ਖੋਲ੍ਹੀ, ਉਸ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਨੇ ਆਵਾਜ਼ ਸਿਵਾਣੀ ਲਗਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸੱਜਾ ਹਥ ਖੁਕਿਆ, ਸ਼ਾਇਦ ਸਲਾਮ ਵਾਸਤੇ, ਪਰ ਹਥ ਦੋ ਕੁ ਇੰਚ ਉਠ ਕੇ ਡਿੱਗ ਪਿਆ। ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀਆਂ ਅਖੀਆਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੁਲ੍ਹ ਗਈਆਂ ਪਰ ਇਕ ਲੰਮਾ ਸਾਹ ਗਲੇ ਵਿਚ ਅਖੀਰਲਾ ਘੁਰਾੜਾ ਮਾਰਕੇ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਰਾਮੂ ਦੀ ਵਹੁਟੀ, ਪਤੀ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਨਾਲ ਲਿਪਟੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਪੁਕਾਰ ਰਹੀ ਸੀ, 'ਹਾਏ ਮੈਨੂੰ ਕਿਥੇ ਛੱਡਕੇ ਟੁਰ ਪਏ ਹੋ? ਹਾਇ ਮੈਂ ਕੀ ਕਰਾਂਗੀ? ਹਾਏ ਮੈਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਚਲੋ'। ਇਹ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਪਕੜੇ ਚਰਨ ਛੱਡ ਦਿਤੇ, ਚੋਰ ਦੀ ਹਾਇ ਕੀਤੀ ਤੇ ਘੁਟ ਕੇ ਪਾਠੇ ਦੇ ਗਲ ਨਾਲ ਲਿਪਟ ਗਈ। ਪੰਜ ਮਿੰਟ ਬਾਦ ਜਦ ਪਾਰੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਗਲੇ ਨਾਲੋਂ ਪੜੇ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਹ ਖੜੋ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦੀ। ਫਕੀਰ ਨੇ ਮਦਦ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਉਤੇ ਲਿਟਾ ਦਿਤਾ, ਜਦ ਲੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗ ਚੁਕੀ ਸੀ।

ਇਹ ਨਜ਼ਾਰਾ ਬੜਾ ਅਜੀਬ ਸੀ। ਸ਼ੋਕ ਵਾਲੀ ਗਲ ਹੈਰਾਨੀ ਵਿਚ ਪਲਟ ਗਈ, ਫੇਰ ਇਕ ਦਮ ਭਯ ਛਾ ਗਿਆ। ਸਭ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਏ ਪਰ ਇਕ ਪਾਸਿਓਂ ਡੁਸਕਾਰਿਆਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਆ ਰਹੀ ਸੀ ਜੋ ਸ਼ਾਰਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਹੋਣ ਨਾਲ ਬੁਸਕਦੀ ਸੁਣਾਈ ਦੇਣ ਲਗ ਪਈ। ਭਾਈ ਰਾਮੂ ਦੀ ਧੀ ਰਾਮਪਿਆਰੀ ਰੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਵਿੱਥ ਉਤੇ ਭੁੰਜੇ ਲੋਟੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਕੋਈ ਤਿੰਨ ਕੁ ਸਾਲ ਦੀ ਬੱਚੀ ਸੀ। ਉਹ ਬੀਮਾਰ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬੁਖਾਰ ਸੀ, ਉਹ ਵਿਲਕ ਰਹੀ ਸੀ।

ਉਸ ਵੇਲੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਲਕੜਾਂ ਕੱਟਣ ਵਾਲੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਆ ਗਏ ਤੇ ਕੁੜੀ ਵਲ ਦੇਖਕੇ ਤਰਸ ਨਾਲ ਕਹਿ ਰਹੇ ਸਨ: ਵਿਚਾਰੀ ਦੇ ਮਾਂ ਪਿਉ ਦੋਨੋ ਮਰ ਗਏ। ਏਸ ਗਰੀਬਣੀ ਦਾ ਨਾ ਕੋਈ ਚਾਚਾ ਹੈ ਨਾ ਚਾਚੀ, ਨਾ ਕੋਈ ਮਾਸੀ ਮਾਸੜ, ਇਹਦਾ ਕੀ ਬਣੇਗਾ?

ਦੂਜੇ ਨੇ ਕਿਹਾ: ਉਹ ਮਾਲਕ ਸਭ ਨੂੰ ਸ਼ਹਾਰਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਉਹੋ
 ਏਸ ਦਾ ਵੀ ਕੋਈ ਉਪਾ ਕਰੇਗਾ। ਤੀਜੇ ਨੇ ਕਿਹਾ: ਜੇ ਪਾਰੋ ਏਸ ਨੂੰ
 ਧੀ ਬਣਾ ਲਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਮਾਂ ਵੀ ਤੇ ਪਿਉ ਵੀ ਤੇ ਨਾਨਾ ਵੀ ਮਿਲ
 ਜਾਏ। ਚੌਥੇ ਨੇ ਪੁਛਿਆ: ਨਾਨਾ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ? ਤੀਜੇ ਨੇ ਕਿਹਾ: ਲੈ
 ਤੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ? ਪਾਰੋ ਉਸੇ ਫਕੀਰ ਸਾਂਈ ਦੀ ਧੀ ਹੈ। ਇਕ ਹੋਰ
 ਨੇ ਕਿਹਾ: ਫਕੀਰ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੈ। ਫੇਰ ਤੀਜੇ ਨੇ ਕਿਹਾ: ਹਾਂ ਕੁਛ
 ਐਸਾ ਵੈਸਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੈ, ਪਰ ਪਾਰੋ ਉਸ ਦੀ ਧੀ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ
 ਨਾਮ ਪਰੀ ਬਾਨੋ ਸੀ। ਫਕੀਰ ਸਾਂਈ ਨੂੰ ਸੰਤ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ
 ਮਿਲ ਗਏ, ਪਰੀ ਬਾਨੋ ਦੇ ਭਾਗ ਖੁਲ੍ਹ ਗਏ। ਉਹ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ
 ਵਿਆਹੀ ਗਈ। 'ਪਰੀ ਬਾਨੋ' ਦੀ 'ਪਾਰੋ' ਹੋ ਗਈ। ਉਸ ਜੇਹਾ
 ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਾ ਸਿਖ ਹੈ, ਨਾ ਸਿਖਣੀ।

ਆਸੇ ਖਾਸੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ। ਸਾਰੇ
 ਭਾਈ ਰਾਮੂ ਦਾ ਜਸ ਗਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸਤੀਆਂ ਰਾਮਦੇਈ ਦੀ
 ਚੰਗਿਆਈ ਦੱਸ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਕਈ ਕਹਿ ਰਹੀਆਂ ਸਨ: ਨੀ
 ਭੈਣੇ! ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਐਹੋ ਜੇਹੀ ਮੌਤ ਆਵੇ, ਮੈਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਾਲੇ
 ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮੁੱਕ ਜਾਵਾਂ। ਪਰ ਸਾਰੀਆਂ ਇਕ ਚੁਬਾਨ ਮੰਨ ਰਹੀਆਂ
 ਸਨ ਕਿ ਇਹ ਪਾਰੋ ਦੀ ਬਰਕਤ ਹੈ; ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਰਾਮਦੇਈ ਨੂੰ
 ਉੱਚਿਆਂ ਕਰਦੀ ਰਹੀ, ਚੁੱਕਦੀ ਰਹੀ, ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ
 ਬੀਮਾਰਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੀ ਰਹੀ। ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ
 ਕਰਕੇ ਫਕੀਰ ਸਾਂਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਵਾ ਦਰਮਲ ਵਿਚ ਦਿਨ ਰਾਤ
 ਜੁਟਿਆ ਰਿਹਾ, ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਤ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਉੱਚੇ ਭਰੋਸੇ
 ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਬਖਸ਼ਦੇ ਰਹੇ। ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਜੋੜਾ ਅੰਤ ਪ੍ਰਯੰਤ
 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰੀਤ ਨਿਬਾਹ ਗਿਆ ਤੇ ਪਿਛੇ ਕੈਸੀ ਕੀਰਤੀ ਛੱਡਗਿਆ।

੬.

ਇਕ ਪਾਸੇ ਵੱਡਾ ਚਿਤਾ ਦਾ ਅੰਗੀਠਾ ਜਲ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਦੋਨੋਂ ਮ੍ਰਿਤਕ ਸਰੀਰ ਇਕੋ ਕਾਠ ਦੀ ਸੋਜ ਉਪਰ ਅਗਨ ਭੇਟ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ ।

ਨਜ਼ਦੀਕ ਹੀ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸੰਤ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੈਠੇ ਸਨ । ਇਹ ਅਡਠਸ਼ਾਹੀ ਸੰਤ ਸਨ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਕੇ ਗੁਪਤ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਮਨ ਦੇ ਰੋਗ ਤੇ ਤਨ ਦੇ ਰੋਗ, ਦੋਨਾਂ ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਦੀ ਚਿਕਿਤਸਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ! ਸੰਤ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਬੜੀ ਮਹਿਮਾ ਸੀ । ਉਹ ਸੇਵਾ ਪੰਥ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਉਤੇ ਟਿਕੇ ਹੋਏ ਬੜੇ ਸਮਰੱਥ ਵਕਤਾ ਸਨ ।

ਜਦ ਚਿਖਾ ਪੂਰੇ ਜੋਬਨ ਵਿਚ ਜਲ ਰਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਆਏ ਲੋਕ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਬਚਨ ਸੁਣਨ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਾਸ ਦੇ ਦਰਖਤਾਂ ਦੀ ਛਾਂ ਹੇਠ ਬੈਠ ਗਏ ।

ਸੰਤ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣਾ ਵਿਖਿਆਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ—
ਮੈਂ ਉਤਾਵਲਾ ਸਾਂ ਦੇਖਣ ਲਈ ਕਿ ਇਸ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਕਥਾ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੀ ਇਹ ਪੁਮਾਣ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨਗੇ ? ਇਹ ਸੰਸੇ ਉਠ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਕੰਨ ਵਿਚ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ ! ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਿਰ ਜ਼ਰਾ ਜ਼ਰਾ ਝੁਮ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਨੈਣ ਮੀਟੇ ਸਨ, ਪਰ ਬੰਦ ਝਿੰਮਣੀਆਂ ਦੀ ਲਾਲੀ ਤੋਂ ਐਉਂ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਨੈਣ ਅੰਦਰੋਂ ਭਖ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਨਜ਼ੀਕ ਬਲ ਰਹੇ ਅੰਗੀਠੇ ਦੀ ਸੁਆ ਝਿੰਮਣੀਆਂ ਤੇ ਪੈ ਰਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਬੰਦ ਆਨੇ ਲਟ ਲਟ ਭਖਦੇ ਦਿੱਸਦੇ ਸਨ । ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਮੁਖ ਤੋਂ ਇਕ ਤੁਕ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ:—

“ਇਛਿ ਜਮਾਦਿ ਪਰਾ ਭਯੰ
ਜਸੁ ਸ੍ਰਸਤਿ ਸੁਕ੍ਰਿਤ ਕ੍ਰਿਤੰ॥”

ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਵਾਜ਼ ਹੋਰ ਉੱਚੀ ਕੀਤੀ, ਹੋਰ ਗੋਲ ਕੀਤੀ । ਉਹ ਸੁਰੀਲੀ ਹੋ ਕੇ ਫੇਰ ਦੁਬਾਰਾ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੀ:—

ਇਛਿ ਜਮਾਦਿ ਪਰਾ ਭਯੰ

ਜਸੁ	ਸੁਸਤਿ	ਸੁਕ੍ਰਿਤ	ਕ੍ਰਿਤੰ ॥
ਭਵ	ਭੁਤ	ਭਾਵ	ਸਮਝਿਅੰ
ਪਰਮੰ		ਪ੍ਰਸੰਨ	ਮਿਦੰ ॥

[ਗੁਜਰੀ ਸ੍ਰੀ ਜੈ ਦੇਵ]

ਦੇਖੋ ਭਾਈਓ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਕੀ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ 'ਇਛਸਿ ਜਮਾਇ ਪਰਾਭਯੈ' ਜੇ ਤੂੰ ਇਛਾ ਕਰਦਾ ਹੈਂ ਕਿ ਜਮ ਤੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਡਰਨ ਤਾਂ ਤੂੰ ਐਸੇ ਕਰਮ ਕਰ ਜੈਸੇ ਕਿ "ਸੁਸਤਿ ਸੁਕ੍ਰਿਤ ਕ੍ਰਿਤੰ" ਜੈਸੇ ਕਿ "ਸੁਕ੍ਰਿਤ" ਕਰਮ ਹਨ, ਸੁਭ ਕਰਮ ਹਨ। ਏਹ ਚੰਗੇ ਕਰਮ ਹੀ 'ਸੁਸਤਿ' ਹਨ, ਕਲਯਾਣ ਰੂਪ ਹਨ, ਮੁਕਤੀ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਇਹ ਉਪਦੇਸ਼ ਗੁਰੂ ਜਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੋ, ਨਿਕੰਮੇ ਨਹੀਂ ਹੋ, ਤੁਸੀਂ ਕਮਾਈ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ ਹੋ। ਤੁਸੀਂ ਮੰਗਤੇ ਨਹੀਂ ਹੋ। ਤੁਸੀਂ ਕਿਰਤੀ ਹੋ। ਏਸ ਸ਼ਬਦ ਪਰਿਥਾਇ ਸਾਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਮਤਿ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਕਿ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਬੁਰੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਜਿਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿਚੋਂ ਹਾਂ, ਉਹ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ ਹੈ। ਸੇਵਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਰਤਬ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਧੂ, ਜੋ ਘਰ ਛੱਡ ਬੈਠੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਵੀ ਸੇਵਾ ਬੁਰੀ ਹੈ। ਉਹ ਹੋਰ ਕੁਛ ਨਾ ਕਰਨ ਤਾਂ ਮੂੰਹ ਦੇ ਰੱਸੇ ਹੀ ਵੱਟਦੇ ਰਹਿਣ। ਰੱਸੇ ਵੱਟਣ ਉਪਰ ਹੋਰ ਭੇਖੀ ਹੱਸਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਓਹ ਏਸਦੇ ਮਰਮ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ। ਦੁਨੀਆਂਦਾਰਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਖਾਲੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ ਉਹ ਹੋਰ ਕੁਛ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਂਗਲਾਂ ਉੱਤੇ ਬਾਝ ਬਿਠਾਈ ਰੱਖਣਗੇ। ਬਾਝ ਦੀ ਡੋਰ ਨੂੰ ਫੜੀ ਰੱਖਣਗੇ! ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੂੰਹ ਵੀ ਖਾਲੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਬੋਲਦੇ ਰਹਿਣਗੇ। ਜੇ ਬੋਲਣ ਨਾਂ ਤਾਂ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਪਾਨ ਚਬਾਉਂਦੇ ਰਹਿਣਗੇ। ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਕਹਿਆ ਹੈ:-

ਹਾਥਿ ਤ ਡੋਰ ਮੁਖਿ ਖਾਇਓ ਤੰਬੋਰ ॥

ਮਰਤੀ ਖਾਰ ਕਸਿ ਬਾਝਿ ਚੈਫ ॥

[ਕਉੜੀ ਕਬੀਰ ਜੀ]

ਐਸੇ ਵਿਲਾਸੀ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਹਥ ਵਿਚ ਨਿਕੰਮੀ ਡੋਰ ਪਕੜੀ ਰਖਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੁਲ੍ਹ ਪਾਨ ਬੀੜੇ ਨਾਲ ਹਿਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਐਸੇ ਵਿਲਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਜਮ ਆਕੇ ਅਪਣੇ ਰੱਸਿਆਂ ਨਾਲ ਕੱਸ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਚੋਰ ਨੂੰ ਪਕੜੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਰਸ਼ ਚੋਰ ਹਨ। ਇਹ ਸਮੇਂ ਦੀ ਚੋਰੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਸਾਡੇ ਵੱਡੇ ਸੰਤ, ਸ਼ੋਮਣੀ ਸੰਤ ਸੇਵਾ ਦਾਸ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕਹਿੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ : ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਵਿਹਲਾ ਨਾ ਗੁਆਓ, ਏਸ ਨੂੰ ਸਕਾਰਥਾ ਕਰੋ। ਜੇ ਸਾਈਂ ਨੇ ਖਾਣ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਦੇ ਦਿਤਾ ਹੈ, ਜੇ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਸਾਰਕ ਬਰੂਰਤਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਵੀ ਹੱਥ ਚਲਦੇ ਰਖੋ। ਸਾਧੂਆਂ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ : ਤੁਸੀਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਮੁੰਢ ਦੇ ਰੱਸੇ ਹੀ ਵਟਦੇ ਰਹੋ। ਫੇਰ ਉਹ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਸਨ : ਭਾਈ, ਦੇਖੋ ਇਹ ਤੁਹਾਡੇ ਹਥ ਵਿਚ ਰੱਸੇ ਦੇਖ ਕੇ ਜਮ ਡਰ ਜਾਏਗਾ, ਨੱਸ ਜਾਏਗਾ, ਉਹ ਸਮਝੇਗਾ ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਕਿਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੱਸਿਆਂ ਨਾਲ ਇਹ ਸਾਧ ਫੜ ਨਾ ਲੈਣ, ਬੰਨ੍ਹ ਨਾ ਲੈਣ। ਬਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਡੋਰੀ ਨਾਲ ਪੰਛੀ ਹੀ ਕਾਬੂ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਮ ਨਹੀਂ ਡਰਦੇ। ਸੰਤ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਕਹਿੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ:-

ਹਾਥ ਮੇਂ ਰੱਸਾ ਚਿੱਤ ਅਨੁਰਾਗਾ ॥

ਦੇਖਤ ਹੀ ਜਮ ਜਾਵੈ ਭਾਗਾ ॥

ਕਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਧੂਆਂ ਕੋਲੋਂ ਜਮ ਡਰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਸਾਧੂ ਹਨ, ਅਸਲ ਸਾਧੂ। ਇਹ ਸਮੇਂ ਦੀ ਚੋਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਇਹ ਸਮੇਂ ਦੀ ਹਿੰਸਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਜੋ ਨਿਕੰਮੇ ਹਨ ਉਹ ਸਮੇਂ ਦੀ ਹਿੰਸਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਕਤ ਕਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਮਾਰਦੇ ਹਨ, ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਯਸਨਾਂ ਵਿਚ ਲਗਕੇ, ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸੇਵਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਭਾਈ ਰਾਮੂ ਕਿਰਤੀ ਸੀ, ਸਾਧੂ ਸੁਭਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਕਦੇ

(੮੮)

ਸਮਾਂ ਨਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਤੁਸੀਂ ਪੁਛਦੇ ਹੋ ਉਹ ਕਿਥੇ ਗਿਆ।
ਉਹ ਜਮਪੁਰੀ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਉਹ ਤੇ:-

ਜਮ ਤੇ ਉਲਟਿ ਭਏ ਹੈ ਰਾਮ॥

ਦੁਖ ਬਿਨਸੇ ਸੁਖ ਕੀਓ ਬਿਸਰਾਮ॥

[ਗਉੜੀ ਕਬੀਰ ਜੀ]

ਉਹ ਸੁਖੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਦੁਖ ਬਿਨਸ ਗਏ ਹਨ,
ਉਹ ਬਿਸਰਾਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦੁਖ ਸਰੀਰ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਦੁਖ
ਦੇਹ ਦਾ ਧਰਮ ਹੈ। ਦੇਹ ਨੂੰ ਖਈ ਰੋਗ ਲਗ ਗਿਆ ਸੀ, ਕਾਂਇਆਂ
ਦੇ ਸਾਲ ਤੋਂ ਜੀਰਣ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਚੋਲਾ ਪੁਰਾਣਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ,
ਫਟ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਤਿਆਗ ਦਿਤਾ। ਉਹ ਚੋਲੇ ਦੀਆਂ ਤਣੀਆਂ
ਦੇ ਬੰਧਨ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਦੇਖੋ ਸਜਣੋਂ! ਜੇ ਇਹ ਪਿੰਡਾ
ਕਾਰਜ ਸਾਧਕ ਰਹਵੇ ਤਦੇ ਹੀ ਠੀਕ ਹੈ ਪਰ ਜਦ ਇਹ ਬਲ ਹੀਣ
ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਨਿਰਾ ਬੰਧਨ ਹੈ, ਤਿਆਗੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਜੀਵ
ਆਤਮਾਂ ਦਾ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਵਿਗੜਦਾ:-

ਪਿੰਡਿ ਮੁਐ ਜੀਉ ਕਿਹ ਘਰਿ ਜਾਤਾ॥

ਸਬਦਿ ਅਤੀਤਿ ਅਨਾਹਦਿ ਰਾਤਾ॥

ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਇਹ ਪਿੰਡਾ ਮਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੀਵ ਕਿੱਥੇ ਜਾਂਦਾ
ਹੈ? ਉਹ ਜੀਵ ਜੋ ਮੁਕਤ ਹੈ, ਜੋ ਅਤੀਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਬੰਧਨ ਸਾਰੇ
ਮਿਟ ਗਏ ਹਨ, ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਟ ਗਏ ਹਨ? ਸ਼ਬਦ ਦੁਆਰਾ ਮਿਟ
ਗਏ ਹਨ, ਐਸੇ ਅਨਾਹਦ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਰਚਿਆ ਹੋਇਆ ਅਤੀਤ
ਬੰਦਾ ਹੋਰ ਕਿੱਥੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ? ਉਸ ਨੇ ਹੋਰ ਕਿੱਥੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ?

ਇਸੁ ਮਨ ਕਉ ਨਹੀ ਆਵਨ ਜਾਨਾ॥

ਜਿਸਕਾ ਭਰਮੁ ਗਇਆ ਤਿਨਿ ਸਾਢੁ ਪਛਾਨਾ॥ ੬ ॥

[ਰਾਗ ਗਉੜੀ ਗੁਆਰੇਣੀ ਅਸਟਖਈ ਕਬੀਰ ਜੀ]

ਸਰੀਰ ਦੇਖੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਮਨ, ਇਹ ਆਤਮਾ
ਹੋਰ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਇਹ ਸਰੀਰ ਛੋੜਕੇ ਅਪਣੇ ਸੁਖ ਸਰੂਪ

ਵਿਚ ਲੀਣ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:—

ਇਸ ਮਨ ਕਾ ਕੋਈ ਜਾਨੈ ਭੇਉ ॥

ਇਹ ਮਨਿ ਲੀਣ ਭਏ ਸੁਖ ਦੇਉ ॥ ੮ ॥

[ਰਾਗੁ ਗਉੜੀ ਗੁਆਰੇਰੀ ਅਸਟਪਦੀ ਕਬੀਰ ਜੀ

ਐਸਾ ਜੀਵ ਆਪਣੇ ਸੁਖ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਲੀਣ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਐਸੇ ਜੀਵ ਦਾ ਆਵਾ ਗਵਣ ਮਿਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤੱਤ ਪਰਮ ਤੱਤ ਨਾਲ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਿਲਕੇ ਇਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਵਿਚ ਇਕੋ ਹੀ ਜੀਵ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਅਨੇਕ ਹਨ, ਜੀਵ ਇਕੋ ਹੀ ਹੈ:—

ਜੀਉ ਏਕੁ ਅਰੁ ਸਗਲ ਸਰੀਰਾ ॥

ਇਸੁ ਮਨ ਕਉ ਰਵਿ ਰਹੇ ਰਹੈ ਕਬੀਰਾ ॥੯॥

[ਗਉੜੀ ਗੁਆਰੇਰੀ ਅਸਟ:]

ਜੀਵ ਇਕੋ ਹੀ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਵਖੋ ਵੱਖ ਹਨ। ਸਰੀਰਾਂ ਦੇ ਅਡਰੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀਆਂ ਬਣ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਕੋਈ ਪਿਉ ਹੋ ਗਿਆ ਕੋਈ ਪੁੱਤ੍ਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਅਸਲ ਵਿਚ:—

ਕਉਨੁ ਕੋ ਪੁੱਤ੍ਰੁ ਪਿਤਾ ਕੋ ਕਾਕੋ ॥

ਕਉਨੁ ਮਰੈ ਕੋ ਦੇਇ ਸੰਤਾਪੋ ॥ ੧ ॥.....

ਕਉਨੁ ਕੋ ਪੁਰਖੁ ਕਉਨੁ ਕੀ ਨਾਰੀ ॥

ਇਆ ਤਤ ਲੇਹੁ ਸਰੀਰ ਬਿਚਾਰੀ ॥

[ਗਉੜੀ ਕਬੀਰ ਜੀ

ਸਿਰਫ ਇਹ ਭੇਦ ਕਰਕੇ ਰਾਮੁ ਤੇ ਰਾਮਦੇਈ ਖਾਵੰਦ ਤੇ ਇਸਤ੍ਰੀ ਸਨ। ਉਹ ਦੋਨੋਂ ਇਕੋ ਜੋਤ ਸਨ, ਇਕ ਰੂਪ ਸਨ। ਰਾਮ ਦੇਈ ਅਸਲੀ ਸਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਸਤ ਸਰੂਪਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਪਤੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਰੋਗੀ ਪਤੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸਨੇ ਰੋਗ ਲੈ ਲਿਆ, ਪਰ ਅਖੀਰ ਦਮ ਤਕ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਤਤਪਰ ਰਹੀ। ਕਠਨ ਸੇਵਾ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਬਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ, ਜਿਸਮ ਨਿਸੱਤਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸਤ ਸੀ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਸਤ

ਈ ਦਿੜਤਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗ ਦਿਤੇ । ਉਹ
ਅਸਲੀ ਸਤੀ ਸੀ:-

ਬਿਨੁ ਸਤ ਸਤੀ ਹੋਇ ਕੈਸੇ ਨਾਰਿ ॥

ਪੰਡਿਤ ਦੇਖਹੁ ਚਿਦੈ ਬੀਚਾਰਿ ॥

[ਗਉੜੀ ਕਬੀਰ ਜੀ

ਬਗੈਰ ਸਤ ਦੇ ਕੋਈ ਸਤੀ ਹੋ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ । ਇਹ ਸਤ
ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਇਸਤੀ ਮੌਕੇ ਸਿਰ ਇਛਾ ਅਨੁਸਾਰ
ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਚੋਲਾ ਛੋੜ ਸਕਦੀ ਹੈ ।

ਪਰ ਰਾਮਦੇਈ ਨੇ ਚੋਲਾ ਨਹੀਂ ਛੋੜਿਆ, ਚੋਲੇ ਨੇ
ਰਾਮਦੇਈ ਨੂੰ ਛੋੜ ਦਿਤਾ ਹੈ । ਚੋਲਾ ਥੱਕ ਗਿਆ ਸੀ, ਅੱਕ ਗਿਆ
ਸੀ, ਚੋਲਾ ਆਰਾਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਰਾਮਦੇਈ ਨੇ ਅਜੇ ਚੋਲੇ
ਕੋਲੋਂ ਹੋਰ ਸੇਵਾ ਲੈਣੀ ਸੀ । ਉਸ ਨੇ ਅਜੇ ਅਪਣੀ ਲੜਕੀ ਦੀ
ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ ਸੀ । ਕਾਕੀ ਨੇ ਵੀ ਉਹੋ ਬੀਮਾਰੀ ਪਿਤਾ ਵਾਲੀ
ਚਮੌੜ ਲਈ ਸੀ । ਰਾਮਦੇਈ ਦੀ ਅਜੇ ਸੇਵਾ ਬਾਕੀ ਸੀ । ਚੋਲੇ ਨੇ
ਹਾਰ ਦੇ ਦਿਤੀ । ਚੋਲੇ ਨੇ ਰਾਮਦੇਈ ਨੂੰ ਛੋੜ ਦਿਤਾ—ਹੁਣ ਰਾਮਦੇਈ
ਦੀ ਸੇਵਾ ਅਸੀਂ ਪੂਰੀ ਕਰਨੀ ਹੈ—ਬੀਬੀ ਪਾਰੋ ਅਜ ਏਸ ਕਾਕੀ ਨੂੰ
ਅਪਣੀ ਗੋਦ ਲੈ ਰਹੀ ਹੈ । ਉਹ ਇਸਨੂੰ ਗੋਦ ਵਿਚ ਲੈ ਰਹੀ ਹੈ,
ਉਸਦੀ ਬੀਮਾਰੀ ਸਮੇਤ । ਇਹ ਜਾਣਕੇ ਕਿ ਉਹ ਬੀਮਾਰ ਹੈ,
ਸਮਝਕੇ ਕਿ ਇਹ ਰੋਗ ਚੰਬੜਵਾਂ ਹੈ—ਇਹ ਜਾਣਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ
ਉਸਨੇ ਇਕ ਬੱਚੇ ਨੂੰ, ਇਕ ਲਾਵਾਰਸ ਨੂੰ, ਇਕ ਯਤੀਮ ਨੂੰ,
ਜਿਸਦੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਇਕੋ ਦਿਨ ਅਪਣੇ ਵਿਲਕਦੇ ਜਿਗਰ ਦੇ
ਟੁਕੜੇ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲੇ ਗਏ ਹਨ, ਹਾਂ ਇਕ ਐਸੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਗੋਦ
ਵਿਚ ਲੈ ਰਹੀ ਹੈ । ਪਾਰੋ ਅਪਣੀ ਅਫਲ ਗੋਦ ਅਜ ਸਫਲ ਕਰ ਰਹੀ
ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਅਜ ਉਹ ਪਿਆਰ ਉਗਮ ਪਿਆ ਹੈ ਜੋ ਮਾਤਾ
ਦਾ ਪਿਆਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਦੁਨੀਆਂ ਪਲ ਰਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ
ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਇਕ ਚਿੜੀ ਅਪਣੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਪਿਆ ਢਾਢਾ ਅਪਣੇ

ਬਚੇ ਦੀ ਚੋਚਲੀ ਚੁੰਬ ਵਿਚ ਬੋਗਾ ਬਨਾਕੇ ਪਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਪਾਰੋ ਨੇ ਅਜ ਉਸ ਪਿਆਰ ਦਾ ਸੁਆਦ ਚਖਣਾ ਹੈ ਜਿਸ ਪਿਆਰ ਦੇ ਬਗ਼ੈਰ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਇਕ ਪਲ ਨਹੀਂ ਚਲ ਸਕਦਾ। ਪਾਰੋ ਨੇ ਅਜ ਐਸੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਨਿੱਘ ਨਾਲ ਉਸ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਲਾਕੇ ਰਖਣਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲਗਣਾ ਕਿ ਬੱਚੇ ਦਾ ਸਰੀਰ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਅੰਗਾਂ ਕੋਲੋਂ ਕੋਈ ਵੱਖਰੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ। ਪਾਰੋ ਨੇ ਇਹ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਕੁਰਬਾਨੀ ਨਹੀਂ; ਕੁਰਬਾਨੀ ਜੋ ਪਿਆਰ ਆਸਰੇ ਹੋਵੇ ਉਹ ਕੁਰਬਾਨੀ ਨਹੀਂ ਲਗਦੀ, ਉਹ 'ਪਿਆਰ' ਹੀ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪਿਆਰ ਇਤਨਾ ਮਿੱਠਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਡੀ ਤੋਂ ਵਡੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਹੋਰ ਮਿੱਠਿਆਂ ਤੇ ਡੂੰਘਾ ਕਰੀ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਇਤਨੀ ਗਹਿਰੀ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜੜ੍ਹ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਥੇ ਜਾਕੇ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਿਆਰ ਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਇਕੋ ਜੜ੍ਹ ਤੋਂ ਫੁਟ ਰਹੀਆਂ ਦੋ ਸ਼ਾਖਾਂ ਹਨ। ਪਰ ਏਸ ਡੂੰਘਾਈ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਪਾਰੋ ਵਰਗੀ ਹਸਤੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਪ੍ਰਮ ਵਿਚ ਦੁੱਖ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਦੁੱਖੀ ਹੋਈ ਆਪਾ ਵਾਰ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਵਾਰੇ ਹੋਏ ਆਪੇ ਨਾਲ ਐਸਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਬਗ਼ੈਰ ਬੋਲੇ, ਬਗ਼ੈਰ ਕਹੇ, ਬਗ਼ੈਰ ਸੈਨਤ ਇਸ਼ਾਰੇ ਦੇ, ਸੁੱਕ ਗਏ ਹਿਰਦਿਆਂ ਦੇ ਕਮਲ ਖਿੜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

੨.

ਸੰਤ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਥਾ ਕੀਹ ਸੀ? ਕੋਈ ਇਲਾਹੀ ਵਸਤੂ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲਫਜ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੁੱਢੇ ਗੁਲਾਬ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੋ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬਚਨ ਕੇਵਲ ਕੰਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਯ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਉਹ ਇਤਨੇ ਸੁਗੰਧਿਤ ਸਨ ਕਿ ਸਾਰਾ ਚੁਗਿਰਦਾ ਮੁਅੱਤਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੁਰੀਲੀ ਆਵਾਜ਼ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਚੀ ਨੀਵੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਅੰਦਰ ਵਾਰ ਇਮਾਨ ਵਿਚ ਲਪਟਾਂ ਛੇ ਡੁੱਕ

ਛੇੜ ਰਹੀ ਹੈ। ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਦੀ ਵੀ ਖੁਸ਼ਬੋ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਇਕ ਨਵੀਂ
 ਗੱਲ ਸੀ ਜੋ ਅੱਗੇ ਛਿੱਠੀ ਸੁਣੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਹ ਇਕ
 ਨਵਾਂ ਤਜਰਬਾ ਸੀ। ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਭਾਵ ਸ਼ਕਤੀ ਸੀ
 ਜੋ ਲਪਟ ਲਹਿਰ ਬਣਕੇ ਮਗਜ਼ ਨੂੰ ਮੁਅੱਤਲ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹ
 ਹਿਰਦੇ ਜੋ ਦੁਖੀ ਬੈਠੇ ਸਨ, ਉਹ ਮਨ ਜੋ ਭਾਈ ਰਾਮੂ ਦੇ ਬਿਰਹੇ ਵਿਚ
 ਸੰਤਪਤ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਉਪਰ ਗੁਲਾਬ ਦਾ ਅਰਕ ਛਿੜ-
 ਕਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ! ਪਰ ਕਥਾ ਦਾ ਇਕ ਪਹਿਲੂ ਹੋਰ ਵੀ ਸੀ।
 ਬੇਸ਼ਕ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਅਜ ਅਤਰ ਦੀ ਭੱਠੀ ਲਗਾ ਦਿਤੀ ਸੀ। ਏਸ ਭੱਠੀ
 ਵਿਚੋਂ ਅਰਕ ਨਿਕਲ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਬਾਸ ਸੁਬਾਸ ਚੰਦਨ ਚੋ ਰਿਹਾ
 ਸੀ। ਪਰ ਭੱਠੀ ਦੇ ਹੇਠ ਅਗ ਬਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਬਾਲਣ
 ਕੀਹ ਸੀ ? ਕੋਈ ਲਕੜੀ ਕੋਇਲੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਕਰਮ ਸੜ ਰਹੇ
 ਸਨ, ਪਾਪ ਕਰਮ, ਜਨਮ ਜਨਮਾਂਭ੍ਰਾਂ ਦੇ ਸੰਚਿਤ ਕਰਮ, ਦੁਕ੍ਰਿਤ
 ਕਰਮ। ਏਸੇ ਅੰਗੀਠੀ ਵਿਚ ਇਕ ਕੁਠਾਲੀ ਲਾਲ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ,
 ਜਿਸ ਵਿਚ ਰਾਮ ਪਿਆਰੀ ਦੀ ਨਵੀਂ ਕਿਸਮਤ ਢਲ ਰਹੀ ਸੀ।

ਵਾਹ ਭਾਈ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ! ਤੇਰੀ ਤਾਕਤ ਅਜੀਬ ਹੈ, ਤੇਰੀ
 ਸ਼ਕਤੀ ਅਪਾਰ ਹੈ, ਤੇਰੇ ਬਚਨਾਂ ਦਾ ਦੂਹਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ:—ਇਕ, ਠੰਡ
 ਪਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਸ਼ਾਂਤ ਵਰਤਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਖੁਸ਼ਬੋ ਦਾ ਗੱਫਾ ਲੁਟਾ ਰਿਹਾ
 ਹੈ; ਦੂਜਾ, ਉਸੇ ਬਚਨ ਨਾਲ ਤੂੰ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਗਰੇਮ ਟਕਸਾਲ ਲਾ
 ਦਿਤੀ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਨਵੀਂ ਕਿਸਮਤ ਢਲ ਰਹੀ ਹੈ, ਜੋ ਪਰਤੱਖ ਦਿੱਸ
 ਰਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਵਾਂ ਢਲਿਆ ਸੁਨਹਿਰੀ ਸਿੱਕਾ ਚਿਲਕਣ
 ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

੯.

ਮੈਂ ਕੁਛ ਦਿਨ ਉਸੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਰਿਹਾ। ਮੈਨੂੰ ਲਗਾ, ਮੇਰੇ
 ਵੀ ਪਿਛਲੇ ਕਰਮ ਸੜ ਗਏ ਹਨ, ਮੇਰੇ ਸਾਰੇ ਨਾਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਖੰਧਨ
 ਟੁਟ ਗਏ ਹਨ, ਮੇਰੇ ਸੰਸੇ ਨਵਿਰਤ ਹੋ ਗਏ ਹਨ, ਮੈਂ ਨਵਾਂ ਨਰੋਇਆ

ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨੁਖ ਹੋ ਗਿਆ ਹਾਂ ।

ਸੰਤ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੁਹਬਤ, ਫਕੀਰ ਸਾਈਂ ਦੀ ਮੁਹੱਬਤ, ਪੰਨਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਿੱਘੀ ਜੱਫੀ, ਪਾਰੋ ਦਾ ਅਕਹਿ ਨੰਡਾ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਮਿਲਵਾਂ ਤੇ ਵੱਖਰਾ ਅਸਰ ਇਕ ਕੀਮੀਆਂਗਰੀ ਦਾ ਜਾਦੂ ਸੀ ।

ਇਕ ਦਿਨ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਬੈਠੇ ਸਾਂ, ਸਾਡਾ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਮੂੰਹ ਉਸੇ ਬਰੇਤੀ ਵਲ ਸੀ । ਮੀਂਹ ਪੈਕੇ ਹਟਿਆ ਸੀ । ਬਰੇਤੀ ਦੇ ਪੱਥਰ ਰੋਜ਼ ਨਾਲੋਂ ਵਧੀਕ ਦਮਕ ਨਾਲ ਲਿਸ਼ਕ ਰਹੇ ਸਨ । ਮੈਂ ਕਿਹਾ: ਜੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੱਥਰਾਂ ਵਿਚ ਕੀ ਖੂਬੀ ਹੈ ਕਿ ਐਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਲਹਿਰੀਏਦਾਰ ਹੰਗੀਨ ਲਿਸ਼ਕਾਰਾ ਮਾਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹੀਰੋ ਪੰਨੇ ਮਾਤ ਪੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ?

ਸੰਤ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੋਲੇ:--

ਦੇਖੋ ਜੀ, ਇਹ ਮੁਗਲ ਖਾਂ ਦੀ ਯਾਦਗਾਰ ਹਿਤ ਬਰੇਤੀ ਹੈ । ਮੁਗਲ ਖਾਂ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਜਿੰਦ ਭਾਈ ਕਨੌਯੇ ਨੇ ਬਚਾਈ ਹੈ, ਸੋ ਇਕ ਦਿਨ ਇਕ ਲਾਲ ਲੈਕੇ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਚਲਾ ਗਿਆ । ਉਹ ਲਾਲ ਨੂੰ ਪਾਰਸ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਜਦ ਤੋਂ ਇਹ ਲਾਲ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਆਇਆ ਸੀ ਉਸ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਬਦਲਦੀ ਬਦਲਦੀ ਬਦਲ ਗਈ ਸੀ, ਹੁਣ ਜਾਨ ਵੀ ਬਚ ਗਈ ਸੀ । ਉਸ ਇਹ ਸਮਝਿਆ ਕਿ ਜਾਨ ਬਦਲੇ ਪਾਰਸ ਹੀ ਭੇਟ ਚੜ੍ਹਾਉਣਾ ਯੋਗ ਹੈ । ਉਹ ਭਾਈ ਕਨੌਯਾ ਜੀ ਕੋਲ ਆਇਆ । ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਇਕ ਨਦੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਅਫੁਰ ਸਮਾਧ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿੜ ਆਸਨ ਬੈਠੇ ਸਨ । ਸਾਡੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:--

ਬਹੁਰ ਪਾਰਸ ਕਵਕੈ ਸੰਤਹੁ ਕੇ ਆਗੇ ਧਰ ਦੀਆ ਅਰ
ਹਥ ਜੋੜ ਕੇ ਠਾਢਾ ਭਇਆ । ਤਬ ਕੇਤੇ ਕਾਲ ਕੇ ਪੀਛੇ ਸੰਤ
ਸਮਾਧਿ ਤੇ ਉਤਰੇ । ਤਬ ਮੁਗਲ ਹਾਥ ਜੋੜਕੇ ਬੰਦਗੀ ਕਰੀ ।
ਤਬ ਸੰਤਹੁ ਤਿਸਕੇ ਪੰਮ ਕੇ ਦੇਖਕੇ ਕੁਸਲ ਪੂਛ ਕੇ ਕਹਾ:

(੯੪)

ਯਹ ਪਾਹਨ (ਪਬਰ) ਹਮ ਕਯਾ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਤੁਮ ਲੇ ਜਾਵੈ ।
ਐਸੇ ਸੁਨਕੇ ਤਿਸ ਹਾਥ ਜੋੜ ਕੈ ਕਹਾ: ਹੇ ਦਰਵੇਸ਼ ਜੀ ਯੇਹ
ਤੋ ਪਾਰਸ ਹੈ, ਪਾਹਨ ਤੋ ਨਹੀਂ । ਬਹੁਰ ਸੰਤਹੁ ਕਹਾ ਯਹਿ
ਪਾਰਸ ਹੈ ? ਹਛਾ ਯਹਿ ਪਾਰਸ ਹੈ ? ਐਸੇ ਕਹਿਕੈ ਨਦੀ ਕੇ
ਬੀਚ ਫੈਂਕ ਦੀਆ ਅਸਗਾਹ ਜਲ ਮਹਿ ! ਐਸੇ ਦੇਖ ਕੈ
ਮੁਗਲ ਅਸਚਰਜ ਹੋਇ ਗਇਆ । ਬਹੁਤ ਪਸਚਾਤਾਪ
ਕਰਤਾ ਹੁਆ ਬਿਆਕਲ ਹੋਇ ਗਇਆ । ਧੀਰਜ ਛੁਟ
ਗਇਆ । ਅਰ ਸੰਤਹੁ ਕੋ ਤੋ ਕੁਛ ਕਹਿ ਨ ਸਕੈ, ਪਰ
ਆਪਣੇ ਗਲੇ ਪਰ ਛੁਰਾ ਕਾਢਕੈ ਮਾਰਨੇ ਲਾਗਾ । ਤਬ ਸੰਤਹੁ
ਏਖਕੈ ਕਹਾ: ਹੇ ਖਾਨ ਤੁਮ ਤੋ ਹਮ ਕੋ ਦੀਆ, ਅਬ ਯਹਿ
ਕਿਆ ਕਾਰਨ ਹੈ ? ਐਸੇ ਸੰਤਹੁ ਕੇ ਬਚਨ ਸੁਨਕੈ ਮੁਗਲ
ਕਹਾ: ਹੇ ਦਰਵੇਸ਼ ਜੇ ਤੁਮ ਰਾਖਤੇ ਤਉ ਮੇਰੀ ਮੁਗਾਦ, ਪੂਰੀ
ਹੋਤੀ । ਜੇ ਆਪ ਨਦੀ ਰਾਖਤੇ ਤੋ ਮੁਝੇ ਅਨਾਇ ਦੇਵੈ । ਨਹੀਂ
ਤੈ ਸੈਂ ਆਪਣਾ ਗੱਲਾ ਕਾਟ ਛਾਰੋਂਗਾ । ਐਸਾ ਸੁਨਕੇ ਸੰਤ
ਬਹੁਤ ਧੀਰਜ ਦੇ ਰਹੇ: ਜੋ ਤੁਮ ਹਮ ਕੋ ਦੀਆ ਹੈ, ਅਬ ਕਾਹੇ
ਭਰਮਤਾ ਹੈ । ਪਰ ਮੁਗਲ ਹਠ ਕਰਕੈ ਮਰਨੇ ਲਾਗਾ । ਐਸੇ
ਏਖਕੈ ਸੰਤਹੁ ਤਿਸ ਨਦੀ ਕੈ ਕਹਾ: ਹੇ ਹਰੈ ! ਹਮਰੀ ਵਸਤ
ਫੇਰ ਦੇਹ ਜੇ ਮੁਗਲ ਬਿਆਕੁਲ ਹੋਤਾ ਹੈ । ਐਸੇ ਸੰਤਹੁ ਕੈ
ਬਚਨ ਸੁਨ ਕੈ ਨਦੀ ਫਾਟ ਗਈ । ਬੀਚ ਸਿਉਂ ਉੱਚਾ
ਟਿੱਬਾ ਨਫਰੀਂ ਆਇਆ ਅਰ ਤਹਾਂ ਜੁਗਮ (ਦੁਹਰਾ)
ਪ੍ਰਵਾਹ ਹੋਇਕੈ ਚਲਨੇ ਲਾਗੀ । ਐਸੇ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਕੇ ਨਾ ਛੋਬਨੇ
ਹੋਤ ਸਤਦਵ (ਸੋ ਹਿੱਸੇ) ਨਦੀ ਹੋਇ ਗਈ ਸੀ । ਅਰ ਜੇਤੇ
ਪਾਬਰ ਕੰਕਰ ਨਿਕੇ ਵਡੇ ਥੇ ਸੇ ਪਾਰਸ ਹੋਇ ਗਏ ਹਛਾਫੇ
ਹੀ । ਤਬ ਸੰਤਹੁ ਬਚਨ ਕੀਆ: ਹੇ ਖਾਨ ਅਪਨਾ ਪਛਾਨ
ਲੇਹੁ । ਭਾਵੈ ਅਵਰ ਜੇਤੇ ਚਾਹੀਅਹਿ ਸੋ ਲੈ ਲੈ । ਐਸੇ ਦੇਖ
ਕੈ ਮੁਗਲ ਚਕ੍ਰਿਤ ਹੋਇ ਕੈ ਮਨ ਮਹਿ ਕਹਿਣੇ ਲਾਗਾ:

(੯੫)

ਯਹ ਤੋ ਖੁਦਾਇ ਕੀ ਸੂਰਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਕੇ ਬਚਨੋਂ ਮੇਂ ਏਤਾ ਬਲ ਹੈ। ਜੇ ਨਈ ਫਾਟ ਗਈ ਹੈ। ਪਾਬਰ ਪਾਰਸ ਹੋਇ ਗਏ ਹੈਂ। ਐਸੇ ਜਾਨ ਕੇ ਸੰਤਹੁ ਕੇ ਚਰਨਾਰ ਬਿੰਦਹੁ ਮਹਿੰ ਗਿਰ ਪੜਾ ਅਰ ਹਾਥ ਜੋੜ ਕੇ ਬੇਨਤੀ ਕਰੀ:—ਹੇ ਦਰਵੇਸ਼ ਮੇਰਾ ਗੁਨਾਹ ਬਖਸੀਐ। ਤੁਮ ਖੁਦ ਖੁਦਾਇ ਕੀ ਸੂਰਤਿ ਹੋ। ਐਸੇ ਬਹੁ ਬਿਧ ਬੇਨਤੀ ਕਰਕੇ ਬਖਸ਼ਾਇਆ। ਬਹੁਰ ਸਰਵੰਸ ਲੁਟਾਇ ਦੀਨੀ। ਅਰ ਸੰਤਹੁ ਕੇ ਚਰਨੋਂ ਕਾ ਸੇਵਕ ਭਇਆ। ਸੇ ਉਸ ਕੀ ਅਬ ਭੀ ਤਹਾਂ ਠਉਰ ਹੈ। ਤਹਾਂ ਮੇਲਾ ਲਗਤਾ ਹੈ। ਅਰ ਜਲ ਭੀ ਅਬ ਲਗ ਦੇਇ ਫਾਰ ਹੋਇ ਕੇ ਚਲਤਾ ਹੈ। ਬੀਚ ਟਿੱਬਾ ਨਿਕਸਿਆ ਹੂਆ ਹੈ।

[ਸ੍ਰੀ ਸੰਤ ਰਤਨਮਾਲ-ਸਫਾ ੧੬-੧੭

ਇਤਨਾ ਕਹਿਕੇ ਸੰਤ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਏ। ਦੋ ਮਿੰਟ ਬਾਦ ਫੇਰ ਬਚਨ ਕੀਤਾ:—

ਮੁਗ਼ਲ ਖਾਂ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਫਕੀਰੀ ਚੱਲੀ, ਉਸ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਫਕੀਰ ਵੀ ਹੋਏ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਸੂਫੀ ਖਿਆਲਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵੀ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਸਭ ਉਪਰ ਰੰਗਣ ਭਾਈ ਕਨ੍ਹੱਯਾ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਦੀ ਰਹੀ। ਇਹ ਫਕੀਰ ਸਾਂਈਂ, ਜੋ ਏਥੇ ਦੇਖਦੇ ਹੋ, ਉਸੇ ਦੀ ਉਲਾਦ ਵਿਚੋਂ ਹੈ। ਇਹ ਪਹਿਲੇ ਹਕੀਮੀ ਦਾ ਕੋਮ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਯੂਨਾਨੀ ਚਕਿਤਸਾ ਦਾ ਮਾਹਿਰ ਸੀ, ਕੁਛ ਅਰਬੀ ਫਾਰਸੀ ਦਾ ਵਾਕਿਫ ਸੀ; ਪਰ ਇਕ ਦਿਨ ਅਚਣਚੇਤ ਮੁਗ਼ਲ ਖਾਂ ਸੁਫਨੇ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਉਸ ਨੇ ਕੀ ਪੁਰਨਾ ਕੀਤੀ ਇਹ ਤਿਆਗ ਬਿਰਤੀ ਧਾਰਕੇ ਫਕੀਰ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਘੁੰਮਦਾ ਰਹਿਣ ਲਗ ਪਿਆ।

ਇਸ ਦੀ ਇਕਾ ਇਕ ਜੁਆਨ ਧੀ ਸੀ ਜੋ ਮਗਰੇ ਆਈ, ਉਸ ਦੀ ਵੀ ਕਲਯਾਣ ਹੋ ਗਈ। ਭਾਈ ਕਨ੍ਹੱਯੇ ਦੀ ਅਟੁੱਟ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਮੁਗ਼ਲ ਖਾਂ ਉਪਰ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਸਦਕਾ ਪਰੀਬਾਨੋਂ ਪਾਰ ਹੋ

(੯੬)

ਗਈ, ਉਹ 'ਪਾਰੋ' ਹੋ ਗਈ, ਸਰਬੱਤ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੋ ਗਈ। ਸੰਤ ਫੇਰ ਦੁਖ ਹੋ ਗਏ। ਪਾਰੋ ਉਠਕੇ ਚਲੀ ਗਈ। ਫੇਰ ਬਚਨ ਕੀਤਾ ਨੇ: ਫਕੀਰ ਸਾਈਂ ਛੋਕੜ ਏਸ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਆ ਪਹੁੰਚਾ। ਏਥੇ ਨਦੀ ਦੇ ਛਾੜ ਚਲ ਰਹੀ ਸੀ, ਵਿਚ ਟਿੱਬਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਉਹੋ ਮੁਗਲ ਖਾਂ ਵਾਲਾ ਨਬਾਰਾ ਯਾਦ ਆ ਗਿਆ।

ਮੁਗਲ ਖਾਂ ਦੀ ਨਸਲ ਵਿਚ, ਦੋ ਸ਼ਾਖਾਂ ਵਾਲੀ ਨਦੀ ਤੇ ਵਿੱਚ ਇਕ ਟਿੱਬਾ, ਬੜੀ ਸੁਖਦਾਇਕ ਚੀਜ਼ ਮੰਨੀ ਹੈ..... ! ਮੈ ਗੱਲ ਟੁਕ ਦਿਤੀ। ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ ਜੀ ਟਿੱਬਾ ਤੇ ਨਦੀ ਦੀਆਂ ਦੋ ਸ਼ਾਖਾਂ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹਨ, ਪਰ ਟਿੱਬੇ ਉਤੇ ਚਮਕਦੇ 'ਹੀਰੇ' 'ਜਵਾਹਰਾਤ' ਕਿਥੋਂ ਆ ਗਏ? ਸੰਤ ਨਿਯਾਨ ਸਿੰਘ ਹੁਰੀਂ ਮੁਸਕਰਾ ਪਏ, ਕਹਿਣ ਲਗੇ: ਹੀਰੇ ਜਵਾਹਰਾਤ ਕਿਥੋਂ ਆ ਗਏ? ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਅੰਦਰੋਂ ਹੀ ਨਿਕਲ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਸਮਝ ਹੋਵੇ, ਜੇ ਪਰਖ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਹੀਰੇ ਹੀ ਹੀਰੇ ਹਨ। ਹੀਰੇ ਤੇ ਜਵਾਹਰ ਤੇ ਮਾਣਕ ਮਤਿ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਦੇਖ ਭਾਈ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਨੇ ਕੀ ਕਿਹਾ ਸੀ:-

“ਮਤਿ ਵਿਚਿ ਰਤਨ ਜਵਾਹਰ ਮਾਣਕ” [ਜਪੁਜੀ]

ਇਹ ਰਤਨ ਤੇ ਮਾਣਕ ਮਤਿ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਏਹੋ ਮਤਿ ਉਹ ਮਤਿ ਗੁਰੂ ਬਾਬਾ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਏਹੋ ਮਤਿ ਉਹ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪਾਤਸ਼ਾਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਆਇਆ ਸੀ ਕਿ ਲੋਟੀ ਨਾ ਪਾਓ, ਹੀਰੇ ਜਵਾਹਰ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਹੋਨ। ਇਹ ਮਤਿ ਮੁਗਲਾਂ ਨੇ ਨਾ ਸਿੱਖੀ, ਪਰ ਮੁਗਲ ਖਾਂ ਸਿਖ ਗਿਆ। ਉਹ ਭਾਈ ਕਨੌਯੇ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਮਤਿ ਵਾਲਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਭਾਈ ਕਨੌਯੇ ਦੀ ਮਤਿ ਵਿਚ ਹੀਰੇ ਜਵਾਹਰ ਮਾਣਕ ਵਸਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਉਪਰ ਪਹਿੰਚਾ ਦਿੰਦਾ ਸੀ:-

ਸਭਨਾ ਜੀਆ ਕਾ ਇਕੁ ਦਾਤਾ

ਸੋ ਮੈ ਵਿਸਰਿ ਨ ਜਾਈ ॥

[ਜਪੁਜੀ]

ਸਾਰੇ ਸੀਧ, ਹਾਈ ਕਨੌਯਾ ਲਈ ਇਕੋ ਦਾਤੇ ਦੇ ਬੱਚੇ ਸਨ। ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਹ ਗੱਲ ਪ੍ਰੇਮ ਰੂਪ ਹੋਕੇ ਬੈਠ ਗਈ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਏਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਭਾਵ ਵਿਚ ਹੀ ਪਰਤੱਖ ਨਹੀਂ ਸੀ ਥੀਤਾ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਏਸ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਰਲੀ ਦੁਆਰਾ ਕਰਤਬ ਦੇ ਵਜ੍ਹਾ ਵਿਚ ਲੈ ਆਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਕਰਤਬ ਦੀ ਕਾਇਆ ਵਾਲੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ, ਸੇਵਾ ਦੀ ਹਸਤੀ ਦਾ ਜਾਮਾ ਪਹਿਨਕੇ, ਅਮਲਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣ ਧਾਰਨ ਕਰ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਕਾਰ ਨਿਰੀ ਹੱਥਾਂ ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਹਰਕਤ ਕੋਈ ਮਸ਼ੀਨ ਦੀ ਬੱਝੀ ਚਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਟਹਿਲ ਇਕ ਜੀਉਂਦੀ ਜਾਗਦੀ ਸੇਵਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਸੇਵਾ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸ਼ਕਤੀ ਠਾਠਾ ਮਾਰਦੀ ਹੈ।

੯.

ਇਤਨੀ ਗੱਲ ਕਹਿਕੇ ਸੰਤ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਏ। ਉਹ ਸਮਾਧਿ ਵਿਚ ਜੁੜਦੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਹੋਲੇ ਹੋਲੇ ਖਿਸਕਵੇਂ ਪੈਰ ਉਥੋਂ ਉਠ ਗਏ।

ਮੈਂ ਝੋਂਪੜੀ ਵਲ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਅੰਦਰੋਂ ਪਾਰੋ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਆ ਰਹੀ ਸੀ:—ਤੂੰ ਲਾਡੋ ਮਾਡੋ ਕਿਛਨੀ ਏਂ ? ਇਕ ਨੰਨ੍ਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਉੱਤਰ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ, ਪਾਰੋ ਦੀ। ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਆਲ ਜੁਆਬ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ: ਤੂੰ ਚੰਨ ਕਿਛਨਾ ਹੈਂ ? ਪਾਰੋ ਦਾ। ਤੂੰ ਤਾਗਾ ਕਿਛਨਾ ਏਂ ? ਪਾਰੋ ਦਾ। ਤੂੰ ਸੂਰਜ ਕਿਛਨਾ ਏਂ ? ਪਾਰੋ ਦਾ.....

ਪਾਰੋ ਹਜ਼ਾਰ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਲੈ ਲੈਕੇ ਪੁੱਛੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਏਸ ਸਾਰੇ ਸਹੰਸਰ ਨਾਮੇ ਦਾ ਜੁਆਬ ਇਕੋ ਹੀ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪਾਰੋ ਦਾ, ਪਾਰੋ ਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਈਰਖਾ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਰਾਮ ਪਿਆਰੀ ਮਭ ਕੁਛ ਪਾਰੋ ਦਾ ਹੀ ਬਣੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ।

ਪਰ ਰਾਮ ਪਿਆਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਬਨਾਉਣ ਲਈ ਖੇਡ

(੯੮)

ਖੇਡਣੀ ਆਸਾਨ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਾਰੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਝੋਲੀ ਪਾ ਲਿਆ ਸੀ, ਉਸਦੀ ਬੁਖਾਰ ਕੰਬਣੀ ਅਪਣੀ ਛਾਤੀ ਦੀ ਨਿੱਘ ਨਾਲ ਚੁੱਟਾ ਦਿਤੀ ਸੀ, ਉਸ ਵਿਲਕਦੇ ਬੋਟ ਨੂੰ ਅਪਣੇ ਖੰਭੇ ਹੇਠ ਲੁਕਾਕੇ ਗਾਲ ਬਿੱਲੇ ਦੀ ਨਬਰੇਂ ਉਹਲੇ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਨੂੰ ਚੁੰਮ ਚੁੰਮਕੇ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਇਕੱਲੇ ਦਾ ਹਉਆ ਕੱਢ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਸੁੱਕੇ ਸੰਘ ਨੂੰ ਦੁੱਧ ਨਾਲ ਤਰ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ, ਕਿ ਉਹ ਜੋ ਖਣੀ ਰੋਗ ਨਾਲ ਮਰ ਰਹੀ ਸੀ ਹੁਣ ਸ਼ੇਹਤ ਵਿਚ ਪੁੰਗਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਾਰੇ ਦਾ ਪਿਆਰ ਸੀ ਕਿ ਤਪਦਿਕ ਦੀ ਸ਼ਰਤੀਆ ਗੋਲੀ ਸੀ? ਹਾਂ ਰਾਮ ਪਿਆਰੀ ਨਾਲ ਲਾਡੇ ਮਾਡੇ ਕਰਨੀ ਬੜੇ ਮੁੱਲ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਮਹਿੰਗੇ ਮੁੱਲ ਦੀ। ਏਸ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਕੌਣ ਇਹ ਕੀਮਤ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ ਸਿਵਾਏ ਪਾਰੇ ਦੇ ਜਾਂ ਫਕੀਰ ਸਾਈਂ ਦੇ ਜਾਂ ਸੰਤ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ?

ਮੈਂ ਝੌਂਪੜੀ ਤੋਂ ਪਰੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਸੂਰਾਂ ਵਾਲੇ ਮਛਾਨ ਦੇ ਉਪਰ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਹਵਾ ਠੰਡੀ ਚਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਬਰੇਤੀ ਚਮਕ ਰਹੀ ਸੀ। ਸੰਤ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਸਮਾਧ ਵਿਚ ਅਝੋਲ ਬੈਠੇ ਸਨ।

੧੦.

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸੰਤਾਂ ਫੇਰ ਬਚਨ ਆਰੰਭ ਕੀਤੇ। ਆਖਿਓ ਨੇ:-ਭਾਈ ਕਨੁੱਯਾ ਜੋਗੀ ਸੀ, ਅਭਯਾਸੀ ਸੀ। ਉਹ ਧਿਆਨੀ ਸੀ। ਕਈ ਕਈ ਦਿਨ ਧਿਆਨ ਪਰਾਇਣ ਹੋ ਅਰੁਰ ਸਮਾਧਿ ਵਿਚ ਠਣੀ ਕਿਨਾਰੇ ਬੈਠਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਅੰਦਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦੀ ਇਕ ਠਣੀ ਚਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਦੀ ਦੋ ਸ਼ਾਖਾਂ ਹਨ! ਇਹ ਦੋ ਸ਼ਾਖਾਂ ਅੰਦਰ ਦੀਆਂ ਦੋ ਨਾੜੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ ਹਾਠੂ ਚਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਜੋਗ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹਨ, ਲਠ ਯੋਗ ਦੀਆਂ। ਸਾਰੇ ਅਭਯਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾੜਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਝਿਕਰ ਹੈ। ਸਿਰਫ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਦਾ ਹੀ

(੯੯)

ਨਹੀਂ, ਤੀਜੀ ਨਾੜੀ ਦਾ ਵੀ। ਦੇਖੋ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ
ਕੀ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:-

ਇੜਾ ਪਿੰਗਲਾ ਅਉਰ ਸੁਖਮਨਾ
ਤੀਨਿ ਬਸਹਿ ਇਕ ਠਾਈ ॥

[ਰਾਮਕਲੀ ਬਾਣੀ ਬੇਣੀ ਜੀਉ ਕੀ

ਸੋ ਇਹ ਤਿੰਨ ਨਾੜਾਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਹਨ ਇੜਾ, ਪਿੰਗਲਾ ਅਤੇ ਸੁਖਮਨਾ। ਇੜਾ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਖੱਬੀ ਨਾਸ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਪਿਠ ਦੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸਿਓਂ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਸਿਰ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾੜੀ ਦੁਆਰਾ ਯੋਗੀ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਿੰਗਲਾ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਹੈ, ਤੇ ਸੁਖਮਨਾ ਵਿਚਕਾਰ। ਤੰਤੂ ਗੰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦਾ ਬੜੇ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਉੱਲੇਖ ਹੈ। ਸਮਾਧੀਆਂ ਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਸਾਧੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤਣ ਵਿਚ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਲਈ, ਜੋ ਹਠ ਯੋਗ ਵਲ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ, ਮਾਮਲਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਿੱਧਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਇਕੋ ਰਸਤਾ ਹੈ ਉਹ ਹੈ 'ਸਚ ਮਾਰਗ', ਇਹ ਦਰਯਾ ਵਾਕੁਣ ਚਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਦੋ ਸ਼ਾਖਾਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ: ਇਕ ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਦੂਜੀ ਸੇਵਾ।

ਮੈਂ ਇਹ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸੇਵਾ ਵਾਲੀ ਸ਼ਾਖ ਦਾ ਨਾਮ 'ਇੜਾ' ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਵਾਲੀ ਸ਼ਾਖ ਦਾ ਨਾਮ 'ਪਿੰਗਲਾ' ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਤਕ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਮਤ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਦਾ ਵਿਖਾਧ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਇਕ ਗੱਲ ਹੋਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਸਾਡੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਪਿੰਗਲਾ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਅਰਥ ਹਨ। ਪਿੰਗਲਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਲੰਗੜੇ ਨੂੰ।

ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਪ੍ਰੇਮ, ਬਗੈਰ ਸੇਵਾ ਭਾਵ ਦੇ, ਲੰਗਾ ਹੈ। ਉਹ ਚਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜ ਸਾਧ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਇਕ ਪੈਰ ਦੇ ਭਾਰ ਬੰਦਾ ਕੀ ਕਰ

ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਲੰਛਾ ਲੰਛਾ ਡੋਰੀਆ ਖੇਡਕੇ ਦਸ ਕਦਮਾਂ ਤੇ ਥੱਕ ਕੇ ਬੈਠ ਜਾਏਗਾ । ਦੋ ਪੈਰਾਂ ਨਾਲ ਆਦਮੀ ਕਈ ਕੌਹ ਦਾ ਪੈਂਡਾ ਮਾਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ । ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਮਿਲਾਕੇ ਹੀ ਆਦਮੀ ਸੱਚ ਮਾਰਗ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਿਤੀਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੀਸਰੀ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਸਮਝ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਅਟੁਟ ਖਜ਼ਾਨਾ ਹੈ । ਜੇ ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਸਮਤਲ ਵਰਤਦੇ ਹਨ, ਜੇ ਭਾਵ ਤੇ ਕਰਤਬ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਾਂਵੇਂ ਤੋਲ ਰਖਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ 'ਸਹਿਜ' ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ! ਉਸ ਵੇਲੇ ਮਨ ਤੀਸਰੀ ਥਾਂਵੇਂ ਟਿਕਣ ਲਗਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਨੂੰ ਸੁਖਮਨਾ ਨਾੜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ* । ਪਹਿਲੀਆਂ ਦੋ ਨਾੜੀਆਂ ਚਲਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਗਤੀਵਾਨ ਹਨ । ਤੀਜੀ ਦੋਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਟਿਕਾਉ ਦਾ ਠਉਰ ਹੈ । ਇਹ ਇਕ ਟਿੱਬਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਮਤਿ ਵਸਦੀ ਹੈ ! ਸਿਖਾਂ ਦਾ ਮਨ ਨੀਵਾਂ ਮਤਿ ਉੱਚੀ । ਇਹ ਉੱਚੀ ਮਤਿ ਦਾ ਟਿੱਬਾ ਹੈ । ਇਹ ਉਹ ਮਤਿ ਹੈ, ਉਹ, ਜਿਸ ਮਤਿ ਵਿਚ:-

‘ਮਤਿ ਵਿਚਿ ਰਤਨ ਜਵਾਹਰ ਮਾਣਿਕ’

ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਭਾਈ ਕਨ੍ਹਯਾ ਪਰਮ ਯੋਗੀ ਸੀ । ਉਹ ਸੁਖਮਨਾ ਵਿਚ ਵਸਦਾ ਸੀ । ਏਥੇ ਨਿਵਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕੋਲ ਪਾਰਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

‘ਨਿਜ ਘਰਿ ਪਾਰਸੁ ਤਜਹੁ ਗੁਨ ਆਨ ॥’

[ਗਉੜੀ ਕਬੀਰ ਜੀ

ਭਾਈ ਕਨ੍ਹਯਾ ਦੀ ‘ਨਜ਼ਰ’ ਵਿਚ ਪਾਰਸ ਸੀ ।

ਏਹੋ ‘ਪਾਰਸ ਦਿਸ਼ਟੀ’ ਉਸ ਨੇ ਮੁਗਲ ਖਾਂ ਉੱਪਰ ਸੁੱਟੀ, ਮੁਗਲ ਖਾਂ ਦੀ ਹਸਤੀ ਬਦਲ ਗਈ । ਉਸ ਦੀ ਦੁਬਿਧਾ ਹਟ ਗਈ । ਉਸ ਦੀ ਉਹ ਪਕੜ ਹਟ ਗਈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਵਸਤੁ ਸੁਖਮ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਰੇਸ਼ਮੀ ਤਾਰ ਨਾਲ ਪਕੜੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਦਾਨ ਨੂੰ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੰਦੀ, ਸਗੋਂ ਦਾਨ ਨੂੰ ਬੰਧਨ ਬਣਾ

* ਪੂਰੇ ਗੁਰ ਕੀ ਸਾਚੀ ਬਾਣੀ ॥

ਸੁਖਮਨ ਅੰਤਰਿ ਸਹਜਿ ਸਮਾਣੀ ॥ [ਧਨਾਸਰੀ ਮਃ ੩

(੧੦੧)

ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਨੇਕ ਕਰਮ ਤੇ ਦਾਨ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ ਇਕ ਪਤਲੇ ਹਉਮੈ ਦੇ ਪੜਦੇ ਨਾਲ ਲਟਕਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਕੜੀ ਆਪਣੀ ਹੀ ਬਰੀਕ ਤਾਰ ਨਾਲ ਲਟਕ ਪੈਂਦੀ ਹੈ:—

ਕਰਮ ਕਰਤ ਬਧੇ ਅਹੰਮੇਵ ॥

ਮਿਲਿ ਪਾਖਰ ਕੀ ਕਰਹੀ ਸੇਵ ॥

[ਗਉੜੀ ਕਬੀਤ ਜੀ

ਉਹ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਉਹ ਉਸੇ ਪੱਥਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਵਲੋਂ ਅਰਪਨ ਕਰ ਗਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਤੇ ਹੋਏ ਪਾਰਸ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਡੋਬਣ ਵਾਲੇ ਪੱਥਰ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਅਸਲ ਪਾਰਸ ਭਾਈ ਕਨ੍ਹੜਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਸੀ, ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਉਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਦੀ ਦੇ ਪੱਥਰਾਂ ਉਪਰ ਪਈ ਉਹ ਚਮਕਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਏਸੇ ਚਮਤਕਾਰ ਨੇ ਮੁਗਲ ਖਾਂ ਦੇ ਪਕੜ ਵਾਲੇ ਧਿਆਨ ਬੰਧਨ ਕਟ ਦਿਤੇ। ਮੁਗਲ ਖਾਂ ਬਦਲ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵੀ ਚਮਤਕਾਰੀ ਹੋ ਗਈ। ਉਹ ਉਸੇ ਟਿੱਬੇ ਦੀ ਕੌਮੀਆਗਰੀ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਉਥੇ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ। ਉਸੇ ਟਿੱਬੇ ਦੀ ਰਸਾਇਣ ਨੂੰ ਦੇਖਕੇ ਭਾਈ ਅੱਡਣ ਨੂੰ 'ਪਾਰਸ ਭਾਗ' ਕਿਤਾਬ ਲਿਖਣ ਦਾ ਉਦਮ ਉਪਜਿਆ।

ਹੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਿਖ, ਇਹ ਅੰਦਰ ਦੀ ਰਸਾਇਣ ਹੈ ਜੋ ਕੇਵਲ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਾਚਣ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਨਿਰੀ ਫਿਲਾਸਫੀ ਪਰਮ ਪੁਰਖ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਕਰਾ ਸਕਈ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਝਲਕਾਰਾ ਵੱਜਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਵੱਜਦਾ ਵੱਜਦਾ ਖਿਸਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਪਕੜਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ, ਉਹ ਤਦ ਹੀ ਪਕੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੇ ਉਸ ਨਿਰਾਕਾਰ ਝਲਕੇ ਨੂੰ ਕਰਮ ਵਿਚ ਸਾਕਾਰ ਕਰ ਲਈਏ। ਇਹ ਤਰਕੀਬ ਹੈ ਸੂਖਮ ਨੂੰ ਅਸਥੂਲ ਕਰਨ ਦੀ, ਨਾ ਫੜੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਪਕੜ ਲੈਣ ਦੀ। ਦੇਖੋ ਜੀ ਇਕ ਪੈਰ ਉਤੇ

ਚਲਣ ਵਾਲਾ ਬੰਦਾ ਝਟ ਹੀ ਡਿੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜੇ ਦੂਜਾ ਪੈਰ ਨਾਲ ਸਹਾਈ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕੰਮ ਸਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂ ? ਸਿਰਫ਼ ਏਸ ਕਰਕੇ ਕਿ ਇਕ ਪੈਰ, ਕਦਮ ਚੁਕਦਿਆਂ ਹੀ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਖਿਸਕਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਸਰਾ ਪੈਰ ਸੰਭਾਲ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਦੋ ਪੈਰਾਂ ਵਾਲਾ ਬੰਦਾ ਐਸੇ ਤਰਤੀਬ ਨਾਲ ਯਾਤ੍ਰਾ ਸਰਲ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਢਹਿੰਦਾ ਨਹੀਂ, ਖਿਸਕਦਾ ਨਹੀਂ, ਤਿਲਕਦਾ ਨਹੀਂ, ਥੱਕਦਾ ਨਹੀਂ। ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਸੇਵਾ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਬਗ਼ੈਰ ਸੇਵਾ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਸੰਭਲਦਾ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਲੜਖੜਾਉਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੇਵਾ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਸੇਵਾ ਵਿਹੁਣਾ ਪ੍ਰੇਮ ਗਿਰਾਵਟ ਵਲ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਠਹਿਰ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਠੌਰ ਹੈ ਹੀ ਸੇਵਾ। ਨਿਰਾ ਪਿਆਨ ਤੇ ਨਿਰੀ ਸਮਾਧਿ ਇਹ ਵੀ ਲੰਗੜੀਆਂ ਲੰਗੜੀਆਂ ਚੀੜਾਂ ਹਨ, ਬਗ਼ੈਰ ਦੂਜੀ ਲੱਤ ਦੇ। ਦੂਜੀ ਲੱਤ ਕਰਮ ਦੀ ਹੈ, ਬਗ਼ੈਰ ਏਸ ਦੇ ਸਮਾਧਿ ਦਿੜਤਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਅੱਪੜਦੀ। ਸਮਾਧਿ ਭਾਵੇਂ ਕਈ ਜਨਮ ਲੱਗੀ ਰਹਵੇ ਉਹ ਦਿੜ ਨਹੀਂ। ਜਨਮ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਕਾਲ ਦੀ ਚੀੜ ਹੈ। ਦਿੜ ਹੋਣ ਲਈ ਚੀੜ 'ਅਕਾਲ ਸਥਿਰ' ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸਥਿਰਤਾ ਤਦੇ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੇ ਸਮਾਧਿ ਵਿਚ ਹੋਏ 'ਅਸਥਿਰ ਦਰਸ਼ਨ' ਨੂੰ 'ਕਰਮ ਦਿੜਤਾ' ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾ ਲਿਆ ਜਾਵੇ।

ਦੇਖੋ ਸਾਡੇ ਸੰਤ ਭਾਈ ਭਲਾ ਰਾਮ ਜੀ ਹੋਏ ਹਨ ; ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਗਿਰਦ ਕਥਾ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਬੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:—

ਭਾਈ ਭਲਾ ਰਾਮ ਜੀ ਕੀ ਭਗਤਿ ਕਰਕੈ ਸੰਤ ਇਕਤੁ
ਆਨ ਹੋਏ ਤਬ ਭਾਈ ਸਹਜ ਰਾਮ ਜੀ ਭੀ ਆਏ। ਅਰ ਬੁਛੇ
ਪ੍ਰੇਮ ਸਾਥ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ, ਜਣ ਬੈਠੇ ਤਣ ਸਭ ਮਾਧ ਸੰਗਤ
ਬੈਠਕੈ ਸੁਨੇ। ਪਰ ਕੈਸੇ ਸੁਨੇ ? ਜੇ ਮਾਨੋ ਜੁਗੀਸ੍ਰੁਰ ਧਿਆਨ
ਲਗਾਈ ਬੈਠੇ ਹੈਂ। ਅਰ ਭਾਈ ਗਾਹੜੂ ਏਕ ਸਾਧ ਅਰ
ਦੂਸਰਾ ਭਾਈ ਮੰਗੂ ਜੀ, ਇਹ ਦੋਨੋ ਫਾਰਸੀ ਪੜ੍ਹੇ ਹੁਏ ਏ

ਅਰ ਭਾਈ ਅਛੂਣ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਪਾਸ ਰਹਿਤੇ ਥੇ ਸੋ ਕਥਾ ਸੁਨਾਵੇਂ ਪਾਰਸ ਭਾਗ ਕੀ ਅਰ ਮਸਨਾਵੀ ਕੀ। ਅਰ ਸਹੁ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਸੁਨਹਿ। ਸੋ ਕੈਸੇ, ਜੋ ਮੁੰਢ ਵਟਣੇ ਵਾਲੇ ਮੁੰਢ ਵਟਹਿ ਅਰ ਸੀਵਣੇ ਵਾਲੇ ਕਪੜੇ ਸੀਵੇਂ ਬੈਠੇ।

[ਸ੍ਰੀ ਸੰਤ ਰਤਨਮਾਲ ਸਰਾ--੨੯੪]

ਫੇਰ ਸੰਤ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ:--

ਭਾਈ ਭਲਾ ਰਾਮ ਜੀ ਬੜੇ ਸਮੁੱਥ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਅਕਹਿ ਰਸ ਚੌਂਦਾ ਸੀ। ਕਥਾ ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਕਥਾ ਸੁਣਦੇ ਸਨ ਅੰਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੁਗੀਸ਼ੁਰ ਪਿਆਨ ਲਗਾਈ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਪਰ ਖੂਬੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਥਾ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਵੀ 'ਜੋ ਮੁੰਢ ਵੱਟਣੇ ਵਾਲੇ ਮੁੰਢ ਵਟਹਿ ਅਰ ਸੀਵਣੇ ਵਾਲੇ ਕਪੜੇ ਸੀਵੇਂ ਬੈਠੇ।'

ਨਿਰਾਕਾਰ ਦਾ ਪਿਆਨ ਬੜੀ ਚਪਲ ਵਸਤੂ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਦਰਸਨ ਪੈਂਦਿਆਂ ਹੀ ਤਿਲਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਿਆਨ ਉਸ ਨੂੰ ਪਕੜ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਹਥਾਂ ਦੀ ਚਪਲਤਾਈ ਉਸ ਦੀ ਖਿਸਕਦੀ ਗਤੀ ਨਾਲ ਸਹਥਾਰ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਛਾਣਨੀ ਵਿਚੋਂ ਵਗਦਾ ਪਾਣੀ, ਡੋਲ ਵਿਚ ਅਡੋਲ ਟਿਕ ਡਾਂਦਾ ਹੈ।

੧੧.

ਮੈਂ ਸੁਆਲ ਪੁੱਛਣ ਹੀ ਲਗਾ ਸਾਂ, ਕਿ ਰਾਮਪਿਆਰੀ ਦੌੜਦੀ ਦੌੜਦੀ ਆ ਗਈ, ਆਕੇ ਧੜਮ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਬੈਠ ਗਈ। ਰਾਮਪਿਆਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ: ਪਾਰੋ ਮਾਰਦੀ।

ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਹੱਸ ਪਏ। ਫਕੀਰ ਸਾਈਂ ਨੇ ਕਿਹਾ: ਰਾਮ-ਪਿਆਰੀ! ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਜਾ। ਉਹ ਝੁਟ ਚਲੀ ਗਈ। ਪਰ ਬਰੇਤੀ ਦੇ ਲਿਸ਼ਕਵੇਂ ਪੱਥਰਾਂ ਵਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਕੇ ਕਿਹਾ: 'ਉਥੇ'। ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਹੱਸ ਪਏ। ਰਾਮਪਿਆਰੀ ਆਪ ਹੀ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਵਜਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਾਰੋ ਹਟਕਦੀ ਸੀ ਤੇ ਏਸ ਫਲ ਦੀ ਸ਼ਿਕੈਤ

(੧੦੪)

ਅਜ ਸੰਤਾਂ ਮੋਹਰੇ ਲਫ ਰਹੀ ਸੀ। ਫਕੀਰ ਖਾਈਂ ਨੇ ਰਾਮ ਪਿਆਰੀ
ਨੂੰ ਕੁਟੜ ਲੈ ਲਿਆ, ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਵੜ ਗਿਆ ਤੇ ਬਰੇਤੀ ਤੇ ਜਾ
ਬੈਠਾ। ਰਾਮ ਪਿਆਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੀਟਿਆਂ ਨਾਲ ਖੇਡਣ ਲਗ ਪਈ।
ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਵੀ ਸੀ ਮਗਰੇ ਜਾਵਾਂ, ਪਰ ਸੰਗ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਸੁਣਿਆ
ਬਰੇਤੀ ਵਿਚ ਇਕ ਗੁਫਾ ਵੀ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਬੈਠਕੇ ਫਕੀਰ ਖਾਈਂ
ਪਾਰਸ ਰਾਗ ਦਾ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਤਰਜਮਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਾਰਸ
ਰਾਗ ਅਗੇ ਹੀ ਇਮਾਮ ਗ਼ਲਾਲੀ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਇਕ ਸੁਤੰਤ੍ਰ
ਤਰਜਮਾ ਹੈ। ਪਰ ਫਕੀਰ ਦਾ ਸਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਏਸ ਤਰਜਮੇ ਦੇ
ਤਰਜਮੇ ਨਾਲ ਸਿਖ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਨੁਕਤੇ
ਦੀ ਪਰਸਪਰ ਸਮਝ ਵਧ ਜਾਏਗੀ।

੧੨.

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਫੇਰ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਬਰੇਤੀ ਵਲ ਮੂੰਹ ਕਰਕੇ
ਬੈਠੇ ਸਾਂ ਤਾਂ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਅਰੰਭ ਹੋ ਗਈ।

ਮੈਂ ਕਿਹਾ: ਜੀ, ਜੋ ਤੁਸੀਂ ਆਖਦੇ ਹੋ ਠੀਕ ਹੈ; ਤੁਹਾਡੀਆਂ
ਗੱਲਾਂ ਨਰਮ ਨਰਮ ਬਰਖਾ ਵਾਕੂਣ ਅੰਦਰ ਪਸਦੀਆਂ ਹਨ, ਮਨ
ਦਿਚ ਵੱਤਰ ਸਿੰਜੜਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਕ ਔਖਿਆਈ ਬੜੀ ਹੈ।
ਅਸਾਂ ਸੁਣਿਆਂ ਸੀ ਕਿ ਕਰਮ ਬੰਧਨ ਹੈ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਬਿਨਾਂ
ਮੁਕਤੀ ਨਹੀਂ। ਕਹਿਣ ਲਗੇ: ਗੱਲ ਇਹ ਵੀ ਠੀਕ ਹੈ, ਪਰ ਸਮਝਣ
ਵਿਚ ਲਗਾ ਫਰਕ ਹੈ।

ਦੇਖੋ ਜੀ—ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ:—

ਫਲ ਕਾਰਨ ਫੁਲ! ਬਨ ਰਾਇ ॥

ਫਲੁ ਲਾਗਾ ਤਬ ਫੁਲੁ ਬਿਲ੍ਹਾਇ ॥

ਗਿਆਨੈ ਕਾਰਨ ਕਰਮ ਅਭਿਆਸੁ ॥

ਗਿਆਨੁ ਭਇਆ ਤਹ ਕਰਮਹ ਨਾਸੁ ॥

[ਭੋਰਉ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ

ਏਸ ਤੋਂ ਗਿਆਨ ਨਿਸ਼ਟਾ ਵਾਲੇ ਏਹੋ ਕਹਿਣਗੇ ਕਿ ਕਰਮ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ, ਕਰਮ ਬੇਭਰੂਰੀ ਹੈ, ਗਿਆਨ ਹੀ ਸਭ ਕੁਛ ਹੈ। ਜੇ ਬਗੈਰ ਸਮਝ ਨਾਲ ਦੇਖੀਏ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੁਕਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਚਿਤ੍ਰਤਾ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਏਥੇ ਜੀ, ਇਕ ਵਰਖਤ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਹਰੇ ਪੱਤੇ ਲਗੇ ਹਨ। ਜੇ ਉਸ ਦੇ ਪਤਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਅਰਥ ਸਮਝਕੇ ਤੋੜ ਸੁਟੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਫੁਲ ਨਹੀਂ ਪੈਣਗੇ। ਤੇ ਜੇ ਉਸ ਦੇ ਪਏ ਫੁਲਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅਰਥ ਸਮਝਕੇ ਤੋੜ ਸੁਟੇ ਤਾਂ ਫਲ ਨਹੀਂ ਪਏਗਾ। ਫੁਲ ਹੀ ਅਸਲ ਵਿਚ ਪਲਟਕੇ ਫਲ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਫਲ ਕੋਈ ਵਖਰੀ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ, ਫੁਲਾਂ ਦਾ ਹੀ ਰੁਪਾਂਤਰ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਮ ਹੀ ਪਲਟ ਕੇ ਗਿਆਨ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੇ ਕਰਮ ਹੀ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿਓ ਤਾਂ ਗਿਆਨ ਕਿੱਥੋਂ ਆਉਂ ?

ਭਗਤ ਗਵਿਦਾਸ ਨੇ ਬੜਾ ਸੁਛ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਕਰਮ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਅੰਦਰਲਾ ਸੰਬੰਧ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਕਿਸੇ ਜੀਵਤ ਆਪਾਰ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ।

ਫਲੁ ਲਾਗਾ 'ਤਬ' ਫੁਲੁ ਬਿਲਾਇ ॥

ਲਫਲ 'ਤਬ' ਉਤੇ ਫੋਰ ਹੈ। ਜੇ ਏਸ 'ਤਬ' ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਫੁਲ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿਓ ਤਾਂ ਫਲ ਨਹੀਂ ਲਗਣਗੇ।

ਸੇਵਾ ਦਿਹੁਨ ਗਿਆਨ ਟਿਕਦਾ ਨਹੀਂ। ਏਸ ਨੂੰ ਚੋਰ ਖੜ ਲਿਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿਹਾ ਹੈ:-

ਇਸੁ ਤਨ ਮਨ ਮਧੇ ਮਦਨ ਚੋਰ ॥

ਜਿਨਿ ਗਿਆਨ ਰਤਨੁ ਹਿਰਿ ਲੀਨ ਮੋਰ ॥

[ਬਸੰਤ ਕਬੀਰ ਜੀ

ਸੇਵਾ ਪਹਿਚੇਦਾਰ ਹੈ, ਉਹ ਤਤਪਰ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਚੋਰਾਂ ਦਾ ਦਾਉ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ।

ਸੇਵਾ ਫੁਲ ਹਨ, ਗਿਆਨ ਫਲ ਹੈ। ਬਗੈਰ ਫੁਲਾਂ ਦੇ ਫਲ

(੧੦੬)

ਨਹੀਂ। ਏਸੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਨੇ ਅਵਤਾਰ
ਲੀਤਾ ਸੀ। ਏਹੋ ਗੱਲ ਦੱਸਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਏਸ ਮਾਤ
ਛੋਕ ਉਪਰ ਆਏ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਏਹੋ ਹੋਕਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ:-

‘ਜੇਤੇ ਜੀਅ ਤੇਤੇ ਸਭਿ ਤੇਰੇ ਵਿਣੁ ਸੇਵਾ ਫਲੁ ਕਿਸੈ ਨਾਹੀ ॥’

[ਸਾਸਾ ੫੪ ੧

੧੩.

ਮੈਨੂੰ ਨਾ ਵਕਤ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਸੀ; ਨਾ ਦਿਨ ਦਾ,
ਨਾ ਰਾਤ ਦਾ। ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਬਚਨ ਸੁਣਨੇ ਤੇ ਉਸ ਜੰਗਲ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ
ਫਸ ਵਾਕੁਟ ਚੁਸੀ ਜਾਣਾ। ਰਾਮ ਪਿਆਰੀ ਦੀਆਂ ਲਾਡੀਆਂ
ਮਾਡੀਆਂ ਨੇ ਇਕ ਘਰੋਗੀ ਜਿਹਾ ਮੰਡਲ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ।
ਸਾਰੇ ਉਸ ਬੱਚੇ ਨਾਲ ਖੇਡਾਂ ਮੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਤਬੀਅਤ
ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਤੋਂ ਅਕਲਾਉਂਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੰਤ ਤੇ ਫਕੀਰ ਇਕ
ਬੇਛਾਕ ਜਿਹੀ ਸੁਤੰਤਤਾ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਪਾਰੋ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ
ਕਰਕੇ ਇਕ ਘਰੋਗੀ ਸਭਜਾਚਾਰ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਬਣਾਈ ਰਖਦੇ ਸਨ।
ਪਾਰੋ ਦੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਜੰਗਲ ਦਾ ਜੰਗਲੀਪ੍ਰਣਾ ਢਿਲਕੂਲ ਨਹੀਂ
ਸੀ ਰਿਹਾ।

ਇਕ ਦਿਨ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਸੁਤੇ ਸਿਧ ਬਚਨ ਕੀਤਾ: ‘ਬਚਕਾ
ਜੀ, ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਘਰੀਂ ਫੇਰਾ ਕਰੋ!’ ਇਹ ਮੌਤ ਦਾ
ਫਤਵਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਉਠੋਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਛੜਿਆ: ਇਹ ਗੱਲ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ
ਦੱਸੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ! ਇਸ ਦੇ ਦੱਸਣ ਲਈ ਇਕ ਮਹਾਂ ਕਵੀ
ਦਾ ਹੁਨਰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਵਾਯੂ ਮੰਡਲ ਨੂੰ ਬਿਆਨ
ਕਰ ਸਕੇ ਤੇ ਉਹ ਚਿਤ੍ਰ ਖਿੱਚ ਸਕੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਨ ਮੰਡਲ ਦੀ
ਸ਼੍ਰਾਵਣਾ ਦੇ ਭਾਵ-ਤਰੰਗਾਂ ਦਾ ਹਿਰਦੇ ਵੇਪਕ ਚਿਤ੍ਰ ਖਿੱਚਿਆ
ਜਾਵੇ। ਪਰ ਟੁਰਨ ਵੇਲੇ ਦੀ ਇਕ ਆਸਰੀ ਗੱਲ ਨੁੱਲੇ ਲਫੜਾਂ

ਵਿਚ ਵੀ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ । ਰਾਮ ਪਿਆਰੀ ਰੋ ਪਈ, ਉਹ ਘੁੱਟਕੇ ਚੰਬੜ ਗਈ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਪਤਲੀਆਂ ਨਰਮ ਲਾਲ ਉਂਗਲਾਂ ਜੌਫੀ ਵਿਚ ਐਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੱਸਕੇ ਬੱਝ ਗਈਆਂ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ਼ਕਪੇਚੇ ਦੀ ਵੇਲ ਦੇ ਪੇਚ-ਤੰਤੂ* ਆਪਣੀ ਪਕੜ ਕਰਦੇ ਹਨ ।

ਮੈਂ ਵਾਪਸ ਜਦ ਟਿਕੀਕੇਸ਼ ਪਹੁੰਚਾ ਤਾਂ ਇਕ ਆਦਮੀ ਹੋਕਾ ਦੇ ਠਿਹਾ ਸੀ:—‘ਸੰਸਾਰ ਸਮਾਚਾਰ’ ਅਖਬਾਰ, ਤਾੜੀਆਂ ਖਬਰਾਂ, ‘ਸੰਸਾਰ ਸਮਾਚਾਰ’ ਅਖਬਾਰ, ਅਖਬਾਰ, ਅਖਬਾਰ । ਮੈਂ ਇਕ ਪਰਚਾ ਲੈ ਲਿਆ, ਸਫੇ ਉਲਟ ਠਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਤੀਜੇ ਸਫੇ ਦੇ ਅਖੀਰ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਤਸਵੀਰ ਛਪੀ ਹੋਈ ਦਿੱਸੀ । ਇਹ ਕੋਈ ਢਾਈ ਇੰਚ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਸੀ । ਹੇਠਾਂ ਮੇਰਾ ਹੀ ਨਾਮ ਸੀ, ਇਕ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਜਿਹਾ ਸੀ, ਲਿਖਿਆ ਸੀ:—

“ਸਾਡਾ ਬੇਟਾ, ਜੁਆਨ ਉਮਰ, ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਛਾਰਸੀ ਪੜ੍ਹਿਆ, ਰੰਗ ਕਣਕ ਭਿੰਨਾ, ਕੱਦ ਪੰਜ ਫੁਟ ਸਾਢੇ ਪੰਜ ਇੰਚ, ਸੁਨਹਿਰੀ ਫੁੱਮ ਵਾਲੀ ਐਨਕ, ਚਿਹਰੇ ਉਤੇ ਕੋਈ ਦਾਗ਼ ਜਾਂ ਤਿਲ ਨਹੀਂ, ਦਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਗਾਇਬ ਹੈ । ਪਤਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਮੰਗਿਆ ਇਨਾਮ । ਪੁਤ੍ਰ ! ਜੇ ਤੂੰ ਇਹ ਪੜ੍ਹੇਂ ਤਾਂ ਪੜ੍ਹਦਾ ਘਰ ਆ ਜਾ । ਤੇਰੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਾਂਗੇ । ਤੇਰੀ ਮਾਂ ਸਖਤ ਬੀਮਾਰ ਹੈ । ਉਸ ਨੇ ਛੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਖਾਧਾ । ਹੁਣ ਮਰਨ-ਹਾਕੀ ਹੈ । ਮੂੰਹ ਦੇਖਣਾ ਹਈ ਤਾਂ ਇਕ ਦਮ ਨੱਸ ।”

ਇਸ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਮੇਰੇ ਉਤੇ ਕੀ ਅਸਰ ਹੋਇਆ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ । ਐਉਂ ਲਗੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਮੀਨ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠੋਂ ਖਿਸਕਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਸਿਰ ਕੁਛ ਬੇਖਵਾ ਜਿਹਾ ਘਬਰਾ ਦੇ ਢੱਕਰ ਵਿਚ ਫਸ ਗਿਆ ਹੈ ! ਮੈਂ ਇਹ ਕੀ ਪਾਪ ਕੀਤਾ ਹੈ ? ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਇਹ ਅਵੱਰਜਾ ਕਿਉਂ ਹੋਈ ਹੈ ? ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਮਰਣ-ਹਾਕੀ ਕਿਉਂ ਹੋ ਗਈ

ਹੈ ? ਕੀ ਇਹ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਹੈ ? ਨਹੀਂ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨਹੀਂ ।
 ਮੈਨੂੰ ਐਸੀ ਮਾਂ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦੀ । ਮੈਨੂੰ ਪਾਰੋ ਵਰਗੀ ਮਾਂ ਚਾਹੀਦੀ
 ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਓਪਰੇ ਬੀਮਾਰ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਛਾਤੀ ਦੀ ਨਿੱਘ
 ਨਾਲ ਵੱਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹਾਂ ਐਸੀ ਮਾਂ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਐਸੀ ਨਹੀਂ
 ਜੋ ਚੰਗੇ ਭਲੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ 'ਬੇ-ਬੀਮਾਰੀ' ਨਾਲ ਬੀਮਾਰ ਕਰ
 ਦੇਵੇ । ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੱਕਰਾਂ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਮੈਂ ਟੁਰ ਪਿਆ । ਮੈਂ
 ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਸਾਂ ਮੁੜ ਉਹੋ ਗੱਲਾਂ ਯਾਦ ਕਰਨ ਦੀ । ਮੈਂ ਮੁੜ
 ਅੱਖਾਂ ਅਗੇ ਲਿਆਉਂਦਾ ਸਾਂ ਉਹੋ ਫਕੀਰ ਸਾਂਈਂ, ਸੰਤ ਨਿਧਾਨ
 ਸਿੰਘ, ਪਾਰੋ, ਰਾਮ ਪਿਆਰੀ, ਪਰ ਉਸ ਘਬਰਾ ਵਿਚ ਮਨ ਕਿਸੇ
 ਖਿਆਲ ਉੱਪਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਟਿਕਦਾ । ਇਤਨੇ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣਿਓਂ
 ਇਕ ਸਰਪਟ ਭਜਦਾ ਟਾਂਗਾ ਲੰਘ ਗਿਆ । ਘੋੜੇ ਦਾ ਪੈਰ ਪੱਕੇ
 ਫਰਸ਼ ਉੱਤੇ ਕਪਟ ਗਿਆ, ਘੋੜਾ ਲੋਟ ਗਿਆ ਤੇ ਹੌਂਕਣ ਲੱਗਾ,
 ਪਿਛਲੇ ਪਾਸਿਓਂ ਟਾਂਗਾ ਉੱਚਾ ਟੰਗਿਆ ਗਿਆ, ਸੁਆਰੀਆਂ
 ਡਿਗਦੀਆਂ ਡਿਗਦੀਆਂ ਮਸਾਂ ਬਚੀਆਂ ! ਮੈਂ ਮਦਦ ਲਈ
 ਨੱਸਿਆ, ਜਾਂਦਿਆਂ ਹੀ ਘੋੜੇ ਦਾ ਤੰਗ ਕੱਟਣ ਲੱਗਾ, ਤੰਗ ਕਟਕੇ
 ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਖੜਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਜਿਸ ਫੁਰਤੀ ਨਾਲ ਮੈਂ ਇਹ ਕੰਮ ਕੀਤਾ
 ਮੈਂ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ । ਘੋੜੇ ਦੀ ਜਾਨ ਅਘਾਬ ਵਿਚੋਂ ਬਚ ਗਈ ।
 ਏਸ ਕੰਮ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਦੇ ਚੱਕਰ ਹਟ ਗਏ, ਮੈਂ ਫੇਰ ਇਕ
 ਚੰਗੇ ਭਲੇ ਮਨੁੱਖ ਵਾਕਣ ਹੋ ਗਿਆ । ਜਦ ਮੈਂ ਮੁੜ ਟਾਂਗੇ ਦੀਆਂ
 ਸੁਆਰੀਆਂ ਵਲ ਤੱਕਿਆ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਤ੍ਰਾਹ ਨਿਕਲ ਗਿਆ । ਟਾਂਗੇ
 ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਚਾਚਾ ਤੇ ਚਾਚੀ ਬੈਠੇ ਸਨ ! ਚਾਚੀ ਨੇ ਚੋਰ ਦੀ ਅਵਾਜ਼
 ਦਿੱਤੀ—“ਵੇ ਦੁਸ਼ਟਾ, ਤੂੰ ਐਥੇ ? ਖੜੋ ਤੂੰ, ਅਸੀਂ ਤੈਨੂੰ ਲੱਭ ਲੱਭਕੇ
 ਬਝਿਰੇ ਹੋ ਗਏ, ਛੇ ਦਿਨ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਸਾਨੂੰ ਖੋਹ ਛਾਣਦਿਆਂ, ਅੱਜ
 ਤੂੰ ਲੱਭਾ ਹੈਂ, ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਤੇਰੀ ਮਾਂ ਦਾ ਕੀ ਹਾਲ ਹੈ ?” ਗੁੱਸੇ
 ਨਾਲ ਕੰਬਦੀ ਚਾਚੀ ਨੂੰ ਮੈਂ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਤਾਂਗੇ ਤੋਂ ਉਤਾਰਿਆ ।
 ਉਹ ਮੇਰੀ ਖੱਈ ਬਾਂਹ ਘੁਟਕੇ ਫੜਕੇ ਖੜੋ ਗਈ । ਉਹ ਕੰਬ ਰਹੀ

(੧੦੯)

ਸੀ, ਉਸ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਖੱਬੀ ਬਾਂਹ ਹਿਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਚਾਚੇ ਨੇ ਸੱਜੀ ਬਾਂਹ ਫੜ ਲਈ, ਪਰ ਉਹ ਕੰਬਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਬਾਂਹ ਨੂੰ ਨਿੱਘੇ ਨਿੱਘੇ ਲਗਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ:—“ਕਾਕਾ ਸ਼ੁਕਰ ਹੈ ਤੂੰ ਜਿਉਂਦਾ ਲੱਭ ਪਿਆ; ਜੀਉਣ ਜੋਗਿਆ! ਸ਼ੁਕਰ ਹੈ ਤੂੰ ਜਿਉਂਦਾ ਦਿੱਸ ਪਿਆ।” ਮੈਂ ਕੁੱਪ ਸਾਂ, ਧੀਰਜ ਵਿਚ ਸਾਂ। ਇਕ ਮਿੰਟ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਚਾਚੀ ਚਾਚਾ ਮੇਰੇ ਖੱਬੇ ਸੱਜੇ ਇਕ ਪਿੰਗਲਾ ਹਨ, ਮੈਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੁਖਮਨਾ ਦੀ ਸਹਜ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਮਨ ਵਿਚ ਹੀ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਤੀ।

੧੪.

ਵਰ੍ਹਾ ਭਰ ਮੈਂ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਿਆ, ਮੇਰੇ ਘਰ ਦੇ ਪਹਿਰਾ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦਾ ਕਿ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰਾਂ। ਜਦ ਮੁੜ ਮੇਰਾ ਇਤਬਾਰ ਬੱਝਾ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਥੋੜੇ ਚਿਰ ਲਈ ਛੁੱਟੀ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਸੇ ਰਿਖੀ ਕੋਲ ਵਾਲੀ ਸੜਕ ਉੱਤੇ ਪਿਆ। ਸਸੂਆ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਕੰਢੇ ਕਾਫੀ ਦੂਰ ਚਲਾ ਗਿਆ, ਪਰ ਉਹ ਟਿੱਬਾ ਨਬਰੀਂ ਨਾ ਪਿਆ, ਹੋਰ ਅਗਾਂਹ ਗਿਆ, ਹੋਰ ਅਗਾਂਹ, ਪਰ ਕੁਛ ਬਹੁ ਥੱਤਾ ਨਾ ਦਿੱਸਿਆ। ਨਿਰਾਸ ਹੋਕੇ ਮੁੜ ਆਇਆ। ਜਦ ਪੁਲ ਉੱਤੇ ਖੜੋਤਾ ਸਾਂ ਤਾਂ ਇਕ ਬਿਰਧ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, ਭਾਈ, ਏਥੇ ਨਜੀਕ ਇਕ ਫਕੀਰ ਸਾਈਂ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ? ਉਸ ਆਖਿਆ, ਹਾਹੋ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ਇਥੇ ਪਾਰੇ ਤੇ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ? ਉਸ ਕਿਹਾ, ਹਾਹੋ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਕਿਥੇ ਹਨ? ਉਸ ਕਿਹਾ, ਵਾਹ ਤੂਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਏਥੇ ਬੜਾ ਹੜ ਆਇਆ ਸੀ, ਇਹ ਨਦੀ ਬੜੀ ਚੜ੍ਹ ਗਈ ਸੀ, ਗੰਗਾ ਵੀ ਚੜ੍ਹ ਗਈ ਸੀ, ਭੀਮ ਗੰਡੇ ਦੇ ਬਾਝਾਰ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਫਿਰ ਗਿਆ ਸੀ, ਹੱਟੀਆਂ ਦੀ ਛਤ ਤਕ ਝਾੜ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਪਾਰੇ ਤੇ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਕੜਾਂ ਬੰਨ੍ਹਕੇ ਇਕ

(੧੧੦)

ਬਜ਼ੜਾ ਬਣਾਇਆ ਸੀ । ਉਹ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਬਚਾਉਂਦੇ ਫਿਰਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਬਜ਼ੜਾ ਗੰਗਾ ਦੇ ਰੇੜ੍ਹੇ ਵਿਚ ਜਾ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਉਲਟ ਗਿਆ, ਸਾਰੇ ਬੰਦੇ ਡੁਬ ਗਏ, ਜਿਤਨੇ ਸਸ਼ੁਆ ਦੇ ਡੁਬਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਚਾਏ ਸੀ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਗੰਗਾ ਨੇ ਡੋਬ ਦਿੱਤੇ । ਉਸੇ ਹੜ੍ਹ ਵਿਚ ਫਕੀਰ ਸਾਈਂ ਤੇ ਸੰਤ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਦੇ ਤਰੱਦਦ ਵਿਚ ਡੁਬ ਗਏ । ਹੁਣ ਏਥੋਂ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਬਦਲ ਗਿਆ ਹੈ, ਨਾ ਉਹ ਬਰੇਤੀ ਰਹੀ ਹੈ, ਨਾ ਉਹ ਚਮਕਦੇ ਪੱਕਰ । ਇਹ ਕਹਿਕੇ ਉਹ ਬਿਰਧ ਪੁਲ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਉਤਰ ਗਿਆ । ਮੈਂ ਖਬੋਤਾ ਬਿਟ ਬਿਟ ਤਕਦਾ ਰਹਿ ਗਿਆ, ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਹੰਝੂ ਸਨ, ਮੈਂ ਬੇਵਸਾ ਹੋ ਗਿਆ । ਮੈਂ ਬੋਰ'ਈ ਚੀਕ ਮਾਰੀ ਤੇ ਕਿਹਾ—'ਪਾਰੋ' । ਮੇਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਕਿਸੇ ਨੇ ਸੁਣ ਲਈ । ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਗਠਨਾਂ ਦੇ ਪਿਠੋਂ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ । ਮੈਂ ਫੇਰ ਫੇਰ ਬੋਰ'ਈ ਆਵਾਜ਼ ਮਾਰੀ—'ਪਾਰੋ' । ਫੇਰ ਜੁਆਬ ਮਿਲਿਆ ।

ਪਰ ਜੁਆਬੀ ਆਵਾਜ਼ ਭਾਰੀ ਤੋਂ ਗਰਜ ਵਾਲੀ ਸੀ, ਗੋਲ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਢੋੜੀ ਜੇਹੀ ਸੀ, ਉਹ ਕਹਿ ਰਹੀ ਸੀ—

'ਪਾਰ ਹੋ'

ਇਹ ਪਹਾੜਾਂ ਦੀ ਗੂੰਜ ਸੀ ।

੧੫.

ਮੇਰੀ ਚੀਕ ਸੁਣਕੇ ਉਹ ਬਿਰਧ ਫੇਰ ਹੇਠੋਂ ਢੁਕਕੇ ਪੁਲ ਦੇ ਉਪਰ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਕੁਠ ਧੀਰਜ ਦੇ ਲਟਕ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ । ਮੈਂ ਕਿਹਾ: ਹਾਈ ! ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਬਚਿਆ ਵੀ ? ਉਸ ਕਿਹਾ, ਸੁਣਦੇ ਹਾਂ ਇਕ ਟੋਟੀ ਲੜਕੀ ਬਚੀ ਸੀ । ਪਾਰੋ ਨੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਇਕ ਟੱਟੇ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਸੀ । ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਟੱਟਾ ਕਿਸੇ ਬਰੇਤੀ ਨਾਲ ਜਾ ਲੱਗਾ ਸੀ । ਪਿਠੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਬਚਾ ਲਿਆ । ਮੈਂ ਕਿਹਾ,

(੧੧੧)

ਹਾਇ ਇਹ ਰਾਮ ਪਿਆਰੀ ਹੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਹੁਣ ਕਿਉਂ
ਲੱਠਾਂ, ਮੈਂ ਕਿਹੜੇ ਅਖਬਾਰ ਵਿਚ ਇਸਤਿਹਾਰ ਟਪਕਾਵਾਂ ? ਕੀ
ਇਹ ਛਪਵਾ ਦਿਆਂ:-

“ਇਕ ਲੜਕੀ ਗਾਇਬ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਰਾਮਪਿਆਰੀ
ਹੈ, ਉਹ ਹੜ੍ਹ ਵਿਚ ਰੁੜ੍ਹਕੇ ਬਰੇਤੀ ਵਿਚ ਪੈ ਠਕੀ ਸੀ। ਉਹ ਪਾਰੇ ਦੇ
ਜਿਗਰ ਦਾ ਟੋਟਾ ਸੀ। ਉਹ ਪਾਰਸ ਦਾ ਟੁਕੜਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ
ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਝੁਖਈ ਦੇਖਕੇ ਮੁਗਲ ਖਾਂ ਘਬਰਾ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ
ਪੁਕਾਰ ਉਠਿਆ ਸੀ ਕਿ ਹੈ ਦਰਵੇਸ਼, ਮੇਰੇ ‘ਏਸ’ ਪਾਰਸ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਨੂੰ
ਮੋੜਦੇ। ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਆਕਲ ਦੇਖਕੇ ਤਾਈ ਕਨੱਯਾ ਨੇ ਨਦੀ ਨੂੰ
ਕਿਹਾ ਸੀ: ਹੇ ਹਰੇ ਹਮਾਰੀ ਖਸਤੂ ਫੇਰ ਦੇਹ ਜੋ ਮੁਗਲ ਵਿਆਕਲ
ਹੋਤਾ ਹੈ।”

ਮੈਂ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਸਤਿਹਾਰ ਅਖਬਾਰ ਵਿਚ ਛਪਵਾਉਣ
ਹਾਸਤੇ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਇਨਾਮ ਕੀ ਰਖਾਂ।
ਇਹ ਮਨੋ-ਵੇਗ ਸੀ, ਪਰ ਏਸ ਬਨਾਉਣ ਨਾਲ ਇਕ ਠੱਲ ਦਾ
ਰਸਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਰੁੜ੍ਹਕੇ ਬਚਣ ਵਾਲੀ ਕੁੜੀ ਬਰੂਰ ਰਾਮ-
ਪਿਆਰੀ ਸੀ; ਰਾਮਪਿਆਰੀ ਹੀ ਫਕੀਰ ਸਾਂਈ ਦੀ ਬਰੇਤੀ ਤੇ ਜਾਣ
ਲਈ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਰੁੜ੍ਹਨ ਲਈ ਉਤਾਵਲੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਇਕ
ਵੇਰ ਹਟਕਨ ਉਪਰ ਸੰਤ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਲੈਕੇ ਵੀ
ਚਲੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ‘ਪਾਰੇ ਮਾਰਈ’। ਪਾਰੇ ਦੇ ਐਸੇ-ਜਿਗਰ ਦੇ
ਪਾਰਸ ਟੋਟੇ ਨੇ ਬਰੂਰ ਬਰੇਤੀ ਉਤੇ ਜਾਕੇ ਹੀ ਟਿਕਣਾ ਸੀ। ਏਸ
ਹਾਲੇ ਨੂੰ ਅਜ ਤੇਤੀ ਵਰ੍ਹੇ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਤੇ ਹੁਣ ਇਹ ਖਿਆਲ
ਆਇਆ ਕਿ ਇਤਨੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਗਲਾਂ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਲਿਖ
ਦੇਂਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਇਕ ਲੇਖ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਅਖਬਾਰ ਵਿਚ ਛਪਵਾ
ਦੇਂਦਾ ਹਾਂ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਅਖਬਾਰ ਉਸ ਰਾਜ ਮਹਲ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ
ਜਾਵੇ ਜਿਥੇ ਰਾਮਪਿਆਰੀ ਐਸਰਜ ਦਾ ਸੁਖ ਮਾਣ ਰਹੀ ਹੋਵੇ।
ਸ਼ਾਇਦ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਇਹ ਸੁਣਾ ਦੇਵੇ। ਸ਼ਾਇਦ ਕੋਈ ਪੁਰਾਣੇ

(੧੧੨)

ਸੰਸਕਾਰ ਜਾਗ ਉੱਠਣ ! ਸ਼ਾਇਦ ਸੰਤ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਉਸ ਦੇ
ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਡੁਕਿਆ ਬੈਠਿਆ ਹੋਵੇ । ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਸੰਤ ਏਸੇ ਲਿਖਤ
ਦੁਆਰਾ ਇਕ ਵੇਰ ਹੋਰ ਉਸ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਖਲਟ ਦੇਵੇ ! ਸ਼ਾਇਦ
ਉਸ ਦੇ ਘੋਰੋਂ ਉਹ ਛੋਰੀ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਜਾਗ ਉਠੇ ਜਿਸ ਨਾਲ
ਪਾਰੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਝੁਲੇ ਉਤੇ ਇਹ ਗਾ ਕੇ ਸੁਆਏ ਦੇਂਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ:-

ਵਿਚਿ ਦੁਨੀਆ ਸੇਵ ਕਮਾਈਐ ॥

ਤਾ ਦਰਗਹ ਬੈਸਣੁ ਪਾਈਐ ।

[ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮਹਲਾ ੧

੬. ਚੰਦ੍ਰਾਂਸ

(੧)

ਲੜਕੀ ਘਬਰਾ ਉਠਦੀ ਸੀ। ਹਰ ਵੇਰ ਭੈੜਾ ਸੁਪਨਾ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਪਿਛੋਂ ਬਾਕੀ ਦੀ ਰਾਤ ਏਸ ਡਰ ਵਿਚ ਪਲਸੇਟੇ ਮਾਰਦਿਆਂ ਗੁੜਰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਨੀਂਦ ਨਾ ਆ ਜਾਏ, ਕੋਈ ਹੋਰ ਭਿਆਨਕ ਸ਼ਕਲ ਦਿੱਸ ਨਾ ਪਵੇ। ਕੱਲ ਦੀ ਗੁੜਰੀ ਰਾਤ ਤਾਂ ਏਸ ਭਿਆਨਕਤਾ ਵਿਚ ਲੰਘੀ ਸੀ ਕਿ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਹੁਣ ਤਕ ਕੰਬਣੀ ਛਿੜਦੀ ਸੀ। ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਕੀ ਦੇਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਭਰਾ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਕਟਕੇ ਦੇਵੀ ਦੇ ਅੱਗੇ ਚੜ੍ਹਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਕ ਸਹੇਲੀ ਨੇ ਕਿਹਾ:—ਦੇਵੀ ਦੁਰੇ ਜਾਹ, ਚੜ੍ਹਾਵਾ ਚੜ੍ਹਾ, ਭੁੱਲ ਬਖਸ਼ਵਾ।

ਲੜਕੀ ਚਲੀ ਗਈ। ਦੇਵੀ ਦੀ ਭਯੰਕਰ ਮੂਰਤਿ ਅੱਗੇ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟ ਹੱਥ ਜੋੜ ਖੜੇ ਗਈ। ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਨੈਣ ਭਰ ਦੇਖਣਾ ਉਸ ਲਈ ਅਤਿ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਝਟ ਹੀ ਇਕ ਲੰਮਾ ਸਾਹ ਅੰਦਰ ਖਿੱਚ ਕੇ ਦੇਵੀ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਕੀਤੀ ਤੇ ਸੁਰ ਉੱਚੀ ਕਰਕੇ ਬੋਲੀ:—

“ਹੇ ਭਵਾਨੀ ਜਗ ਦੀ ਰਾਨੀ” !

ਇਤਨਾ ਉਚਾਰਿਆ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਬੰਦ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਵੀ ਹਿੱਲਦੀ ਦਿੱਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਸੰਘ ਵਿਚ ਹੀ ਸੁੱਕ ਗਈ, ਗਿੱਚੀ ਢੀਆਂ ਨਾੜਾਂ ਫੂਲ ਗਈਆਂ, ਮੂੰਹ ਲਾਲ ਹੋ ਗਿਆ।

ਲੜਕੀ ਨੇ ਬੰਦ ਅੱਖਾਂ ਦੋਹਾਂ ਹਥਾਂ ਨਾਲ ਘੁੱਟਕੇ ਦਬਾ ਛਾਈਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਢੋਰ ਦਾ ਸਾਹ ਅੰਦਰ ਖਿੱਚਕੇ ਰੋਣੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਟਿਕੀ ਸਾਹ ਬੋਲੀ:—

ਹੇ ਭਵਾਨੀ ਜਗ ਦੀ ਰਾਨੀ, ਖ਼ਰਨ ਤਿਰੀ ਮੈਂ ਆਈ ਅੱਜ।

(੧੧੪)

ਪੜਦੇ ਸਭ ਦੇ ਢੱਕਣਹਾਰੀ, ਮੇਰਾ ਵੀ ਅਜ ਪੜਦਾ ਕੱਜ !
ਨੰਗੇ ਸੁਪਨੇ ਅਤਿ ਭਯਾਨਕ, ਆ ਡਰਾਵਣ ਮੈਨੂੰ ਨਿੱਤ ।
ਧੜਕੇ ਛਾਤੀ ਲੱਤਾਂ ਕੰਬਣ, ਹੀਆ ਡੋਲੇ ਸਹਮੇ ਚਿੱਤ ।
ਟੂਣੇ ਜਾਦੂ, ਦਰਮਲ ਦਾਰੂ, ਸਿਆਣੇ ਕਈ ਕੁ ਵੈਦ ਕਰੇ ।
ਵਧੇ ਵਧੇਰਾ ਰੋਗ ਇ ਮੇਰਾ, ਦੁੱਖ ਨ ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਹਰੇ ।
ਤੂੰ ਹੈਂ ਮਾਤਾ ਸਰਬ ਗਿਆਤਾ, ਜਗਦੰਬਾ ਹੈਂ ਸੱਚੀ ਮਾਇ ।
ਸ਼ਰਨ ਤਿਰੀ ਮੈਂ, ਲੱਜਾ ਤੈਨੂੰ, ਕਲਾ ਆਪਣੀ ਦੇ ਵਰਤਾਇ ।

ਉਹ ਬੋਲ ਤੇ ਸਾਰਾ ਗਈ, ਪਰ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਉਹ ਬੋਲਦੀ
ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਹਥੋੜੇ ਵਾਕੁਣ ਧੜ ਧੜ ਵਜਦਾ ਸੀ,
ਨਾਲ ਸਿਰ ਸਾਂ ਸਾਂ ਕਰਦਾ ਛੋਲਦਾ ਸੀ । ਅਖੀਰਲੀ ਸਤਰ ਅਜੇ
ਮਸਾਂ ਮੁੱਕੀ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਫੇਰ ਦੇਵੀ ਹਿਲਦੀ ਦਿੱਸੀ । ਅਠਾਰਾਂ
ਭੁਜਾਂ ਵਾਲੀ ਦੇਵੀ ਪੂਰੀ ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਬੱਧ ਸੀ । ਗਤਕੇ ਬਾਜ਼ੀ ਦੀ ਢਾਲ
ਵਿਚ ਚਲ ਰਹੀਆਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਬਾਂਹਾਂ ਐਉਂ ਲਗਦੀਆਂ ਸਨ ਕਿ
ਲਿਸ਼ਕਦੀਆਂ ਤਲਵਾਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਆਤਸ਼ਬਾਜ਼ੀ ਦਾ ਚੱਕਰ ਬਣ
ਗਿਆ ਹੈ । ਹੁਣ ਸ਼ੇਰ, ਜਿਸ ਉਪਰ ਦੇਵੀ ਸੁਆਰ ਸੀ, ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ
ਗਰਦਨ ਹਿਲਾਈ । ਉਸ ਦੀ ਗਿੱਚੀ ਦੇ ਕੇਸ ਇਕ ਪਾਸਿਓਂ ਉਡਲ
ਕੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਆ ਗਏ, ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਮੂੰਹ ਖੋਲ੍ਹਿਆ, ਜਿਵੇਂ
ਉਬਾਸੀ ਲੈਣ ਲੱਗਾ ਹੈ । ਲੜਕੀ ਕੰਬ ਗਈ, ਪੜੰਮ ਕਰਦੀ ਦੇਵੀ
ਦੀ ਸੂਰਤ ਅਗੇ ਚੌਫਾਲ ਢਹਿ ਪਈ ।

ਇਹ ਕੁੜੀ ਆਪਣੇ ਡਰਾਉਣੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੇ ਉਪਾ ਵਾਸਤੇ
ਆਈ ਸੀ ! ਉਸਤਤਿ ਕਰਦੀ ਕਰਦੀ ਵੀ ਇਕ ਸੁਪਨੇ ਦੇ ਢੱਕਰ
ਵਿਚਫਸ ਗਈ ਸੀ ਹੁਣ ਡਿਗੀ ਪਈ ਹੋਰ ਤ੍ਰਹਿਕਕੇ ਨਵੇਂ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ
ਗਲਤਾਨ ਹੋ ਗਈ । ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਸਿਆ ਕਿ ਇਕ ਮੀਨਾ ਝਾੜਾਰ
ਲਗਾ ਹੈ । ਉਸ ਵਿਚ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਹਨ ! ਇਕ
ਵਿਚ ਹਾਥੀ ਦੰਦ ਦੇ ਬਣੇ ਖਿਡਾਉਣੇ ਪਏ ਹਨ । ਦੂਜੀ ਵਿਚ ਢਾਂਦੀ
ਦੇ ਗਹਿਣੇ, ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਿਚ ਕੱਚ ਦੀਆਂ ਚੁੜੀਆਂ ! ਸਾਰੀਆਂ

(੧੧੫)

ਦੁਕਾਨਾਂ ਵੇਖਦੀ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਆਖਰ ਇਹ ਇਕ ਦੁਕਾਨ ਪਾਸ ਖੜੀ ਹੋ ਗਈ, ਜਿਥੇ ਬਹੁਤ ਭੀੜ ਸੀ। ਏਥੇ ਸੁਪਨੇ ਵਿਕ ਰਹੇ ਸਨ। ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ—ਵੇ ਭਾਈ, ਮੈਨੂੰ ਬਾਗਾਂ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਦੀ ਗੋਲੀ ਦੇਹ, ਵੇ ਭਾਈ, ਮੈਨੂੰ ਰਾਜ-ਮਹਲ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਦੀ ਗੋਲੀ, ਅਰੇ ਹਮ ਕੋ ਖੁਰਾਸਾਨ ਕੀ ਸਲਤਨਤ ਕੇ ਖ਼ਾਬ ਕੀ ਗੋਲੀ ਚਾਹੀਏ। ਲੜਕੀ ਖੜੋਤੀ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਤਕ ਤਮਾਸ਼ਾ ਦੇਖਦੀ ਰਹੀ, ਛੇਕੜ ਏਸ ਨੇ ਵੀ ਇਕ ਡੱਬੀ ਖਰੀਦ ਲਈ। ਡੱਬੀ ਦੇ ਬਾਹਰ ਲੇਬਲ ਉਪਰ ਲਿਖਿਆ ਸੀ:—

‘ਸੁਪਨ ਗੋਲੀ ਬਹੁ ਬਚਨ ।’

ਵਰਤਣ ਦੀ ਵਿਧਿ:—

“ਇਸ ਡੱਬੀ ਵਿਚ ਦਸ ਗੋਲੀਆਂ ਹਨ। ਹਰ ਇਕ ਗੋਲੀ ਉਪਰ ਨੰਬਰ ਹੈ। ਨੰਬਰ ੧ ਰਾਜ ਭਾਗ, ਨੰਬਰ ੨ ਮਹਲ ਮਾੜੀਆਂ, ਨੰਬਰ ੩ ਪਿਆਰ ਮਿਲਾਪ, ਨੰਬਰ ੪ ਫਤਹ ਜੰਗ, ਨੰਬਰ ੫ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸ਼ੇਰ ਹਾਥੀ, ਨੰਬਰ ੬ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸੂਰ ਮਿਰਗ, ਨੰਬਰ ੭ ਸਮੁੰਦਰ ਸ਼ੇਰ, ਨੰਬਰ ੮ ਅਕਾਲ ਉਡਾਰੀ, ਨੰਬਰ ੯ ਸੰਤ ਦਰਸ਼ਨ, ਨੰਬਰ ੧੦ ਤਿਆਗ ਵੇਰਾਗ।

“ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਚਾਹੀਏ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੋਲੀ ਰਾਤੀਂ ਸੌਣ ਲਗਿਆਂ ਠੰਡੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ। ਦੋ ਗੋਲੀਆਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਵੀ ਖਾਧੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਬਸ਼ਰਤੇ ਕਿ ਤਾਸੀਰ ਮਿਲਦੀ ਜੁਲਦੀ ਹੋਵੇ। ਜੇ ਨੰਬਰ ਬਹੁਤ ਅੱਛੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਉਹ ਹਨ ਨੰਬਰ ਇਕ ਤੇ ਦੋ ਨੰਬਰ ਜੋ ਇਕੱਠੇ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ: ਤਿੰਨ ਤੇ ਦਸ। ਬਾਕੀਆਂ ਦੀ ਮਿਲਾਵਟ ਲਈ ਆਪਣੀ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਅਕਲ ਨਾਲ ਵਰਤੋ ਮਿਲੇ ਜੁਲੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਲਈ।”

ਡੱਬੀ ਲੈਕੇ ਲੜਕੀ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਈ। ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਉਸਨੇ ਫੇਰ ਡੱਬੀ ਉਪਰ ਲਿਖੀ ਹਦਾਇਤ ਪੜ੍ਹੀ ਤੇ ਕੁਛ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਤੇ

(੧੧੬)

ਠਿਠੰਬਰਨਦੇ ਬਾਦ ਤਿੰਨ ਨੰਬਰ ਦੀ ਗੋਲੀ ਠੰਡੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਨਿਗਲ ਗਈ। ਫੇਰ ਮੁੜਕੇ ਵਰਤਣ ਦੀ ਵਿਧਿ ਪੜ੍ਹੀ। ਪੜ੍ਹਕੇ ਦੋ ਨੰਬਰ ਦੀ ਗੋਲੀ ਕੱਢੀ, ਉਹ ਵੀ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਨਿਗਲ ਲਈ। ਸੁੱਤੀ ਪਈ ਨੂੰ ਕੋਈ ਡਰ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਪਨਾ ਆਉਣ ਲਗ ਪਿਆ ਜੋ ਬੜਾ ਮਨਭਾਉਣਾ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਸੁਪਨਾ ਸੀ। ਲੜਕੀ ਤਾਂ ਦੇਵੀ ਅਗੇ ਡਿਗੀ ਪਈ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਪਨਾ ਆਇਆ ਸੀ ਮੀਨਾ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦਾ, ਜਿਥੋਂ ਉਹ ਸੁਪਨੇ ਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਲਿਆਈ, ਜਿਸ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਉਹ ਹੁਣ ਸੁਪਨਾ ਦੇਖ ਰਹੀ ਸੀ। ਕੀ ਦੇਖਦੀ ਹੈ—ਇਕ ਬੜਾ ਦਾਲਾਨ ਹੈ, ਬੜਾ ਵਡਾ। ਸੰਗ ਮਰਮਰ ਦਾ ਫਰਸ਼ ਹੈ, ਸੁਨਹਿਰੀ ਗੁੰਬਦਦਾਰ ਛੱਤ ਹੈ ਜੋ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਬਣੇ ਥੰਮ੍ਹਿਆਂ ਉੱਤੇ ਖੜੋਤੀ ਹੈ। ਕੰਧਾਂ ਹੌਲ ਦਿਲੀ ਦੇ ਪੱਥਰ ਦੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਸਰਦਈ ਰੰਗ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਬਣਕੇ ਅੰਦਰ ਛਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਦੀਵਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸ਼ਰਾ ਕੁ ਵਿੱਥ ਉਪਰ ਪੱਥਰਾਂ ਦੇ ਸਿੰਘਾਸਨ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਪਿੱਤਲ ਦੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਵੱਡੇ ਆਕਾਰ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਟਿਕਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਦਾਲਾਨ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਲ ਕੰਧ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਹਟਕੇ ਮਿਆਨੇ ਵਿਚ ਇਕ ਉੱਚੀ ਸ਼ਿਲਾ ਉਪਰ ਸੁਨਹਿਰੀ ਛਤੁ ਹੇਠ ਇਕ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਮਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਹ ਮੂਰਤੀਆਂ ਇਸੇ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਦੇ ਵਡੇ ਵਡੇਰੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਰਾਜਿਆਂ ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਹਨ। ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਨੂੰ ਦੇਖਕੇ ਲੜਕੀ ਬਝੱਕ ਰਹਿ ਗਈ। ਫੇਰ ਸ਼ੱਕ ਫੁਰਿਆ ਕਿ ਇਹ ਕੋਈ ਸੂਰਤ ਹੈ ਕਿ ਮੂਰਤੀ? ਫੇਰ ਨੀਝ ਲਾਕੇ ਤੱਕਿਆ ਸੁ ਕਿ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਅਡੋਲ ਬੈਠਾ ਨੀਵੀਂ ਦਿਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਕਿਸੇ ਸੱਚ ਵਿਚ ਮਗਨ ਹੈ ਪਰ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਉਹ ਸਾਮੁਣੇ ਵਲ ਇਕ ਖਾਲੀ ਨਬਰ ਤੱਕਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਉਘੜੀਆਂ ਅਖਾਂ ਐਉਂ ਲਗਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਾਟਾਂ ਜਗਦੀਆਂ ਹਨ ਇਕ ਵਡੇ ਦੋ ਬੱਤੀਏ ਸ਼ਮਾ ਦਾਨ ਦੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ

(੧੧੭)

ਪਿਘਲੀ ਮੋਮ ਦੇ ਤੁਪਕੇ ਡਿਗਦੇ ਹਨ ਡਿਗਕੇ ਉਛਲਦੇ ਹਨ ਤੇ ਗੋਂਦ ਵਾਕ੍ਰਣ ਬੁੜਕਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਲੜਕੀ ਪੌਲੇ ਕਦਮੀਂ ਪੱਬਾਂ ਦੇ ਭਾਰ ਉਸ ਉੱਚੀ ਸਿਲਾ ਦੇ ਕੋਲ ਚਲੀ ਗਈ । ਹੁਣ ਤੁਪਕੇ ਉਸ ਦੀ ਛਾਤੀ ਉਪਰ ਕਿਰਨ ਲਗ ਪਏ ! ਟਪ ਟਪ ਡਿਗ ਰਹੇ ਟੇਪੇ ਸਖਤ ਗਰਮ ਹਨ, ਪਰ ਉਹ ਸੁਆਦੀ ਲਗਦੇ ਹਨ । ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੜਕੇ ਤੁਪਕਿਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਮਾਸ ਹੋਰ ਸਾੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਗਰਮ ਟੇਪੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਭਰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਇਹ ਸੁਪਨਾ ਅਜੇ ਚਲ ਹੀ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਦਮ ਦੇਵੀ ਦੇ ਮੰਦਰ ਅਗੇ ਘੋੜਿਆਂ ਦੀ ਟਾਪ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ । ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਮੰਦਰ ਦਾ ਘੇਰਾ ਘੱਤ ਲਿਆ । ਦੋ ਵਰਦੀ ਵਾਲੇ ਜੁਆਨ ਜੁੱਤੀ ਉਤਾਰਕੇ ਅੰਦਰ ਆਏ । ਆਉਂਦਿਆਂ ਨੇ ਬੇਹੋਸ਼ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਚੁਕ ਲਿਆ, ਬਾਹਰ ਲੈ ਆਏ, ਫੇਰ ਇਕ ਡੋਲੀ ਵਿਚ ਪਾ, ਕਹਾਰਾਂ ਕੋਲੋਂ ਚੁਕਵਾ, ਆਪ ਸੁਆਰ ਹੋ ਕਦਮ ਕਦਮ ਜਿਸ ਰੁਖੋਂ ਆਏ ਸਨ ਉਧਰ ਵਲ ਪਰਤ ਪਏ ।

(੨)

ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਕੁੰਤਲ ਪੁਰ ਇਕ ਵਡਾ ਸ਼ਹਿਰ ਦੱਖਣ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸੀ । ਇਥੇ ਰਾਗ ਵਿਦਯਾ ਬੜੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੀ । ਇਸੇ ਜਗ੍ਹਾ ਦੇ ਨਾਮ ਉਪਰ ਹੀ ਇਕ ਰਾਗ ਦਾ ਨਾਮ ਕੁੰਤਲ ਹੈ । ਯਥਾ:—
'ਕਾਲੰਕਾ ਕੁੰਤਲ ਅਉ ਰਾਮਾ' ।

ਕੁੰਤਲ ਪੁਰ ਦਾ ਰਾਜਾ ਬੜਾ ਧਰਮੀ ਸੀ । ਵੜੀਰ ਅਤਿ ਸਿਆਣਪ ਵਾਲਾ ਤੇ ਚਪਲ ਸੀ । ਵੜੀਰ ਦੇ ਮਕਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਕ ਵਡਾ ਬਾਗ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਇਕ ਸਿਰਾ ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਬਾਹਰ ਸ਼ਾਹੀ ਸੜਕ ਨਾਲ ਜਾ ਮਿਲਿਆ ਸੀ । ਸੜਕ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਬਾਗ ਵਿਚ ਰਾਹੀਆਂ ਲਈ ਛਾਂ ਹੇਠ ਬੈਠ ਸਕਣ ਤੇ ਬਾਵਲੀ ਵਿਚੋਂ ਪਾਣੀ ਪੀ

ਸ਼ੁਕਣ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਸੀ। ਇਹ ਬੜਾ ਪੁਰਾਣਾ ਬਾਗ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਬੋਹੜਾਂ ਦੇ ਜੜ੍ਹ ਰੂਪ ਤਨੇ ਚੰਗੀ ਵਡੇਰੀ ਪੁਰਾਤਨਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਦੇਂਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਬੋਹੜ ਸੌ ਸੌ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਜੜ੍ਹ ਸਤੰਭਾਂ ਉਪਰ ਖੜੋਤਾ ਹੋਇਆ ਇਕ ਭਾਰੀ ਤੰਬੂ ਲਗਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਛਾਂ ਹੇਠ ਇਕ ਫੌਜ ਦੀ ਫੌਜ ਡੇਰਾ ਪਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਬਾਗ ਦੇ ਉਸ ਸਿਰੇ ਵਲ ਜ਼ਿੱਧਰ ਵਜ਼ੀਰ ਦਾ ਮਕਾਨ ਲਗਦਾ ਹੈ ਇਕ ਚੌਰਸ਼ ਤਲਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਪੌੜ ਪੀਲੇ ਰੰਗ ਦੇ ਪੱਥਰ ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਦੱਖਣ ਰੁਖ਼ ਦੇ ਪੌੜ ਉਪਰ ਹਲਕੇ ਰੰਗ ਦੀ ਸਬਜ਼ ਰੇਸ਼ਮੀ ਸਾੜੀ ਪਾਈ ਹੋਈ ਇਕ ਲੜਕੀ ਬੈਠੀ ਆਪਣਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਨਿਰਮਲ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਵੇਖ ਰਹੀ ਹੈ। ਫੇਰ ਕਹਿ ਰਹੀ ਹੈ ਕੀ ਸਚੀ ਮੁਚੀ ਮੇਰਾ ਰੰਗ ਇਤਨਾ ਪੀਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਜਾਂ ਬਸੰਤੀ ਪੱਥਰਾਂ ਦੇ ਝਲਕਾਰੇ ਕਰਕੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਰਦ ਦਿੱਸ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਫੇਰ ਸੋਚਣ ਲੱਗੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਸੁਪਨੇ ਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਹਨ, ਕੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਲਾਲ ਹੋਣ ਦੀ ਗੋਲੀ ਨਹੀਂ। ਫੇਰ ਖਿਆਲ ਆਯਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ ਮੈਂ ਵੀ ਸੁਦੈਣ ਹੁੰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹਾਂ, ਸੁਪਨੇ ਲਿਆਉਣ ਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਤੇ ਇਕ ਸੁਪਨਾ ਹੀ ਸੀ, ਅਸਲੀ ਗੋਲੀਆਂ ਬੋੜੀਆਂ ਸਨ। ਫੇਰ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਯਾਦ ਵਿਚ ਖੁੱਲ੍ਹਣ ਲੱਗੀ:-

ਮੈਂ ਦੇਵੀ ਦੇ ਮੰਦਰ ਗਈ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਇਕੱਲੀ ਗਈ ਸਾਂ। ਪਿਉ ਮੇਰਾ ਕਦੇ ਇਕੱਲਿਆਂ ਜਾਣ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦਾ। ਉਹ ਇਕੱਲਿਆਂ ਜਾਣ ਵੀ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਵੇ। ਉਹ ਬੜਾ ਵਡਾ ਆਦਮੀ ਹੈ, ਉਹ ਕੁੰਤਲਪੁਰ ਦਾ ਵੱਡਾ ਵਜ਼ੀਰ ਹੈ। ਮੈਂ ਜਦੋਂ ਵੀ ਕਿਤੇ ਇਕੱਲੀ ਚਲੀ ਜਾਵਾਂ ਮੇਰੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਮਗਰੇ ਸਿਪਾਹੀ ਦੌੜਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਦੇਵੀ ਦੇ ਮੰਦਰ ਮੇਰਾ ਇਕੱਲਿਆਂ ਸਮੇਂ ਦਾ ਕਾਫੀ ਦਾਉ ਲਗ ਗਿਆ ਸੀ। ਜੇ ਬੋੜਾ ਵਕਤ ਹੋਰ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਸੁਪਨਾ ਕੇਸਾ ਸੋਹਣਾ ਸੀ। ਉਹ ਮੌਮ ਦੇ ਤੁਪਕੇ ਕੈਸੇ ਗਰਮ ਸਨ, ਅਜੇ ਤਕ ਛਾਤੀ ਉਤੇ ਸਾੜ ਹੈ, ਪਰ ਅੰਦਰਵਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕੈਸੀ ਠੰਡ ਦੀ ਢੁਹਾਰ

ਵਸਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਡਿਗਕੇ ਅੰਦਰਵਾਰ ਬੁੜਕਦੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਪ ਅੱਜ ਮਿੱਠਾ ਕਿਉਂ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਮਿੱਠੀ ਹਾਂ, ਪਰ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਮੇਰਾ ਨਾਮ 'ਵਿਸ਼ਯਾ' ਕਿਉਂ ਰੱਖਿਆ ਹੈ? ਕੀ ਇਹ ਮੇਰੇ ਕੋਢੇ ਸੁਭਾ ਕਰਕੇ ਹੈ? ਨਹੀਂ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਮੇਰੇ ਜੰਮਣ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਮਰ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਮਾਂ ਲਈ ਕੁਹਿਰ ਹੋ ਗਈ ਸਾਂ, ਮੈਂ ਮਾਂ ਲਈ ਵਿਸ਼ ਸਾਂ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਂ ਹੀ 'ਵਿਸ਼ਯਾ' ਧਰ ਦਿਤਾ, ਪਰ ਫੇਰ ਭਰਾ ਦਾ ਨਾਉਂ 'ਮਦਨ' ਕਿਉਂ ਰੱਖਿਆ! ਮਦਨ ਦੇ ਕੀ ਅਰਥ ਹਨ। ਮਦਨ ਤੇ ਦੇਉਤੇ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ, ਕਾਮਦੇਵ ਦਾ। ਪਰ ਮੇਰੇ ਭਰਾ ਦਾ ਨਾਮ ਮਦਨ ਕਿਉਂ ਹੈ? ਇਹ ਐਵੇਂ ਰੱਖਿਆ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਮੇਰਾ ਵੀ ਵਿਸ਼ਯਾ ਐਵੇਂ ਹੀ ਰੱਖਿਆ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਖਾਹਮਖਾਹ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਹੇਲੀਆਂ ਨਾਮ ਉਤੇ ਛੇੜਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਾਏ ਇਹ ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੱਟੇ। ਇਕ ਸ਼ਹੇਲੀ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ: ਨੀ ਸੋਹਰੇ ਘਰ ਤੇਰਾ ਨਾਂ ਹੋਰ ਰਖਦਗੇ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ ਜੇ ਉਹਨਾਂ ਤੇਰਾ ਨਾਂ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ' ਰੱਖਿਆ ਤਾਂ ਪੁਠਾਣੇ ਨਾਂ ਦੀ ਕੁਹਿਰ ਉਤਰ ਜਾਏਗੀ।

ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀ ਵਿਸ਼ਯਾ ਪੌੜ ਉੱਤੇ ਉਠੀ, ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਲ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਉਲਟੀ ਖੜੋਤੀ ਝਲਕਦੀ ਦਿੱਸੀ। ਰੰਗ ਪੀਲਾ ਹੈ, ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਮੱਢੇ ਉੱਤੇ ਕੁਛਾਹੀ ਚਮਕ ਹੈ। ਅੱਖਾਂ ਚੌੜੀਆਂ ਤੇ ਕਾਲੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਸੁਰਮੇ ਪਾਏ ਹੋਏ ਕਰਕੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਡਿਆਦਾ ਵੜੀਆਂ ਦਿਸਦੀਆਂ ਹਨ, ਠੱਕ ਪਤਲਾ ਵੀ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਮੱਟਾ ਦਿੱਸਦਾ ਹੈ ਤੇ ਠੋਠੀ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜਿਹਾ ਚਿੱਬ ਪਰਛਾਵੇਂ ਵਿਚ ਬਿਲਕੁਲ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਕੁਹ ਵੇਰ ਵਿਸ਼ਯਾ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਲ ਦੇਖਦੀ ਕੇਸਾਂ ਨੂੰ ਹੱਕਾਂ ਨਾਲ ਸੁਆਰਦੀ, ਠੋਠੀ ਦਾ ਚਿੱਬ ਉੱਗਲੀ ਨਾਲ ਪਸ਼ਤਾਲਦੀ, ਪੌੜ ਦੇ ਕੰਢੇ ਕੰਢੇ ਤੁਰਨ ਲੱਗ ਪਈ। ਕੰਢੇ ਦਾ ਚੋਬਾ ਹਿੱਸਾ ਠੰਢੀ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਇਕ ਹਛੇ ਸਾਏਦਾਰ ਦਰਖਤ ਧਾਲ ਪਈ, ਜੋ

ਕਿ ਪੈੜ ਤੋਂ ਕੋਈ ਦਸ ਕੁ ਕਦਮ ਹਟਕੇ ਸੀ। ਦਰਖਤ ਦੇ ਮੁੱਢ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਕੇ ਕੋਈ ਸੁਤਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਵਿਸ਼ਯਾ ਖੜੀ ਹੋ ਗਈ। ਨੀਝ ਲਾਕੇ ਤੱਕਦੀ ਤੱਕਦੀ ਹੈਰਾਨ ਜਿਹੀ ਹੋ ਗਈ, ਉਸ ਦਾ ਸਿਰ ਢਕਰਾ ਗਿਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਐਉਂ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਹ ਤਲਾ ਵਿਚ ਭੁਆਟੀ ਖਾਕੇ ਡਿਗਣ ਲਗੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਸੰਭਲਕੇ ਬੈਠ ਗਈ। ਫੇਰ ਸਾਹ ਰੋਕ ਕੇ ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਰਿੜ੍ਹਨ ਲੱਗੀ। ਐਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੌਲੇ ਪੌਲੇ ਸਰਕਦੀ ਉਹ ਦਰਖਤ ਦੇ ਕੋਲ ਆ ਗਈ।

ਕੋਈ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਸੁੱਤਾ ਪਿਆ ਹੈ! ਉਹ ਪਾਸੇ ਪਰਨੇ ਹੈ। ਖੱਬੀ ਬਾਂਹ ਸਿਰ ਦੇਣ ਦੁਹਰੀ ਹੋਕੇ ਸਿਰਹਾਣਾ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਸੱਜੀ ਬਾਂਹ ਲੱਤ ਤੱਕ ਪਸਰੀ ਹੈ, ਇਕ ਗੱਲੂ ਸਰਬਤੀ ਕਣਕ ਚਿੱਨੀ ਦਿੱਸਦੀ ਹੈ, ਮੱਥਾ ਅੱਧਾ ਦਿੱਸਦਾ ਹੈ ਜੋ ਚੰਦ ਦੀ ਪਰਤਵੀਂ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਾਕਣ ਹੋਲਦਿਲੀਆਂ ਦੇ ਪਕਾਸ਼ ਦੀ ਸਰਦਈ ਝਲਕ ਮਾਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤੇ ਓਹੋ ਆਦਮੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਹੈ, ਜੋ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਦਿੱਸਿਆ ਸੀ। ਵਿਸ਼ਯਾ ਹੱਕੀ ਬੱਕੀ ਰਹਿ ਗਈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜੇਬ ਵਿਚ ਹੱਥ ਫੇਰਿਆ। ਸੁਪਨੇ ਦੀ ਗੋਲੀ ਵਾਲੀ ਡੱਬੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੀ ਇਹ ਸਚੀ ਮੁਚੀ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਹੈ ਜਾਂ ਸੁਪਨੇ ਦੀ ਪੁੜੀ ਵਿਚੋਂ ਉਗਮਿਆ ਕੋਈ ਤਲਿਸਮੀ ਭੁਲੇਵਾਂ ਹੈ। ਹਾਇ ਇਹ ਸੱਚਾ ਹੋਵੇ। ਡਫਦਿਆਂ ਤੇ ਕੰਬਦਿਆਂ ਵਿਸ਼ਯਾ ਨੇ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਅਗਾਂਹ ਵਧਾਇਆ ਤੇ ਪੱਗ ਉਤੇ ਪੌਲੀਆਂ ਪੌਲੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਫੇਰਨ ਲੱਗੀ। ਪੱਗ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਲੜ ਹੇਠ ਇਕ ਗੰਢ ਬੱਝੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ। ਵਿਸ਼ਯਾ ਨੇ ਬਹੁਤ ਧੀਰੇ ਧੀਰੇ ਉਂਗਲਾਂ ਦੇ ਨੌਂਹਾਂ ਨਾਲ ਗੰਢ ਖੋਲ੍ਹੀ। ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਚਿੱਨੀ ਨਿਕਲੀ। ਅੱਖਰਾਂ ਉਤੇ ਨਜ਼ਰ ਪੈਂਦਿਆਂ ਹੀ ਵਿਸ਼ਯਾ ਨੂੰ ਫਾਸ਼ ਆਉਣ ਲੱਗੀ। ਉਹ ਫੇਰ ਸੰਭਲੀ ਤੇ ਰਿੜ੍ਹਦੀ ਰਿੜ੍ਹਦੀ ਤਲਾ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉਪਰ ਆ ਗਈ। ਚਿੱਨੀ ਵਿਸ਼ਯਾ ਦੇ ਪਿਤਾ ਪ੍ਰਿਸ਼ਟਬੁਧਿ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਲਿਖਿਆ ਹੈ:—

“ਲਿਖਤੁਮ ਵਛੀਰ ਪ੍ਰਿਸ਼ਟਬੁਧਿ ਕੁੰਤਲਪੁਰ ਮੰਤ੍ਰੀ, ਪੁਤ

ਮਦਨ ! ਮੈਂ ਇਹ ਖਤ ਚੰਦਨਪੁਰ ਤੋਂ ਘੱਲ ਰਿਹਾ ਹਾਂ....."

ਵਿਸ਼ਯਾ ਨੂੰ ਯਾਦ ਆ ਗਿਆ, ਪਿਤਾ ਜੀ ਚੰਦਨਪੁਰ ਗਏ ਹਨ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਚੰਦਨਪੁਰ ਸਾਡੇ ਤਾਬੇ ਹੈ, ਪਰ ਚੰਦਨਪੁਰ ਤਾਕਤਵਰ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਚੰਦਨਪੁਰ ਦਾ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਵਧਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਰੋਕ ਥਾਮ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੋਚਦੀ ਚਿੱਠੀ ਅੱਗੇ ਪੜ੍ਹਨ ਲੱਗੀ। ਲਿਖਿਆ ਸੀ:—

“ਇਸ ਨੂੰ ਫੋਰਨ ਵਿਸ਼ ਦੇ ਦੇਣੀ, ਸੋਚਣਾ ਸਮਝਣਾ ਕੁਛ ਨਾ, ਵੇਲਾ ਨਾ ਲੰਘਣ ਦੇਣਾ.....”

ਇਤਨਾ ਪੜ੍ਹਕੇ ਵਿਸ਼ਯਾ ਫੇਰ ਚਿੰਤਾ ਵਿਚ ਗਰਕ ਹੋ ਗਈ। ਪਾਣੀ ਵਲ ਤੱਕਦੀ ਨੂੰ ਫੇਰ ਆਪਣੀ ਮੂਰਤ ਦਿੱਸੀ। ਆਪਣੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੱਕਕੇ ਕੁਛ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਗਈ ਮਾਨੋਂ ਪਰਛਾਵੇਂ ਦੀ ਮੂਰਤ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਛ ਪੀਰਜ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਮੁਸਕਾਉਂਦੀ ਨੇ ਇਕ ਤੀਲਾ ਚੁਕਕੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਗਿੱਲਾ ਕੀਤਾ, ਫੇਰ ਆਪਣੀ ਅੱਖ ਵਿਚ ਫੇਰਿਆ ਤੇ ਉਸ ਸੁਰਮੇ ਭਿੱਜੀ ਕਲਮ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ‘ਵਿਸ਼’ ਦਾ ‘ਵਿਸ਼ਯਾ’ ਬਣਾ ਦਿਤਾ। ਫੇਰ ਚਿੱਠੀ ਪੜ੍ਹਨ ਲੱਗੀ, ਅੱਗੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ:—

“ਮੁੜ ਇਹ ਵਕਤ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਆਉਣਾ, ਜਾਣ ਲੈ ਮਦਨ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਨ ਹੈ।.....”

ਵਿਸ਼ਯਾ ਫੇਰ ਆਪਣੀ ਛਾਯਾ ਮੂਰਤ ਨਾਲ ਗਲਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗੀ ਤੇ ਹੱਸ ਪਈ, ਉਸ ਨੇ ਮੁੜ ਓਹੋ ਤੀਲਾ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਤਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਦੁੱਧੀ ਅੱਖ ਵਿਚ ਫੇਰਿਆ ਤੇ ‘ਮਦਨ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਨ’ ਵਿਚੋਂ ‘ਏ’ ਉਤੇ ਕਾਟਵੀਂ ਲਕੀਰ ਫੇਰ ਦਿਤੀ। ‘ਮਦਨ-ਦੁਸ਼ਮਨ’ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਕਾਮਦੇਵ ਦਾ ਸ਼ੱਤ। ਉਹ ਸੀ ਸ਼ਿਵਜੀ। ਸੋ ਸਾਰੀ ਚਿੱਠੀ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਚਿੱਠੀ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲਾ ਬੜਾ ਮੰਗਲਕਾਰੀ ਮਹਾਨ ਦੇਉਤਾ ਹੈ ! ਸ਼ਿਵਜੀ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਹੈ।

(੧੨੨)

ਵਿਸ਼ਯਾ ਦਾ ਵਿਆਹ ਏਸ ਨਾਲ ਇਕਦਮ ਕਰ ਦਿਓ, ਇਹ ਵੇਲਾ
ਹਥੋਂ ਖੁੰਝਿਆ ਫੇਰ ਨਹੀਂ ਲੱਭਣ ਲਗਾ ।

(੩)

ਦੱਖਣ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਕਿਰਲ ਨਾਮ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ
ਸੀ । ਰਾਜੇ ਦਾ ਨਾਮ ਮੇਧਾਵੀ ਸੀ । ਇਕ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਰਾਜਾ
ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ! ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨੇ ਰਿਆਸਤ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ
ਲਿਆ । ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਦੀ ਉਮਰ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਬਰਸ ਦੀ ਸੀ,
ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ ਚੰਦ੍ਰਹਾਂਸ ਸੀ । ਰਾਜ ਮਹਲ ਦੀ ਇਕ ਦਾਈ
ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਨੂੰ ਬਚਾਕੇ ਰਿਆਸਤੋਂ ਬਾਹਰ ਲੈ ਗਈ । ਕਿਰਲ
ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕੁੰਤਲ ਪੁਰ ਦੀ ਰਿਆਸਤ ਲਗਦੀ ਸੀ । ਇਸ
ਦੀ ਇਕ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਵਿਚ ਦਾਈ ਨੇ ਪਨਾਹ ਲਈ ।
ਦਾਈ ਰੋਟੀ ਮੰਗੀ ਪਿੰਨੀ ਖਾਕੇ, ਚੰਦ੍ਰਹਾਂਸ ਨੂੰ ਪਾਲਦੀ ਕੁਛ ਚਿਰ
ਪਿਛੋਂ ਮਰ ਗਈ । ਕੁਛ ਸਾਧੂਆਂ ਨੇ ਚੰਦ੍ਰਹਾਂਸ ਨੂੰ ਇਕ ਗ਼ਰੀਬਣੀ
ਦਾ ਅਨਾਥ ਬੱਚਾ ਸਮਝਕੇ ਇਸ ਉਪਰ ਤਰਸ ਕੀਤਾ । ਸਾਧੂਆਂ ਦੀ
ਪਾਲਣਾ ਪੋਸਣਾ ਨਾਲ ਇਹ ਕੁਛ ਵੱਡਾ ਹੋ ਗਿਆ । ਅਕਲ ਤੇਜ਼
ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਤੇ ਕਿਸਮ ਕਿਸਮ ਦੇ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਸਾਧੂ ਸੰਤਾਂ ਨਾਲ
ਮਿਲਾਪ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸੁਸਿੱਖਤ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ ।

ਜੋਤਸ਼ ਵਿਦਯਾ ਪੜ੍ਹੇ ਇਕ ਸਾਧੂ ਨੇ ਇਕ ਵੇਰ ਇਸ ਦੇ
ਮੱਥੇ ਦੀਆਂ ਤੇਜ਼ਮਯ ਰੇਖਾਂ ਦੇਖਕੇ ਹਿਸਾਬ ਸੋਧਕੇ ਲਾਇਆ ਤੇ
ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਹ ਮੰਗਤਾ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ
ਲਿਲਾਟ ਤਾਂ ਰਾਜ ਰਾਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੈ । ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ
ਦੂਸਰੇ ਜੋਤਸ਼ੀ ਨਾਲ ਗਲ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਸ ਕਿਹਾ ਕਿ ਹੋਣਾ ਤਾਂ
ਐਸਾ ਹੀ ਢਾਹੀਏ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਢਾਧ
ਘਾਟ ਦਾ ਫਰਕ ਹੋਣਾ ਹੈ । ਚੰਦ੍ਰਹਾਂਸ ਦੇ ਇਕ ਪੈਰ ਦੀਆਂ ਠੇ
ਉਂਗਲਾਂ ਸਨ ।

ਵਛੀਰ ਧਿਸ਼ਟ ਬੁਧਿ ਬਹੁਤ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਬੰਦਾ ਸੀ। ਕੁੰਤਲ ਪੁਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਏਸੇ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨਾਲ ਚਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਰਾਜਾ ਬਹੁਤ ਨੇਕ ਦਿਲ ਤੇ ਹਟ ਕਿਸੇ ਦੀ ਭਲਾਈ ਦਾ ਇਛਾਵਾਨ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਉਮਰ ਹੁਣ ਵਡੇਰੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਉਹ ਸੰਨਿਆਸ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਐਸਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਉਹ ਰਾਜ-ਕੁਮਾਰੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਾਰਜ ਕਰਕੇ ਸੁਰਖਰੂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਰਾਜ ਕੁਮਾਰੀ 'ਚੰਪਾ' ਸਰਬ ਗੁਣ ਸੰਪੰਨ ਸੁਸ਼ੀਲ ਸੁੰਦਰ ਕੰਨਿਆ ਸੀ, ਜੋ ਪਿਤਾ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਨੇਹ ਕਰਦੀ ਸੀ।

ਵਛੀਰ ਦਾ ਇਹ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਚੰਪਾ ਦਾ ਵਿਆਹ ਜੇ ਕਿਸੇ ਮਾਮੂਲੀ ਬੰਦੇ ਨਾਲ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਰਿਆਸਤ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਉਪਰ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਤੇ ਫੇਰ ਪਿਛੋਂ ਪੁਤ੍ਰ ਮਦਨ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਬਣਿਆ ਰਹੇਗਾ।

ਵਛੀਰ ਨੇ ਇਕ ਦਿਨ ਬ੍ਰਹਮ ਭੋਜ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਸਾਧੂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਵਜ ਦਿਸ਼ਟ ਬੁੱਢੇ ਸਾਧੂ ਦੀ ਸ਼ਾਮੁਣੀ ਪੰਗਤ ਵਿਚ ਚੰਦ੍ਰਹਾਂਸ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਦਿਵਜ ਦਿਸ਼ਟ ਚੰਦ੍ਰਹਾਂਸ ਨੂੰ ਦੇਖਕੇ ਹੱਸਿਆ ਪਰ ਵਛੀਰ ਨੂੰ ਨੇੜੇ ਆਉਂਦਿਆਂ ਦੇਖਕੇ ਮੂੰਹ ਵੱਟਕੇ ਚੁਪ ਹੋ ਗਿਆ। ਵਛੀਰ ਦੇ ਬਾਰ ਬਾਰ ਪੁੱਛਣ ਉਪਰ ਦਿਵਜ ਦਿਸ਼ਟ ਨੇ ਕਿਹਾ: ਮਹਾਰਾਜ, ਇਹ ਜੋ ਸਾਹਮਣੇ ਬਾਲਕ ਬੈਠਾ ਹੈ ਇਹ ਸਾਧੂ ਬਾਣੇ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਕੁੰਤਲ ਪੁਰ ਦਾ ਰਾਜਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਐਸਾ ਇਸ ਦੀਆਂ ਮਸਤਕ ਦੀਆਂ ਉਭਰੀਆਂ ਚਮਕਦੀਆਂ ਰੇਖਾਂ ਤੋਂ ਦੇਖਦਾ ਹਾਂ; ਇਸ ਕਰਕੇ ਹਾਸਾ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ। ਹੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸਾਧਾਂ ਦੇ ਮੇਲੇ ਭਗਵੇਂ ਵੇਸ ਹੇਠ ਕੀ ਕੀ ਗੁਲਾ-ਨਾਫੀ ਕਿਸਮਤ ਦੀਆਂ ਸ਼ੋਖ ਕਲੀਆਂ ਲੁਕੀਆਂ ਫਿਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਪਛੀਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸਵਾਦ ਮਾਰਿਆ ਫਿਰਿਆ। ਉਹ ਚੰਦ੍ਰਹਾਂਸ

ਦੇ ਮਾਰ ਦੇਣ ਦੇ ਉਪਾ ਵਿਚ ਗਲਤਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ।

ਇਕ ਦਿਨ ਚੰਦ੍ਰਹਾਂਸ ਇਕੱਲੇ ਜਾਂਦੇ ਨੂੰ ਇਕ ਜਲਾਦ ਨੇ ਪਕੜ ਲਿਆ । ਨਿਰਜਨ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਲਿਜਾਕੇ ਜਦ ਮਾਰਨ ਲਗਾ ਤਾਂ ਚੰਦ੍ਰਹਾਂਸ ਆਖਰੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਨ ਲੱਗਾ । ਇਹ ਬੜੀ ਵੈਰਾਗ ਮਈ ਅਰਦਾਸ ਸੀ । ਆਖਰ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ: ਹੇ ਪ੍ਰਭੋ, ਹੇ ਜਾਗਦੀ ਜੋਤ, ਇਹ ਚੰਦ੍ਰਹਾਂਸ ਤੇਰੀ ਹੀ ਜੋਤ ਦੀ ਇਕ ਕਿਰਨ ਹੈ । ਹੇ ਜੋਤੀ ਸਰੂਪ, ਤੇਰੇ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਇਕ ਖਮਦਾਰ ਕਿਰਨ ਤਲਵਾਰ ਰੂਪ ਹੋਕੇ ਜਲਾਦ ਦੇ ਹੱਥ ਹੈ । ਤੇਰੀਆਂ ਹੀ ਦੋ ਕਿਰਨਾਂ ਕ੍ਰੁਣ ਮਿਲਣ ਲਗੀਆਂ ਹਨ, ਤਾਕਿ ਤੇਰੀ ਕੀਰਤੀ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੂਣੀ ਹੋ ਜਾਏ । ਆ ਦੇਖ ਏਸ ਵਚਿਤ੍ਰ ਕਿਰਣ ਮਿਲਾਪ ਨੂੰ ।

ਜਲਾਦ ਉਪਰ ਕੁਛ ਅਸਰ ਹੋ ਗਿਆ । ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਾ: ਮੇਰੇ ਹਥ ਵਿਚ ਤਲਵਾਰ ਨਹੀਂ ਇਕ ਕਿਰਨ ਪਕੜੀ ਹੈ । ਉਹ ਕਿਰਨ ਹਿਲ ਰਹੀ ਹੈ ! ਉਹ ਕਿਰਨ ਕੱਟਣਹਾਰੀ ਹੈ, ਉਹ ਕਿਰਨ ਉਲਟਕੇ ਉਸੇ ਦੀ ਗਿੱਚੀ ਵਲ ਖਮ ਖਾ ਰਹੀ ਹੈ । ਜਲਾਦ ਨੇ ਤਲਵਾਰ ਹਥੋਂ ਸੁਟ ਦਿਤੀ । 'ਬਖਸ਼ੋ, ਬਖਸ਼ੋ, ਹੇ ਪ੍ਰਭੋ, ਬਖਸ਼ੋ' ਇਹ ਕਹਿੰਦਾ ਭੁੱਬਾਂ ਮਾਰਦਾ ਚੰਦ੍ਰਹਾਂਸ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਉਪਰ ਢਹਿ ਪਿਆ । ਚੰਦ੍ਰਹਾਂਸ ਚੁੱਪ ਸੀ । ਜਲਾਦ ਉਠ ਬੈਠਾ, ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਚੰਦ੍ਰਹਾਂਸ ਦਾ ਸੱਜਾ ਪੈਰ ਆਪਣੇ ਖਹੁਰੇ ਖੱਬੇ ਹਥ ਨਾਲ ਪਕੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਫੇਰ ਹੱਥ ਪਿਆ ! ਕਹਿਣ ਲਗਾ: ਠੀਕ ਹੈ । ਜਲਾਦ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੋਂ ਐਉਂ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਦਾ ਕੋਈ ਹੱਲ ਲੱਭ ਪਿਆ ਹੈ । ਉਸ ਨੇ ਸੱਜੇ ਹਥ ਨਾਲ ਜੇਬ ਵਿਚੋਂ ਚਾਕੂ ਕੱਢਿਆ ਤੇ ਬੜੀ ਫੁਰਤੀ ਨਾਲ ਚੰਦ੍ਰਹਾਂਸ ਦੀ ਛੇਵੀਂ ਉਂਗਲ ਕਟਕੇ ਪਿਛਾਂਹ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ । ਉਸ ਕੋਲ ਹੁਣ ਇਹ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਸੀ ਕਿ ਚੰਦ੍ਰਹਾਂਸ ਨੂੰ ਮਾਰ ਆਇਆ ਹੈ !

(੫)

ਚੰਦਨਪੁਰ ਦਾ ਕੁਲਿੰਦਕ ਰਾਜਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ

ਕਿਸੇ ਦੇ ਰੋਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ । ਏਸ ਨਿਰਜਨ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਕਿਥੋਂ ? ਤਲਾਸ਼ ਕਰਨ ਉਪਰ ਇਕ ਬਾਲਕ ਲੱਭਾ ਜੋ ਪੈਰ ਉਪਰ ਪੱਤ੍ਰ ਰਖਕੇ ਹਥ ਨਾਲ ਘੁਟਕੇ ਪਕੜਕੇ ਬੈਠਾ ਦਰਦ ਨਾਲ ਬੋਹਾਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ।

ਚੰਦ੍ਰਹਾਂਸ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਈ । ਕੁਲਿੰਦਕ ਦਾ ਰਾਜਾ ਬੇਔਲਾਦ ਸੀ । ਕੁਦਰਤ ਨੇ ਪਲਿਆ ਪੋਸਿਆ ਸੁੰਦਰ ਪੁੱਤ੍ਰ ਦੇ ਦਿਤਾ । ਕੁਲਿੰਦਕ ਰਾਜੇ ਨੇ ਚੰਦ੍ਰਹਾਂਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗੋਦ ਲੈ ਲਿਆ । ਚੰਦ੍ਰਹਾਂਸ ਜਨਮ ਕਰਕੇ ਕਿਰਲ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦਾ ਪੁੱਤ੍ਰ ਐਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੰਦਨਪੁਰ ਦੇ ਕੁਲਿੰਦਕ ਰਾਜੇ ਦਾ ਮੁਤਬੰਨਾ ਬਣ ਗਿਆ ।

ਥੋੜੇ ਚਿਰ ਵਿਚ ਚੰਦਨਪੁਰ ਦੀ ਕਾਂਇਆਂ ਬਦਲ ਗਈ ਸੀ । ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਬੜਾ ਅੱਛਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਸੀ । ਪਰਜਾ ਬਹੁਤ ਸੁਖੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ । ਚੋਰੀ ਚਕਾਰੀ ਦਾ ਖਤਰਾ ਹਟ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਵਪਾਰ ਤੇ ਦਸਤਕਾਰੀ ਵਧ ਗਈ ਸੀ, ਪਰ ਰਿਆਸਤ ਦੀ ਆਮਦਨ ਵਧਣ ਨਾਲ ਇਕ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋਰ ਵਧ ਗਈ ਸੀ । ਚੰਦਨਪੁਰ ਦੀ ਰਿਆਸਤ ਤਾਬੇ ਸੀ ਕੁੰਤਲਪੁਰ ਦੇ, ਜਿਥੋਂ ਦਾ ਵਜ਼ੀਰ ਧਿਸ਼ਟਬੁਧਿ ਸੀ । ਮਾਮਲੇ ਵੱਧ ਆਉਣ ਨਾਲ ਧਿਸ਼ਟਬੁਧਿ ਨੂੰ ਚੰਦਨਪੁਰ ਦੀ ਵਧ ਰਹੀ ਤਾਕਤ ਤੋਂ ਖਤਰਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਚੰਦਨਪੁਰ ਦਾ ਦੌਰਾ ਰਖਿਆ । ਚੰਦਨਪੁਰ ਪਹੁੰਚਕੇ ਵਜ਼ੀਰ ਨੇ ਚੰਦ੍ਰਹਾਂਸ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲਿਆ ਤੇ ਜਲਾਦ ਦੇ ਦਿਤੇ ਧੌਖੇ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਝ ਲਿਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਕ ਬਾਲਕ ਸਾਧੂ ਦੇ ਮਾਰ ਦੇਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿਤਾ ਸੀ । ਪਰ ਏਸ ਵਜ਼ੀਰ ਦੀਆਂ ਸਿਆਣਪਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਚੰਦ੍ਰਹਾਂਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕੁੰਤਲਪੁਰ ਇਕ ਚੁਰੂਰੀ ਕੰਮ ਹੈ ਜੋ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਸਿਵਾਇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ । ਐਹ ਚਿੱਠੀ ਫੌਰਨ ਮਦਨ ਨੂੰ ਦੇ ਆ । ਚਿੱਠੀ ਖੋਲ੍ਹਣੀ ਨਹੀਂ ਤੇ ਕਿਤੇ ਅਟਕਣਾ ਨਹੀਂ !

ਚੰਦ੍ਰਹਾਂਸ ਵਜ਼ੀਰ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਲੈ, ਪੱਗ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹਕੇ ਰਵਾਂ

(੧੨੬)

ਰਵੀਂ ਕੁੰਤਲਪੁਰ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ ਸੀ ।

(੬)

ਮਦਨ ਬੜਾ ਸਿਆਣਾ ਲੜਕਾ ਸੀ । ਉਸ ਵਿਚ ਸਹਿਨ ਸ਼ੀਲਤਾ ਸੀ, ਨੇਕੀ ਸੀ, ਭਲਿਆਈ ਸੀ । ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਪ੍ਰਿਸ਼ਟ ਬੁਧਿ ਵਰਗੀ ਕੋਈ ਚਲਾਕੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਪਿਤਾ ਦੀ ਫਰਮਾਂ ਬਰਦਾਰੀ ਪੂਰੀ ਸੀ । ਪਿਤਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਤੁਰਤ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਤਪਰ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ।

ਪਿਤਾ ਦੀ ਚਿਠੀ ਪੜ੍ਹਕੇ ਉਸ ਨੇ ਪੰਡਤਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਤੇ ਇਕ ਦਮ ਵਿਆਹ ਅਰੰਭ ਦਿਤਾ । ਵਿਸ਼ਯਾ ਨੂੰ ਵੀ ਹੁਕਮ ਹੋ ਗਿਆ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਣ ਲਈ । ਵਿਆਹ ਦਾ ਧੂਮ ਧੜੱਕਾ ਤੇ ਵਾਜਾ ਗਾਜਾ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ । ਕੁੰਤਲ ਪੁਰ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸ਼ੋਰ ਸੁਣਕੇ ਉਧਰ ਆ ਨਿਕਲਿਆ । ਉਹ ਚੰਦ੍ਰਹਾਂਸ ਨੂੰ ਦੇਖਦਿਆਂ ਹੀ ਮੋਹਿਆ ਗਿਆ । ਉਸ ਇਹ ਖਿਆਲ ਕੀਤਾ ਕਿ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰੀ ਚੰਪਾ ਲਈ ਇਸ ਤੋਂ ਅਛਾ ਹੋਰ ਯੋਗ ਵਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ । ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਆਇਆਂ ਦੇਖਕੇ ਵਿਸ਼ਯਾ ਦਾ ਦਿਲ ਫੇਰ ਹਥੌੜੇ ਵਾਕਨ ਧੜ ਧੜ ਵੱਜਣ ਲਗਾ । ਰਾਜਾ ਇਸ ਗਲ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਅਜੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਨਾਲ ਕਰ ਹੀ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਪੰਡਤ ਨੇ ਝਟ ਪਟ ਚੰਦ੍ਰਹਾਂਸ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ਯਾ ਨਾਲ ਲਾਵਾਂ ਪੜ੍ਹ ਦਿਤੀਆਂ ।

(੭)

ਮੰਤੀ ਪ੍ਰਿਸ਼ਟ ਬੁਧਿ ਚੰਦਨ ਪੁਰ ਦਾ ਦੋਰਾ ਮੁਕਾ ਕੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚਾ । ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਉਹ ਬੜਾ ਖੁਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਚੰਦ੍ਰਹਾਂਸ ਦੀ ਅਲਖ ਮਦਨ ਨੇ ਮੁਕਾ ਛੱਡੀ ਹੋਣੀ ਹੈ । ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਚੰਪਾ ਲਈ ਇਕ ਵਰ ਦੇਖ ਆਇਆ ਸੀ ਜਿਸ ਬਾਬਤ ਉਸ ਦਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜਾ ਮੰਨ ਜਾਏਗਾ ! ਪਰ ਐਸੇ ਆਦਮੀ ਦਾ ਰਾਜ ਗੱਦੀ ਉਪਰ ਬੈਠਣਾ ਸਿਰੇ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹੇਗਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦਾ

ਇਕ ਅੰਗ ਭੰਗ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਪਤਾ ਕੇਵਲ ਮੰਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਸੀ ਤੇ ਜੋ ਵਕਤ ਸਿਰ ਇਸ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਵਜ਼ੀਰ ਜਦ ਘਰ ਪਹੁੰਚਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਚੰਦ੍ਰ-ਹਾਂਸ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਜਵਾਈ ਬਣ ਚੁਕਾ ਹੈ। ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਵਿਚ ਇਸ ਗਲ ਉਪਰ ਬਹੁਤ ਖਿਝਿਆ। ਪਰ ਉਹ ਆਪਣਾ ਦੁਖ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦੱਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦਾ। ਉਸ ਦੀ ਅਕਲ ਨੇ ਛੇਕੜ ਏਹੋ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜਵਾਈ ਭਾਵੇਂ ਨਾਂ ਜਵਾਈ ਨੀਤੀ ਅਨਕੂਲ ਏਹੋ ਗਲ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਅਲਖ ਮੁਕਾਈ ਜਾਵੇ, ਧੀ ਭਾਵੇਂ ਵਿਪਵਾ ਰਹਿ ਜਾਏ।

ਚੰਦ੍ਰਹਾਂਸ ਨੂੰ ਸੱਦਕੇ ਮੰਤ੍ਰੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਜਦ ਪੂਰਾ ਆਦਰ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰ ਚੁਕੇ ਤਾਂ ਕਹਿਣ ਲਗਾ: ਪਈ ਸ਼ਹਿਰੇ ਬਾਹਰ ਦੇਵੀ ਦਾ ਮੰਦਰ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਕੁਲ ਗੀਤ ਮੁਤਾਬਿਕ ਤੈਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਉਥੇ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਤੇ ਆਪਣੀ ਭੇਟ ਚੜ੍ਹਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਉਹੋ ਹੀ ਦੇਵੀ ਦਾ ਮੰਦਰ ਸੀ ਜਿਥੇ ਵਿਸ਼ਯਾ ਸੁਪਨਿਆਂ ਤੋਂ ਤੰਫ਼ ਆਈ ਹੋਈ ਚੜ੍ਹਤ ਲੈਕੇ ਗਈ ਸੀ। ਚੰਦ੍ਰਹਾਂਸ ਸਹੁਰੇ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮੰਨਕੇ ਕੁਛ ਨਜ਼ਰ ਭੇਟ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈਕੇ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਉਪਰ ਮੰਤ੍ਰੀ ਨੇ ਇਕ ਜਲਾਦ ਮੰਦਰ ਵਲ ਦੁੜਾ ਦਿਤਾ ਕਿ ਉਹ ਤਲਵਾਰ ਲੈਕੇ ਖੜਾ ਰਹੇ ਤੇ ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਮੰਦਰ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹੇ ਇਕ ਦਮ ਕਤਲ ਕਰ ਦੇਵੇ।

ਕੁੰਤਲ ਪੂਰ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਅਜੇ ਆਪਣੇ ਮੰਤ੍ਰੀ ਦੇ ਚੰਦਨ ਪੂਰ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਦੀ ਖਬਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਹੁੰਚੀ। ਉਹ ਅਜੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੋਹਤਾਂ ਨਾਲ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰੀ ਚੰਪਾ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਬਾਬਤ ਸਲਾਹ ਮਸ਼ਵਰਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗਲ ਹੈ, ਸਭ ਨੇ ਏਹੋ ਰਾਇ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਚਾਹੇ ਵਿਸ਼ਯਾ ਨਾਲ ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਹੋ ਹੀ ਚੁਕੀ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਚੰਪਾ ਲਈ ਚੰਦ੍ਰਹਾਂਸ ਤੋਂ ਅੱਛਾ ਵਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਰਾਜੇ ਨੇ ਇਹੋ ਗਲ ਮਦਨ ਨਾਲ ਕੀਤੀ। ਮਦਨ ਬੜਾ ਭੋਲਾ ਤੇ ਨਿਰਛਲ

ਬੰਦਾ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਭਣਵੱਯੇ ਦੀ ਇਤਨੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਸੁਣਕੇ ਅਤਿ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਇਆ ਤੇ ਫੇਰ ਰਾਜੇ ਦੀ ਆਗਿਆ ਪਾਕੇ ਚੰਦ੍ਰਹਾਂਸ ਨੂੰ ਫਾਜ਼ ਮਹਲ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਹਿਤ ਬੁਲਾਉਣ ਲਈ ਟੁਰ ਪਿਆ।

ਮਦਨ ਤੇ ਚੰਦ੍ਰਹਾਂਸ ਦੋਨੋ ਸੜਕ ਉਪਰ ਮਿਲ ਪਏ। ਇਕ ਤਾਂ ਜਲਾਦ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਪੈਣ ਲਈ ਘਰੋਂ ਟੁਰਿਆ ਸੀ; ਦੂਜਾ ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਸੱਦਣ ਹਿਤ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਦੋਨਾਂ ਦਾ ਮਿਲ ਜਾਣਾ ਕਿਸਮਤ ਦੀ ਅਜੀਬ ਟੱਕਰ ਸੀ! ਰਾਜੇ ਦੇ ਸੱਦੇ ਨੂੰ ਕੌਣ ਮੋੜੇ? ਇਹ ਸ਼ਾਹੀ ਫੁਰਮਾਨ ਅਟੱਲ ਹੁਕਮ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਉਲੰਘਣ ਦੀ ਤਾਕਤ ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਪਰ ਦੇਵੀ ਦੇ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਜੋ ਚੜ੍ਹਤ ਪਹੁੰਚਾਉਣੀ ਸੀ ਉਸ ਦਾ ਕੀ ਇਲਾਜ ਹੋਵੇ? ਇਹ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਕੀ ਚੰਦ੍ਰਹਾਂਸ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰੇ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਉਹ ਮੰਦਰ ਚਲਾ ਜਾਵੇ ਤੇ ਉਥੋਂ ਫੇਰ ਸਿੱਧਾ ਰਾਜ ਮਹਲ ਚਲਾ ਜਾਵੇ? ਨਹੀਂ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਹ ਹੋ ਜਾਏਗੀ। ਰਾਜਾ ਕਿਤਨਾ ਕੁ ਚਿਰ ਬਗੈਰ ਕਾਹਲਾ ਪਏ ਦੇ ਉਡੀਕੇਗਾ। ਆਖ਼ਰ ਇਹ ਠਹਿਰੀ ਕਿ ਚੜ੍ਹਤ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਲੇਕੇ ਤਾਂ ਮਦਨ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਚਲਾ ਜਾਵੇ ਤੇ ਚੰਦ੍ਰਹਾਂਸ ਜਲਦੀ ਰਾਜ ਮਹਲ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚੇ ਜਿਥੇ ਰਾਜਾ ਖੜਾ ਉਡੀਕ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਪਸ ਵਿਚ ਵਿਛੜਨ ਲਗਿਆਂ ਦੋਨਾਂ ਨੇ ਘੁਟਕੇ ਜੱਫੀ ਪਾ ਲਈ। ਮਦਨ ਪਿਆਰ ਦੇ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਘੁੱਟੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਨਾਲ ਕਹੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ—ਭਾਈਆ ਜੀ, ਤੁਸੀਂ ਕਿਤਨੇ ਚੰਗੇ ਹੋ, ਕਿਤਨੇ ਪਿਆਰੇ ਹੋ, ਜੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੁਹਾਨੂੰ ਛਡਾਂ ਨਾ, ਵਿਸ਼ਯਾ ਦੇ ਵਿਆਹ ਵੇਲੇ ਤੁਹਾਡੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਵਾਰਕੇ ਕੀ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਲੁਟਾਇਆ, ਪਰ ਦਿਲ ਰੱਜਿਆ ਨਹੀਂ, ਜੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਹੋਰ ਕੁਛ ਨਾ ਕਰਾਂ, ਸਾਰਾ ਇਨ ਤੁਹਾਡਾ ਸਿਰਵਾਰਨਾ ਕਰਦਾ ਰਹਾਂ, ਤੁਹਾਡੀ ਸ਼ੈਰ ਮੰਗਦਾ ਰਹਾਂ। ਇਹੋ ਜੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣਾ ਆਪ ਤੁਹਾਡੇ ਉੱਤੇ ਵਾਰ ਸੁਟਾਂ, ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਸੁਟਾਂ। ਸਚੀ ਮੁਚੀ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਸੁਟਾਂ।

(੧੨੯)

ਵਜ਼ੀਰ ਨੇ ਜੋ ਜਲਾਦ ਦੇਵੀ ਦੇ ਮੰਦਰ ਅਗੇ ਖੜਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਉਹ ਹੋਰ ਸੀ। ਉਹ, ਉਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਇਕ ਵੇਰ ਸਿਰਫ ਕਟੀ ਉਂਗਲ ਦਿਖਾਕੇ ਧੋਖਾ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਐਤਕੀ ਜਲਾਦ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਪਕਿਆਈ ਸੀ, ਤੋਹਫੇ ਤੇ ਇਨਾਮਾਂ ਦਾ ਵੀ ਬੜਾ ਲਾਲਚ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜਲਾਦ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਹੁਕਮ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ, ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਸੁਣਨੀ ਹੈ, ਦੇਖਦਿਆਂ ਹੀ ਪਹੁੰਚਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਗਰਦਨ ਧੜ ਤੋਂ ਵਖ ਕਰ ਦੇਣੀ ਹੈ।

ਉਧਰ ਚੰਦ੍ਰਹਾਂਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਚੰਪਾ ਨਾਲ ਰਾਜ ਮਹਲ ਵਿਚ ਹੋ ਗਿਆ। ਵਿਆਹ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਚੰਦ੍ਰਹਾਂਸ ਨੂੰ ਤਿਲਕ ਦੇਣ ਤੇ ਆਪ ਸੰਨਯਾਸ ਪਾਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਰਾਜਾ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ।

ਜਲਾਦ ਨੇ ਕਿਤੇ ਫੇਰ ਕੋਈ ਬੇਈਮਾਨੀ ਨਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੋਵੇ, ਏਸ ਖੂਤਖੂਤੀ ਨੂੰ ਹਟਾਉਣ ਲਈ ਵਜ਼ੀਰ ਆਪ ਇਕ ਤੇਜ਼ ਘੋੜੇ ਤੇ ਚੜ੍ਹਕੇ ਸਰਪਟ ਗਿਆ। ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਆਪਣੇ ਪੁਤ੍ਰ ਦਾ ਸਿਰ ਕਟਿਆ ਪਿਆ ਹੈ। ਵਜ਼ੀਰ ਨੇ ਇਕ ਹਾਅ ਦਾ ਨਾਹਰਾ ਮਾਰਿਆ, ਆਪਣੀ ਕਟਾਰ ਕਢੀ, ਸਾਰੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਪੇਟ ਵਿਚ ਖੋਭਕੇ ਪੁਤ੍ਰ ਦੇ ਧੜ ਉੱਤੇ ਲੋਟ ਗਿਆ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:—

ਜਿਉ ਜਨ ਚੰਦ੍ਰਹਾਂਸੁ ਦੁਖਿਆ ਪ੍ਰਿਸਟਬੁਧੀ
ਅਪੁਨਾ ਘਰੁ ਲੂਕੀ ਜਾਰੇ ॥

[ਨਟ ਮਹਲਾ ੪ ਅਸਟ:-੪

੭. ਆਬਦਾਰ ਮੌਤੀ

੧.

ਸਮਾਂ ੧੭੬੧ ਬਿਕਰਮੀ (੧੭੦੪ ਈਸਵੀ) ਦਾ ਹੈ। ਮਾਛੀ ਵਾੜੇ ਦਾ ਪਿੰਡ ਹੈ, ਜੋ ਅਜ ਕਲ ਦੀ ਬਿਲਾ ਬੰਦੀ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਲੁਧਿਆਣੇ ਵਿਚ ਹੈ। ਏਥੇ ਗੁਲਾਬਾ ਮਸੰਦ ਤੇ ਪੰਜਾਬਾ ਦੋ ਭਰਾ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਜ ਕੁਛ ਹਮਸੋਸ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਹਨ ਤੇ ਨੜੋਏ ਤੋਂ ਹੋ ਕੇ ਆਏ ਹਨ। ਨਿਹਾਲੇ ਖੱਤਰੀ ਦੀ ਮਾਈ ਗੁਰਦੇਈ ਮਰ ਗਈ ਸੀ। ਪੰਜਾਬਾ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ: 'ਇਹ ਬੜੇ ਭਾਗਾਂ ਵਾਲੀ ਸੀ'। ਫੇਰ ਆਖ ਰਿਹਾ ਸੀ: 'ਏਸੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਘਰ ਆਕੇ ਇਕ ਦਿਨ ਬੈਠੀ ਸੀ, ਲਗਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਛੇਤੀ ਚਲੀ ਜਾਏਗੀ। ਭਾਵੇਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸੀ ਤੇ ਕੋਠੇ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹ ਸਕਦੀ ਸੀ.....'। ਗੁਲਾਬੇ ਨੇ ਗੱਲ ਟੁਕ ਦਿਤੀ ਤੇ ਆਖਿਆ: 'ਨਹੀਂ, ਉਸ ਨੇ ਤਾਂ ਕੋਠੇ ਜ਼ਰੂਰ ਚੜ੍ਹ ਜਾਣਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਜੋ ਆਪ ਹੋਨਾਂ ਆ ਗਏ, ਇਕ ਦਮ ਪੋੜੀਆਂ ਉਤਰੇ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕੋ ਛਲਾਂਗ ਮਾਰੀ ਨੇ। ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਮਾਈ ਦਾ ਸਿਰ, ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਉੱਪਰ, ਤੇ ਉਹ ਸੁਪਨੇ ਭਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂਖੋਲ੍ਹਕੇ ਬੋਲੇ: "ਮਾਈ! ਲਿਆ ਸਾਡੀ ਵਸਤੂ, ਲਿਆ ਉਹਬਸਤਰ, ਉਹੋ ਸਾਨੂੰ ਏਥੇ ਖਿੱਚ ਲਿਆਇਆ ਹੈ"। ਮਾਈ ਦਾ ਦਿਲ ਚਰਨਾਂ ਤੋਂ ਸਿਰ ਚੁੱਕਣ ਉਪਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਚਰਨ ਸਪਰਸ਼ ਨਾਲ ਰੱਜੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਹ ਤਿਹਾਈ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਐਉਂ ਲਗਾ ਕਿ ਸ਼ਰਬਤ ਸੁੱਕੇ ਬੁਲ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਲਗਾ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੇ, ਜੀਭ ਗਿੱਲੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਗਲਾਸ ਖਿਚ ਲਿਆ। ਫੇਰ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ: "ਮਾਈ, ਉਠ, ਲਿਆ ਬਸਤਰ।" ਏਸ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਕੋਣ ਰੋਕ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਜਣੇ ਖਣੇ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਗੁਰੂ

ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸੱਦ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਗਰਜ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸੀ। ਮਾਈ ਨੇ ਸਿਰ ਚੁੱਕਿਆ, ਅੱਖਾਂ ਉੱਚੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ, ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਨੈਣ ਡਲੁ ਡਲੁ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਅਪਣੇ ਵਗਦੇ ਨੇਤ੍ਰ ਮੁੰਦ ਲਏ, ਇਕ ਲੰਮਾ ਸਾਹ ਅੰਦਰ ਨੂੰ ਖਿੱਚਿਆ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੁੱਟ ਭਰ ਕੇ ਪੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਫੇਰ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਟਟੋਲ ਕੇ ਕੋਲ ਬੈਠੇ ਪੁੱਤ੍ਰ ਨਿਹਾਲੇ ਕੋਲੋਂ ਬਸਤ ਚੁਕ ਕੇ ਕਲਗੀਆਂ ਵਾਲੇ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਧਰ ਦਿਤਾ ਤੇ ਧਰਦਿਆਂ ਹੀ ਉਸੇ ਬਸਤਰ ਉਪਰ ਸਿਰ ਨਿਵਾਕੇ ਟਿਕਾ ਦਿਤਾ।

ਪੰਜਾਬਾ—ਮੈਨੂੰ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮਾਈ ਸੌਂ ਗਈ ਹੈ।

ਗੁਲਾਬਾ—ਮੈਂ ਕਾਹਲਾ ਸਾਂ, ਖਬਰ ਉਡ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦਿਆਂ ਤੁਰਕੀ ਫੌਜਾਂ ਏਧਰ ਆ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਘਟੇ ਘਟ ਪੰਜ ਹਥਾਰ ਦਾ ਤੁੰਮਲ ਵਹੀਰੀ ਪੈ ਚੁਕੇ ਦੀ ਕਨਸੋ ਸੀ।

ਪੰਜਾਬਾ—ਪਰ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਕੇਡਾ ਬੇਪ੍ਰਵਾਹ ਸੀ।

ਗੁਲਾਬਾ—ਬੇਸ਼ਕ ਅਪਣੇ ਲਈ ਉਹ ਬੇਪ੍ਰਵਾਹ ਸੀ। ਪਰ ਸ਼ਾਨੂੰ ਤੇ ਆਪਣੀ ਪਈ ਹੋਈ ਸੀ, ਕਿ ਕਿਸੇ ਸੁੰਹੀਏ ਨੇ ਬਿੜਕ ਦਿਤੀ, ਤੇ ਸਾਡਾ ਘਾਣ ਬੱਚਾ ਪੀੜਿਆ ਗਿਆ।

ਪੰਜਾਬਾ—ਪਰ ਸੁਕਰ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਨੇ ਤੁਹਾਡੀ ਗੱਲ ਮੰਨ ਲਈ। ਤੁਸਾਂ ਵੀ ਗੱਲ ਬੜੀ ਅਕਲ ਨਾਲ ਸਮਝਾਈ ਹੋਈ ਹੈ, ਮੈਂ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਸਾਂ, ਮੇਰੇ ਮੂੰਹੋਂ ਤਾਂ ਇਕ ਹਰਫ ਨਹੀਂ ਸੀ ਟੁੱਕਿਆ ਜਾਣਾ।

ਗੁਲਾਬਾ—ਹਾਂ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਸੀ—“ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ, ਹੁਣ ਆਪ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰੋ, ਬਾਹਰ ਵੈਰੀਆਂ ਦੀ ਫੌਜ ਤੁਹਾਡੀ ਢੂੰਡ ਵਿਚ ਆ ਉਤਰੀ ਹੈ, ਮਤ ਕੋਈ ਚੁਗਲ ਏਥੇ ਲੈ ਆਵੇ, ਤੁਸੀਂ ਫੜੇ ਜਾਵੇ, ਨਾਲੇ ਮੈਂ ਮਾਰਿਆ ਜਾਵਾਂ, ਤਾਂ ਤੇ ਸ਼ੀਘਰ ਮਾਲਵੇ ਨੂੰ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਅੱਛਾ ਹੈ”। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲਸਕਰ ਆਇਆ ਸੁਣਕੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਵਾਹ

^੧ ਭਾਰੀਖ ਖਾਲਸਾ।

(੧੩੨)

ਨਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲਗੇ: “ਤੂੰ ਡਰ ਨਾ, ਸਾਨੂੰ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਲਾਉਂਦਾ ਹੈ ਚਲਦੇ ਹਾਂ, ਉਸ ਦਾ ਭਾਣਾ ਭਾਵੇਂ ਮੰਨਣਾ ਤਾਂ ਸਭ ਨੂੰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਮਿੱਠਾ ਕਰਕੇ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਮੰਨਣਾ ਔਖਾ ਹੈ, ਸੋ ਅਸੀਂ ਮੰਨ ਰਹੇ ਹਾਂ । ਜਦ ਉਹ ਸਾਡਾ ਰੱਖਯਕ ਹੈ ਤਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਸਾਨੂੰ ਨਹੀਂ ਫੜ ਸਕਦਾ, ਤੂੰ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਉਂਤੇ ਭਰੋਸਾ ਰੱਖ” । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਹ ਬਚਨ ਸੁਣਕੇ ਮੇਰੀ ਖਾਨਿਓਂ ਗਈ, ਮੇਰੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਕੰਬਣ ਲਗ ਪਈਆਂ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕੋਈ ਕਹਵੇ ਤਾਂ ਕੀ ਕਹਵੇ ? ਮੈਂ ਫੇਰ ਗਲ ਵਿਚ ਪੱਲਾ ਪਾਕੇ, ਹੱਥ ਜੋੜਕੇ ਡਰਦਿਆਂ ਡਰਦਿਆਂ ਅਰਬ ਕੀਤੀ: “ਮਹਾਰਾਜ, ਤੁਸੀਂ ਸਮੁੱਝ ਹੋ, ਸਮੁੰਦ ਵਤ ਗੰਭੀਰ ਹੋ, ਅਸੀਂ ਤੁੱਛ ਬੁੱਧੀ ਜੀਵ, ਛੋਟੀ ਡਰਕੇ ਛਪੜੀ ਦੇ ਜਲ ਵਾਂਗੂ ਛਲਕ ਉੱਠਦੇ ਹਾਂ, ਧੀਰਜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ” ।

ਮੇਰੀ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੰਬਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਕੇ ਉਹ ਹੱਸ ਪਏ ਤੇ ਫੁਰਮਾਯਾ:—“ਅੱਛਾ, ਜਿੱਕੂੰ ਤੂੰ ਰਾਬੀ ਹੈਂ ਅਸੀਂ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਾਂਗੇ, ਹੁਣ ਤੂੰ ਜਾਹ, ਨਿਹਾਲੇ ਖੱਤੀ ਦੀ ਮਾਈ ਗੁਰਦੇਈ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਲਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਅਤਯੰਤ ਬਿੱਧ ਹੈ, ਰਾਤ ਦਿਨੇ ਸਾਡੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਧਿਆਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਬੁਲਾ, ਨਾਲੇ ਜਿਹੜਾ ਬਸਤ ਉਸ ਆਪ ਕੱਤ ਕੇ ਸਾਡੇ ਨਮਿੱਤ ਬਣਾ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਲੈਂਦੀ ਆਵੇਂ” ।

ਪੰਜਾਬਾ—ਪਰ ਭਰਾ ਜੀ, ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਮਾਛੀ ਵਾੜੇ ਆਏ ਤਾਂ ਗਨੀ ਖਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਲਿਜਾਕੇ ਟਿਕਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਤੁਸੀਂ ਜਿੰਦ ਕਰਕੇ ਅਪਣੇ ਚੁਬਾਰੇ ਕਿਸ ਕਰਕੇ ਲੈ ਆਏ ?

ਗੁਲਾਬਾ—ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਚਮਕੌਰ ਤੋਂ ਦੇਧਰ

---

† ਡ੍ਰਾਗੀਖ ਖਾਲਸਾ ਹਿੱਸਾ ੩, ਸਫਾ ੭੭੦-੭੭੧ ।

(੧੩੩)

ਆਏ ਸਨ। ਚਮਕੌਰ ਦੀ ਗੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਪਣੀ ਜਿਗ੍ਹਾ ਕਲਗੀ ਪੁਸ਼ਾਕ ਪਹਿਨਾ ਕੇ ਗੱਦੀ ਪੁਰ ਬੈਠਾ ਆਏ ਸਨ, ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਇਹੋ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਤੁਰਕੀ ਫੌਜ ਏਹੋ ਸਮਝੇਗੀ ਕਿ ਵੈਰੀ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ, ਤੇ ਉਹ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਜਾਣਗੇ, ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਪਿਛੇ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਆਵੇਗਾ; ਮੈਂ ਏਸ ਭੁਲੇਖੇ ਜ਼ਿਦ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਚੁਬਾਰੇ ਲਿਆ ਟਿਕਾਇਆ, ਏਸ ਵਿਚ ਜੋ ਲਾਭ ਸੀ ਸੋ ਸਾਫ ਸੀ, ਪਰ ਕੁਦਰਤ ਨੇ ਹੋਰ ਖੇਡ ਖੇਡੀ। ਸ਼ਹੀਦ ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਿਰ ਕੱਟਕੇ ਸੂਬੇ ਨੂੰ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ, ਉਹ ਪਛਾਣ ਗਿਆ, ਉਸ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿਤਾ, ਗੁਰੂ ਕਿਤੇ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਢੂੰਡ ਭਾਲ ਕਰੋ*। ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਏਡਾ ਲਸਕਰ ਸਾਡੇ ਵਲ ਅੱਖਾਂ ਟੱਡੀ ਟੁਰ ਪਏਗਾ। ਫੈਦੇ ਦੀ ਗਲ ਉਲਟੀ ਪੈ ਗਈ।

ਪੰਜਾਬਾ—ਚੱਲੋ ਮਾਈ ਨੇ ਆਖਰੀ ਝੂਟਾ ਲੈ ਲਿਆ।

ਗੁਲਾਬਾ—ਬਸਤਰ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਲੈਕੇ ਝਟ ਹੀ ਲਿਲਾਰੀ ਦੇ ਭੇਜ ਦਿਤਾ, ਉਹ ਰੰਗ ਲਈ ਕਾਹਲੇ ਸਨ। ਅਜੇ ਨੀਲ ਮੱਟ ਵਿਚ ਉਠਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਰੰਗ ਦੇਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਚਾੜ੍ਹ ਦਿਤਾ। ਫੇਰ ਮਾਈ ਕੋਲ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੇਚਿੰਤ ਹੋਕੇ ਬੈਠ ਗਏ ਜਾਣੀ ਦਾ ਲੜੇ ਲਸਕਰ ਦੀ ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਮਾਈ ਬਿਰਧ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਮੂੰਹ ਬਦਲ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਦੀਆਂ ਝੁਰੀਆਂ ਖਿੱਚੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦਾ ਸੁੱਕਾ ਚੰਮ ਤਬਲੇਹਾਰ ਕੱਸਿਆ ਗਿਆ, ਮੱਥਾ ਚਮਕਣ ਲਗ ਪਿਆ, ਅੱਖਾਂ ਮਾਂਜੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੈਂਹੇ ਦੀਆਂ ਕਟੌਰੀਆਂ ਲਿਸ਼ਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਖੁਸ਼ਕ ਹੋਣਾਂ ਉਤੇ ਅੱਲਾ ਅੱਲਾ ਰੰਗ ਕਿਥੋਂ ਡੁਲ੍ਹ ਪਿਆ ਹੈ।

* ਤਵਾਰੀਖ ਖਾਲਸਾ ।

(੧੩੪)

ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਾਵੀਆਂ ਸਾਵੀਆਂ ਨਸਾਂ ਵਾਲੇ ਹੱਥ ਐਉਂ ਹੋ ਗਏ
ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਿੰਦੀ ਰੱਤੀ ਨੱਢੀ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ।

ਪੰਜਾਬਾ—ਉਸ ਦੀ ਜਨਮ ਜਨਮ ਦੀ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਪੂਰੀ ਹੋਈ ।
ਗੁਲਾਬਾ—ਨਹੀਂ, ਉਹ ਤੇ ਐਉਂ ਸੀ ਕਿ ਸੁੱਤੀ ਸੁੱਤੀ ਜਾਗੀ
ਹੈ । ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਵੀ ਜਾਗ ਪਈ, ਜਨਮ ਜਨਮ
ਈ ਪ੍ਰਬਲ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ । ਅਸੀਂ ਤੇ ਐਵੇਂ ਹੀ ਕਬਿੱਤ ਸਵੇਯੇ ਪੜ੍ਹਦੇ
ਰਹੇ ਤੇ ਸੇਵਕਾਂ ਦੇ ਖੀਸ਼ੇ ਝਾੜਦੇ ਰਹੇ । ਸਾਡਾ ਮਸੰਦ ਪੁਲਾਂ
ਪੈਸਿਆਂ ਦੀ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਤੱਕ ਹੀ ਰਿਹਾ । ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਇਕ
ਸੁੱਚੇ ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਕੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਵੀ
ਏਹੋ ਜੇਹੀ ਹੀ ਕੋਈ ਘਟਨਾ ਦੇਖੀ ਹੋਣੀ ਹੈ । ਮੈਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਪ੍ਰਤੱਖ
ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਕੀ ਹਨ । ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਨਿਰੀਆਂ ਹੋਕਾਂ
ਲਾ ਲਾ ਕੇ ਗਾਉਂਦੇ ਰਹੇ:—

ਤੈਸੇ ਪ੍ਰਿਆ ਪ੍ਰੇਮ ਰਸ ਰਸਿਕ ਰਸਾਲ ਸੰਤ
ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਘਟਤ ਨ ਪ੍ਰਬਲ ਅੰਗ ਅੰਗ ਕੀ* ।

---

*ਇਹ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਤੁਕ ਹੈ, ਸਾਰਾ ਕਬਿੱਤ ਇਸ
ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ:—

ਸਲਿਲ ਨਿਵਾਸ ਜੈਸੇ ਮੀਨ ਕੀ ਨ ਘਟੈ ਰਚਿ,
ਦੀਪਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਘਟੈ ਪ੍ਰੀਤ ਨਾ ਪਤੰਗ ਕੀ ।
ਕੁਸਮ ਸੁਬਾਸ ਜੈਸੇ ਤਿਪਤੀ ਨਾ ਮਧੁਪ ਕੋ,
ਉਲਤ ਅਕਾਸ਼ ਆਸ ਘਟੈ ਨਾ ਬਿਹੰਗ ਕੀ ।
ਘਟਾ ਘਨਘੋਰ ਮੋਰ ਚਾਤੁਕ ਰਿਦੈ ਉਲਾਸ,
ਨਾਦ ਬਾਦ ਸੁਨਿ ਰਤਿ ਘਟੈ ਨਾ ਕੁਰੰਗ ਕੀ ।
ਤੈਸੇ ਪ੍ਰਿਆ ਪ੍ਰੇਮ ਰਸ ਰਸਿਕ ਰਸਾਲ ਸੰਤ,
ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਘਟਤ ਨਾ ਪ੍ਰਬਲ ਅੰਗ ਅੰਗ ਕੀ ।

[ਅਰਥ ਦੇਖੋ ਅਗਲੇ ਪੰਨੇ ਦੇ ਹੇਠ]

ਏਨੇ ਨੂੰ ਬੁਹਾ ਖੜਕਿਆ, ਗੁਲਾਬੇ ਨੇ ਪੰਜਾਬੇ ਨੂੰ ਕਿਹਾ: ਜਾਹ ਕੁੰਡਾ ਖੋਲ੍ਹ, ਤੇਰੀ ਭਰਜਾਈ ਆਈ ਆ। ਉਹ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਡੱਠੀ ਮੰਜੀ ਉਤੇ ਚੌਫਾਲ ਲੇਟ ਗਈ ਤੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਪਤੀ (ਗੁਲਾਬੇ) ਨੂੰ ਕੋਲ ਬੁਲਾਇਆ ਸ਼ੂ। ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਨਿਕਲਦੀ। ਉਹ ਨਿਹਾਲੇ ਦੇ ਘਰੋਂ ਆਈ ਸੀ ਤੇ ਕਹਿ ਕੇ ਆਈ ਸੀ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਅੱਜ ਚੁਲ੍ਹੇ ਅੱਗ ਨਹੀਂ ਬਾਲਣੀ, ਰੋਟੀ ਮੈਂ ਬਣਾ ਕੇ ਘੱਲਾਂਗੀ। ਗੁਰਦੇਈ ਦੀ ਨੂੰਹ ਨਾਲ ਉਸਦਾ ਬੜਾ ਸਹੇਲ-ਪੁਣਾ ਸੀ, ਪਰ ਘਰ ਪਹੁੰਚਦੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ ਹੋਇਆ? ਉਹ ਗੁਲਾਬੇ ਦੇ ਕੰਨ ਨਾਲ ਮੂੰਹ ਲਾ ਕੇ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਕੁਛ “ਕੂ” ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ; ਲਗਦਾ ਸੀ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ‘ਦਿਲ’ ਧੜ ਧੜ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜੀਭ ਨਹੀਂ ਹਿਲਦੀ ਪਈ। ਪੰਜਾਬਾ ਘਿਉ ਲਿਆਕੇ ਭਾਬੀ ਦੀਆਂ ਤਲੀਆਂ ਬੱਸਣ ਲੱਗਾ, ਤੇ ਗੁਲਾਬਾ ਸਿਰਹਾਣੇ ਬਹਿਕੇ ਨਾੜ ਟੇਹਣ ਲੱਗਾ। ਘੜੀ ਕੁ ਗੁਬਰਨ ਦੇ ਬਾਦ ਉਸ ਨੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨਾਲ ਪਾਣੀ ਦਾ ਘੁੱਟ ਮੰਗਿਆ। ਸ਼ੁਕੇ ਮੂੰਹ ਨੂੰ ਹਟਿਆ ਕਰਕੇ ਉਹ ਗੁਲਾਬੇ ਦੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ:—‘ਜੀ ਬਾਹਰ ਹੌਲਦਾਰ ਖੜਾ ਹੈ’। ਬੱਸ

ਪਿਲਲੇ ਪੈਨੇ ਤੇ ਦਿਤੇ ਕਬਿੱਤ ਦੇ ਅਰਥ:—

ਅਰਥ—ਜਿਵੇਂ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਵਸਦਿਆਂ ਮੱਠੀ ਦੀ ਰੁਚੀ ਪਾਣੀ ਤੋਂ ਘਟਦੀ ਨਹੀਂ, ਤੇ ਦੀਵੇ ਦੀ ਲਾਟ ਤੋਂ ਪਤੰਗ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤ ਨਹੀਂ ਘਟਦੀ। ਫੁਲ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਤੋਂ ਛੋਰਾ ਨਹੀਂ ਰੱਜਦਾ, ਅਕਾਬ ਉਠਾਰੀ ਤੋਂ ਪੰਝੀ ਦੀ ਆਸ ਨਹੀਂ ਅੱਕਦੀ। ਘਨਘੋਰ ਘਟਾ ਤੋਂ ਮੇਰ ਤੇ ਚਾਤ੍ਰਿਕ ਦਾ ਹੁਲਾਸ ਨਹੀਂ ਘਟਦਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਹਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤ ਘੱਟੋ ਹੋਏ ਦੀ ਖਾਢਾੜ ਤੋਂ ਘਟਦੀ ਹੈ। ਤਿਥੇਂ ਪਿਛਾਰੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਟਸ ਦਿਖ ਰਸੀਏ ਹੋਏ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰੇਮ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਘਟਦੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਅੰਗ ਅੰਗ ਵਿਚ ਵਧਦੀ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਫੜਦੀ ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(੧੩੬)

ਇਤਨੇ ਕੁ ਫਿਕਰੇ ਦੀ ਹੀ ਉਹ ਕਾਨਾ-ਫੂਸੀ ਕਰ ਸਕੀ ਤੇ ਲੇਟ ਗਈ। ਇਹ ਫੂਕ ਗੁਲਾਬੇ ਦੇ ਕੰਨ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਕੇ ਸਮਝ ਵਿਚ ਬੜੀ ਵਡੀ ਹੁੰਦੀ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਧਸ ਗਈ। ਉਸਦੇ ਮੂੰਹ ਦੀ ਵੀ ਹਵਾਈ ਉਡ ਗਈ। ਉਸ ਨੇ ਦਿਲ ਉਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖਕੇ ਕਿਹਾ : ਸਾਡੀ ਖੈਰ ਨਹੀਂ, ਹੁਣ ਮੌਏ, ਕਿਸੇ ਚੁਗਲ ਨੇ ਬੇੜਾ ਡਾਰਕ ਕਰ ਦਿੱਤਾ; ਆਖਰ ਇਹ ਹੋਣਾ ਹੀ ਸੀ, ਚੰਦ ਚੜ੍ਹੇ ਕਿਥੋਂ ਗੁੱਝੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਚਿਰ ਇਹ ਗੱਲ ਲੁਕ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਏਥੇ ਸਾਡੇ ਠਹਿਰਿਆ ਸੀ। ਖਵਰੇ ਲਿਲਾਰੀ ਨੇ ਕਿ ਦਰਗ਼ੀ ਨੇ, ਕਿਨ੍ਹੇ ਉਪਦਰ ਕੀਤਾ ? ਪੰਜਾਬੇ ਨੇ ਕਿਹਾ: ਭਰਾ ਜੀ ਹੁਣ ਕੀ ਕਰੀਏ ? ਤਾਂ ਗੁਲਾਬਾ ਬੋਲਿਆ : ਇਕ ਗਲ ਕਰ, ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਸਾਰੇ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਬਾਹਰਲੇ ਬੂਹੇ ਨੂੰ ਅੰਦਰੋਂ ਜੰਦਰਾ ਮਾਰਕੇ ਦੀਵਾ ਖੁਝਾ ਦੇ ਤੇ ਸਾਰੇ ਆਪੋ ਆਪਣੀਆਂ ਕੋਠੜੀਆਂ ਵਿਚ ਸਾਹ ਘੁੱਟਕੇ ਪੈ ਰਹਵੇ; ਬਾਹਰਲਾ ਬੂਹਾ ਕੋਈ ਖੜਕਾਵੇ ਤਾਂ ਖੋਲ੍ਹੋ ਨਾ, ਰਾਤ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੱਟ ਲਵੇ, ਸਵੇਰੇ ਦੇਖੀ ਜਾਵੇਗੀ।

ਏਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਤਾਂ ਕੋਠੜੀਆਂ ਵਿਚ ਵੜ ਗਏ ਪਰ ਪੰਜਾਬਾ ਉਪਰ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ, ਕੁਬਾਰੇ ਦੀ ਬਾਗੀ ਦੀ ਝੀਤ ਵਿਚੋਂ ਹੇਠਾਂਹ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ—ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਆਦਮੀ ਦਾ ਬੁਤ ਜੇਹਾ ਦਿਸਿਆ ਜੋ ਘਰ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਭੇਂ ਨੂੰ ਗਹੁ ਭਰੀ ਨਿਗਾਹ ਨਾਲ ਤੱਕ ਰਿਹਾ ਸੀ,—ਕਦੇ ਬੈਠਦਾ ਕਦੇ ਖੜੋਂਦਾ ਤੇ ਕਦੇ ਚਲਦਾ ਪਰ ਨਿਗਾਹ ਜ਼ਮੀਨ ਵੱਲ ਹੀ ਰਖਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਖੋਜੀ ਗਵਾਚੇ ਮਾਲ ਦਾ ਖੁਰਾ ਨੱਪ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬਾ ਬੱਟ ਕਰਦਾ ਹੇਠ ਉਤਰ ਆਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਅੰਦਰੋਂ ਜੰਦਰਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ, ਬਾਹਰ ਆ ਗਿਆ, ਫੇਰ ਬਾਹਰੋਂ ਦੀ ਤਾਲਾ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਬੂਹੇ ਅੱਗੇ ਖੜੇ ਗਿਆ। ਖੋਜੀ ਆਦਮੀ ਜਦ ਚੱਕਰ ਕੱਟਕੇ ਫੇਰ ਬੂਹੇ ਵੱਲ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੇ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਟੱਡਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੱਖਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਕਮਰ ਬੰਦ ਤੇ ਪਗੜੀ ਦੇ ਤੁੱਰੇ ਨੂੰ ਗਹੁ ਨਾਲ ਗਾਖਿਆ; ਫੇਰ

ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ : 'ਹੋਲਦਾਰ ਸਾਹਿਬ, ਬੜੇ ਚਿਰ ਪਿਛੋਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਤੱਕਿਆ ਹੋ, ਕੁਛ ਮਾੜੇ ਹੋ ਗਏ ਹੋ, ਕਿਉਂ ? ਪਿਛਲੀ ਦਫਾ ਤੇ ਠੀਕ ਸਾਓ । ਹਾਂ, ਮੈਂ, ਸੱਚੀ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਿਛਲੀ ਵਾਰ ਕਿਥੇ ਤੱਕਿਆ ਸੀ ? ਅਸੀਂ ਕਿੱਥੇ ਮਿਲੇ ਸਾਂ ? ਦੱਖੋ, ਮੈਂ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ।' ਉਸ ਆਦਮੀ ਨੇ ਕੁਛ ਜਵਾਬ ਨਾ ਦਿੱਤਾ, ਕੇਵਲ ਜ਼ਮੀਨ ਵਲ ਤੱਕਦਾ ਰਿਹਾ । ਪੰਜਾਬੇ ਨੇ ਫੇਰ ਆਖਿਆ : 'ਤੁਸੀਂ ਜਿਹੜਾ ਖੁਰਾ ਤੱਕ ਰਹੇ ਹੋ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਖੋਜ ਦੱਸਦਾ ਹਾਂ । ਸਾਡੇ ਘਰਾਂ ਅੱਗੇ ਐਵੇਂ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹਨ ਏਥੇ ਰਿਹਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ! ਏਥੇ ਤਾਂ, ਐਹ ਦੇਖੋ ਜੰਦਰਾ ਬੰਦ ਹੈ; ਭਰਾ ਮੇਰਾ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ, ਮੈਂ ਵੀ ਅਜ ਕਈ ਚਿਰਾਂ ਪਿਛੋਂ ਆਇਆ ਹਾਂ, ਅਜੇ ਜੰਦਰਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਨਹੀਂ, ਚਾਬੀ ਭਰਾ ਕੋਲ ਹੈ । ਰਾਤ ਕਿਤੇ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਦੇ ਰਹਾਂਗਾ । ਸਵੇਰੇ ਕਿਸੇ ਲੁਹਾਰ ਕੋਲੋਂ ਘਰ ਖੁਲ੍ਹਵਾਵਾਂਗਾ; ਆਓ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਖੋਜ ਦਸਾਂ ।' ਇਤਨਾ ਕਹਿਕੇ ਉਸ ਨੇ ਹੋਲਦਾਰ ਦੀ ਬਾਂਹ ਫੜ ਲਈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾਲ ਤੌਰ ਕੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਚਲਾ ਗਿਆ । ਥੋੜੀ ਦੂਰ ਜਾਕੇ ਪੰਜਾਬੇ ਨੇ ਇਕ ਘਰ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਹੋਲਦਾਰ ਨੂੰ ਉਥੇ ਛੱਡ ਕੇ ਪਿਛਾਂਹ ਮੁੜ ਆਇਆ ।

ਗੁਲਾਬੇ ਦੇ ਘਰ ਦੀ ਇਕ ਕੰਧ ਨਾਲ ਬੇਰੀ ਸੀ ਜਿਸ ਉਤੇ ਉਹ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ । ਉਸ ਨੂੰ ਉਤੋਂ ਦਿੱਸਿਆ ਕਿ ਹੋਲਦਾਰ ਪਿੱਠ ਕਰਕੇ ਅਜੇ ਉਥੇ ਹੀ ਖੜਾ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਉਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ । ਪੰਜਾਬਾ ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਪਲਮ ਕੇ ਬੇਰੀ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੀ ਦੀਵਾਰ ਉਤੇ ਉਤਰ ਗਿਆ । ਉਥੋਂ ਉਸ ਨੇ ਕੱਚੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਛਾਲ ਮਾਰ ਦਿਤੀ । ਪੰਜਾਬਾ ਸਿੱਧਾ ਹੀ ਗੁਲਾਬੇ ਦੀ ਕੋਠੜੀ ਵਿਚ ਵੜ ਗਿਆ ਤੇ ਬੋਲਿਆ : 'ਲਓ ਭਰਾ ਜੀ, ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਰਾਸ ਕਰ ਆਇਆ ਹਾਂ, ਦਿਓ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਾਬਾਸ਼ ।' ਗੁਲਾਬੇ ਨੇ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਵੇਹੜੇ ਵਿਚ ਧੜਮ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣੀ ਸੀ ਤਾਂ ਉਠ ਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ ਸੀ । ਉਸ ਦਾ ਖੱਬਾ ਹੱਥ ਅਜੇ ਧੜਕਦੀ ਛਾਤੀ ਉਤੇ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬੇ

ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਤੇ ਉਸਦਾ ਪਹਿਲਾ ਹੀ ਫਿਕਰਾ ਸੁਣਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਬਾਸ਼ ਦੇਣ ਲੱਗਾ। ਦੋਨੋਂ ਭਰਾ ਅਤਯੰਤ ਪ੍ਰਸੰਨ ਸਨ। ਪੰਜਾਬੇ ਨੇ ਉਂਗਲਾਂ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਸਮਝਾ ਦਿੱਤੀ।

ਗੁਲਾਬੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸਤਿਗੁਰ ਲਈ ਪਿਆਰ ਸੀ, ਇੱਬਤ ਸੀ, ਕਦਰ ਸੀ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਦਾ ਡਰ ਸੀ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਦੋਨੋਂ ਪਾਸੇ ਢਕੇ ਰਹਿਣ, ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਵੀ ਭਾਉ ਬਣਿਆ ਰਹਵੇ ਤੇ ਹਕੂਮਤ ਤੋਂ ਵੀ ਪਤਿ ਆਬਰੋ ਬਚੀ ਰਹਵੇ। ਗੁਲਾਬਾ ਇਕ ਸੁਘੜ ਗ੍ਰਿਹਸਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਕਿਸ ਕਸ਼ਟ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸਦਾ ਸਹੀ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਉਣਾ ਅਜ ਕਠਨ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦਾ ਹਾਲ ਹੈ ਜਦ ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਲਈ ਵੱਸਦੀ ਰਸਦੀ ਹੱਸਦੀ ਨਚਿੰਤ ਚਿੰਦਗੀ ਇੱਬਤ ਨਾਲ ਬਸਰ ਕਰਨੀ ਅਤਯੰਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ। ਕਿਸੇ 'ਇਕ ਪਾਸੇ' ਵੱਲ ਝੁਕ ਜਾਣ ਲਈ ਹੋਰ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਸਨ। ਪਰ ਦੋਨੋਂ ਪਾਸੇ ਨਿਭਾ ਲੈਣੇ ਦਿਲ ਤੇ ਦਿਮਾਗ ਉੱਪਰ ਬੜੇ ਛੋਅਫ਼ਕਾਰੀ ਸਨ। ਗੁਲਾਬੇ ਦੀ ਉਮਰ ਅਜੇ ਬੁੱਢੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਦਾੜ੍ਹਾ ਚਿੱਟੀ ਝਾਲ ਮਾਰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਜੁਆਨੀ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਿਆਂ ਦਾ ਘੁਣ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਨਿਭ ਜਾਵੇ ਤੇ ਹਾਕਮਾਂ ਕੋਲੋਂ ਬੇ-ਇੱਬਤ ਨਾ ਹੋਣਾ ਪਵੇ। ਪੰਜਾਬੇ ਦਾ ਹੋਰ ਸੁਭਾ ਸੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਅਜੇ ਉਮਰ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਬਚਪਨ ਸੀ, ਕੁਛ ਅੱਲ੍ਹੜ-ਪੁਣਾ, ਕੁਛ ਸ਼ੋਖੀ, ਕੁਛ ਤੇਜ਼ੀ। ਪਰ ਉਸ ਵਿਚ ਇਕ ਗੱਲ ਸੀ "ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਸ਼ਾਬਾਸ਼ ਦੇਵੇ" "ਕੋਈ ਅਸ਼ ਅਸ਼ ਆਖੇ"। ਉਹ ਅਸ਼ ਅਸ਼ ਜੇ ਗੁਰੂ ਕੋਲੋਂ ਮਿਲ ਜਾਏ ਤਾਂ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਸਭ ਕੁਛ ਵਾਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੈ, ਜੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਹਾਕਮ ਕੋਲੋਂ ਮਿਲ ਗਈ ਹੈ ਤਾਂ ਏਸ ਨਾਲ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਅਜੀਬ ਨਸ਼ਾ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਪਿਆਰ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਿਵਾਏ ਆਪਣੀ ਭਾਬੀ ਦੇ। ਭਰਜਾਈ

(੧੩੯)

ਦਾ ਹੁਕਮ ਉਹ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੋੜਦਾ। ਜੋ ਉਹ ਕਹਵੇ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਭਰਜਾਈ ਉਸ ਨੂੰ “ਅਸ਼ ਅਸ਼” ਦੀ ਖੁਰਾਕ ਨਾਲ ਰਜਾਈ ਰਖਦੀ ਸੀ, ਨਹੀਂ ਤੇ ਰੋਟੀ ਦੁਣੀ ਖਾਕੇ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਪੇਟ ਭੁਖਾ ਭੁੱਖਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਛੋਹ ਬਗੈਰ ‘ਅਸ਼ ਅਸ਼’ ਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਭਰਦਾ।

ਭਰਜਾਈ ਦੁਨੀਆਂਦਾਰ ਸੀ। ਸੰਸਾਰਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਸੀ। ਆਤਮਕ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਬੁੱਧਿ ਮੋਟੀ ਸੀ, ਬਰਾਦਰੀ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਮਤਿ ਚਤੁਰ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਠਹਿਰਵਾਂ, ਲਮਕਾਵਾਂ ਤੇ ਮਿੱਠਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਬੁਝਾਨ ਮਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਧੀ ਨਹੀਂ ਪਰ ਜਲੇਬੀਹਾਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਹਰ ਗੋਲ ਫਿਕਰੇ ਵਿਚੋਂ ਰਸ ਫੁੰਹੀ ਫੁੰਹੀ ਡਿੱਗਦਾ ਸੀ। ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਲਾਲ, ਛੁੱਲਿਆ ਤੇ ਚੋਪੜਿਆ ਹੋਇਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਪਰਮਾਰਥ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਇਤਨੀ ਕੁ ਰੁਚੀ ਉਸ ਦੀ ਬਰੂਰ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਠੀਕ ਸਮਝਦੀ ਸੀ ਕਿ ਗੁਲਾਬੇ ਦੇ ਮਸੰਦ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਾਂ ਦਾ ਜੱਸ ਤੇ ਵਡਿਆਈ ਕਰਨੀ ਬਰੂਰੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਚੀੜਾਂ, ਵਸਤਾਂ, ਮਠਿਆਈਆਂ ਅਤੇ ਕੜਾਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਦੀ ਲਹਿਰ ਬਹਿਰ ਲੱਗੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਆਸ ਪਾਸ, ਆਂਢ ਗੁਆਂਢ ਬਹੁਤਾ ਕੜਾਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਵੰਡਣ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਹੱਥ ਸਦਾ ਤਰ ਰਹਿੰਦਾ, ਜੋ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਉਪਰ ਘੁੱਟ ਕੇ ਫੇਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੂੰਹ ਦੀ ਚਿਕਣੀ ਲਾਲੀ ਹਰਦਮ ਤਾੜਾ ਰਹਿੰਦੀ।

ਪਰ ਹੁਣ ਕੋਠੜੀ ਵਿਚ ਪਈ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟੀ ਸੀ। ਉਹ ਸੁੱਕੀ ਲੱਕੜ ਹੋਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ, ਜੋ ਹਰ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਰਾਇ ਦੇਣ ਵਿਚ ਚਤੁਰ ਸੀ, ਅਜ ਆਪਣੇ ਤੇ ਬਣੀ ਬਿਪਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਪਹਿਲੇ ਹੱਲੇ ਹੀ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਨੂੰ

ਖੁਸ਼ਕ ਕਰਕੇ ਭੁੰਜੇ ਪੈ ਗਈ ਸੀ ।

ਉਸ ਦੀ ਕੋਠੜੀ ਦਾ ਬੁਹਾ ਖੁੱਲ੍ਹਿਆ । ਗੁਲਾਬੇ ਨੇ ਕਿਹਾ: 'ਪੰਜਾਬੇ ਦੀ ਭਾਬੇ ! ਲੈ ਤੇਰਾ ਬਰਖੁਰਦਾਰ ਦੇਉਰ ਕੰਮ ਰਾਸ ਕਰ ਆਇਆ ਹੈ ?' ਇਹ ਸੁਣਦਿਆਂ ਹੀ ਉਹ ਉਠ ਬੈਠੀ । ਉਸ ਦੀਆਂ ਬਾਛਾਂ ਖਿਲ ਗਈਆਂ ਥੋੜਾ ਜੇਹਾ ਖੰਘਕੇ ਉਸ ਨੇ ਗਲਾ ਸਾਫ ਕੀਤਾ ਤੇ ਬੋਲੀ, 'ਮੈਂ ਵਾਰੀ, ਮੈਂ ਸਦਕੇ ਪੁੱਤਰਾ, ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਤੋਂ ਕੁਰਬਾਨ, ਤੂੰ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਸੁਆਰਦਾ ਹੈਂ । ਤੇਰੇ ਬਗੈਰ ਤਾਂ ਝੁੱਗਾ ਚੋੜ: ਤੇਰੇ ਭਰਾ ਜੀ ਤਾਂ ਬਸ ਮਹੇਤ ਹੀ ਹਨ । ਅੱਛਾ, ਦੱਸ ਕੀ ਕਰ ਆਇਐਂ, ਛੇਤੀ ਦੱਸ । ਵੇ ਪੁੱਤਰਾ ! ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਤੋਂ ਘੋਲ ਘੁਮਾਈਆਂ । ਇਹ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੇ ਦੀ ਪਿੱਠ ਉਤੇ ਬੜੇ ਹਿਤ ਨਾਲ ਹਥ ਫੇਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ।

ਪੰਜਾਬੇ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕੀ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ । ਅਪਣੀ ਏਤਨੀ ਤਾਰੀਫ ਸੁਣਕੇ ਉਹ ਆਫਰ ਗਿਆ ਤੇ ਬੜੇ ਸੁਆਦ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਮਟਕਾ ਮਟਕਾ ਕੇ ਭਰਾ ਭਰਜਾਈ ਨੂੰ ਸੁਨਾਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ।

ਭਰਜਾਈ ਦੀ ਜਦ ਹੋਸ਼ ਪੂਰੀ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਯਾਦ ਆਇਆ ਕਿ ਨਿਹਾਲੇ ਦੇ ਘਰ ਰੋਟੀ ਭੇਜਣੀ ਸੀ, ਹੁਣ ਕੀ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ? ਇਹ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਪੰਜਾਬਾ ਹੀ ਹੱਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ । ਪੰਜਾਬੇ ਨੇ ਢੇਰ ਸਾਰਾ ਕੜਾਹ ਪੁਸ਼ਾਦ ਪੱਤ੍ਰ ਵਿਚ ਰੱਖਕੇ ਪੱਲੇ ਬੰਨ੍ਹ ਲਿਆ ਤੇ ਦੀਵਾਰ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ । ਉਸ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਨਿਹਾਲੇ ਨੂੰ ਜਾ ਕਹਵਾਂਗਾ ਕਿ ਭਾਬੀ ਨੂੰ ਦਰਦ ਪੈ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਰੋਟੀ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਸਕੀ, ਕੜਾਹ ਪੁਸ਼ਾਦ ਹੀ ਛੱਕੋ । ਪੰਜਾਬਾ ਬੇਰੀ ਤੋਂ ਪਲਮਕੇ ਹੇਠ ਉਤਰ ਗਿਆ । ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਾਲੂੜ (ਗੁਲੇਹਰੀ) ਦਰਖਤ ਉਤੇ ਉਤਰ ਕੇ ਹਰ ਇਕ ਚੀੜ ਚਖਦਾ, ਛੱਡਦਾ, ਬਿੜਕਦਾ, ਅਝਕਦਾ, ਝਾਕਦਾ, ਤੇਜ਼ ਹੰਦਾ ਕੰਨ ਅਗਾਹਾਂ ਪਿਛਾਹਾਂ ਕਰਦਾ ਟੁਰਦਾ ਹੈ, ਕੁਛ ਐਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੋਕਸੀ ਦੀ ਚਾਲ ਪੰਜਾਬਾ

ਚਲਣ ਲੱਗਾ। ਉਹ ਥੋੜੀ ਦੂਰ ਹੀ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਡਿੱਠਾ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਹੌਲਦਾਰ ਇਕ ਬੰਦ ਬੂਹੇ ਨਾਲ ਢੋ ਲਾ ਕੇ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਝੱਟ ਆਪਣਾ ਪੱਲਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਤ ਬੋਲਿਆ: ਲਓ ਹੌਲਦਾਰ ਜੀ ! ਛਕੋ, ਮਾਫ ਕਰਨਾ ਗੱਫਾ ਠੰਡਾ ਹੈ, ਪਰ ਮੇਰਾ ਘਰ ਬੰਦ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤੇ ਗਰਮਾ ਗਰਮ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਤਾਜ਼ਾ ਬਣਾਕੇ ਲਿਆਉਂਦਾ। ਮੈਂ ਲੱਭਦਾ ਫਿਰਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਭੁੱਖੇ ਹੋਵੋਗੇ, ਲਓ ਹੱਥ ਕਰੋ। ਹੌਲਦਾਰ ਨੇ ਖੱਬਾ ਹੱਥ ਅਗਾਂਹਾਂ ਕੀਤਾ। ਪੰਜਾਬੇ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਬੁਰੀ, ਪਰ ਉਸ ਸ਼ੁਕਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਹੌਲਦਾਰ ਨੇ ਨਾ ਲੈਣ ਦੀ ਨਿਰਾਦਰੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਹੌਲਦਾਰ ਨੇ ਕੁਣਕਾ ਮੂੰਹ ਲਾ ਲਿਆ। ਬਗ਼ੈਰ ਸੱਜਾ ਹੱਥ ਹਿਲਾਏ ਦੇ ਉਸ ਨੇ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਮੂੰਹ ਨਾਲ ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਸਾਰਾ ਕੜਾਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਛਕ ਲਿਆ।

੩.

ਕੜਾਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਖਾ ਕੇ ਹੌਲਦਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਕੁਛ ਹੋਸ਼ ਜੇਹੀ ਆ ਗਈ। ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ: ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ? ਮੈਂ ਝੀਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੀ ਤੱਕਿਆ ਸੀ। ਹਾਂ, ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਸੀ ਇਕ ਲੜਕੀ, ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਗੋਲ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਕਾਗਜ਼। ਉਹ ਘੜੀ ਘੜੀ ਉਸ ਨੂੰ ਚੁੰਮਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ : ਅੱਬਾ ਜਾਨ ! ਫੇਰ ਪੜ੍ਹਕੇ ਸੁਣਾਓ। ਪਿਉ ਉਸ ਕਾਗਜ਼ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਕੇ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ। ਕੁੜੀ ਫੇਰ ਉਸਦੇ ਹੱਥੋਂ ਲੈਕੇ ਚੁੰਮਦੀ, ਫੇਰ ਕਹਿੰਦੀ: ਅੱਬਾ ਜਾਨ ! ਇਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਪੜ੍ਹੇ। ਪਿਉ ਪੜ੍ਹਦਾ, ਕੁੜੀ ਫੇਰ ਕਾਗਜ਼ ਚੁੰਮਦੀ, ਫੇਰ ਕਹਿੰਦੀ: ਅੱਬਾ ਜਾਨ ! ਇਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਪੜ੍ਹੇ। ਪਿਉ ਬਾਰ ਬਾਰ ਪੜ੍ਹਦਾ ਕੁੜੀ ਬਾਰ ਬਾਰ ਸੁਣਦੀ, ਨਾ ਪਿਉ ਅੱਕਦਾ ਨਾ ਕੁੜੀ ਥੱਕਦੀ। ਕਾਫੀ ਦੇਰ ਤਕ ਇਹ ਖੇਡ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਦੀਵੇ ਵਿਚ ਤੇਲ ਥੋੜਾ ਸੀ,

(੧੪੨)

ਆਖਰ ਮੁੱਕ ਗਿਆ। ਪਰ ਕੁੜੀ ਫੇਰ ਕਹਿੰਦੀ: ਅੱਬਾਜਾਨ! ਫੇਰ ਪੜ੍ਹੋ। ਪਿਉ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹ ਦਿੰਦਾ, ਕੁੜੀ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਹੀ ਸੁਣਕੇ ਚੁੰਮ ਲੈਂਦੀ, ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਚੁੰਮਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਬਾਹਰ ਤੱਕ ਜਾਂਦੀ। ਕੁੜੀ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਸੁਣਦੀ ਸੀ ਉਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਅਗੇ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੇਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਮਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਹਰ ਵੇਰ ਉਸ ਦੀ ਹਰਾਰਤ ਦਾ ਦਰਜਾ ਉਚੇਰਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਹੋਲਦਾਰ ਹੈਰਾਨ ਸੀ ਕਿ ਪਿਉ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੈ।

ਕੁੜੀ ਨੇ ਪੁਛਿਆ : ਅੱਬਾਜਾਨ ! ਤੁਸੀਂ ਏਸ ਕਾਗਜ਼ ਨੂੰ ਕੀ ਕਹੋਗੇ ? ਬਾਪ ਨੇ ਕਿਹਾ: ਬੇਟਾ, ਇਹ ਬੜੀ ਮੁਤਬੱਰਕ ਚੀਜ਼ ਹੈ। ਇਹ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਹੈ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ। ਇਹ ਬੜੀ ਬਰਕਤ ਵਾਲੀ ਸ਼ੈ ਹੈ। ਮੈਂ ਏਸ ਨੂੰ ਬਬਾਨੀ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੇਰੇ ਹਾਫ਼ਜ਼ੇ ਵਿਚ ਬੈਠ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਰੂਹ ਵਿਚ ਹਲੂਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਮਰਕੇ ਵੀ ਇਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹੋਵੇਗਾ—ਇਹ ਅਗੇ ਵੀ ਮੇਰੀ ਮਦਦ ਕਰੇਗਾ। ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ, ਏਸ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਰੁਤਬਾ ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ? ਮੈਂ ਹੁਣ ਗ਼ਨੀ ਖਾਂ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ, ਮੈਂ ਹੁਣ ਕੁਛ ਹੋਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਮੈਂ ਕੁਛ ਹੋਰ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਿਮ ਵੇਲੇ ਉਹਨਾਂ ਨੀਲੇ ਬਸਤਰ ਬਖਸ਼ੇ ਤੇ ਆਪ ਵੀ ਨੀਲੇ ਧਾਰਨ ਕੀਤੇ, ਉਹੋ ਹੀ ਕਪੜਾ, ਜੋ ਗੁਰਵੇਈ ਦੇ ਗਈ ਸੀ, ਉਹੋ ਬਸਤਰ ਪਹਿਨ ਕੇ ਜਦ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪਲੰਘ ਚੁੱਕਣ ਹੀ ਲਗੇ ਸਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਹਨਾਂ ਕਿਹਾ:—

ਆਦਿ ਅਨੀਲੁ ਅਨਾਦਿ ਅਨਾਹਤਿ ਜੁਗੁ ਜੁਗੁ ਏਕੋ ਵੇਸੁ ॥

ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਾਨੂੰ ਕੀ ਦਿੱਸਿਆ ? ਉਹ ਬਣਿਆ ਤੇ ਉੱਚ ਦਾ ਪੀਰ ਸੀ, ਸਾਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਤਾਂ ਉਚੇ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਦਿੱਸਿਆ; ਫੇਰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਹ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਗੁੰਮ ਹੈ ਐਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨੀਲੇ ਅਸਮਾਨ ਵਿਚ ਅੱਲਾ ਗਾਇਬ ਹੈ।

ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ “ਆਦਿ ਅਨੀਲੁ” ਨਿਕਲਿਆ ਹੀ ਸੀ ਕਿ

ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਸਮਾਨੀ ਵੇਸ ਵਿਚ ਲਾਮਕਾਂ ਹੋਣ ਲਗ ਪਿਆ ।
 ਮੰਜਾ ਚੁਕਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਖਰਾ ਭਾਰਾ ਸੀ । ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਰਸਤਾ
 ਦਿੱਸ ਪੈਂਦਾ ਸੀ । ਅਸੀਂ ਸਮਝਦੇ ਸਾਂ: ਅਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਬਿਜਲੀ
 ਚਮਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਨਹੀਂ ਉਹ ਅਸਮਾਨੀ ਬਸਤਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚੋਂ
 ਕੋਈ ਲਿਸ਼ਕ ਵੱਜ ਉਠਦੀ ਸੀ । ਮਾਛੀਵਾੜੇ ਤੋਂ ਹੋਰ ਪਿੰਡ ਤਕ
 ਉਹ ਨੀਲੇ ਬਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਆਦਿ ਅਨੀਲ ਦੀ ਖੇਡ ਦਿਖਾਉਂਦੇ
 ਮੰਜੀ ਉੱਪਰ ਹੀ ਗਏ ਸੀ । ਅਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨੀਲੇ ਘੋੜੇ ਦੀ
 ਸੁਆਰੀ ਮਿਲ ਗਈ ਤੇ ਉਹ ਦੀਨੇ ਪਿੰਡ ਜਾ ਉਤਰੇ । ਬੋਟਾ !
 ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪਲੰਘ ਚੁੱਕਣ ਨਾਲ ਮੈਂ ਅਜੀਬ ਤਮਾਸ਼ਾ ਡਿੱਠਾ, ਮੈਂ
 ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅਸਮਾਨ ਸਾਰਾ ਸਿਰ ਉਤੇ ਚੁੱਕ ਲਿਆ ਹੈ,
 ਉਹ ਨੀਲਾ ਨੀਲਾ ਆਕਾਸ਼, ਉਹ ਸਤਾਰਿਆਂ ਦਾ ਚਰਖ, ਜਿਸ ਦੀ
 ਚਾਲ ਨਾਲ ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਬੱਧੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਇਕ
 ਗਰਦਸ਼ ਨਾਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀਆਂ ਤਬਾਹ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਮੈਨੂੰ
 ਪਤਾ ਸੀ, ਮੈਂ ਕੁਛ ਹੋਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹਾਂ । ਪਰ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਨੂੰ
 ਵਿਦਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਕਹਿਣ ਲਗੇ, ਗ਼ਨੀ ਖਾਂ ਨਬੀ ਖਾਂ ! ਤੁਹਾਡੀ ਏਸ
 ਖ਼ਿਦਮਤ ਬਦਲੇ ਕੀ ਦੇਈਏ ? ਅਸਾਂ ਦੋਹਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਹੱਥ ਜੋੜ ਲਏ ।
 ਮੈਂ ਕਿਹਾ: ਤੁਹਾਡਾ ਦਿਤਾ ਸਭ ਕੁਛ ਹੈ, ਸਾਨੂੰ ਆਪਣਾ ਇਸ਼ਕ
 ਹਕੀਕੀ ਬਖਸ਼ੋ । ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਮਹਿਬੂਬ ਦੀ ਚਾਹ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾ
 ਮਰਦੇ ਰਹੀਏ, ਅਸੀਂ ਤੇਰੀ ਉਲਫਤ ਤੋਂ, ਤੇਰੀ ਮੁਹੱਬਤ ਤੋਂ, ਤੇਰੀ
 ਨੀਲੀ ਅਦਾ ਤੋਂ, ਤੇਰੇ ਅਨੀਲੇ ਨਾਬ ਤੋਂ ਕਦੇ ਬਾੜ ਨਾ ਆਈਏ ।
 ਅਸੀਂ ਸ਼ਹੀਦੇ ਨਾਬ ਦੇ ਫ਼ਖ਼ਰ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪਣੀ ਬਾਕੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ
 ਨਜ਼ਰ ਕਰੀਏ ।

ਉਹਨਾਂ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟ ਲਈਆਂ । ਫੇਰ ਖੋਲ੍ਹੀਆਂ । ਉਹ ਚਮਕ
 ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਦੋ ਆਬਦਾਰ ਖੰਜਰ ਲਿਸ਼ਕ ਰਹੇ ਸਨ । ਅਸੀਂ
 ਚਕਰਾ ਗਏ । ਮੈਂ ਫੇਰ ਅਰਬ ਕੀਤੀ: ਹੇ ਤਬਕਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ !
 ਹੇ ਅਰਸ਼ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨ ! ਹੇ ਕੁਰਸ ਦੇ ਸ਼ਾਹ ! ਹੇ ਚਰਖ ਦੇ ਹਾਕਮ !

ਹੈ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ੋਹਰ, ਸਾਡਾ ਸਿਰ ਘੰਮ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਸਾਡਾ ਅੰਦਰ ਬਦਲਵਾਈ ਨਾਲ ਅਬਰੀਦਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਡੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਵਿਚ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਕੜਾਕੇ ਫਟ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਤਾਕਤ ਦੇ ਫਰਾਟੇ ਵੱਜ ਰਹੇ ਹਨ, ਸਾਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ, ਅਸੀਂ ਕੀ ਹੋ ਗਏ ਹਾਂ। ਤਦ ਉਹ ਕਹਿਣ ਲਗੇ: ਲਓ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਹਾਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਹੋ ਗਏ ਹੋ। ਤੁਸੀਂ ਹੋ ਗਏ ਹੋ ਮੇਰੇ ਪੁਤ। ਫੇਰ ਉਹਨਾਂ ਇਹ ਹੁਕਮ ਨਾਮਾ ਬਖਸ਼ਿਆ! ਏਸ ਵਿਚ ਵੀ ਏਹੋ ਲਿਖ ਦਿਤਾ, ਆਪਣੀ ਕਲਮ ਨਾਲ ਲਿਖ ਦਿਤਾ “ਗਨੀ ਖਾਂ ਨਬੀ ਖਾਂ ਸਾਨੂੰ ਪੁਤ੍ਰਾਂ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਪਿਆਰੇ ਹਨ।”

ਲੜਕੀ ਦੀ ਫੇਰ ਉਸ ਕਾਗਜ਼ ਨੂੰ ਬੋਰ ਦੀ ਚੁੰਮਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ। ਹੌਲਦਾਰ ਨੇ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਅੱਬਾਜ਼ਾਨ ਨੂੰ ਘੁੱਟ ਕੇ ਜੱਫੀ ਪਾਈ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ ਕੁਛ ਕਹਿ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਵਾਜ਼ ਦੇ ਖੁਲ੍ਹਣ ਤੇ ਰੁਕਣ ਤੋਂ ਹੌਲਦਾਰ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਸਮਝਿਆ ਕਿ ਲੜਕੀ ਪਿਉ ਨੂੰ ਜੱਫੀ ਵਿਚ ਘੁੱਟਦੀ ਹੈ, ਛੱਡਦੀ ਹੈ, ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਗੱਲ ਭਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਫੇਰ ਘੁੱਟਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿ ਰਹੀ ਹੈ: ਅੱਛਾ ਅੱਬਾਜ਼ਾਨ ਮੈਂ ਫੇਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪੋਤੀ ਹੋ ਗਈ ਨਾ? ਪੋਤੀ, ਪੋਤੀ। ਫੇਰ ਪੁੱਛਦੀ ਹੈ: ਅੱਬਾਜ਼ਾਨ! ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਕਿਤਨੀਆਂ ਪੋਤੀਆਂ ਹਨ? ਪਿਉ ਨੇ ਕਿਹਾ: ਨਹੀਂ ਬੇਟਾ! ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੋਤੀ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸਿਵਾਏ ਇਕ ਦੇ, ਉਹ ਸਿਰਫ ‘ਤੂੰ’ ਹੈ। ਪੁਤ੍ਰ ਤੇ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਦੋ ਹਾਂ, ਗਨੀ ਖਾਂ ਨਬੀ ਖਾਂ, ਪਰ ਸਾਡਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੇਕਾਂ ਦਾ ਵੀ ਫਰਕ ਹੈ। ਉਹ ਲੀਕ ਪੁਤ੍ਰ ਹਨ ਅਸੀਂ ਅਲੀਕ ਹਾਂ। ‘ਲੀਕ ਅਤੇ ਅਲੀਕ ਕੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ?’ ਕੁੜੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ। ਪਿਉ ਨੇ ਕਿਹਾ: ਨਬੀ ਖਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਖਬਰ ਸੁਰਤ ਵਾਸਤੇ ਦੀਨੇ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੱਲ੍ਹ ਹੀ ਮੁੜਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਜ਼ਮੀਨ ਉਤੇ ਦੋ ਲੀਕਾਂ ਪਾਈਆਂ ਫੇਰ ਮੋਟੇ ਦਿਤੀਆਂ ਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ: ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ

ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਲੀਕਾਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਤੇ ਮਿਟ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ
ਮੈਂ ਪੁਤ੍ਰ ਹਨ, ਮਿੱਟੀ ਤੇ ਰੇਖਾਂ ਦੇ ਮਿਟ ਜਾਣ ਦਾ ਕੋਈ ਸ਼ੋਕ
ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ* ।

ਏਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੇਸੁਮਾਰ ਪੁਤ੍ਰ ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਰੇਖਾਂ
ਹਨ; ਪਰ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਨੂੰ ਪੁਤ੍ਰ ਬਣਾਇਆ ਤਾਂ ਮਿੱਟੀ
ਦੀਆਂ ਰੇਖਾਂ ਕਵਕੇ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ । ਸਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੱਕੀ
ਸਿਆਹੀ ਨਾਲ ਬਣਾਇਆ । ਏਸ ਕਾਰਨ ਉਂਤੇ ਆਪਣੇ ਮੁਬਾਰਕ
ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ:-

‘ਗਨੀ ਖਾਂ ਨਬੀ ਖਾਂ ਸਾਨੂੰ ਪੁਤ੍ਰਾਂ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਪਿਆਰੇ ਹਨ’ ।

ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਫੇਰ ਨੱਚਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ । ਹੌਲਦਾਰ
ਕੰਨ ਲਾਕੇ ਸੁਣਨ ਲਗਾ । ਕੁੜੀ ਗਾ ਰਹੀ ਸੀ:-

ਮੈਂ ਪੋਤੀ ਮੈਂ ਪੋਤੀ
ਮੈਂ ਆਬਦਾਰ ਮੋਤੀ,
ਮੈਂ ਜੋਤਿ ਸੰਗ ਜੋਤੀ
ਮੈਂ ਪੋਤੀ ਮੈਂ ਪੋਤੀ ।
ਮੈਂ ਜਾਗਤੀ ਮੈਂ ਸੋਤੀ,
ਮੈਂ ਬੈਠੀ ਓ ਖਲੋਤੀ,
ਮੈਂ ਪ੍ਰੀਤ ਤਾਰ ਪ੍ਰੀਤੀ,
ਮੈਂ ਆਬਦਾਰ ਮੋਤੀ ।
ਮੈਂ ਮੋਤੀ ਮੈਂ ਮੋਤੀ ।

ਫੇਰ ਕੁੜੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ-ਅੱਬਾ ਜਾਨ ! ਤੁਸਾਂ ਤੇ ਚਾਚਾ ਜੀ
ਨੇ ਨੀਲਾ ਨੀਲਾ ਮੰਜਾ ਚੁਕਿਆ । ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਮੈਂ
ਉਸ ਦੇ ਨੀਲੇ ਘੋੜੇ ਦੇ ਸੁੰਮਾ ਨੂੰ ਚੁੰਮ ਲਵਾਂ । ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ

*ਰੇਖ ਨਿਕਾਰਹੁ ਮੇਟੀਐ, ਜਿਉਂ ਲਾਭ ਨ ਹਨਾ ।

ਇਕ ਸਮ ਵਿੱਤ ਸਤਿਗੁਰਨਿ ਕੀ, ਇਮ ਜਾਨ ਸੁਜਾਨਾ । [ਸੂ: ੫-

(੧੪੬)

ਸੁਬਾਰਕ ਕਦਮ ਚੁੰਮੇ, ਜੋ ਚਲ ਚਲਕੇ ਨੀਲੋਫਰ ਹੋਏ ਹੋਏ ਸਨ ।
ਤੁਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੀਲੇ ਮੰਜੇ ਦੇ ਪਾਵੇ ਚੁੰਮੇ ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਨੀਲੇ ਘੋੜੇ
ਦੇ ਸੁੰਮਾਂ ਵਿਚ ਲੇਟਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ । ਅੱਬਾ ਜਾਨ ! ਮੈਨੂੰ ਲੈ ਚਲ,
ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਰਾਹ ਉੱਪਰ ਵਿਛਾ ਦੇ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਸ ਨੀਲੇ ਘੋੜੇ ਨੇ
ਲੰਘਣਾ ਹੈ । ਹੌਲਦਾਰ ਇਤਨਾ ਕੁਛ ਸੁਣ ਚੁਕਾ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬੇ
ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ :

‘ਲਓ ਹੌਲਦਾਰ ਜੀ ਛਕੋ, ਮਾਫ ਕਰਨਾ ਗੱਫਾ ਠੰਡਾ ਹੈ,
ਪਰ ਮੇਰਾ ਘਰ ਬੰਦ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤੇ ਗਰਮ ਗਰਮ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ
ਤਾਜ਼ਾ ਬਣਾ ਕੇ ਲਿਆਉਂਦਾ ।’

ਹੌਲਦਾਰ ਫੇਰ ਸੁਣਨ ਲੱਗਾ; ‘ਬੇਟੀ ! ਤੂੰ ਪੌਤੀ ਹੋਣ ਦੇ
ਛਖਰ ਨੂੰ ਜਰ । ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਉਹ ਪਿਛੇ ਜਦ ਰਵਾਲਸਰ
ਗਏ ਸਨ ਤਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਟੁਰਨ ਲਗਿਆਂ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਜਰਨ ਦੀ
ਤਾਲੀਮ ਦਿਤੀ ਸੀ । ਘਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ : ਰਵਾਲਸਰ
ਚਲੋ; ਸਾਨੂੰ ਉਹ ਤੀਰਥ ਦਿਖਾਓ, ਜਿਥੇ ਪੱਥਰ ਤਰਦੇ ਹਨ । ਪਰ
ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘੋੜੇ ਦੀ ਟਹਲ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਉਥੇ ਜਾਣ ਵਿਚ ਖਤਰਾ
ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਹੋਣੀ ਦਿੱਸ ਪਈ ਸੀ । ਉਹ ਕਹਿਣ
ਲਗ ਪਿਆ:—

ਜੋ ਕਰੇਗਾ ਸੋ ਭਰੇਗਾ ।
ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਕੀ ਹਰੇਗਾ ।
ਸੇਵਕ ਤੋਂ ਕਾਜ ਸਰੇਗਾ ।
ਦੁਲਮਨ ਲੇਖੀ ਮਰੇਗਾ ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਕਿਹਾ : ਤੂੰ ਸੇਵਾ ਹੀ ਕਰਿਆ
ਕਰ, ਹੋਣੀ ਨਾ ਦੇਖਿਆ ਕਰ । ਤੇ ਏਹ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ:—

ਘੋੜੇ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰ ।
ਜੋ ਹੋਵੇਗੀ ਸੋ ਜਰ ।

ਰਾਖੇਗਾ ਗੁਰੂ ਅਪਨਾ ਘਰ* ।

ਬੇਟਾ ! ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਅਸੀਂ ਹੁਕਮ ਨਾਮਾ ਲੈ ਕੇ ਟੁਰੇ, ਅਸੀਂ ਪੁੱਠੇ ਕਦਮੀ ਚਲੇ ਸਾਂ, ਸਾਡਾ ਮੂੰਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਹੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਟੁਰਦੇ ਹਸਰਤ ਦੀ ਨਿਗਾਹ ਤੱਕ ਰਹੇ ਸਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ: 'ਤੁਹਾਡੀ ਸੇਵਾ ਸਫਲ, ਸਫਲ ।'

ਅਸੀਂ ਟੁਰੀ ਗਏ, ਉਹ ਕਹੀ ਗਏ :-

'ਗੁਰੂਘਰ ਦੇ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਮੰਜੀਆਂ ਦੇਂਦੇ ਆਏਹਨ, ਮਸਨਦਾਂ ਬਖਸ਼ਦੇ ਆਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਖਸ਼ਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਜੋ ਮਸਨਦਾਂ ਤੇ ਬੈਠਣ ਵਾਲੇ ਸਨ ਮਸੰਦ ਕਹਾਏ । ਅਯੋਗ ਪੁਰਸ਼ ਮੰਜੇ ਤੇ ਬੈਠਕੇ, ਬੈਠਣ ਗੋਚਰਾ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਬੈਠ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਮਤਿ ਬੈਠ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਬੈਠਾ ਸੋਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਸੁੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਜਗਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ, ਬੈਠਿਆਂ ਨੂੰ ਉਠਾਉਣ ਆਏ ਹਾਂ। ਅਸਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਬੈਠਣ ਲਈ ਕੋਈ ਮੰਜਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ, ਚੁੱਕਣ ਲਈ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮਸਨਦ ਉਪਰ ਬੈਠਣ ਵਾਲਾ ਸੁਸਤ ਆਦਮੀ ਮੰਜੇ ਦਾ ਭਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚੁੱਕਣ ਵਾਲਾ ਭਾਰ ਚੁੱਕਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸ਼ਕਤੀਵਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਏਸ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਜਰਨਾ ਤੇ ਜਰਕੇ ਸਫਲ ਕਰਨਾ ਧਰਮ ਹੈ; ਜੋ ਜਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਹਲਕਾ ਫੁੱਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਬੰਧਨ ਕੱਟ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।'

ਹੈਲਦਾਰ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਦਾ ਰਿਹਾ। ਵਕਤ ਕਾਫੀ ਲੰਘ ਗਿਆ। ਫੇਰ ਘੁਰਾੜੇ ਮਾਰਨ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਉਸ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਆਈ; ਫੇਰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਸ਼ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਸੌਦਣ ਲੱਗ ਪਿਆ; ਇਹ ਅਵਾਜ਼ ਅੰਦਰੋਂ ਆਈ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਹੀ ਸੁੱਤਾ ਕੋਈ ਸੁਪਨਾ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਘੁਰਾੜੇ ਨਾਲ ਜਾਗ ਪਿਆ ਹਾਂ ।

* ਸੌ ਸਾਖੀ, ਗੁ: ਪੁ: ਸੂਰਜ, ਖਾਲਸਾ ਤਵਾਰੀਖ ਖਾਣਿ ।

ਸ੍ਰੀ ਕਲਗੀਧਰ ਦੀ ਜੀਵਨ ਕਥਾ ਇਕ ਵਚਿਤ੍ਰ ਲੀਲਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਸਾਲ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੂੰ, ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੂੰ, ਸੈਨਕਾਂ ਨੂੰ, ਫਿਲਾਸਫਰਾਂ ਨੂੰ ਅਚੰਭਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਲ ਇਤਨੇ ਕੌਤਕ ਭਰਪੂਰ ਹਨ ਕਿ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲਾ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਮਤ ੧੭੬੧ ਪੌਹ ਦੇ ਲਾਗੇ ਆਪ ਨੇ ਅਨੰਦ ਪੁਰ ਛੱਡਿਆ, ਚਮਕੌਰ ਦਾ ਜੁੱਧ ਹੋਇਆ, ਵਡੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ, ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਸਰਹਿੰਦ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਦੀਵਾਰ ਵਿਚ ਚਿਣੇ ਗਏ ਫੇਰ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਆਪ ਮਾਛੀ ਵਾੜੇ ਆ ਗਏ। ਗੁਲਾਬੇ ਮਸੰਦ ਦੇ ਘਰ ਉਤਰੇ। ਮਾਈ ਗੁਰਦੇਈ ਦੇ ਬਸਤਰ ਨੀਲੇ ਰੰਗਵਾਏ, ਉੱਚ ਦੇ ਪੀਰ ਬਣੇ, ਗਨੀ ਖਾਂ, ਨਬੀ ਖਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਨਾਮਾ ਬਖਸ਼ਿਆ। ਮੁਕਤਸਰ ਦਾ ਜੁੱਧ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਛਤਿਆਣੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਸਯਦ ਬਹਮੀ ਫਕੀਰ ਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕ ਕੇ ਸਿੰਘ ਸਜਣਾ ਹੈ, ਉਪ੍ਰੰਤ ਬਗੜ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਤਲਬਾਂ ਮੰਗਣੀਆਂ ਆਦਿਕ ਵਾਕੇ ਹਨ। ਫੇਰ ਕੁਛ ਮਹੀਨੇ ਆਪ ਦਾ ਦਮਦਮੇ ਕੁਯਾਮ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਇਕ ਤੋਂ ਇਕ ਵਚਿਤ੍ਰ ਕੌਤਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਰਾਜਪੂਤਾਨੇ ਦੇ ਰਸਤੇ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਜਾਣ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਹੈ। ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਆਪ ਦੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਉਣ ਦਾ ਸਾਕਾ ਹੈ ਕੌਤਕ ੧੭੬੫। ਇਹ ਸਚ ਕਿਹਾ ਹੈ “ਦੇਸ ਭਾਰਤ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹੀ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਅਤੇ ਲੱਖਾਂ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਹੱਖਯਕ ਰਾਜੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਹੋਏ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਐਸਾ ਇਕ ਭੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਕਿ ਜਿਸ ਨੇ ਧਰਮ ਰਖਯਾ ਦੇ ਨਮਿਤ ਅਪਣਾ ਸਰਵਸ੍ਰ ਹਵਨ ਕਰਕੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਅਪਣੇ ਪ੍ਰਾਣ ਭੀ ਦਿਤੇ ਹੋਣ।”

[ਇਤਿਹਾਸ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ, ਸਾਧੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ

(੧੪੯)

ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਮਾਛੀ ਵਾੜੇ ਆਏ ਹਨ ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਛੇੜੀ ਕਥਾ ਮੁਤਾਬਕ ਉਸ ਤੋਂ ਥੋੜੇ ਹੀ ਚਿਰ ਪਿਛੋਂ ਹੋਲਦਾਰ ਉਥੇ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ। ਕੀ ਇਹ ਕਿਸੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਮ ਆਇਆ ਹੈ, ਜਾਂ ਕੋਈ ਮੁਖਬਰ ਹੈ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਨਿਜੀ ਵਿਹਾਰ ਮਗਰ ਹੈ? ਹੋਲਦਾਰ ਬੀਮਾਰ ਮਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੈ, ਉਹ ਇਕ ਹੱਥ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਹਿਲਾਉਂਦਾ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਦਾ ਹੇਗ ਉਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਮੂੰਹ ਦੀ ਚਰਬੀ ਘਟਣ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀਆਂ ਗਲਾਂ ਵਿਚ ਵੱਝੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਹੱਡੀਆਂ ਉਭਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ, ਅੱਖਾਂ ਥੱਲੇ ਲੱਥੀਆਂ ਹੋਈਆਂ, ਪਰ ਪਾਣੀ ਭਰੀ ਚਮਕ ਵਾਲੀਆਂ ਕੁਛ ਭਯੰਕੀਤ ਲੱਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਮਦਮੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਥਾਂ ਟਿਕਕੇ ਨਹੀਂ ਸੇ ਬੈਠੇ, ਹੋਲਦਾਰ ਮਗਰੇ ਮਗਰ ਘੁੰਮਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਤਾਬ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰੱਖਦਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਮਦਮੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਵੇਲੇ ਇਹ ਥੱਕ ਹਾਰ ਕੇ ਬੀਮਾਰ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਜ ਕਾਫੀ ਚਿਰ ਪਿਛੋਂ, ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਰਾਜਪੂਤਾਨੇ ਵਲ ਲੰਘ ਗਏ ਹਨ ਅਸੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਛਤਿਆਣੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ। ਛਤਿਆਣਾ ਪਿੰਡ ਮੁਕਤਸਰ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵਲ ਕੋਈ ਬਾਰਾਂ ਕੁ ਮੀਲ ਦੇ ਫਾਸਲੇ ਤੇ ਹੈ। ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਛਤਿਆਣਾ ਤਿੰਨ ਗੱਲਾਂ ਕਰਕੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ: ਇਕ ਤਾਂ ਇਹ ਉਹ ਜਗ੍ਹਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਸਾਬੋ ਕੀ ਵੱਲ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਬਰਾੜਾਂ ਨੇ ਅੜੀ ਕਰਕੇ ਅਪਣੀ ਤਲਬ ਚੁਕਾਈ ਸੀ। ਬਰਾੜਾਂ ਨੂੰ ਤਨਖਾਹ ਦੇਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਾਸ ਕੋਈ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਿਖ ਧਨ ਦੀ ਭੇਟਾ ਲੈ ਆਏ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਤਲਬਾਂ ਦੇਣ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਜੋ ਖਜ਼ਾਨਾ ਬਚ ਰਿਹਾ ਸੀ ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਉੱਥੇ ਹੀ ਕਿਤੇ ਦਬਾਕੇ ਅੱਗੇ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ। ਆਸ ਪਾਸ ਦੇ ਲੋਕ ਦੱਬੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਬਹੁਤ ਮੁੱਖਤ ਤਕ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਗੁਪਤ ਖਜ਼ਾਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਜਗ੍ਹਾ ਦਾ ਨਾਮ ਗੁਪਤਸਰ ਪੈ ਗਿਆ। ਤੀਜੇ ਏਸੇ ਪਿੰਡ

ਦੇ ਇਕ ਲਾਗਵੇਂ ਟਿੱਬੇ ਉੱਤੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸਯਦ ਫਕੀਰ ਬਹਮੀ ਦਾ ਟਿਕਾਣਾ ਸੀ। ਇਹ ਫਕੀਰ ਗੁਫ਼ੂ ਘਰ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਹੈਕੋ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਸਿੰਘ ਸਜ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਹਮੀ ਪੀਰ ਫੇਰ ਗੁਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਦੇ ਕਾਫੀ ਚੇਲੇ ਸਨ, ਉਹ ਵੀ ਸ਼ਰਧਾ ਭਰਪੂਰ ਹੋ ਗਏ ਸਨ, ਪਰ ਸਿੰਘ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਜੇ; ਮੁੱਖ ਚੇਲੇ ਨੂੰ 'ਮੁਰੀਦ ਜੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਵੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਸਮਝਦਾਰ ਬੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਪਿਛੋਂ ਬੋੜਾ ਕੁ ਸਮਾਂ ਪੀਰ ਦੀ ਚਲਾਈ ਸਿਖਿਆ ਪਰਨਾਲੀ ਨੂੰ ਉਸੇ ਟਿੱਬੇ ਤੋਂ ਚਲਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਜੋ ਬੰਦੇ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਵੇਲੇ ਕਾਇਮ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕੀ।

ਅਜ ਹੋਲਦਾਰ ਮੁਰੀਦ ਕੋਲ ਆਇਆ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਦੋਨਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਬਚਪਨ ਵੇਲੇ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਜਾਣ ਪਛਾਣ ਹੈ। ਦੋਨੋਂ ਦੇਰ ਤਕ ਗੱਲਾਂ ਬਾਤਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ; ਮੁਰੀਦ ਨੇ ਸਾਰੀ ਕਥਾ ਸੁਣਾਈ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਬਹਮੀ ਫਕੀਰ ਨੇ ਖਿੱਚ ਖਾਪੀ ਤੇ ਫੇਰ ਹੋਲੇ ਹੋਲੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਗ੍ਰਹਣ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਸਿੰਘ ਸਜ ਗਿਆ। ਏਸ ਵਿਸ਼ਯ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਫੇਰ ਪਰਸਪਰ ਸੁਆਲ ਜੁਆਬ ਹੋਏ ਜੋ ਕੁਝ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ:—

ਹੋਲਦਾਰ—ਪੀਰ ਨੇ ਅਪਣਾ ਨਾਮ ਕਿਉਂ ਵਟਾਇਆ ?

ਮੁਰੀਦ—ਜੇ ਤੈਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਵੱਟੇ ਨਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗ ਜਾਏ ਤਾਂ ਝਟ ਸਮਝ ਆ ਜਾਏ ਕਿ ਕਿਉਂ ਵਟਾਇਆ।

ਹੋਲਦਾਰ—ਹਾਂ ਏਸੋਂ ਕੀ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ ?

ਮੁਰੀਦ—ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ।

ਹੋਲਦਾਰ—ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ?

ਮੁਰੀਦ—ਹਾਂ ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ।

ਹੋਲਦਾਰ—ਮੇਰੇ ਪੱਲੇ ਤਾਂ ਕੱਖ ਨਹੀਂ ਪਿਆ, ਏਸ ਨਾਂ ਤੋਂ ਕੀ

ਪਤਾ ਲੱਗੇ ਕਿ ਬਦਲਾਉਣ ਦੀ ਕੀ ਵਜ੍ਹਾ ਹੈ ?

ਮੁਰੀਦ—‘ਅਜਮੇਰ’ ਕਿਸ ਗੱਲ ਲਈ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ ?

ਹੋਲਦਾਰ—ਅਸੀਂ ਕੀ ਜਾਣੀਏ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਮੁਰੀਦ—ਅਜਮੇਰ ਵਿਚ ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਖਾਨਕਾਹ ਹੈ ਖਵਾਲਾ ਮੁਅੱਯੀਨੁਦੀਨ ਰਿਸ਼ਤੀ ਦੀ।

ਹੋਲਦਾਰ—ਹਾਂ ਹੈ।

ਮੁਰੀਦ—ਉਥੇ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਚੜ੍ਹਾਵੇ ਚੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਸੁੱਖਣਾ ਸੁੱਖਦੇ ਹਨ।

ਹੋਲਦਾਰ—ਪਰ ਮੈਂ ਉਥੇ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਗਿਆ।

ਮੁਰੀਦ—ਪਰ ਪੀਰ ਸਾਹਿਬ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਥੇ ਜਾਣਾ ਕਦੇ ਬੜੇ ਪੁੰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਸੀ, ਹੁਣ ਬੜੀ ਖਤਰਨਾਕ ਗੱਲ ਹੈ!

ਹੋਲਦਾਰ—ਕਿਉਂ ?

ਮੁਰੀਦ—ਕਿਉਂ ? ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਬਰਖਿਲਾਫ਼ ਹੈ।

ਹੋਲਦਾਰ—ਉਹ ਤਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫ਼ਕੀਰ ਦੀ ਕਬਰ ਹੈ, ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਦੁਖਦੀ ਹੈ ?

ਮੁਰੀਦ—ਉਸ ਖਾਨਕਾਹ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਅਮੀਰ ਉਮਰਾ, ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੇ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ। ਉਸ ਥਾਂ ਨੇ ਕਈ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੀਆਂ ਆਪਸ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਦੇ ਅਖ਼ਤ ਨਾਲ ਫੈਸਲੇ ਕਰਾਏ।

ਹੋਲਦਾਰ—ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ?

ਮੁਰੀਦ—ਸਿਰਫ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਲੜਨ ਵਾਲੇ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੇ ਉਸ ਮੰਦਰ ਅੰਦਰ ਅਪਣੇ ਕਮਾਨ ਰੱਖ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਕਮਾਨਾਂ ਤੋਂ ਚਿੱਲੇ ਉਤਾਰ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੰਦਰ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਬੰਦ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਸਵੇਰੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਸਾਮੁਣੇ ਬੂਹੇ ਖੁੱਲ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਦੀ ਕਮਾਨ ਉੱਤੇ ਚਿੱਲਾ ਅਪਣੇ ਆਪ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੱਸ ਜਿਸ ਨਾ ਉਹ

(੧੫੨)

ਕਮਾਨ ਹੋਵੇ ਉਹ ਗੱਦੀ ਦਾ ਵਾਰਸ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੜਾਈ ਝਗੜੇ ਖਤਮ !

ਹੋਲਦਾਰ--ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੂੰ ਇਹ ਰਿਵਾਜ ਕਿਉਂ ਭੈੜਾ ਲਗਾ?

ਮੁਰੀਦ--ਏਸ ਕਰਕੇ ਕਿ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਅਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਸੀ, ਚਿੱਲਾ ਉਸ ਦੇ ਭਰਾ ਦੀ ਕਮਾਨ ਉੱਪਰ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ, ਉਹ ਦਾਰਾ ਸ਼ਕੋਹ ਦੀ ਕਮਾਨ ਸੀ। ਬੱਸ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੂੰ ਗੱਲ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਉਹ ਸਖਤ ਬਰਖਿਲਾਫ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਗੱਦੀ ਉੱਪਰ ਬੈਠਦਿਆਂ ਉਸ ਨੇ ਹੁਕਮ ਚਾੜ ਦਿੱਤਾ; ਮੁਜ਼ਾਵਰ ਪਕੜੇ ਗਏ, ਤਲਾਸ਼ੀਆਂ ਹੋਈਆਂ, ਕਈਆਂ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਬਰਬਾਦ ਹੋਈ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਕ ਗੁਪਤ ਸੁਰੰਗ ਸੀ, ਮੁਜ਼ਾਵਰਾਂ ਦੇ ਘਰੋਂ ਖਾਨਕਾਹ ਦੇ ਹੇਠ ਦੀ ਰਸਤਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਦੀ ਰਈ ਕਰਨੀ ਹੋਵੇ ਮੁਜ਼ਾਵਰ ਏਸ ਰਾਹੋਂ ਆ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਕਮਾਨ ਉੱਪਰ ਚਿੱਲਾ ਚਾੜ ਜਾਂਦਾ ਸੀ*।

ਹੋਲਦਾਰ--ਅਸ਼ਕੇ ਭਈ ਅਸ਼ਕੇ, ਵਾਰੇ ਵਾਰੇ ਜਾਈਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਜ਼ਾਵਰਾਂ ਦੇ।

ਮੁਰੀਦ--ਬਸ ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੂੰ ਅਜਮੇਰ ਦੇ ਨਾਉਂ ਤੋਂ ਹੀ ਚਿੜ ਹੈ।

ਹੋਲਦਾਰ--ਹੁਣ ਸਮਝਿਆ, ਪੀਰ ਦਾ ਨਾਉਂ, ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਕਿਉਂ ਰਖਿਆ। ਵਾਰੇ ਵਾਰੇ ਜਾਈਏ ਰੱਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਐਡੀ ਦੂਰ ਤੱਕ ਗਈ।

ਮੁਰੀਦ--ਪੀਰ ਵਾਸਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਣਾਇਆ

---

*ਨਿਜਾਘਰ ਤੇ ਸੁਰੰਗ ਕੇ ਰਾਹੁ ! ਜਾਇ ਮੁਜ਼ਾਵਰ ਮੰਦਰ ਮਾਹੁ।

ਅਦਿਰ ਵੇਇ ਕਮਾਨ ਚਵਾਇ। ਇਸ ਬਿਧਿ ਰਾਖੀ ਬਨਤ ਬਨਾਇ।

[ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼

ਸੀ, ਨਾਮ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪ ਰਖਿਆ*, ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਹੀਂ
ਸੀ ਰਖਿਆ ।

ਹੋਲਦਾਰ--ਏਸ ਨਾਮ ਵਿਚ ਬੜੀ ਹਿਕਮਤ ਸੀ!

ਮੁਰੀਦ--ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗੇ ਕਿ ਫਲਾਣਾ ਆਦਮੀ
ਅਜਮੇਰੀ ਹੈ, ਬਸ ਉਸੇ ਦੀ ਸ਼ਾਮਤ । ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋਵੇ
ਭਾਵੇਂ ਹਿੰਦੂ । ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਸਰਮਦ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ।

ਹੋਲਦਾਰ--ਸਰਮਦ ਤੇ ਬੜਾ ਸਾਈਂ ਲੋਕ ਸੀ,
ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੀ ।

ਮੁਰੀਦ--ਹਾਂ, ਪਰ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੂੰ ਇਹ ਵਹਿਮ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ
ਕਿ ਸਾਰੇ ਸਾਈਂ ਲੋਕ ਦਾਰਾ-ਸ਼ਕੋਹ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹਨ ਤੇ ਉਸ ਦੇ
ਬਰਖ਼ਿਲਾਫ਼ ।

ਹੋਲਦਾਰ--ਸਾਈਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਮਤ ।

ਮੁਰੀਦ--ਪਰ ਸਾਈਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹੁਣ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਹਟ ਗਈ
ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਰਹਿਨੁਮਾ ਦਿੱਸ ਪਿਆ ਹੈ ।

ਹੋਲਦਾਰ--ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ?

ਮੁਰੀਦ--ਹਾਂ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ।

ਹੋਲਦਾਰ--ਉਸ ਕੋਲ ਕੀ ਜਾਦੂ ਹੈ ?

ਮੁਰੀਦ--ਬੱਝ ਇਕ ਜਾਦੂ ਹੈ, ਆਦਮੀ ਨਿਛੱਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ,
ਬੇਖੋਫ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਮੌਤ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਮਰਨ ਦੇ ਨਾਮ

---

*ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਕੇ ਹੁਕਮ ਬਖਾਨਾ:

‘ਖਰੇ ਹੋਹੁ ਕਰ ਸਿਖ ਸੁਜਾਨਾ ।’

ਛੇ ਆਗਠਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਨਵਾਯੋ ।

ਖਰੇ ਹੋਇ ਤਤਕਾਲ ਛਕਾਯੋ ।

ਸ੍ਰੀ ਮੁਖ ਤੇ ਤਬ ਨਾਮ ਉਚਾਰਯੋ ।

ਸੁਭ ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਤਹਿ ਧਾਰਯੋ । [ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼]

ਉਤੇ ਚਾ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਪੀਰ ਜੀ ਬਹੁਤ ਇਹਤਿਆਜ਼ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ ਸਨ। ਜ਼ਰਾ ਜਿਤਨੀ ਤਕਲੀਫ਼ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੇ; ਹੁਣ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁਖ-ਰਹਿਣੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਬਦਲ ਗਈਆਂ ਹਨ।

ਹੈਲਦਾਰ—ਪਰ ਡਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਕਿਸਤਰ੍ਹਾਂ ਬਦਲ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ?

ਮੁਰੀਦ—ਅਸੀਂ ਆਪ ਹੋਰਾਨ ਸਾਂ, ਕਿ ਇਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਜੇ ਬਿਆਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਕੋਸ਼ਨਾਮਚੇ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਉਸ ਤੋਂ ਭੇਦ ਖੁਲ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੀਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੋਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜੇ ਗੱਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕੋਲੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ 'ਬਿਕਰ' (ਨਾਮ) ਦੀ ਤਾਲੀਮ ਦੀ ਸੁਣੀ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

ਹੈਲਦਾਰ—ਅੱਛਾ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ 'ਬਿਕਰ' ਬਾਰੇ ਤਾਲੀਮ ਹੋਰ ਹੈ ?

ਮੁਰੀਦ—ਹਾਂ ਕੁਛ ਹੋਰ ਹੀ ਹੈ। ਦੇਖ ਪੀਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਕੀ ਸਮਝਿਆ ਤੇ ਸਮਝ ਕੇ ਕੀ ਲਿਖਿਆ। ਏਥੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਤਾਲੀਮ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗ ਜਾਏਗਾ। ਲਿਖਿਆ ਹੈ:—

“ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਕੋਈ ਨਿਰਜਿੰਦ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ। ਕੋਈ ਸਬੁਲ ਮੂਰਤ ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਇੱਟ ਵੱਟਾ ਪੱਥਰ ਦੀ ਘਾੜਤ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਜਾਗਦੀ ਜੋਤ ਹੈ*। ਜੋਤ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕੌਣ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਅਲੂ ਦਾ ਨਾਮ ਲੈਣਾ, ਅਲੂ ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਕੁਰਬਾਨ ਹੋਣਾ ਹੈ:—‘ਸਾਹਿਬ ਤੇਰੇ ਨਾਮ ਵਿਟਹੁ ਬਿੰਦ ਬਿੰਦ ਚੁਖ ਚੁਖ ਹੋਇ।’ ਨਾਮ ਲੈਣਾ ਨਾਮ ਵਿਟਹੁ ਕੁਰਬਾਨ ਹੋਣਾ ਹੈ, ਬਿੰਦ ਬਿੰਦ ਚੁਖ ਚੁਖ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਜੋਤਿ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕੌਣ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਸਿਰਫ

* ਜਾਗਤ ਜੋਤਿ ਜਪੈ ਨਿਸ ਬਾਸਰ।

ਪਰਵਾਨਾ । ਉਹ ਬਿੰਦ ਬਿੰਦ ਚੁਖ ਚੁਖ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਦੇ 'ਪਰ' ਏਸ ਕਰਕੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਉੱਡੇ ਤੇ ਉੱਡ ਕੇ ਜੋਤ ਵਿਚ ਡਿੱਗ ਪਵੇ, ਡਿੱਗਕੇ ਡੋਲੇ ਨਾ, ਅਡੋਲ ਹੋ ਜਾਵੇ* । ਜੋਤ ਵਿਚ ਜੋਤ ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਮਨ ਅਤੇ ਤਨ ਦੋਨੋਂ ਜੋਤ ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਣੀ ।

“ਤਸਈ (ਮਾਲਾ) ਫੇਰਨ ਵਿਚ ਉਂਗਲਾਂ ਫਿਰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ । ਸਾਲਗਿ ਰਾਮ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵਿਚ ਮਨ ਭੈਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ* । ਪਰ ਜਾਗਦੀ ਜੋਤ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਕੋਲ ਇਹ ਆੜਾਈ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਭੈਂ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ । ਜੀਭ ਨਾਲ ਜਪਣਾ ਇਕ ਅਵਸਥਾ ਹੈ, ਉਹ ਪਰਵਾਨੇ ਦੇ ਪਰ ਹਿੱਲਣੇ ਹਨ, ਉਹ ਖੰਠਾ ਦੀ ਫੜਫੜਾਹਟ ਹੈ । ਉੱਡਣ ਦਾ ਹੰਭਲਾ ਹੈ । ਅਗੇ ਜੋਤ ਹੈ ! ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਸਮਾਧਿ ਹੈ, ਸੁੰਨ ਸਮਾਧਿ* । ਸਮਾਧਿ ਲਾਟ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੋਨਾਮ ਇਕ ਲਾਟ ਹੈ ਇਕ ਲਟਲਟ ਬਲਦਾ ਚਰਾਗਿੰ, ਪਰ ਏਸ ਦੀਵੇ ਨੂੰ ਓਹੋ ਹੀ ਜਗਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਏਸ ਵਿਚ ਤੇਲ ਫਰਕੇ ਰੱਖੇ । ਤੇਲ ਉਸੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਤਲਾਸ਼

* ਇੰਗਿ ਨ ਭੋਲੇ ਕਤਹੁ ਨ ਧਾਵੈ ।। ਕੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ ਕੋ ਇਹੁ ਮਹਲੁ ਪਾਵੈ ॥

[ਰਾਮਕਲੀ ਮਹਲਾ ੫

† ਧਨਿ ਸਾਇ ਨਾਨਕੁ ਸੁਖ ਵਾਤੇ ਪਰਗਾਸੁ ਮਨਿ ਤਨਿ ਹੋਇ ਕੀਉ ॥

[ਰਾਮਕਲੀ ਮਹਲਾ ੫

‡ ਆਗੈ ਰਾਖਿਓ ਸਾਲਗਿਰਾਮੁ ॥

ਅਨੁ ਈਨੋ ਵਹ ਵਿਸ ਬਿਸੁਮੁ ॥

[ਰਾਮਕਲੀ ਮਹਲਾ ੫-੧੭

§ ਭੁਮੁ ਏ ਮੋਹ ਨ ਮਾਇਆ ਸਾਲ ॥

ਸੁੰਨ ਸਮਾਧਿ ਪ੍ਰਭੁ ਕਿਰਪਾਨ ॥

[ਰਾਮਕਲੀ ਮਹਲਾ ੫-੨੦

¶ ਈਹ ਮੇਠਾ ਫੇਛੁ ਠਾਮੁ ॥

[ਜਾਸਾ ਮਹਲਾ ੧-੩੨

(੧੫੬)

ਕਰੇ। ਤਿਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਤੇਲ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਦਾ, ਨਾ ਇਹ ਸ਼ਰ੍ਹੇਂ ਤੋਂ ਉਪਜਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤੇਲ ਦੀ ਨਿੱਝਰ ਧਾਰਾ “ਆਪੇ” ਤੋਂ ਚੋਂਦੀ ਹੈ, ਬਸ਼ਰਤੇ ਕਿ ਆਪਾ ਕੋਹਲੂ ਤੋਂ ਨਾ ਡਰੇ। ਨਿੱਡਰ ਆਦਮੀਆਂ ਦਾ ਨਪੀੜੇ ਜਾਣਾ ਦੁਖ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ ਤੇਲ ਰੂਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਸ਼ਟ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਡਰ ਨਾਲ ਪਰਸੇਉ ਨਹੀਂ ਛੁਟਦਾ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉੱਤੇ ਭਲਾਈ ਦੀ ਚਿਕਨਾਈ ਦੇ ਟੇਪੇ ਨਿਤਰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਨੇਹ ਦੀ ਲਾਲੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਹੈ। ਸਨੇਹ ਦੇ ਅਰਥ ਹੀ ਹਨ ਚਿਕਨਾਈ ਜਾਂ ਤੇਲ। ‘ਨਾਮ ਜਪਣਾ’, ਇਹ ਘੁੰਘੁ ਸਟ ਵਾਸ ਨਹੀਂ, ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਕਛੂਏ ਵਾਕਣ ਸੁਕੜਨਾ ਹੈ। ਨਾਮ ਇਕ ਅਨੁਭਵ ਹੈ, ਜੋ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਰੂਪ ਹੈ, ਜੋ ਸਥਾਨਕ ਤੌਰ ਤੇ ਜੋਤਿ ਸਰੂਪ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਜੜ੍ਹ ਤੜ੍ਹ ਦਿਸਾ ਵਿਸਾ ਫੈਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਇਕ ਰਗੜ ਅੱਗ ਰੂਪ ਹੈ, ਨਾਮ ਵੀ ਇਕ ਰਗੜ ਹੈ। ਜ਼ਾਲਮ ਆਦਮੀ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਜ਼ਾਲਮ ਦੀ ਰਗੜ ਚਾੜ੍ਹਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਅੱਗ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ ਜ਼ਾਲਮ ਆਪ ਸੜਕੇ ਸੁਆਹ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸੱਚ ਹੈ ਉਹ ਸੁੱਚੀ ਧਾਤ ਤਪਕੇ ਹੋਰ ਚਮਕਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਲਈ ਅਗਨਿ ਕੁਠਾਲੀ ਕੁੰਦਨ ਬਣਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ।”

ਹੌਲਦਾਰ—ਵਾਕਈ ਇਹ ਲਾਟ ਵਿਚ ਸਮਾਧਿ ਅਨੋਖੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਕੰਮਿਆਂ ਦਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਸਾਹਸ ਵਾਲੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ।

ਮੁਰੀਦ—ਪੀਰ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਮੰਜੇ ਉਪਰ ਬੈਠਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਰਛਾਈ ਓੜ੍ਹੇ ਰਖਦਾ ਸੀ ਤੇ ਲਿਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਖੇਸ ਉਪਰ ਡੋਬੂ ਪਏ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਦਵਾਤ ਡੁਲੂ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਤੇ ਪੱਬੇ ਪੈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਏਸ ਗੱਲ ਉਪਰ ਹੱਸਦੇ ਸਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ ਇਹ ਦਿਲ ਦੇ ਦਾਗਾਂ ਦਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਹੈ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੇ ਬਾਦ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਛ ਬਦਲ ਗਿਆ, ਉਸ ਨੇ ਦਿਨ ਵੇਲੇ ਮੰਜੀ ਉਤੇ

ਬੈਠਣਾ ਛੋੜ ਦਿਤਾ । ਰਜ਼ਾਈ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਰੇ “ਤੁਧੁ ਬਿਨ
 ਰੋਗ ਰਜ਼ਾਈਆਂ ਦਾ ਓਢਣ” । ਉਹ ਫੇਰ ਘਰ ਵੀ ਘੱਟ ਹੀ ਬਹਿੰਦਾ
 ਸੀ, ਗੁਰੂ ਵਿਗ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਬਾਹਰ ਬਹਿ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਕਹਿੰਦਾ
 ਸੀ: ਇਹ ‘ਯਾਰੜੇ ਦਾ ਸੱਥਰ’ ਹੈ । ਉਥੇ ਬੈਠਾ ਲਿਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ।
 ਉਸ ਰਜ਼ਾਈ ਵੀ ਛੋੜੀ, ਮੰਜਾ ਵੀ ਛੋੜਿਆ, ਪਰ ਲਿਖਣਾ ਨਹੀਂ
 ਛੋੜਿਆ । ਉਹ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਫ਼ਾਰਸੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ
 ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਤੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਰੋਜ਼ਨਾਮਚਾ ਲਿਖਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਲਿਖਦਾ
 ਸੀ ਲਾਲ ਸਿਆਹੀ ਨਾਲ । ਅਸੀਂ ਪੁਛਿਆ: ਸ਼ਾਹ ਜੀ ! ਇਹ
 ਲਾਲ ਰੰਗ ਨਾਲ ਕਿਉਂ ਲਿਖਣ ਲਗ ਪਏ ਹੋ ? ਤਾਂ ਉਸ ਆਖਿਆ
 ਇਹ ਸਿਆਹੀ ਨਹੀਂ ਇਹ ਖ਼ੂਨੇ ਜ਼ਿਗਰ ਹੈ । ਫੇਰ ਆਖਣ ਲੱਗੇ
 ਬੁੱਧੁ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਖ਼ੂਨੇ ਜ਼ਿਗਰ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਡੋਲਿਆ, ਮੈਂ ਕਾਗਜ਼
 ਉਤੇ ਡੋਲੂ ਰਿਹਾ ਹਾਂ । ਸਾਡਾ ਪੀਰ ਤੇ ਪੀਰ ਬੁੱਧੁਸ਼ਾਹ ਦੋਨੋਂ ਦੂਰੋਂ
 ਨੇੜਿਓਂ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਹਨ । ਦੋਨੋਂ ਸੱਯਦ ਹਨ । ਦੋਨਾਂ ਦਾ ਇਕ
 ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਤੇ ਮੁਹੱਬਤ ਸੀ । ਪਰ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ
 ਫਰਕ ਹੈ । ਸਯਦ ਬਹਮੀ ਸ਼ਾਹ ਅਜਮੇਰੀ ਹੈ ਤੇ ਬੁਧੁ ਸ਼ਾਹ
 ਨਿਜ਼ਾਮੀ ।

ਹੋਲਦਾਰ—ਨਿਜ਼ਾਮੀ ਕੌਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ?

ਮੁਰੀਦ—ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲਿਆ ਇਕ ਬੜਾ ਫਕੀਰ ਸੀ,
 ਸੂਫੀ ਫਕੀਰ। ਆਪਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਏਸਨੂੰ ਸੁਲਤਾਨਉਲ ਮਸ਼ਾਇਖ
 ਕਹਿੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਸ਼ੇਖਾਂ ਦਾ ਸੁਲਤਾਨ । ਏਸ ਦੀ ਖ਼ਾਨਕਾਹ ਦਿੱਲੀ
 ਵਿਚ ਬਣੀ ਹੈ । ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਸੱਯਦ ਸੀ, ਇਹ ਫਕੀਰ* ਦਾ ਚੇਲਾ
 ਤੇ ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ ਸ਼ਾਇਰ ਦਾ ਗੁਰੂ ਸੀ । ਪੀਰ ਬੁੱਧੁਸ਼ਾਹ ਦੇ ਵਡਕੇ
 ਨਿਜ਼ਾਮੀ ਸਨ। ਪੀਰ ਬੁੱਧੁ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਸਦੋਰਾ ਪਿੰਡ ਨਿਜ਼ਾਮੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਈ

* ਸ਼ੇਖ ਫਕੀਰਉੱਦੀਨ ਸ਼ਕਰਗੰਜ ।

ਫਕੀਰਾਂ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਹੈ* । ਜਿਸ ਨਾਲ ਦਿੱਲੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵਲੋਂ ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਜਾਗੀਰ ਹੈ* ।

ਪੀਰ ਬੁੱਧੂ ਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਪੀਰ ਬਹਮੀ ਵਿਚ ਬੱਸ ਏਹੋ ਫਰਕ ਸੀ । ਦੋਨੋਂ ਗੁਰੂ ਦੇ ਆਸ਼ਕ, ਦੋਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਤਲੀ ਉੱਪਰ । ਪੀਰ ਬਹਮੀ ਜੋ ਕੁਛ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉਹ ਵਾਕਈ ਸੁੰਨੇ ਜਿਗਰ ਹੈ । ਉਹ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਕਲਮ ਢਲਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਰੱਤ ਦੇ ਹੰਝੂਆਂ ਨਾਲ ਤ੍ਰਿਬੁਡ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ।

ਪ.

ਖਾਲਸਾ ਤਾਰੀਖ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਪੀਰ ਬਹਮੀ ਬੜਾ ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਆਦਮੀ ਸੀ । ਇਸ ਨੇ ਸਾਰੇ ਮਝਹਬਾਂ ਦਾ ਮੁਤਾਲਿਆ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਇਲਮੀ ਲਿਆਕਤ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਨੇ ਕਈ ਮਝਹਬਾਂ ਦੀ ਪਰਖ ਅਮਲੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ ।

ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲਿਖਣ ਦਾ ਢੰਗ ਵੀ ਆਪਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਬਦਲਕੇ ਹੁਣ ਉਹਨਾਂ

*ਸੱਯਦ ਖਿਜ਼ਰ ਖਾਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਤਖ਼ਤ ਉੱਪਰ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਨੂੰ ਸੱਠ ਹਜ਼ਾਰ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਦਿੱਤੀ । ਏਸੇ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਦੀ ਨੇਵੇਂ ਥਾਵੇਂ ਸੱਯਦ ਸ਼ਾਹ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਬੁੱਧੂ ਸ਼ਾਹ ਲਿਖਿਆ ਹੈ । [ਫਰਮ ਸਿੰਘ, ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ

ਇਹ ਜਾਗੀਰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਖਿਜ਼ਰ ਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸੀ । ਖਿਜ਼ਰ ਖਾਂ ਹੀ ਸੱਯਦ ਸੀ (ਦੇਖੋ ਤਾਰੀਖ ਦਰਿਖਤਾ) । ਖਿਜ਼ਰ ਖਾਂ, ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਹਾਕਮ ਸੀ । ਉਸ ਨੇ ਫੌਲਤ ਖਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਖਾਖ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਤਖ਼ਤ ਉੱਪਰ ਬੈਠ ਗਿਆ ਸੀ ।

[ਦੇਖੋ Beal, O. B. Dictionary

ਖਾਲਸਾ ਤਾਰੀਖ ਭਾਗ ੩, ਸਫ਼ਾ ੮੩੯ ।

ਛਾਵਾਂ ਦੇ ਵੀ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਸਾਧਾਰਣ ਤੌਰ ਤੇ ਦੇਖਿਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਕੋਈ ਲਿਖਾਰੀ ਮਸ਼ਮੂਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਛ ਚਿਰ ਸੋਚਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਕਈ ਫੁਰਨ ਉਪਜਦੇ ਹਨ ਜੋ ਬੁਲਬੁਲਿਆਂ ਵਾਕੂਣ ਓਠਦੇ ਪਰ ਫੁਲਦਿਆਂ ਹੀ ਫਟ ਵੈਂਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਮਨੋਭਾਵ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਜਲ-ਤੰਗਾਂਦਾ ਮੌਜ ਮੇਲਾ ਖਿਲਾਰ ਕੇ ਕਿਸੇ ਬੇਬਵੀ ਅਸਗਾਹਤਾ ਵਲ ਰੁੜਨ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਮਸ਼ਮੂਨ ਲਿਖਣਾ ਐਉਂ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫਟਦੇ ਤੇ ਰੁੜਦੇ ਸ਼ਕਲਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਕਿਸੇ ਯਯਾਨ ਜਾਲ ਵਿਚ ਪਕੜਨਾ ਤੇ ਫੇਰ ਏਸ ਕੱਚੀ ਬੱਗ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀਚਾਰ ਦਰਸ਼ੀ ਰਿੜਕਨ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਣਾ ਕਿ ਖਿਆਲਾਂ ਦੀਆਂ ਕਣੀਆਂ ਬੱਝ ਜਾਣ। ਮੁੜ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੱਕੀਆਂ ਕਣੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁੱਚੇ ਨਗਾਂ ਵਾਕੂਣ ਸਮਝ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਵਿਚ ਪੁਰੋਕੇ ਲੜੀਆਂ ਬਨਾਉਣੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਕ ਸਿਰੇ ਭਾਵੇਂ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਲਟਕਣ ਲਈ ਛੱਡ ਦਿਤੇ ਜਾਣ ਪਰ ਦੂਜੇ ਸਿਰੇ ਗੁਰੂ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੁੜੇ ਹੋਣ ਕਿ ਏਸ ਗੁੰਦਣ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਲਿਖਾਰੀ ਦਾ ਆਸ਼ਾ ਸਫੁਟ ਹੁੰਦਾ ਪਾਠਕ ਦੇ ਪਹਿਨਣ ਲਈ ਨੌਲੱਖਾ ਹਾਰ ਬਣ ਜਾਵੇ।

ਪਰ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਮਸ਼ਮੂਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਯ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰਖਦਾ ਹੋਵੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਲਿਖਣ ਦਾ ਇਹ ਢੰਗ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਪਟੜੀ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਖਿਆਲਾਂ ਦਾ ਗ੍ਰੇਹ ਪਛ (Orbit) ਹੋਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਇਕ ਖਾਣ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਲਾਲ ਗਰਮ ਵਲ ਵਲੇ ਦੀ ਭਾਵ ਲਹਿਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਜੋ ਉਪਜਦੀ ਹੀ ਇਕ ਰੁਖੀ ਤੇਜ਼ ਦੌੜਨ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਕਲਮ ਦੀ ਸਿਆਹੀ ਬਦਲਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਲਾਲ ਰੰਗ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਮਸ਼ਮੂਨ ਉੱਕਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲਿਖਣ ਦਾ ਰਕਤ ਪ੍ਰਵਾਹ ਆਪਣੇ ਆਪਨੂੰ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇ ਡੁਲ੍ਹ ਰਹੇ ਸੁਨ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਚਲਾ ਸਕੇ। ਪੀਰ ਬਹਮੀ ਦੀ ਲਾਲ ਸਿਆਹੀ ਏਸੇ ਹੀ ਗੱਲ ਦੀ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਪੀਰ ਬਹਮੀ ਨੇ

ਸਾਰੇ ਮਜ਼੍ਹਬਾਂ ਦਾ ਮੁਤਾਲਿਆ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਜਿਸ ਗੱਲ ਦਾ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਉਪਰ ਡੂੰਘਾ ਅਸਰ ਹੋਇਆ ਉਹ ਜ਼ਰਨਾਮਾ ਸੀ, ਜੋ ਇਕ ਮੁਰਾਸਲੇ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਵਲ ਉਸੇ ਹੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚੋਂ ਲਿਖਕੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਘੱਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਪੀਰ ਨੇ ਇਹ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜਾਣਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਕੁਰਾਨ ਉਤੇ ਖਾਧੀ ਹੋਈ ਸੋਂਹ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਦੂਜੀ ਧਿਰ ਦੇ ਆਦਮੀ ਇਤਨੇ ਬੇਗ਼ੈਰਤ ਹਨ ਕਿ ਆਪਣੀ ਧਰਮ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਵੀ ਧੋਖੇ ਖਾੜੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਪੀਰ ਬਹਮੀ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਅਗਰ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕੁਰਾਨ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਰਖੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਕੁਰਾਨ ਦੀ ਸੋਂਹ ਮੰਨਕੇ ਆਨੰਦ ਪੁਰ ਖਾਲੀ ਕੀਤਾ, ਅਤਯੰਤ ਖੇਦ ਉਠਾਇਆ, ਚਾਰੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਾਏ। ਉਸ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਪੈਗ਼ੰਬਰ ਹੀ ਪੈਗ਼ੰਬਰ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਤਨਾ ਦੁਖ ਸਹਾਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੀਰ ਨੇ ਜਦ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕ ਲਿਆ ਤਦ ਉਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋਰ ਖੁਲ੍ਹ ਪਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਇਸ ਤੁਕ ਦੇ ਕੀ ਅਰਥ ਹਨ:--

“ਪ੍ਰਿਥਮੈ ਖੰਡਾ ਸਾਜ ਕੈ ਜਿਨ ਸਭ ਸੈਂਸਾਰ ਉਪਾਇਆ।”

ਇਹ ਗੱਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਮੌਤ ਪਹਿਲੇ ਹੈ ਤੇ ਸਿਲਾਟੀ ਸਾਜਨਾ ਪਿਛੋਂ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੇਵਲ ਇਕ ਗੱਲ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਕੇ ਉਸ ਅਨੁਭਵ ਉਤੇ ਖਿਆਲੀ ਤੌਰ ਤੇ ਅਟਕਣ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਹ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਉਲਥਾ ਕਰਮ ਵਿਚ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਸੰਕਲਪ, ਸੰਕਲਪ ਮਾਤ੍ਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਐਸਾ ਢਾਲੂ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਗਤੀਵਾਨ ਹੋਕੇ ਕਿਸੇ ਕਰਮ ਕੌਤਕ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿੜ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਕਲਪਨਾ ਖਿਆਲੀ ਪੁਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਕਰਮ ਖੇਤ੍ਰ ਵਿਚ ਬੀਜ ਰੂਪ ਹੋਕੇ ਫਲੀਭੂਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

(੧੬੧)

ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮਨੋ ਵੇਗ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਚਿਤ ਬਿਤੀ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਭਾਵ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਿਸੇ ਅਮਲੀ ਯਤਨ ਵਿਚ ਪਲਟਦੇ ਹੋਏ ਕਰਮ-ਸ਼ੀਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਉਲਥਾਕਾਰ ਸੇ। ਓਹ ਆਪਣੇ ਖਿਆਲਾਂ ਦਾ ਤਰਜਮਾ ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵ ਵਿਚ ਕਰਨ ਦੀ ਤਾਕਤ ਰਖਦੇ ਸੇ। ਓਹ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਤਾ ਸੇ, ਓਹ ਆਪਣੇ ਹੀ ਉਪਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਉੱਪਰ ਅਫਸਾ ਕੇ ਦਿਖਾ ਦਿੰਦੇ ਸੇ। ਓਹ ਆਪ ਹੀ ਸਿਖਿਆ ਦੇਣ ਹਾਰੇ ਸੇ, ਓਹ ਉਸੇ ਸਿਖਿਆ ਨੂੰ ਕਮਾ ਕੇ ਦੱਸ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਵੀ ਆਪ ਹੀ ਸੇ। ਉਹ “ਉਪਦੇਸ਼ ਰੂਪ ਗੁਰੂ” ਨੂੰ “ਕਮਾਈ ਰੂਪ ਚੇਲੇ” ਵਿਚ ਤਰਜਮਾ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਸਮਰੱਥ ਪੁਰਖ ਸੇ।

ਵਾਹ ਵਾਹ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਆਪੇ ਗੁਰ ਚੇਲਾ।

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਵਿਦਯਾ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸਮਝ ਦਾ ਘਾਟਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਤੇ ਸਿੰਮ੍ਰਤੀਆਂ, ਮਸਲਿਆਂ ਤੇ ਮਤਾਵਲੰਬੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਸਨ। ਗੱਲਾਂ ਨਾਲ ਵਾਲ ਦੀ ਖੱਲ ਉਤਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਕਹਿਣੀ ਹੀ ਕਹਿਣੀ ਸੀ, ਕਰਨੀ ਦਾ ਘਾਟਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਖੜ ਕਵੀ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਤਰਜਮੇ ਕੀਤੇ ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ ਅਨੁਵਾਦਿਆ ਗਿਆ, ਪੁਰਾਣ ਉਲਥਾਏ ਗਏ, ਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪਲਟੇ ਗਏ।

ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਏਥੇ ਬੱਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਵਿਦਯਾ ਦੇ ਚੋਣਵੇਂ ਤਤ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਇਕ ਹੋਰ ਪਲਟਾਉ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਮਸਲਿਆਂ ਦੀ ਕਥਨੀ ਨੂੰ ਕਰਤੱਥ ਦੀ ਸੁੱਚਤਾਈ ਦਾ ਰੂਪਾਂਤਰ ਬਖਸ਼ਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਭਾਖਾ, ਭਾਖਾ ਤੋਂ ਕਰਤੱਥ, ਓਹ ਤਰਜਮਿਆਂ ਦੀ ਏਸ ਦੌਰ ਦੇ ਮਗਰ ਸਨ, ਤਦੇ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ:-

ਦਸਮ ਕਥਾ ਭਾਗਉਤ ਕੀ ਭਾਖਾ ਕਰੀ ਬਨਾਇ ॥

ਔਰ ਬਾਸਨਾ ਨਾਹਿ ਕੁਛ ਧਰਮ ਜੁਥ ਕੇ ਚਾਇ ॥

ਜਿਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਮਸਲੇ ਬਾਗ਼ੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਕਤ ਮੌਜੂਦ ਸੀ, ਉਸਦਾ ਨਮੂਨਾ ਵੀ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਿਕਟ ਵਰਤੀ ਪੜ੍ਹ ਲਿਖੇ ਆਲਮਲੋਕ ਜਿਸਵੇਲੇ ਵਿਹਲੇ ਹੋਕੇ ਆਪਸਵਿਚ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ? ਏਸ ਗੱਲ ਉਪਰ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਈ ਹੈ। ਭਾਈ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤਵਾਰੀਖ ਖਾਲਸਾ ਵਿਚ ਇਕ ਵੇਰ ਦਾ ਐਉਂ ਬਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਨ:-

“ਏਹ ਸੁਣਕੇ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਆਦਿਕ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਆਪੋ ਵਿਚ ਚਰਚਾ ਕਰਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮਰਕੇ ਤਾਂ ਮੁੜ ਕਿਸੇ ਨੇ ਆਕੇ ਦੱਸਿਆ ਨਹੀਂ, ਤੇ ਜੀਉਂਦਾ ਕੋਈ ਉਥੇ ਜਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ, ਫੇਰ ਨਿਸਚੇ ਕੀਕੂੰ ਹੋਵੇ—ਕਿ ਅਗੇ ਨਰਕ ਹੈ ਕਿ ਸੁਰਗ? ਨੰਦ ਲਾਲ ਨੇ ਤਾਂ ਕਰਣੀ ਪ੍ਰਧਾਨ, ਸੁਖ, ਦੁਖ, ਜਸ, ਅਪਜਸ, ਏਥੇ ਹੀ ਨਰਕ ਸੁਰਗ ਦੱਸੇ। ਸੰਨਾਪਤੀ ਪੰਡਤ ਕਵੀਸ਼ਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਸੇਵਨ ਤੋਂ ਪਾਰ ਉਤਾਰਾ ਹੋਣਾ ਕਿਹਾ। ਉਦੇ ਗਇ ਨੇ ਜੈਸਾ ਬੀਜੇਗਾ ਤੇਸਾ ਫਲ ਖਾਏਗਾ ਕਿਹਾ। ਰਾਵਲ ਬੋਲਿਆ: ਜੀਵ ਈਸ਼ਰ ਦੀ ਅੰਸ਼ ਹੈ, ਆਪਣੀ ਅੰਸ਼ ਨੂੰ ਕੋਈ ਦੰਡ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਅੱਲੂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਜੜ੍ਹ ਪੰਜ ਤੱਤ ਦਾ ਪੁਤਲਾ ਹੈ ਤੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਸੰਘਾਤ (ਸਮੂਹ) ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ। ਗੱਡੀ ਵਾਂਗੂੰ ਆਦਮੀ ਹੈ ਵੱਖਰਾ ਚੇਤਨ ਜੀਵ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਮਧੂ ਨੇ ਮੰਨਿਆ ਕਿ ਚੇਤਨ ਜੰਮਦਾ ਮਰਦਾ ਨਹੀਂ, ਆਉਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਨਹੀਂ, ਅਜਰ ਅਖੰਡ ਹੈ, ਲੇਖਾ ਕੋਣ ਤੇ ਕਿਸ ਤੋਂ ਲਵੇ? ਚੇਦਨ ਉਚਰਿਆ ਕਿ ਚੰਦ ਚਕੋਰ, ਬਾਲਕ ਮਾਤਾ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰੀਤ ਜੀਵ ਈਸ਼ਰ ਨਾਲ ਰਖੇ ਤਦ ਕਲਯਾਣ ਦਾ ਫਾਗੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੱਲੂ ਬੋਲਿਆ ਕਿ ਦੁਬਿਧਾ ਦੂਰ ਹੋਵੇ ਤਦ ਸੁਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲੱਖੇ ਨੇ ਲਖਾਇਆ ਕਿ ਪਾਪ ਪੁੰਨਦਾ ਭਾਰਲੱਖਾਂ ਮਣਾਂ ਜੀਵਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਹੈ, ਜੇ ਵੇਹਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗੇ ਤਾਂ ਹਲਕਾ ਹੋਕੇ ਜੀਵ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਈਸ਼ਰ ਦਾਸ ਨੇ ਕਿਹਾ: ਜਗਤ ਤਿੰਨ ਭਾਲ ਨਹੀਂ, ਅਸਤੀ ਭਾਂਤੀ ਪੁੰਨ ਰੂਪ ਕਰਕੇ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਤ੍ਰਿਕਾਲ ਆਣਾ ਹੈ,

(੧੬੩)

ਸੁਪਨਾ ਵੀ ਜੀਵ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਾਂਗੂ ਹੈ, ਇਹ ਸਭ ਮਨ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਹੀ ਕਲਯਾਣ-ਕਾਰੀ ਬਣਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਦੱਸਿਆ। ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਤਿਗੁਰ ਦੇ ਨਾਮ ਦੀ ਮਾਲਾ ਜਪਣ ਨੂੰ ਧਰਮ ਤੱਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ, ਆਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਨਹਦ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਹੀ ਸ਼ਾਂਤਿ-ਦਾਯਕ ਦੱਸਿਆ। ਸਭਾ ਦੇ ਸ਼ੱਦਾਂ ਦਾ ਸੰਬਾਦ ਸੁਣ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਬੋਲੇ”:-

ਹਾਂ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਬੋਲੇ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਬੋਲੇ ? ਉਹਨਾਂ ਇਹੋ ਹੀ ਕਿਹਾ ਹੋਣਾ ਹੈ:-

ਸੋਧ ਹਾਰੇ ਦੇਵਤਾ ਬਿਰੋਧਹਾਰੇ ਦਾਨੋ ਬਡੇ,
ਬੋਧ ਹਾਰੇ ਬੋਧਕ ਪ੍ਰਬੋਧ ਹਾਰੇ ਜਾਪਸੀ।
ਘਸ਼ਹਾਰੇ ਚੰਦਨ ਲਗਾਇ ਹਾਰੇ ਚੋਆ ਚਾਰ,
ਪੂਜ ਹਾਰੇ ਪਾਹਨ ਚਢਾਇ ਹਾਰੇ ਲਾਪਸੀ।
ਗਾਹ ਹਾਰੇ ਗੋਰਨ ਮਨਾਇ ਹਾਰੇ ਮੜੀਮਠ,
ਲੀਪ ਹਾਰੇ ਭੀਤਨ ਲਗਾਇ ਹਾਰੇ ਛਾਪਸੀ।
ਗਾਇਹਾਰੇ ਗੰਧੂਬ ਬਜਾਇ ਹਾਰੇ ਕਿੰਨੁ ਸਭ,
ਪਚਹਾਰੇ ਪੰਡਤ ਤਪੰਤਹਾਰੇ ਤਾਪਸੀ ॥੨੦॥੯੦॥

[ਅਕਾਲ ਉਸਤਤਿ

ਫੇਰ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੋਣਾ ਹੈ:-

ਕਹਾ ਭਇਓ ਫਾਸੀ ਡਾਰ ਬੂਡਯੋ ਜੜ ਗੰਗਪਾਰ,
ਡਾਰ ਡਾਰ ਫਾਸ ਠਗ ਮਾਰ ਮਾਰ ਡਾਰ ਹੀ।
ਡੂਬੇ ਨਰਕ ਪਾਰ ਮੂੜ ਗਿਆਨ ਕੇ ਬਿਨਾ ਬਿਚਾਰ,
ਭਾਵਨਾ ਬਿਹੀਨ ਕੋਸੇ ਗਿਆਨ ਕੇ ਬਿਚਾਰ ਹੀ ॥੧੩॥੯੩॥

[ਅਕਾਲ ਉਸਤਤਿ

ਮਜ਼ਹਬ ਨੂੰ ਪੰਡਤਾਂ ਦੀ ਮਸਲੇ ਬਾਜ਼ੀ ਤੋਂ ਚੁੱਕ ਕੇ, ਅਤੇ ਕੁਰਾਨ ਉੱਪਰ ਹਾਕਮਾਂ ਤੇ ਕਾਜ਼ੀਆਂ ਦੀਆਂ ਬੁਠੀਆਂ ਖਾਧੀਆਂ ਸ਼ੌਹਾਂ ਦੀ ਪੱਧਤੀ ਤੋਂ ਚੁੱਕ ਕੇ ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਮਾਰਗ ਦੇ ਸੁੱਚੇ ਕਰਤੱਬ ਉਚੇ

(੧੬੪)

ਲਿਆ ਕੇ ਧਰ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਈ ਜ਼ਿੰਦਾ ਮਿਸਾਲ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਪ੍ਰਯਤਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਮਲੀ ਅਨੁਵਾਦ ਵਿਚ ਏਹ ਕੁਛ ਖੇਦ ਸਹਾਰਨੇ ਪਏ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਛ ਪੀਰ ਬਹਮੀ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਰੋਜ਼ਨਾਮਚੇ ਵਿਚ ਲਾਲ ਸਿਆਹੀ ਨਾਲ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ।

੬.

ਹੌਲਦਾਰ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਤਕ ਮੁਰੀਦ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਦਾ ਰਿਹਾ। ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਸਮਝਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਵੱਸੇਵੱਸੇ ਘਬਰਾ ਜੇਹਾ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਹ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਵੱਖੀ ਫੜ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਖਦੇ ਕੋਲਿਆਂ ਉਤੇ ਠੰਡੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਤਰੋਂਕਾ ਸੁੱਟੇ ਤਾਂ ਸ਼ਾਂ ਸ਼ਾਂ ਕਰਦੀ ਸੁਆਹ ਉਡਦੀ ਹੈ, ਕੁਛ ਐਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਮੁਰੀਦ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਠੰਡੀਆਂ ਸਨ, ਪਾਣੀ ਦਾ ਸੀਤਲ ਛੱਟਾ ਸੀ। ਹੌਲਦਾਰ ਦਾ ਹਿਰਦਾ ਸੰਤਪਤ ਸੀ। ਸ਼ਾਂ ਸ਼ਾਂ ਕਰਦੀ ਉੱਡਦੀ ਸੁਆਹ ਦਾ ਘਬਰਾ ਉਸਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਪਾਗਲਪੁਣੇ ਦਾ ਚੱਕਰ ਤੇਜ਼ ਕਰਦੇਂਦਾ ਸੀ। ਮੁਰੀਦ ਤਾਂ ਰਾਤੀਂ ਸੌਂ ਗਿਆ ਪਰ ਹੌਲਦਾਰ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਥੋੜੀ ਦੂਰ ਪਿੰਡੋਂ ਬਾਹਰ ਇਕ ਟੁੱਟਾ ਹੋਇਆ ਮਕਾਨ ਹੈ। ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕੋਈ ਪੁਰਾਣਾ ਖੰਡਰ ਹੈ, ਦੀਵਾਰਾਂ ਟੁਟੀਆਂ ਫਿੱਸੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹਨ। ਹੌਲਦਾਰ ਖੜੋਤਾ ਇਕ ਇੱਟਾਂ ਦੀ ਢੇਰੀ ਨੂੰ ਤੱਕਕੇ ਕੁਛ ਤਬੁਕ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਫੇਰ ਉਸ ਨੇ ਥੋੜੀ ਜੇਹੀ ਜਗ੍ਹਾ ਸਾਫ ਕੀਤੀ ਤੇ ਇਕ ਇਕ ਇੱਟ ਲਿਆਕੇ ਉੱਥੇ ਬੀੜਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਐਸ ਵਿਉਂਤ ਸਿਰ ਕਿ ਛੀ ਫੁਟ ਲੰਮੀ ਦੀਵਾਰ ਬਣ ਜਾਏ। ਹੌਲਦਾਰ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਸੱਜਾ ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਵਰਤਦਾ। ਉਸ ਕੜਾਹ ਪੁਸ਼ਾਦ ਵੀ ਪੰਜਾਬੇ ਦਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਲਿਆ ਸੀ। ਦੀਵਾਰ

(੧੬੫)

ਦੀ ਚਿਣਾਈ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਠੀਕ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਈ ਕਾਰੀਗਰ ਦਿਮਾਗ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪਰ ਕਾਰ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਦੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕੋਈ ਕੋਈ ਇੱਟ ਸਿੱਧੀ ਨਹੀਂ ਬੈਠਦੀ। ਇੱਟ ਰੱਖਣ ਲੱਗਿਆਂ ਉਹ ਚੌਂਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਤੁਹਕ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਰੋਣ-ਹਾਕਾ ਜੇਹਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਟ ਇਗੜ ਦੁਗੜੀ ਬੈਠਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਸੱਜਾ ਹੱਥ ਕੁੜਤੇ ਦੇ ਬੇਝੇ ਵਿਚ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਸੱਜੇ ਨੂੰ ਖਿੱਚ ਕੇ ਬੇਝੇ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆ। ਇਹ ਬੋਝਾ ਕੁੜਤੇ ਦੇ ਅੰਦਰਵਾਰ ਛਾਤੀ ਲਾਗ ਬਣਿਆਂ ਸੀ। ਹੱਥ ਵਿਚ ਸਾਹ ਸਤ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ। ਉਂਗਲਾਂ ਮੀਟੀਆਂ ਸਨ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਕੜ ਬੰਦ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਹੱਥ ਵਿਚ ਕੁਛ ਪਕੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜੋ ਉਂਗਲਾਂ ਦੇ ਜੰਦਰੇ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਹੌਲਦਾਰ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਦੀ ਇਕ ਇਕ ਉਂਗਲ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਸਿੱਧੀ ਕੀਤੀ। ਹੱਥ ਵਿਚ ਇਕ ਗੁਲਬਰਗ ਦੀ ਲਾਲ ਜੇਹੀ ਟਾਕੀ ਵਿਚ ਬੱਧੀ ਹੋਈ ਚੀਜ਼ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਲਿਪਟੀ ਲੀਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਧੀਰਜ ਨਾਲ ਖੋਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਨਾਲੇ ਆਸ ਪਾਸ ਤੱਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਦੇਖਦਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ। ਏਸ ਲੀਰ ਵਿਚ ਕੀਹ ਸੀ? ਕੋਈ ਮੋਤੀ ਸੀ, ਹੀਰਾ ਸੀ, ਪੰਨਾ ਸੀ? ਲਾਲ ਰੰਗ ਦੀ ਕੋਈ ਪਥਰੀਲੀ ਵਸਤੂ ਸੀ, ਜੋ ਹੁਜਮ ਵਿਚ ਛੋਟੀ ਪਰ ਵਜ਼ਨਦਾਰ, ਅਨਘੜ, ਨੁਕੀਲੀ ਜੇਹੀ ਸ਼ੈ ਸੀ। ਪਰ ਜਿਸ ਹੁਸ਼ਿਆਰੀ ਨਾਲ, ਇੱਜ਼ਤ ਨਾਲ, ਚੇਕਸੀ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਰੇਸ਼ਮੀ ਪੋਟਲੀ ਵਿਚੋਂ ਖੋਲ੍ਹਿਆ, ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਕੋਈ ਅਜੀਬ ਚੀਜ਼ ਹੈ; ਖਬਰੇ ਕੋਈ ਪਾਰਸ ਦਾ ਟੋਟਾ ਹੈ। ਇਸ ਟੁਕੜੇ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਕੰਧ ਉੱਤੇ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਗੋਡੇ ਟੇਕਕੇ ਸਨਮੁਖ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋੜ ਸਕਦਾ, ਉਸ ਨੇ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਨੂੰ ਛਾਤੀ ਉੱਤੇ ਖੱਬੇ ਦੀ ਦਾਬ ਹੇਠ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਹ ਅਰਦਾਸ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਖੋਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣੇ ਹੀ ਉੱਚੀ ਹੁੰਦੀ

ਗਈ। ਉਹ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ:—

“ਹੇ ਮਾਲਿਕ, ਹੇ ਕਯਾਮਤ ਦੇ ਦਿਨ ਦੇ ਸਾਹਿਬ, ਹੇ ਕਹਿਰ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨ, ਹੇ ਜੱਬਾਰ, ਹੇ ਕੱਹਾਰ, ਆਪਣਾ ਕਹਿਰ ਵਰਸਾ, ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਰਹਮਤ ਦੇ ਕਾਬਿਲ ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਦੇ ਲਾਇਕ ਨਹੀਂ। ਤੂੰ ਅਪਣੀ ਅੱਗ ਬਰਸਾ, ਤੂੰ ਆਪਣੀ ਕਯਾਮਤ ਬਰਪਾ, ਇਹ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਅੱਗ ਮੇਨੂੰ ਸਾੜਨ ਦੇ ਕਾਬਲ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਅੱਜ ਇਹ ਖਜ਼ਾਨਾ, ਇਹ ਤੇਰੀ ਦੌਲਤ, ਇਹ ਪਾਰਸ ਦਾ ਟੁਕੜਾ ਜੋ ਕਿਸੇ ਪਾਰਸ ਨੂੰ ਛੋਕ ਕੇ ਪਾਰਸ ਬਣਿਆ ਹੈ, ਮੈਂ ਏਸ ਦੌਲਤ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸਾਂਭ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਮੈਂ ਏਸ ਦਾ ਹੋਰ ਭਾਰ ਨਹੀਂ ਚੁੱਕ ਸਕਦਾ। ਮੈਂ ਏਸ ਨੂੰ ਚੁੱਕੀ ਫਿਰਿਆ ਹਾਂ, ਪਰ ਹੁਣ ਟੁਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ; ਇਕ ਹੱਥ ਵਿਚ ਫਾਲਜ਼ ਹੈ, ਦੁਜਾ ਸੌਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਲੱਤਾਂ ਸੁੱਜ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਅੰਗ ਅੰਗ ਮਰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਸਾਰਾ ਮਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਜ਼ੁਲਮ ਹੇਠ, ਕਿਸੇ ਐਸੇ ਕਹਿਰ ਹੇਠ, ਜੋ ਮੇਰੇ ਸੌਂਦਾਅ ਦੇ ਮਾਪ ਦਾ ਹੋਵੇ, ਐਸਾ ਮਰਨਾਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਐਸਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਬਿਸਤਰੇ ਮਰਗ ਉੱਤੇ ਲੇਟਿਆ ਸੌਂ ਜਾਵਾਂ, ਫੇਰ ਕਬਰ ਵਿਚ ਅਰਾਮ ਨਾਲ ਪਿਆ ਰਹਵਾਂ, ਨਹੀਂ ਨਹੀਂ ਐਸੀ ਮੌਤ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਹੇ ਮੌਲਾ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਐਸੀ ਕਹਿਰ ਦੀ ਅੱਖ ਫੇਰ ਕਿ ਉਸ ਨਜ਼ਰ ਦੀ ਅੱਗ ਨਾਲ ਭਸਮੀ ਭੂਤ ਹੋ ਜਾਵਾਂ, ਨੇਸਤੋ ਨਾਬੁਦ ਹੋ ਜਾਵਾਂ। ਮੈਂ ਇਹ ਖਜ਼ਾਨਾ.....।”

ਨਜ਼ਦੀਕ ਦੇ ਪਹੇ ਤੇ ਦਸ ਬਾਰਾਂ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਟਾਪਨਾਲ ਜ਼ਮੀਨ ਕੰਬ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਗੜ ਦੁਗੜੀ ਕੰਧਿੱਲ ਪਈ ਤੇ ਧੜੰਮ ਕਰਦੀ ਡਿੱਗ ਪਈ। ਹੋਲਦਾਰ ਹੇਠ ਆ ਗਿਆ, ਉਸ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਢੇਰ ਹੇਠੋਂ ਆ ਰਹੀ ਸੀ: ‘ਕਯਾਮਤ ਕਯਾਮਤ! ਸ਼ੁਕਰ ਸ਼ੁਕਰ।’ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਆ ਗਏ, ਉਹਨਾਂ ਇੱਟਾਂ ਚੁੱਕੀਆਂ, ਹੇਠ ਹੋਲਦਾਰ ਜ਼ਖਮੀ ਪਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਬਰਾੜ ਸਨ ਜੋ ਖਜ਼ਾਨੇ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਫਿਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਬੜੀ ਦੇਰ ਤੋਂ ਲਫੜ ਖਜ਼ਾਨਾ

(੧੬੭)

ਵਗੈਰਾ ਇਹ ਸੁਣ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਉਸ ਅਵਾਜ਼ ਦੀ ਸੁੰਧਕ ਮਗਰੋਂ
ਏਧਰ ਆ ਨਿਕਲੇ ਸਨ। ਹੋਲਦਾਰ ਨੇ ਦੇਖਿਆ, ਗੁਮੈਲੇ ਮੁਛਲੇ ਬਰਾੜ
ਸਿੱਖ। ਅੱਖਾਂ ਮੀਟ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲਗਾ: 'ਸ਼ੁਕਰ ਹੈ, ਅੱਲਾ ਨੇ ਕਯਾਮਤ
ਭੇਜੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅੱਖ ਖੁਦਾ ਦਾ ਗਬਬ ਢਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਐ
ਫਰਿਸ਼ਤਿਓ, ਐ ਮਲਕੁਲ ਮੌਤੋ, ਐ ਇਬਰਾਈਲੋ, ਐ ਇਸਰਾਫੀਲੋ,
ਐ ਅਜ਼ਾਜ਼ੀਲੋ ਮੈਨੂੰ ਜਲਦੀ ਨੇਸਤੋ ਨਾ ਬੁਝ ਕਰੋ।' ਸਿੱਖ ਹੱਕੇ ਬੱਕੇ
ਇਕ ਦੂਜੇ ਵਲ ਦੇਖਣ ਲਗੇ। ਇਕ ਨੇ ਕਿਹਾ: 'ਪਾਗਲ ਹੈ, ਦੂਜੇ ਨੇ
ਕਿਹਾ: 'ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਬੁੱਝਕੇ ਮਸਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।' ਤੀਜੇ ਨੇ ਕਿਹਾ,
"ਓ ਅਜ਼ਾਜ਼ੀਲ ਦੇ ਬੱਚੇ! ਦੱਸ ਖਜ਼ ਨਾ ਕਿੱਥੇ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਤੂੰ ਲੱਭਿਆ
ਹੈ?" ਹੋਲਦਾਰ ਡਰਿਆ ਨਹੀਂ, ਨਾਂ ਹੀ ਉਹ ਕੰਬਿਆ, ਉਸ ਨੇ
ਕਿਹਾ: 'ਮੈਂ ਦੱਸਦਾ ਹਾਂ; ਪਰ ਇਕ ਸ਼ਰਤ ਤੇ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਖਜ਼ਾਨੇ
ਦੇ ਇਵਜ਼ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਕੁਛ ਦਿਓ। "ਤੈਨੂੰ ਕੀ ਇਵਜ਼ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ?"
ਬਾਰਾਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਇਕ ਦਮ ਬੋਲੀਆਂ। "ਮੈਨੂੰ ਸਿਰਫ ਇਹ ਚਾਹੀਦਾ
ਹੈ, ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਬਾਰਾਂ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਨੇੜੇ ਇਕ ਦਮ ਮੇਰੀ ਛਾਤੀ
ਵਿਚੋਂ ਪਾਰ ਕਰ ਦਿਓ।" ਬਰਾੜ ਹੱਸ ਪਏ, ਉਹਨਾਂ ਕਿਹਾ:
"ਅੱਛਾ, ਮਾਰ ਦਿਆਂਗੇ, ਤੂੰ ਖਜ਼ਾਨਾ ਦਿਖਾ!" ਹੋਲਦਾਰ ਡਿੱਗੀਆਂ
ਇੱਟਾਂ ਫਰੋਲਣ ਲਗਾ। ਬਰਾੜਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ: 'ਓ ਅਹਿਮਕ! ਇਹ
ਇੱਟਾਂ ਦਾ ਖਜ਼ਾਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ। ਏਥੇ ਸੱਚੀ ਮੁੱਚੀ ਦਾ ਖਜ਼ਾਨਾ
ਦਬਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਏਥੇ ਖਜ਼ਾਨਾ ਦੱਬ
ਗਏ ਹਨ। ਅਸਾਂ ਤਲਬਾਂ ਮੰਗੀਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ
ਪੈਸੇ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਪਰ ਕਿਤੋਂ ਖਜ਼ਾਨਾ ਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਖੱਚਰਾਂ
ਅਸ਼ਰਫੀਆਂ ਦੀਆਂ ਭਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਆਈਆਂ ਸਨ! ਸਾਡੀਆਂ
ਤਲਬਾਂ ਜਦ ਚੁੱਕ ਗਈਆਂ ਤਾਂ ਬਾਕੀ ਦਾ ਖਜ਼ਾਨਾ ਓਹ ਏਥੇ ਦਬ ਗਏ,
ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਭਦੇ ਫਿਰਦੇ ਹਾਂ। ਤੂੰ ਦੱਸ ਜੇ ਤੈਨੂੰ ਕੁਛ ਪਤਾ ਹੈ?'
ਹੋਲਦਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ: 'ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਖਜ਼ਾਨਾ ਕਿੱਥੇ ਦਬਿਆ ਹੈ।
ਮੈਂ ਏਸ ਗੁਪਤਸਰ ਵਾਲੀ ਸਾਰੀ ਪਰਤੀਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦਾ ਖਜ਼ਾਨਾ ਸਮਝਦਾ

(੧੬੯)

ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਵੀ ਇਕ ਚੀਜ਼ ਹੈ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਨਾਮਿਤ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੇਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਬਦਲੇ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲੋਂ ਨੇਸਤੋਨਾਬੂਦ ਦੀ ਮੌਤ ਮੰਗਣ ਆਇਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਲੱਭੇ; ਉਹ ਅਗੇ ਅਗੇ ਮੈਂ ਪਿਛੇ ਪਿਛੇ। ਮੈਂ ਥੱਕ ਗਿਆ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਖਜ਼ਾਨੇਵਿਚ ਇਹ ਚੀਜ਼ ਏਥੇ ਪਾਉਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਆਪੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਅਪਣਾ ਖਜ਼ਾਨਾ ਕੱਢਣਗੇ ਇਹ ਵਸਤੂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਜਾਏਗੀ। ਪਰ ਇਸਦੇ ਬਦਲੇ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਇਨਾਮ ਲੈਣਾ ਸੀ। ਸੋ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਨੇੜੇ ਤੇਜ਼ ਕਰੋ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੇ ਜ਼ਿਸਮ ਵਿਚੋਂ ਤੇ ਮੇਰੀ ਰੂਹ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਪਾਰ ਹੋ ਜਾਣ। ਕਲਬੂਤ ਤੇ ਬਿੰਦਗੀ ਦੋਨੋਂ ਮੁੱਕ ਜਾਣ। ਨਾ ਹੀਰ ਰਹੇ ਨਾ ਰਾਂਝਾ।

ਇਕਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ: 'ਓਇ, ਤੂੰ ਜੱਟਾਂਨਾਲ ਮਸ਼ਕਰੀਕਰਦਾ ਹੈਂ? ਜੁਲਾਹਾ ਜੇਹਾ; ਦੇਖ, ਤੈਨੂੰ ਮਸ਼ਕਰੀ ਦਾ ਮਜ਼ਾ ਚਖਾਉਂਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਕਹਿਕੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਨੇਜ਼ਾ ਸੂਤਿਆ। ਦੂਜੇ ਨੇ ਬਾਂਹ ਫੜ ਲਈ, ਕਿਹਾ: 'ਉਹ ਜਾਣ ਦੇਹ, ਪਾਗਲ ਹੈ।' ਹੋਲਦਾਰ ਬੋਲਿਆ; 'ਜੀ ਮੈਂ ਪਛਲਾ ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਮਧੂਤਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਮਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਪਰ ਮੈਂ ਮਸ਼ਕਰੀ ਦਾ ਇਨਾਮ ਮੌਤ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਮੈਂ ਉਸ ਲਾਲ ਬਦਲੇ ਮੌਤ ਮੰਗਦਾ ਹਾਂ ਜੋ ਮੈਂ ਹੁਣੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਲੱਭ ਕੇ ਦੇਂਦਾ ਹਾਂ।'

ਹੋਲਦਾਰ ਫੇਰ ਇੱਟਾਂ ਫਰੋਲਣ ਲਗਪਿਆ। ਬਰਾੜ ਕਾਹਲੇ ਸਨ। ਉਹ ਹੱਥ ਕੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਅਗਾਂਹਾਂ ਸਰਕ ਗਏ। ਹੋਲਦਾਰ ਏਲ ਫਿਰਾ ਸੀ: 'ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਰੱਬ ਨੇੜੇ ਕਿ ਘਸ਼ੁੰਨ; ਅਜ ਪਤਾ ਟਪਾ ਟਿ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਘਸ਼ੁੰਨ ਨੇੜੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਵੇਲੇ ਰੱਬ ਵੀ ਨੇੜੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਘਸ਼ੁੰਨ ਤੋਂ ਵੀ ਨੇੜੇ। ਮੇਰੀ ਅਰਦਾਸ ਵੇਲੇ ਉਹ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਹ ਦੂਰ ਸੀ। ਨੇੜੇ ਚੁੱਕਣ ਵੇਲੇ ਉਹ ਨੇੜੇ ਆ ਗਿਆ, ਉਹ ਪਿਛ ਆ ਖਲੋਤਾ। ਕਾਸ਼! ਉਹ ਨਾ ਆਉਂਦਾ। ਪਰ ਪਤਾ ਟਪਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਦਰਸਨ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਉਹ 'ਹਸਤੀ' ਦਾਦਾ ਹੈ, ਸ਼ੀਪਨਦਾਨ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਮੇਰੀ ਮੰਗ 'ਨੇਸਤੀ' ਦੀ ਹੈ ਜੋ ਉਹ

ਦੇ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਐਸ ਗੱਲ ਲਈ ਉਹ ਵੀ ਅਸਮੁੱਥ ਹੈ। ਹੌਲਦਾਰ ਨੇ ਆਪਣਾ ਲਾਲ ਲੱਭ ਲਿਆ। ਉਸਨੂੰ ਚੁੰਮਕੇ ਫੇਰ ਗੁਲਬਰਗੇ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰੱਖ ਦਿਤਾ। ਮੁੜ ਇੰਟਾਂ ਦੀ ਦੀਵਾਰ ਬਨਾਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਕਾਫੀ ਵਕਤ ਲਗਾ, ਇੰਟਾਂ ਬੀੜਦਿਆਂ ਤੇ ਦੀਵਾਰ ਥੋੜੀ ਉਚੀ ਹੁੰਦਿਆਂ। ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਇੰਟ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਟੋਇਆ ਪੁੱਟਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਨਾਲ ਹੀ ਸੋਚਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟੋਇਆ ਕਿਤਨਾ ਕੁ ਪੁੱਟਿਆ ਜਾਏਗਾ। ਉਸ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਟੋਏ ਵਿਚ ਬੈਠਣ ਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਫੇਰ ਕਿਸੇ ਧਮਕ ਨਾਲ ਕੰਧ ਡਿਗੇਗੀ ਤਾਂ ਉਹ ਹੇਠ ਦਬਿਆ ਜਾਏਗਾ ਤੇ ਐਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣਾਂ ਅੰਤ ਕਰਦੇਵੇਗਾ।

2.

ਮੁਰੀਦ ਨੇ ਜਦ ਹੌਲਦਾਰ ਨੂੰ ਘਰ ਨਾ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਲੱਭਦਾਲੱਭਦਾ ਉਥੇ ਆ ਗਿਆ ਜਿਥੇ ਟੋਇਆ ਪੁੱਟਿਆ ਜਾਰਿਹਾ ਸੀ।

ਇਸਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਇਕਵੇਰ ਗ਼ਨੀ ਖਾਂ ਨਬੀ ਖਾਂ ਨੂੰ ਜਦਕਬਰ ਪਹੁੰਚੀ ਕਿ ਛੱਤਿਆਣੇ ਪਿੰਡ ਕੋਲਬਰਾੜ ਆਪਣੀਆਂ ਤਲਬਾਂਉਂ ਪਰ ਬਿਗੜ ਖੜੋਤੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਪਾਸੇ ਵਲ ਟੁਰ ਪਏ। ਉਥੇ ਆਕੇ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਮਾਮਲਾ ਤੈ ਹੋਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਸਿੰਘ ਖਜ਼ਾਨਾ ਲੈਕੇ ਉਥੇ ਪਹੁੰਚ ਪਏ ਸਨ। ਨੌ ਸੌ ਪੈਦਲ ਨੂੰ ਚਾਰ ਆਨੇ ਸਿਰ ਪ੍ਰਤੀ, ਪੰਜ ਸੌ ਸੁਆਰ ਨੂੰ ਅਠ ਆਨੇ ਫੀ ਘੋੜਾ ਮਿਲ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਫਸਰ ਖਰਦਾਰ ਵਾਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਲਿਆ, ਕੇਵਲ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਮੰਗੀ ਹੈ, ਜੋ ਸਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਅਪਾਰ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਹਿਮਤ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਕਰਕੇ ਆਪ ਸ਼ਾਬੰਕੀ ਵੱਲ ਰੁਖ਼ ਕਰ ਗਏ ਹਨ। ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਜਿਤਨਾ ਬਚਿਆ ਖਜ਼ਾਨਾ ਸੀ ਉਹ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਗੁਪਤ ਕਰ ਗਏ ਹਨ।

ਉਸ ਵੇਲੇ ਗ਼ਨੀ ਖਾਂ ਨਬੀ ਖਾਂ, ਮੁਰੀਦ ਨੂੰ ਮਿਲਕੇ ਅਤਯੰਤ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਰੀਦ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅੱਛਾ ਲਗਾ ਸੀ ਤੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਮਿਲਏਫੀਹਣ ਦੇ ਕੋਲ ਇਕਠਾ ਰਹਿਏ ਸਨ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਤਾਂ ਗ਼ਨੀ ਖਾਂ ਨਬੀ

ਖਾਂ ਘਰ ਮੁੜ ਗਏ ਸਨ, ਪਰ ਕੁਛ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ ਗ਼ਨੀ ਖਾਂ ਆਪਣੀ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਮੁਰੀਦ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਛਤਿਆਣੇ ਲਿਆਇਆ। ਮੁਰੀਦ ਹੌਲਦਾਰ ਪਾਸ ਖੜੋਤਾ ਅਜੇ ਗੱਲ ਬਾਤ ਕਰ ਹੀ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਕਿ ਉਥੇ ਗ਼ਨੀ ਖਾਂ ਲੜਕੀ ਸਮੇਤ ਆ ਨਿਕਲਿਆ। ਐਸ ਨੁਕਤੇ ਉਤੇ ਚਾਰਾਂ ਦਾ ਮਿਲਣਾ ਅਜੀਬ ਕੇਤਕ ਸੀ।

ਹੌਲਦਾਰ, ਗ਼ਨੀ ਖਾਂ ਤੇ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਦਾ ਪਾਗਲਪੁਣਾ ਕੁਛ ਘਟਣ ਲਗਾ। ਮੁਰੀਦ ਦੇ ਕਹਿਣ ਉੱਪਰ ਚਾਰੋਂ ਬਹਮੀ ਟਿੱਬੇ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਏ, ਪਰ ਟੁਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਹੌਲਦਾਰ ਨੇ ਆਪਣਾ ਲਾਲ ਉਸ ਪੁੱਟੇ ਹੋਏ ਟੋਏ ਵਿਚ ਗੁਲਬਰਗੇ ਵਿਚ ਵਲ੍ਹੇਟਿਆ ਹੀ ਦਬਾ ਦਿਤਾ।

ਗ਼ਨੀ ਖਾਂ ਤੇ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਹੌਲਦਾਰ ਲਈ ਖਾਸ ਹਮਦਰਦੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ। ਲੜਕੀ ਬਹੁਤ ਲਜਾਕਤ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਆਈ। ਹੌਲਦਾਰ ਲੜਕੀ ਦੀ ਉਸ ਆਵਾਜ਼ ਤੋਂ ਪਛਾਣ ਗਿਆ। ਉਹ ਦੇ ਦਿਲ ਦੇ ਅੰਦਰ 'ਮੈਂ ਆਬਦਾਰ ਮੋਤੀ' ਵਾਲੀ ਸੁਰ ਜਾਗ ਪਈ। ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਉਸ ਦਾ ਮਨ 'ਮੈਂ ਆਬਦਾਰ ਮੋਤੀ, ਮੈਂ ਆਬਦਾਰ ਮੋਤੀ' ਦੀ ਸੁਰ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਕੇ ਇਸ ਦੇ ਤਾਲ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਉਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਇਆ ਕਿ ਗ਼ਾ ਤਾਂ ਲੜਕੀ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾਲ ਤਾਲ ਉਹ ਭਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਸਿਰ ਝੁਮਣ ਲਗਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਰਰ ਆ ਗਿਆ, ਨਾਲ ਹੀ ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਗੰਢ ਖੁਲ੍ਹ ਗਈ, ਜੋ ਹੁਣ ਤੱਕ ਪੱਕੀ ਪੀਡੀ ਪਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਆ ਮੁਹਾਰੇ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਗੱਲਾਂ ਨਿਕਲਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਉਸ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਉਹ ਬਦ-ਨਸੀਬ ਮਿਸਤ੍ਰੀ ਹਾਂ ਜਿਸ ਨੇ ਸਰਹਿੰਦ ਵਿਚ ਕੰਧ ਬਣਾਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਹੀ ਕੰਧ ਦੀ ਚਿਣਾਈ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਬੋਰਾ ਵਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਫਤਹ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਚਿਣਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੋਈ ਰਾਜ ਏਸ ਗੱਲ ਉਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਫੌਜ ਦਾ ਆਦਮੀ ਸੀ, ਹੌਲਦਾਰ, ਉਸ ਫੌਜ ਦਾ, ਜਿਸ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਫੌਜੀ ਇਮਾਰਤਾਂ ਬਨਾਉਣੀਆਂ

ਦੁਈਆ ਹਨ : ਫੈਜ਼ੀ ਹੁਕਮ ਹੇਠ ਮੈਂ ਨਾਂਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦਾ । ਮੈਂ ਕੰਧ ਬਣਾਈ। ਹੱਥ ਕੰਬਦੇ ਸਨ, ਦਿਲ ਡਰਦਾ ਸੀ, ਮਨ ਪਾਗਲ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ । ਗੁਣੀਆਂ ਵੀ ਸਿੱਧਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰੱਖ ਹੁੰਦਾ । ਕੰਧ ਫੈ ਪਈ। ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਉਸ ਕੰਧਦੇ ਹੇਠ ਮੈਂ ਆਕੇ ਮਰਜ਼ਾਵਾਂ, ਪਰ ਬਚ ਗਿਆ, ਇਕ ਇੱਟ ਦਾ ਟੋਟਾ ਮੇਰੀ ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਆਕੇ ਵੱਜਾ । ਮੈਂ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਉਥੇ ਹੀ ਨੱਪ ਲਿਆ । ਇਹ ਉਹੋ ਟੋਟਾ ਸੀ ਜੋ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਜ਼ੋਰਾਵਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਛੋਹ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਮੈਂ ਪਾਗਲ ਹੋਕੇ ਉਥੋਂ ਨਸ ਪਿਆ । ਮੈਂ ਉਸ ਟੋਟੇ ਨੂੰ ਉਦੋਂ ਦਾ ਹੀ ਛਾਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਲਾਕੇ ਰੱਖਿਆ ਹੈ । ਸਿਰਫ ਇਕ ਵੇਰ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰੇ ਕੀਤਾ ਸੀ । ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇਕ ਰੁਮਾਲ ਸੀ । ਇਹ ਗੁਲਬਰਗੇ ਦਾ ਸੀ, ਅਨੰਦ ਪੁਰ ਦੀ ਲੁੱਟ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਸਿੱਪਾਹੀ ਲਿਆਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ ਇਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਨਿਜੀ ਰੁਮਾਲ ਹੈ । ਰੁਮਾਲ ਵਿਚ ਲਪੇਟ ਕੇ ਉਸ ਇੱਟ ਦੇ ਟੋਟੇ ਨੂੰ ਮੈਂ ਐਤਨਾ ਚਿਰ ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਲਾਈ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਫੜੀ ਰੱਖਿਆ ਹੈ, ਹੱਥ ਵਿਚ ਫਾਲਜ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਪਾਗਲਾਂ ਵਾਕੂਣ ਘੁੰਮ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਭੁੱਲ ਨਹੀਂ ਬਖਸ਼ਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਮੈਂ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਸ਼ਰਾ ਮੰਗਦਾ ਹਾਂ । ਮੈਂ ਮਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਨੇਸ਼ਤੇ ਨਾਬੁਦ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਨਬਦੀਕ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਨੇੜੇ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ ਦਿਲ ਜੀਉਣ ਨੂੰ ਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋਕੇ ਮੁੜ ਆਉਂਦਾ ਹਾਂ । ਮੈਂ ਅਜ ਉਹ ਖੜਾਨਾ ਉਸ ਦੇ ਗੁਪਤ ਸਥ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ । ਉਹ ਇੱਟ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਹ ਪਾਰਸ ਦਾ ਟੋਟਾ ਸੀ, ਉਹ ਪਾਰਸ ਨੂੰ ਲਗਕੇ ਪਾਰਸ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ ।

ਤੁਸੀਂ ਬਫ਼ਰਗ ਹੋ, ਸਿਆਣੇ ਹੋ, ਤੁਸੀਂ ਦੱਸੋ ਮੈਨੂੰ ਮੈਂ ਤ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ?

ਮਰੀਦ-ਲਓ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਹਾਂ । ਐਹ ਢੇਢੇ, ਪੀਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ । ਮੈਂ ਤ ਬਾਬਤ ਜੋ ਫਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ

ਨੇ ਸਮਝਾਈ ਹੈ ਇਹ ਉਹ ਹੈ। ਪੀਰ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ: ਮੌਤ ਸਭਾ ਨਹੀਂ, ਮੌਤ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਇਹ ਇਨਾਮ ਹੈ ਸੁਰਮਤਾਈ ਦਾ, ਮਰਣ ਮੁਣਸਾਂ ਸੁਰਿਆ ਹਕ ਹੈ। ਇਹ ਹੱਕ ਉਨਾਂ ਨੂੰ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਇਸ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਣ। ਮੌਤ ਅਖੀਰਲੀ ਪੀਖਯਾ ਹੈ ਨਿਰਭੈਤਾ ਦੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਭੈ ਪਦ ਬਖਸ਼ਦਾ ਹੈ। ਓਹ ਉਸ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਦੇ ਨਾਮ ਉਤੋਂ ਬਿੰਦ ਬਿੰਦ ਰੁਖ ਰੁਖ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਕੁਰਬਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਦੀਵੀ ਜੀਵਨ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨਿਰਭੈਤਾ ਜੀਵਨ ਦਾ ਬੀਜ ਰੂਪ ਹੋਕੇ ਪਸਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਇਕ ਥਾਂ ਮਰਕੇ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤਤੁ ਵਿਚ ਜਾਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ, ਬਾਕੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਏਹੋ ਜੇਹੇ ਹੀ ਲੋਕ ਜੀਵਨ ਸੱਤਾ ਬਖਸ਼ਦੇ ਹਨ।

ਮੌਤ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸੰਪੂਰਣਤਾ ਹੈ ਜੀਵਨ ਦਾ ਉਲਟ ਨਹੀਂ। ਜੀਵਨ ਦਾ ਉਲਟ ਡਰ ਹੈ। ਜੋ ਡਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਜੀਉ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ, ਉਹ ਸਿਰਫ ਕੰਬ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਹੋਲ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕੇਵਲ ਹੋਲ ਜੀ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਿਰਫ ਹੋਲ ਨੂੰ ਝਿੰਦਾ ਰੱਖ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਪ ਉਹ ਹੋਲ ਦੀ ਖੁਰਾਕ ਬਣ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਖਾਣ ਬਣ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਅਰੁੜੀ ਬਣ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੌਤ ਹੱਕ ਹੈ ਸੁਰਮਿਆਂ ਦਾ, ਜੋ ਸਦੀਵੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹਨ। ਐਸੇ ਸੁਰਿਆਂ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ ਅਭੈ ਪਦ ਦੀ, ਇਹ ਮੋਹਰ ਛਾਪ ਹੈ ਅਮਰ ਜੀਵਨ ਦੀ। ਇਹ ਕੋਲ ਇਕਗਾਰ ਹੈ ਛਕਣ ਛਕਾਉਣ ਵਾਲੇ ਦਾ। ਇਹ ਅਹਿਦਨਾਮਾ ਹੈ ਸਿਖ ਤੇ ਕੁਰੂ ਦਾ, ਗੁਰੂ ਕੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦਾ।

ਸ਼ਾਨੀ ਖਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ: ਹੋਲਦਾਰ ਤੂੰ ਅਪਣੀ ਹੋਲਦਾਰੀ ਛੱਡ ਦੇਹ। ਤੇਰੇ ਅੰਦਰ ਹੋਲ ਬੈਠ ਗਿਆ ਹੈ, ਤੂੰ ਸੱਚੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਸ਼ੰਚਿਤ ਕਰ ਰੁਕਾ ਹੈਂ। ਕਸੂਰ ਤੇਰਾ ਨਹੀਂ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਸਰਹੰਦ ਵਿਚ ਕੁੜ ਦੀ ਕੰਧ ਦੀ ਪਈ ਹੈ,

ਹੁਣ ਸੱਚ ਦਾ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਨ ਲਗਾ ਹੈ, ਪੂਰਬ ਵਲੋਂ ਨਹੀਂ ਦੱਖਣ ਵਲੋਂ। ਤੂੰ ਜੋ ਨੈਸਤੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਮੰਗਦਾ ਹੈਂ, ਉਹਨਹੀਂ ਮਿਲਸਕਦੀ। ਤੂੰ ਇਹ ਇੱਟ ਅਪਣੀ ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਲਾਕੇ ਰਖੀ ਹੈ; ਇਹ ਤੇਰੀ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ ਸਦਾ ਦਾ ਜੀਵਨ ਪਾਕੇ ਅਮਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਤੂੰ ਅਪਣੀ ਛਾਤੀ ਖੋਲ੍ਹਕੇ ਦੇਖ ਉਸ ਦੀ ਛਾਪ ਤੇਰੇ ਦਿਲ ਉੱਤੇ ਛਪ ਗਈ ਹੈ। ਦੇਖ, ਖੋਲ੍ਹ, ਦਿਲ ਫਰੋਲ, ਛਾਤੀ ਦੇਖ।

ਹੈਲਦਾਰ ਨੇ ਛਾਤੀ ਦੇ ਬਟਨ ਖੋਲ੍ਹਕੇ ਝਾਤ ਪਾਈ, ਫੇਰ ਹਾਏ ਦੀ ਚੀਕ ਮਾਰੀ: ਬਖਸ਼ੋ ਬਖਸ਼ੋ... ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਛਾਤੀ ਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਘੁੱਟ ਲਿਆ। ਹੁਣ ਉਸ ਦਾ ਸੱਜਾ ਹੱਥ ਢਲਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਛਾਤੀ ਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਐਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੁੱਟਿਆ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇਦੇ ਦੋਹਾਂ ਚਰਨਾਂ ਨੂੰ ਪਕੜਿਆ ਹੈ। ਫੇਰ ਰੋਕੇ ਕਿਹਾ: ਹਾ! ਸ਼ੁਕਰ ਹੈ, ਤੁਸੀਂ ਜੀਉਂਦੇ ਹੋ। ਮੈਂ ਗ਼ਲਤ ਸਾਂ, ਮੈਂ ਕਹਿੰਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਕੰਧ ਵਿਚ ਚਿਣ ਦਿਤੇ। ਸ਼ੁਕਰ, ਸ਼ੁਕਰ, ਸ਼ੁਕਰ।

ਲੜਕੀ ਨੀਝ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਛਾਤੀ ਵੱਲ ਤੱਕ ਰਹੀ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਨਿਕਲ ਗਿਆ 'ਐਹ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ' ਮਭ ਨੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਸੀਸ ਨਿਵਾ ਦਿਤਾ।

ਲੜਕੀ ਬੈਠ ਗਈ। ਉਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਤੌਲ ਮਿੱਜੇ ਗੁਲਾਬ ਵਾਕੁਣ ਸੇਜਲ ਸੀ; ਉਹ ਗਾਉਣ ਲਗ ਪਈ:—

ਮੈਂ ਪੌਤੀ ਮੈਂ ਪੌਤੀ..... ।

ਮੁਰੀਦ ਖੜੋਤਾ ਹੱਥ ਨਾਲ ਤਾਲ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਗ਼ਨੀ ਖਾਂ ਬੁਟਕੀ ਵਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹੈਲਦਾਰ ਦੇ ਘੁੱਟੇ ਹੋਏ ਦੋਨੋਂ ਹੱਥ ਛਾਤੀ ਉੱਤੇ ਸਨ। ਉਸ ਦਾ ਸਿਰ ਝੁਮ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਵੱਜ ਰਹੀ ਸੁਰਤਾਲ ਦੀ ਲਯ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਉਹ ਨਾਲ ਸੁਰ ਭਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ: 'ਮੈਂ ਮੌਤੀ ਮੈਂ ਮੌਤੀ, ਮੈਂ ਆਬਦਾਰ ਮੌਤੀ।'

੯. ਸੱਚ ਦੀ ਸੂਰਤ

੧.

ਗ਼ਾਲਬਨ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਕਿਤਾਬ, ਜੋ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗਈ, ਉਹ ਹੈ 'ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ'। ਏਸ ਵਿਚ ਅੰਦਾਜ਼ਨ ਇਕ ਲੱਖ ਸ਼ਲੋਕ ਹਨ। ਇਹ ਵੀ ਰਵਾਇਤ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵੇਰ ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਤੋਲਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਵਜ਼ਨ ਬਹੁਤ ਚਿੰਨ੍ਹਾ ਨਿਕਲਿਆ। ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ ਵਾਲਾ ਛਾਬਾ ਨਿਉਣ ਲਗ ਪਿਆ ਬਨਿਸਬਤ ਦੂਜੇ ਛਾਬੇ ਦੇ, ਜਿਸ ਦੇ ਉਪਰ ਵੇਦ ਤੇ ਹੋਰ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਰਖੇ ਗਏ ਸਨ। ਭਾਰ ਦੀ ਇਹ ਵਧੀਕੀ ਕੇਵਲ ਕਾਗਜ਼ ਦੇ ਵਜ਼ਨ ਦੀ ਲਖਾਯਕ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਗੌਰਵਤਾ ਦੀ ਸੂਚਕ ਸੀ ਜੋ ਮਸ਼ਮੂਨ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਫ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਓਤ ਪ੍ਰੋਤ ਹੈ। ਐਸੇ ਮਹਾਨ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਵਿਸ਼ਯ ਕੀ ਹੈ ?

ਏਸ ਦੇ ਵਿਚ ਸਾਰੀਆਂ ਹੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹਨ। ਕੋਈ ਵਿਸ਼ਯ ਛੱਡਿਆ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਕਰਮ, ਵਿਕਰਮ, ਦਾਨ, ਪੂਜਾ, ਕੁਰਬਾਨੀ, ਸੱਚ, ਸੌਚ, ਦਯਾ, ਗਿਰਾਵਟ, ਨੀਤੀ ਆਦਿਕ ਦਾ ਵਿਵਰਣ ਹੈ, ਜੋ ਅਨੇਕ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਕਥਾ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਾਰਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਦੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਸ਼ਰੇਣਾਂ ਵਗਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਇਕ ਵੱਡੀ ਕਥਾ ਦੇ ਮਹਾਂ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਖਤਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਸਭਯਤਾ ਦਾ ਇਕ ਸੰਪੂਰਣ ਉੱਲੇਖ ਹੈ।

ਇਕ ਥਾਂਵੇਂ ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਗਲ ਐਉਂ ਜਤਾਈ ਗਈ ਹੈ:—

ਯਹ 'ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ' ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ, ਕਾਮ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਔਰ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਮਾਨਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਦਿਲਚਸਪ ਉਪਾਖਯਾਨ, ਸ਼੍ਰੇਣਤਮ ਇਤਿਹਾਸ,

(੧੭੫)

ਸ਼ਹੀ ਪੁਰਾਣ ਔਰ ਆਖਣਾਨ ਇਸ ਕੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹੈਂ । ਯਹ ਸਰਵ
ਪ੍ਰਾਨ ਛਾਵਣ ਹੈ, ਇਸ ਕੀ ਬਰਾਬਰੀ ਕੋਈ ਭੀ ਕਾਵਣ ਨਹੀਂ ਕਰ
ਸਕਤਾ ।

ਮਹੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਰਤਾ ਬਯਾਸ ਜੀ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ।
ਪ੍ਰਭੂਤਕ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਦੇ ਕਰੀਬ ਉਹ ਬੜੇ ਸੋਚਵਾਨ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ
ਹਨ । ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:--

ਮੈਂ ਬਾਹਾਂ ਉਲਾਫਕੇ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਪਰ ਕੋਈ ਮੇਰੀ
ਗਲ ਸੁਣਦਾ ਨਹੀਂ । ਲੋਕ ਧਰਮ ਦਾ ਸੇਵਨ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ
ਕਰਦੇ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਧਰਮ ਨਾਲ ਅਰਥ ਅਤੇ ਕਾਮ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ
ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ?

ਬਯਾਸ ਜੀ ਹੋਰ ਦੁਖੀ ਹੋਕੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:--

ਕਾਮਨਾ ਸੇ, ਲੋਭ ਸੇ ਅਥਵਾ ਪ੍ਰਾਣ ਬਚਾਨੇ ਕੇ ਲਿਯੇ
ਭੀ ਧਰਮ ਕਾ ਤਜਾਗ ਨ ਕਰੇਂ, ਧਰਮ ਹੀ ਨਿੱਤ ਹੈ, ਸੁਖ ਦੁਖ
ਤੋਂ ਅਨਿੱਤ ਹੈ* ।

੨.

ਪ੍ਰਸਤਕ ਲੰਕਾ ਅਵਤਾਰ ਸੂਤਰ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:--

Demonstrate reality than talk about it,

ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਸਲੀਅਤ ਬਾਬਤ

*उर्ध्वं तद्वाहिराभ्यंशं न च लक्ष्मण्युवाच मे, धर्मादर्थश्चलः सश्च
स लिसर्थं न संव्यते ॥ न ज्ञातुं क्वासांनस्यान्नं लोकादवर्षं
ब्रह्माज्ज्वात्रितस्यां हतोः नित्यां धर्मः सुखं दुःखं त्वं नित्ये ॥

[सर्गांतराहा ५-६३]

ਦਲੀਲਾਂ ਨਾ ਦਿਓ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਵਾ ਦਿਓ। ਇਹ ਠੀਕ ਆਖਿਆ ਹੈ। ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਯ ਉਪਰ ਹਰ ਕੋਈ ਰਾਇਸ਼ਨੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਕੋਣ ਹੀ ਜੋ ਗੱਲਾਂ ਨਾਲ ਨਾ ਸਮਝਾਵੇ ਪ੍ਰੰਤੂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਕਰਕੇ ਦਿਖਾ ਦੇਵੇ, ਕਿ ਧਰਮ ਨਿੱਤ ਹੈ, ਸੁਖ ਦੁਖ ਅਨਿੱਤ ਹਨ, ਧਰਮ ਦਾ ਤਯਾਗ ਪ੍ਰਾਣ ਬਚਾਉਣ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਲੋਭ ਲਾਲਚ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਨਾ ਕਰੇ।

ਬਯਾਸ ਜੀ ਦੇ ਏਸ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਲੰਘ ਗਈਆਂ। ਅਜ ਦੇਖੋ ਏਸ ਧਰਮ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਸਰਹਿੰਦ ਵਿਚ ਇਕ ਘਟਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੋ ਮਾਸੂਮ ਬੱਚੇ ਏਸ ਪਰਦਰਸ਼ਨੀ ਲਈ ਹਾਜ਼ਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਦਾ ਨਾਉਂ ਜ਼ੋਰਾਵਰ ਸਿੰਘ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੇ ਦਾ ਫਤਹ ਸਿੰਘ। ਏਹ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਛੋਟੇ, ਬਾਲੀ ਉਮਰ ਦੇ, ਸਾਹਿਬਬਾਦੇ ਹਨ।

ਬੱਚੇ ਦੀਵਾਰ ਵਿਚ ਖੜੇ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇੱਟਾਂ ਦੀ ਚਿਣਾਈ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਲਾਲਚ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸ਼ੋਨੇ ਦੇ ਢੇਰਾਂ ਦੇ ਖਿਆਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਝਲਕਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬੜੇ ਬੜੇ ਮੌਲਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਰਮਾਉਣ ਲਈ ਤੇ ਧਰਮ ਤਯਾਗਣ ਲਈ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਇੱਟਾਂ ਦੇ ਰਦੇ ਲੱਗ ਰਹੇ ਹਨ, ਦੀਵਾਰ ਉੱਚੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਦੋ ਛੋਟੀਆਂ ਕੌਮਲ ਜੀਉਂਦੀਆਂ ਜਾਗਦੀਆਂ ਜਿੰਦੜੀਆਂ ਦਾ ਮਕਬਰਾ ਉੱਚਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਾਸੂਮ ਬੱਚੇ, ਜੋ ਅਜੇ ਮਾਂ ਦੀ ਹਿੱਕ ਦੀ ਨਿੱਘ ਦੇ ਯੋਗ ਸਨ, ਠੰਡੇ ਗਿੱਲੇ ਗਾਰੇ ਵਿਚ ਹਾਸ਼ੇ ਹੀਣੇ ਤਮਾਸ਼ਬੀਨਾਂ ਦੇ ਮਖ਼ੈਲ ਹੋਠ ਕਾਲੀ ਹਨੇਰੀ ਠੰਡੀ ਗਿੱਲੀ ਮੌਤ ਦੇ ਵਧ ਰਹੇ ਸਪਰਸ਼ ਨਾਲ ਡਰਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਐਉਂ ਲਗਦਾ ਹੈ ਬਯਾਸ ਜੀ ਸੁਦ ਅਜ ਸਰਹਿੰਦ ਵਲ ਤੱਕ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹਨ: 'ਹੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮ ਦੇਵ, ਕੀ ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੈ, ਐਸ ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ, ਐਸ ਅਧੋਕਤੀ ਦੇ ਸਮੇਂ

(੧੭੭)

ਵਿਚ, ਇਹ ਦੋ ਸ਼ੁਕੁਮਾਰ ਦਿੜ ਰਹਿ ਸਕਣ !! ਹੇ ਦੇਵ ! ਕੀ ਅੱਜ ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ ਦਾ ਆਸ਼ਾ ਪੂਰਣ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਹੈ ? ਹੇ ਦੇਵ ! ਇਹ ਮੇਰੇ ਮੰਤਵ ਤੋਂ ਵੀ ਗੱਲ ਵਧ ਗਈ ਹੈ ! ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚੋਂ ਕਦੇ ਮਾਸੂਮ ਬੱਚੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਲੰਘੇ । ਹੇ ਦੇਵ ! ਹੁਣ ਬੱਸ ਕਰੋ, ਹੋਰ ਦੇਖਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ, ਤ੍ਰਾਹ ਤ੍ਰਾਹ ।

ਬਯਾਸ ਜੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਨਛੱਤ੍ਰ ਅੱਖਾਂ ਟੱਡੀ ਹੇਠਾਂ ਤੱਕ ਰਹੇ ਹਨ, ਸਾਰਾ ਦੇਵ ਗਣ ਸਾਹ ਰੋਕ ਕੇ ਸਰਹਿੰਦ ਵੰਨੇ ਗਰ-ਦਨਾਂ ਲਮਕਾ ਕੇ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਲਓ ਹੁਣ ਸਾਰੇ ਤ੍ਰਾਹ ਤ੍ਰਾਹ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ।

੩.

ਧੁਰ ਉਪਰ ਦੂਰ ਉੱਚੇ ਖੰਡ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਗਦਗਦ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ, ਮਾਨੋ ਉਹ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹਨ:-

ਸ਼ਾਬਾਸ਼ ਬੱਚਿਓ ! ਸ਼ਾਬਾਸ਼ ਬੇਟਿਓ ! ਤੁਸੀਂ ਜਦੋਂ ਅਜੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੋ ਉਪਜੋ, ਤੁਸਾਡੀ ਜੀਵਾਤਮਾ ਜਦੋਂ ਅਜੇ ਹੋਂਦ ਦੇ ਪਿਛਵਾੜੇ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਸਮੇਂ ਦੀ ਮੜੋਲੀ ਘਾੜਤ ਦਾ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਕਹਿਆ ਸੀ:-

ਕੌ ਨਫ਼ੁ ਦੁਖ ਮੇ ਦੁਖੁ ਨਹੀ ਮਾਨੇ ॥

ਸੁਖ ਸਨੇਹੁ ਅਰੁ ਭੈ ਨਹੀ ਜਾਕੈ ਕੰਢਨ ਮਾਟੀ ਮਾਨੇ ॥ ੧ ॥

[ਸੋਰਠਿ ਮਰਠਾ ੯-੧੧

ਮੈਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਤੁਹਾਡੀ ਹੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ, ਜੋ ਅਨੰਤ ਦੀ ਗੋਦੀ ਵਿਚ ਬੈਠੀ ਸੀ, ਨਿਰਭੈਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਕਲਾ ਨਾਲ ਸ਼ਫੁਰਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ।

ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਮੁਣੇ ਕੰਚਨ ਦਾ ਵੇਰ ਸੀ ਤੇ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਵੇਰ

(੧੭੮)

ਵੀ। ਤੁਸੀਂ ਕੰਚਨ ਨੂੰ ਮਿੱਟੀ ਕੋਲੋਂ ਵੱਧ ਨਹੀਂ ਮਮਝਿਆ।
ਤੁਸਾਂ ਸੋਨੇ ਦੇ ਭਾਰ ਹੇਠ ਅਪਣੀ ਰੂਹ ਨਹੀਂ ਦਬਣ ਦਿਤੀ।
ਤੁਸਾਂ ਮਿੱਟੀ ਨੂੰ ਕਬੂਲਿਆ। ਇਹ ਤਨ ਹੈ ਹੀ ਮਿੱਟੀ। ਮਿੱਟੀ
ਧਰਤੀ ਹੈ। ਧਰਤੀ ਮਾਤਾ ਹੈ। ਤੁਸਾਂ ਜਿਸਮ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਮਾਤਾ
ਦੀ ਗੋਦ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕਰ ਦਿਤਾ ਤੇ ਅਪਣੀ ਤੋੜ ਚੜ੍ਹਾ ਦਿਤੀ।
ਤੁਸਾਂ ਜਿਸ ਦੀ ਬਾਂਹ ਪਕੜੀ ਸੀ, ਪੁਛੀ ਕਰ ਦਿਖਾਈ। ਤੁਸਾਂ
ਅਜ ਇਸ ਸੁਖਮ ਭਾਵ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਜੀਉਂਦਾ ਜਾਗਦਾ
ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਪੋਸ਼ਾਕਾ ਪਹਿਨਾ ਦਿਤਾ:—

ਬਾਂਹ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਕੜੀਏ ਸਿਰ ਦੀਜੈ ਬਾਂਹ ਨ ਛੋੜੀਏ ॥
ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਬੋਲਿਆ ਧਰ ਪਈਏ ਧਰਮ ਨ ਛੋੜੀਏ ॥

ਆਓ, ਲਾਲੋ ! ਆਓ ਆਪਣੇ ਦਾਦੇ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿਚ,
ਆਓ ! ਤੁਸੀਂ ਅਪਣੀ ਵਜਕਤੀ ਅਪਣੇ ਨਾਂ ਵਿਚ ਛੁੱਡ ਆਏ
ਹੋ। ਆਓ ! ਤੁਹਾਡਾ ਨਾਂ ਕੌਮ ਦੀ ਮੂੰਹ ਦੀ ਤੜਪ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾਂ
ਜਿੰਦਾ ਰਹੇਗਾ। ਆਓ:—ਦਾਦੇ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਅਵਜਕਤ
ਬਿਸ਼੍ਵਾਸ ਲਈ:—

ਗੁਰ ਕਿਰਪਾ ਜਿਹ ਨਰ ਕਉ ਕੀਨੀ ਤਿਹ ਇਹ ਜੁਗਤਿ ਪਖਾਨੀ ॥
ਨਾਨਕ ਲੀਨ ਫਿਓ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿਉ ਜਿਉ ਪਾਨੀ ਸੰਕਿ ਪਾਨੀ ॥ ੩ ॥
[ਸੋਰਠਿ ਮਹਲਾ ੯-੧੧

ਬੱਚੇ ਅਗਾਂਹ ਵਧਦੇ ਹਨ। ਦੋਨਾਂ ਦੇ ਹਥ ਜੁੜੇ ਹਨ, ਅੱਖਾਂ
ਬੰਦ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੁਖਾਰਬਿੰਦ ਤੋਂ ਅਵਾਜ਼ ਆ ਰਹੀ ਹੈ।
ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੁਖੜਾ ਅਵਾਜ਼ ਰੂਪ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਅਵਾਜ਼ ਦੀ ਹੀ
ਸੂਰਤ ਬਣ ਗਏ ਹਨ। ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪ ਹੋ ਗਏ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ
ਰੂਪ ਇਸ ਪੁਨੀ ਦਾ ਅਰੂਪ ਅਕਾਰ ਧਾਰਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਹੁਣ

(੧੭੯)

ਕੇਵਲ ਮੱਧਮ ਹੋ ਰਹੀ ਸੁਰ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਰਹੀ ਹੈ;—

ਖਾਕੁ ਸੰਤਨ ਕੀ ਦੇਹੁ ਪਿਆਰੇ ॥ ਆਇ ਪਇਆ ਹਰਿ ਤੇਰੈ ਦੁਆਰ ॥
ਦਰਸਨੁ ਪੇਖਤ ਮਨੁ ਆਪਾਵੈ ਨਾਨਕ ਮਿਲਣ ਸੁਭਾਈ ਜੀਉ ॥ ੪ ॥ ੭ ॥

[ਮਾਝ ਮਹਲਾ ੫-੧੪

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਬੜੇ ਹਰਖ ਵਿਚ ਹਨ, ਅਸੀਸ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ:—

ਲਾਲਨ ! ਤੁਹਾਡਾ ਜਨਮ ਸਫਲ, ਤੁਹਾਡੀ ਬਾਲ ਵਰੋਸ ਸਫਲ । ਉਮਰਾ ਦਾ ਭੋਗ ਵਰਿਯਾਂ ਦੀ ਲੰਮਾਈ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ । ਸ਼ੈਆਂ ਬਰਸਾਂ ਦੀ ਆਰਜਾ ਦਾ ਪਸਾਰਾ ਤੀਬ੍ਰਤਾ ਵਿਚ ਸੰਘਣਾ ਹੋਕੇ ਢੋੜੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸਮੋਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਅਸਲੀ ਜੀਵਨ ਸਿਰਫ ਇਕ ਕਣੀ ਹੈ, ਇਕ ਤੀਬ੍ਰਤਾ ਹੈ, ਇਕ ਚਿਣਗ ਹੈ, ਕੇਟਲ ਇਕ ਨਿਮਖ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਲੱਖਾਂ ਵਰਿਯਾਂ ਦੀ ਉਮਰਾ ਦਾ ਭੇਦ ਲੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ:—

ਇਕ ਨਿਮਖ ਜੋ ਸਿਮਰਨ ਮਹਿ ਕੀਆ ॥

ਕੋਇ ਵਿਨਸ ਲਾਖ ਸਦਾ ਥਿਰੁ ਖੀਆ ॥

[ਗਉੜੀ ਮਹਲਾ ੫-ਅਸਟ:—੭

ਪਰ ਇਹ ਨਿਮਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਜੋ ਨਿਰਭਉ ਦੀ ਸਦਾ ਬਿਰ ਪਉੜੀ ਉਤੇ ਤਾੜੀ ਲਾਕੇ ਖੜੇ ਰਾਏ ਹਨ:—

ਨਿਰਾਲੰਬੁ ਨਿਰਠਾਰੁ ਨਿਰਕੇਵਲੁ ਨਿਰਭਉ ਤਾੜੀ ਲਾਵੈ ॥

[ਪ੍ਰਥਾਤੀ ਮਹਲਾ ੧-੧੭

ਤੁਸੀਂ ਬਾਲ ਵਰੋਸ ਵਿਚ ਅਜ ਨਿਰਭਉ ਦੀ ਪਉੜੀ ਉਪਰ ਬੈਠਕੇ ਉਹ ਕੁਛ ਕਰ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ, ਜੋ ਇਕ ਵੇਰ ਭਵਿਸ਼ ਦੀ ਬੁੱਕਲ ਵਿਚ ਲੁਕਿਆ ਨਜ਼ਾਰਾ ਅਪਣੇ ਹੁਲੀਏ ਦੀ ਕੱਜੀ ਨੁਹਾਰ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਸੇਰੀਆਂ ਅਖਾਂ ਅਗੋਂ ਤਿਲਕ ਗਿਆ

(੧੮੦)

ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਕਹਿ ਉਠਿਆ ਸੀ:—

ਬਾਲਕ ਰਾਖਿ ਲੀਏ ਗੁਰਦੇਵਿ ॥

[ਗੋਚ ਮਹਲਾ ੫ ੧੫]

ਇਸੇ ਹੋਣੀ ਦਾ ਹੀ ਇਹ ਪਰਛਾਵਾਂ ਸੀ ਜੋ ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੇਰੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਭਾਵੀ ਦੀ ਕੰਧ ਉਹਲੇ ਲੁਕਣਮੀਟੀ ਕਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਜ ਉਸ ਦੀਵਾਰ ਦਾ ਜਿਗਰ ਫਟ ਗਿਆ। ਸ਼ੁਕਰ ਹੈ, ਬਢਿਓ ! ਤੁਸਾਂ ਅਜ ਅਪਣੀ ਦੇਹ ਨੂੰ ਸ਼ਿਲਾ ਬਣਾ ਕੇ ਖ਼ਾਕ ਵਿਚ ਧਰ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੁੱਢਲਾ ਪੱਥਰ ਹੈ ਉਸ ਧਰਮ ਦੀ ਨੀਂਹ ਦਾ ਜੋ ਦੇਰ ਤੋਂ ਨਕਸ਼ਬੰਦ ਹੋਇਆ ਹੋਇਆ ਪਰ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵਲ੍ਹੇਟਿਆ ਪਿਆ ਬੁਨਿਆਦੀ ਪੱਥਰ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਤੁਹਾਡੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਅਪਣਾ ਹਥ ਦੇਕੇ ਰੱਖ ਲਿਆ। ਡੋਲਣ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ। ਸ਼ੁਕਰ ਹੈ:—

ਬਾਲਕ ਰਾਖੇ ਅਖਨੇ ਕਰ ਬਾਪਿ ॥

[ਬਸੰਤ ਮਹਲਾ ੫-੧੬]

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਵਿਸਮਾਦ ਵਿਚ ਹਨ ਤੇ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹਨ: ਮਰਦਾਨਿਆਂ ! ਦੇਖ, ਕਰਤਾਰ ਦੇ ਰੰਗ। ਦੇਖ, ਮਰਦਾਨਿਆਂ ਕੰਧ ਨੂੰ, ਦੇਖ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਤ ਨੂੰ, ਔਹ ਦੇਖ ! ਔਹ ਦੇਖ ਰਾਜ ਨੂੰ !

ਮਰਦਾਨੇ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਦੇਖਦਿਆਂ ਦੇਖਦਿਆਂ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟ ਲਈਆਂ, ਉਹ ਹੋਰ ਨਾ ਦੇਖ ਸਕਿਆ। ਮਰਦਾਨੇ ਨੇ ਰਬਾਬ ਨੂੰ ਬੰਜੂਣਿਆ, ਪਰ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਅਵਾਜ਼ ਨਾਂ ਨਿਕਲੀ, ਰਬਾਬ ਦਾ ਕਲੇਜ਼ਾ ਉਛਲਕੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਤੰਦਾਂ ਕੜਵੱਲ ਖਾਕੇ ਉਲਝ ਗਈਆਂ। ਮਰਦਾਨੇ ਦੀ ਮਹੀਨ ਸੁਰ ਕੰਬ ਉਠੀ; ਉਹ ਇਸ਼ਾਰੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨਾਲ ਇਹ ਗਾ ਰਹੀ ਸੀ:—

(੧੯੧)

ਭਈ ਕੰਧ ਕਥਾ ਵਿਖਿ ਰਾਜੁ ॥ ਮਤਿ ਅਲੁਣੀ ਟਿਕਾ ਸਾਦੁ ॥

[ਸਿਰੀ ਰਾਗੁ ਮਹਲਾ ੧-੩੨

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਫੇਰ ਬੋਲੇ: ਮਰਦਾਨਿਆਂ ਦੇਖ ! ਔਹ ਦੇਖ
ਏਸ ਢੁੱਟੀ ਕੰਧ ਨੂੰ । ਔਹ ਦੇਖ ! ਏਸ ਵਿਚੋਂ ਕੀ ਸ਼ਿਗੂਫਾ ਖਿੜ
ਰਿਹਾ ਹੈ ? ਮਰਦਾਨਿਆਂ ! ਕਈ ਬੀਜ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਕੰਧਾਂ
ਵਿਚੋਂ ਉਗਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਇਟਾਂ ਨੂੰ ਪਾੜ ਕੇ ਰਾਹ
ਕੱਢਦੀ ਹੈ । ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਸੰਘਣੇ ਬਿਰਖ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ! ਧਰਮ
ਦੇ ਬੂਟੇ ਨੂੰ ਆਦਤ ਹੈ ਵੀਵਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਿਰ ਕੱਢਣ ਦੀ । ਇਹ
ਉਹ ਬੀਜ ਹਨ, ਜੋ ਅਸਾਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਸਨ । ਅਜ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ
ਕੰਧ ਮਿਲ ਗਈ । ਉਹ ਏਸੇ ਦੇ ਉਡੀਕਵਾਨ ਸਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ
ਬੀਜਾਂ ਨੂੰ ਖਾਦ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ । ਇਹ ਰਕਤਬੀਜ ਹਨ ।
ਅਪਣੇ ਹੀ ਜਿਗਰ ਦਾ ਖ਼ੂਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭੋਜਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਧਰਮ
ਦੇ ਬੀਜ ਲਈ ਲਹੂ ਦੀ ਗਿੱਲ ਵੱਤਰ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ
ਦੇ ਪੁੰਗਰਨ ਲਈ ਪਾਣੀ ਗੁਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ । ਪਾਣੀ ਦੀ ਤਾਮੀਰ
ਠੰਡੀ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਿਰਸਾਨੀ ਜਿਗਰ ਦੇ ਗਰਮ ਲਹੂ ਨਾਲ
ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਹਰਟ ਦੇ ਸਰਦ ਜਲ ਨਾਲ ਨਹੀਂ । ਇਹ ਕਾਇਆਂ
ਰੂਪੀ ਧਰਮ ਭੂਮਿ ਉਤੇ ਹਲ ਵਾਹੁਣ ਦੀ ਕਿਰਸਾਨੀ ਹੈ* ।

ੳ.

ਅਸਾਂ ਸ਼ੈਬ ਦੇ ਪੜਦੇ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਇਕ ਝਾੜ ਮਾਰ ਲਈ ।
ਅਸੀਂ ਉਡ ਖੜੋਤੇ ਸਾਂ ਜਬਬਾਤੀ ਖ਼ੂਨ ਦੀ ਗਰਮੀ ਨਾਲ ਤੇ ਦੂਰ
ਨਿਕਲ ਗਏ ਸਾਂ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਤਰਲ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ, ਜਿਥੇ

ਧਰਮੁ ਭੂਮਿ ਸਤੁ ਬੀਜੁ ਕਰਿ ਐਸੀ ਕਿਰਸ ਕਮ ਵਹੁ ॥

[ਸਾਸਾ ਕਾਠੀ ਮਹਲਾ ੧-੧੩

(੧੮੨)

ਖਿਆਲ ਦੀ ਦੁਰਬੀਨ ਨਾਲ ਅਸਾਂ ਅਕਾਲੀ ਮੂਰਤਾਂ ਦਾ ਇਕ ਧਿਆਨ ਚਿਤ੍ਰ ਦੇਖ ਲਿਆ ।

ਏਹ ਮੂਰਤਾਂ ਕੈਸੀਆਂ ਸਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੂਪ ਕੈਸੇ ਸਨ, ਇਹ ਬਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਬੱਸ ਕੁਛ ਐਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਜ਼ਾਰਾ ਸੀ:-

ਸੂਰਤਿ ਮੂਰਤਿ ਆਇ ਅਨੂਪੁ ॥

ਨਾਨਕੁ ਜਾਚੈ ਸਾਚੁ ਸਰੂਪੁ ॥

[ਪਨਾਸਰੀ ਮਹਲਾ ੧, ਬਮਟ-੧

ਜੇ ਇਹ ਬਚਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੁਝ ਸਮਝ ਆਈ ਕੁਛ ਨਾ ਆਈ । ਪਰ ਸਾਰਾ ਦਿਲ ਇਕ ਯੁਕਤੀ ਦੇ ਸੂਤ ਵਿਚ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੇਤਾ ਗਿਆ ਉਹ ਅਨੁਭਵ ਨੇ ਗ੍ਰਹਣ ਕੀਤਾ ! ਪਰ ਔਹ ਦੇਖੋ ! ਫੇਰ ਉਪਰ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਬਚਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਹ ਕੁਛ ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾ ਰਹੇ ਹਨ । ਉਹ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹਨ:-

ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪੂਰਨ ਬ੍ਰਹਮ ਸਤਿਗੁਰ ਆਪੇ ਆਪ

ਉਪਾਇਆ ॥ ਗੁਰੁ ਗੋਬਿੰਦੁ ਗੋਬਿੰਦੁ ਗੁਰੁ ਜੋਤਿ ਇਕ

ਦੁਇ ਨਾਵ ਧਰਾਇਆ ॥ ਪੁਤੁ ਪਿਆਹੁ ਪਿਉ ਪੁਤੁ ਤੇ

ਵਿਸਮਾਦਹੁ ਵਿਸਮਾਦੁ ਕਰਾਇਆ ॥ [ਠਾਰ ੨੪-੨੯

ਫੇਰ ਦੱਸ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਵਡੇ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਤੇ ਛੋਟਿਆਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਕੀ ਫਰਕ ਹੈ । ਕਹਿ ਰਹੇ ਹਨ: ਬੱਸ ਇਤਨਾ ਹੀ ਫਰਕ ਹੈ, ਛੋਟੇ ਮਨੁੱਖ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਵਡਿਆਂ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ । ਵਡੇ ਲਈ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਕਿਤਨੀ ਉਮਰ ਹੈ । ਉਹ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਜ਼ਮਾਨਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਹਰ ਨਵਾਂ ਜ਼ਮਾਨਾ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ । ਨਵਾਂ ਜੁਗ ਉਨ੍ਹਾਂ

(੧੯੩)

ਤੋਂ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਏਸ ਪੈਦਾਇਸ਼ ਵਿਚ ਕਿਤਨਾ ਕੁ
ਲਹੂ ਵੀਟਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ? ਫੇਰ ਹੱਸ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਕਹਿ ਰਹੇ
ਹਨ:-

ਦਾਣਾ ਹੋਇ ਆਨਾਰ ਦਾ ਹੋਇ ਖੁੰਡ ਖੁੰਡੀ ਵਿਚਿ ਦਸੈ ।
ਹੋਇ ਬਿਰਖੁ ਹਰੀਆਦਲਾ ਲਾਲ ਕੁਲਦਾ ਹੁਲ ਲਿਖਾਏ ।
ਇਸਤੁ ਬਿਰਖ ਸਾਸ ਹੁਲ ਕੁਲ ਹਲ ਇਕਉਂ ਦਿਖ ਸੁਖੈ ।
ਇਹਉਂ ਦਾਣੇ ਸਦ ਹੋਇ ਹਲ ਹਲ ਦੇ ਖਲ ਖੰਡਿ ਹਰੀ ।
ਤਿਸੁ ਹਲ ਤੋਇ ਨ ਆਪਣੀ ਹੁਰਮੁਖਿ ਸੁਖੁਹਲੁ ਖੰਮ੍ਹਿਫੁ ਫਲੈ ।
ਜਿਉ ਜਿਉ ਲਦਲ ਹੋਇ ਹਲ ਤਿਉ ਤਿਉ ਚਿਰਿ ਇਰਿ
ਰਲੀਐ ਹਸੈ । ਨਿਹ ਚਲਣੁ ਹੁਰ ਖਾਰਕੁ ਦਸੈ [ਨਿਰ ੪-੧੦

ਅਸੀਂ ਜਦ ਉਪਰੋਂ ਨਬਰ ਫੇਰ ਹੇਠਾਂਹ ਵਲ ਕੀਤੀ ਤਾਂ
ਸਰਹਿੰਦ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਉਹ ਕੁਬਰ ਨਬਰ ਆਈ, ਜੋ ਪੀਰ ਸਰਹਿੰਦੀ
ਦੀ ਮਲਹੂਰ ਜਗਾ ਹੈ, ਉਹੋ ਐਉਂ ਭਾਸਿਆ ਕਿ ਮੌਲਾਨਾ ਰੁਮ
ਅਪਣੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਸਮੇਤ ਬੈਠ ਕੱਵਾਲੀ ਗਾ ਰਹੇ ਹਨ:-

ਐ ਬਰਗੇ ਕੁੱਵਤ ਯਾਫਤੀ ਤਾ ਸ਼ਾਖ ਰਾ ਇ-ਇਗਾਫਤੀ.....

ਮੌਲਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਏਸ ਕੱਵਾਲੀ ਦੇ ਕਰੀਏ ਇਕ ਦਰਖਤ
ਦੇ ਇਕ ਕੋਮਲ ਪੱਤੇ ਕੋਲੋਂ ਪੁੱਛ ਰਹੇ ਹਨ :

ਹੇ ਪੱਤੇ ! ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸ ਕਿ ਉਹ ਕਿਹੜੀ ਕੁੱਵਤ (ਤਾਕਤ)
ਤੂੰ ਪਾਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਤੂੰ ਸ਼ਾਖ ਤੋਂ ਕੁੱਟ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ?
ਓ ਅਪਣੀ ਮੁਈ (ਆਤਮਾ) ਦੇ ਇਸਹਾਰ (ਪ੍ਰਕਾਸ਼) ਲਈ
ਛੱਤਾਬ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ?

੫.

ਸਰਹਿੰਦ ਦੀ ਦੀਵਾਰ ਦੀ ਘਟਨਾ ਮਰ੍ਹੂਬਾਂ ਦੀ ਤ੍ਰਾਗੀਕ
ਵਿਚ ਇਕ ਅਦੁਤੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ । ਇਹ ਉਹ ਤਰਾਜ਼ੂ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ
ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਫੁਲਮ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਤੋਲ ਲੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ।

ਇਹ ਉਹ ਗੱਲ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਬਲੰਦੀ ਦਾ ਤਕਸੀਨਾ ਲਗ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਾ ਖ਼ਿਕਰ ਹੈ ਪਰ ਐਨ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇ ਵਕਤ ਪ੍ਰਤੀ ਵਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਇਕ ਭੇਡ ਦਾ ਬੱਚਾ ਕੁਰਬਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਧਰਮ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਬਚਿਆਂ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਾ ਖਿਆਲ ਕਿਥੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਰੀਖੀ ਖੋਜ ਦੀ ਮੁਥਾਜ ਹੈ ।

ਪਰ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਸੰਗਲਾਈਪ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਰਾਜਾ ਸ਼ਿਵਨਾਭ ਬੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਰਾਜਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਬਾਗ਼ ਵਿਚੋਂ ਅਪਣੇ ਮਹਿਲ ਲਿਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਕਿਸ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਪਸੰਦ ਕਰੋਗੇ ? ਰਾਜੇ ਕੋਲ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ । ਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਹੱਸਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਈ ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਕਰਦੇ ਹਾਂ । ਐਸੀ ਸਵਾਰੀ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਕੀ ਭਾਵ ਸੀ, ਏਸ ਨੂੰ ਕਥਾ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸਕੇ । ਸਾਖੀਆਂ ਲਿਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਇਹ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਰਾਜੇ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਅਪਣੀ ਪਿੱਠ ਉੱਪਰ ਚੁੱਕ ਲੀਤਾ* । ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਕਥਨੀ ਕਈ ਵੇਰ ਕਿਸੇ ਅਸਲ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹਿਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ । ਇਹ ਗੱਲ ਅਸੀਂ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਚਨ ਦੀ ਤਸ਼ਰੀਹ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਸਾਖੀ ਦੀ ਘਾੜਤ ਵਿਚ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਹਾਂ ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਭਾਵ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਤੋਂ ਦੋਹ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਸੀ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਅਪਣੀ ਦੋਹ ਸਾਧਣ ਲਈ ਬਾਰ ਬਾਰ ਸਿਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਕਿ ਦੋਹ ਨੂੰ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਧ ਲਓ ਕਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਸਵਾਰੀ ਦੀ ਘੋੜੀ ਸਾਧੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਫਿਰ ਇਸ

* ਦੋਹ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸਫਾ ੮੭, ਚੌਥੀ ਖਾਧ ।

(੧੮੫)

ਉਪਰ ਸ਼ਾਹ ਸ਼ਾਹ ਵਾਕੁਣ ਬੈਠ ਕੇ ਇਸਨੂੰ ਚਲਾਓ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ
ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਐਸੇ ਖਿਆਲ ਬਹੁਤ ਵੇਰ ਆਏ ਹਨ:—

ਏਹ ਘੋੜੀ ਜੀ ਜਿਤੁ ਹਰਿ ਪਾਇਆ ਰਾਮ ॥

[ਵਰਹੰਸ ਮਹਲਾ ੪ ਘੋੜੀਆ—੨

ਆਦਮੀ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਤਕਲੀਫ਼ ਦੇਹ ਨਾ ਸਾਧੀ ਹੋਣ
ਕਰਕੇ ਹੈ। ਅਸਾਧੀ ਘੋੜੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਤੂਬੁਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਸੀਖ-
ਪਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਭੱਜ ਉਠਦੀ ਹੈ, ਅਸਵਾਰ ਦੀ ਦੁਰਗਤਿ
ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ।

ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਸਰਹਿੰਦ ਦੀ ਦੀਵਾਰ ਵਿਚ ਖੜੇ
ਕੀਤੇ ਗਏ ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਵਸ਼ਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ
ਸਰੀਰ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਲ ਖੜੇ ਹੋ ਜਾਣਾ ਦੇਹ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਪੂਰਣ
ਨਮੂਨਾ ਹੈ। ਸਰਹਿੰਦ ਦੀ ਦੀਵਾਰ ਦੇਹ ਦੀ ਅਸਵਾਰੀ ਦੀ ਕੀਮਤੀ
ਮਿਸਾਲ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ ਸੀ ਉਸ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀ ਜੋ
ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਵਰਤਿਆ ਕਿ ਅਸੀਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਕਰਦੇ
ਹਾਂ। ਬੈਠੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਬਚਨ ਦੀ ਇਹ ਪੂਰੀ ਅਮਲੀ ਵਰਤੋਂ ਸੀ
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਇਹ ਫੁਰਮਾਇਆ:—

ਚੜਿ ਦੋਹੜਿ ਘੋੜੀ ਬਿਖਮੁ ਲਘਾਏ

ਮਿਲੁ ਗੁਰਮੁਖਿ ਪਰਮਾਨੰਦਾ ॥

[ਵਰਹੰਸ ਮਹਲਾ ੪ ਘੋੜੀਆ—੧

ਸਾਖੀਆਂ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਇਹ ਵਿਤੋਕ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ
ਕਿ ਜਾਇਬ ਤੇ ਨਾਜਾਇਬ ਗੱਲਾਂ ਕੇਹੜੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਹਿਤਕ
ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਾਸਤਵਕਤਾ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇ ਦੇਂਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ
ਅਸੰਭਵ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕਰਾਮਾਤ ਦੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਮੇ ਨਾਲ ਹੱਲ ਕਰ
ਲੇਂਦੇ ਹਨ। ਏਸ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸ਼ਿਵਨਾਭ
ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਦੱਸ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਧਰਮ ਤਦੇ ਕਾਇਮ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ
ਜੇਕਰ ਰਾਜੇ ਤੇ ਵਡੇ ਵਡੇ ਆਦਮੀ ਤਿਆਰ ਹੋਣ ਸਭ ਕੁਛ

ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਰਨ ਲਈ, ਏਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਵੀ ਉਹ ਦੇ ਸਕਣ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਡੀ ਮੰਗ ਪੁਤ੍ਰ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਤੋਂ ਹੈ। ਪਰ ਸਾਖੀਆਂ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਏਸ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇ ਜਜ਼ਬੇ ਦਾ ਬਹੁ ਨਾ ਲਗਾ ਸਕੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਝੱਟ ਸਾਖੀ ਠੱਪ ਲਈ ਕਿ ਰਾਜੇ ਨੇ ਪੁਤ੍ਰ ਨੂੰ ਮਾਰਕੇ ਭੋਜਨ ਤਿਆਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਰਾਮਾਤ ਨਾਲ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਨੂੰ ਮੁੜ ਜ਼ਿੰਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ* ।

ਉਹ ਬਿਆਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਅਸੂਲਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰੋਂ ਉਹਲੇ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਕਿਉਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ? ਸਿਰਫ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿ ਸ਼ਾਇਰ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਸਿੱਧੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹੀ ਕਰੇ, ਉਹ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਇਸ਼ਾਰੇ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦੇ, ਕਿਤੇ ਉਹ ਨਿਰੀ ਰਮਜ਼ ਸੁੱਟਦੇ ਤੇ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਨਿਰਾ ਕਿਨਾਇਆ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੌਲਾਨਾ ਰੂਮ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ:—

ਖ਼ੁਸ਼ਤਰ ਅੰ ਬਾਸ਼ਦ ਕਿ ਸਿੱਕੇ ਦਿਲਬਰਾਂ
ਗੁਫ਼ਤਾ ਆਯਦ ਦਰ ਹਦੀਸੇ ਦੀਗਰਾਂ।

ਬਿਹਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦਿਲਬਰ ਦਾ ਭੇਦ ਸਿੱਧਾ ਨਾ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ, ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰਸ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

ਇਹ ਤਕਰੀਬਨ ਤਕਰੀਬਨ ਓਹੋ ਹੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ:—

ਮਹਾ ਪੁਰਖਾ ਕਾ ਬੋਲਣਾ ਹੋਵੈ ਕਿਤੈ ਪਰਬਾਇ ॥

[ਸੂਰੀ ਮਹਲਾ ੩ ਘਰੂ ੧੦

ਪਰ ਸਾਡੇ ਸਾਖੀਆਂ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਪਰਥਾਇ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕੇ। ਨਾ ਓਹ ਰਮਜ਼ ਤੇ ਕਿਨਾਏ ਦਾ ਦਰੁਸਤ ਇਸ਼ਾਰਾ ਸਮਝ ਸਕੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਲਫਜ਼ੀ ਅਰਥ ਪਕੜ ਕੇ ਸਾਖੀ ਬਣਾ

* ਏਥੇ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਪੰਨਾ ੮੮, ਚੌਥੀ ਛਾਪ।

(੧੮੭)

ਲੈਣੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਅਸੰਭਵਤਾ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਦਾ ਵਸੀਲਾ ਵਰਤ ਲੈਣਾ ਹੈ। ਬੇਟਿਆਂ ਦੇ ਭੋਜਨ ਬਨਾਉਣ ਦਾ ਅਲੰਕਾਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਆਪਣੇ ਸਹੀ ਅਰਥ ਨੂੰ ਪਕੜਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਧਿਆਨ ਧਰਿਆ ਜਾਏ ਤੇ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਜਾਏ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਧਰਮ ਦੀ ਰਖਯਾ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਕਿਸ ਹੁਦ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਓਹ ਸਿਰਫ ਚਾਰ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਰਹੇ, ਬਲਕਿ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪੁਤ੍ਰ ਬਣਾਕੇ ਭੇਟਾ ਚੜ੍ਹਾ ਰਹੇ ਸੀ। ਕੌਣ ਹੈ ਜੋ ਏਸ ਬਹਿਨੀਅਤ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਕੌਣ ਹੈ ਜੋ ਏਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪਿਦਰੀ ਦਿਲ ਦਾ ਤਖ਼ਮੀਨਾ ਲਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਆਪਣੇ ਆਪੇ ਵਿਚ ਪੁਤ੍ਰਾਂ ਵਾਲਾ ਵਾਤਸਲਰਸ ਭਰਪੂਰ ਕਰਕੇ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਿਆਰੇ ਬੇਟਿਆਂ ਤੋਂ ਵਿਛੁੜਨਾ ਹੈ, ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਕੁਰਬਾਨੀ ਲਈ ਦੇ ਦੇਣਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਧਰਮ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ। ਕੌਣ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਹਾਲ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਕੌਣ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਤੁਕ ਦੀ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਤਾਸੀਰ ਨੂੰ ਤੋਲ ਸਕੇ:-

ਮਿਤ੍ਰ ਪਿਆਰੇ ਨੂੰ ਸਾਡਾ ਹਾਲ ਮੁਰੀਦਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ।

[ਖਿਆਲ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ੧੦

੬.

ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਜ਼ੋਰਾਵਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਉਮਰ ਸੱਤ ਬਰਸ ਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਉਸ ਨੇ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦੀ ਪੌੜੀ ਦਾ ਸਬਕ ਪੜ੍ਹਾਇਆ। ਜਗਤ ਨੇ ਛੋਟੇ ਬੱਚਿਆਂ ਕੋਲੋਂ ਬਹੁਤ ਕੁਛ ਸਿੱਖਣਾ ਹੈ।

ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਇਕ ਕਵਿਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਇਹੋ ਭਾਵ ਹੈ

(੧੮੮)

ਕਿ ਬੱਚੇ ਨੇ ਹੀ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਮਤਿ ਦੇਣੀ ਹੈ । ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਲਫਜ਼ ਇਹ ਹਨ:—

We need loves Tender lessons Taught

As only weakness can,

God hath his small interpreters,

The child must teach the man [Whittier.

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਛੋਟੇ ਬੱਚੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਡਿਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਐਸਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਬ੍ਰਹਮਾਂ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ ਸੀ। ਬ੍ਰਹਮਾਂ ਦੇ ਕਈ ਪੁਤ੍ਰ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਛ ਆਪਣੇ ਜੰਮੇ ਹਨ, ਕੁਛ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਮਾਨਸਿਕ ਪੁਤ੍ਰ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਾਨਸਿਕ ਪੁਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਦਾ ਨਾਮ ਸਨਤ ਕੁਮਾਰ ਹੈ। ਸਨਤ ਕੁਮਾਰ ਨੇ ਵਰ ਮੰਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਸ਼ਕਤ ਬਾਲਕ ਰਹਾਂ, ਕਦੇ ਵਡਾ ਨਾ ਹੋਵਾਂ, ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਇਹ ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ। ਕੁਮਾਰ ਦੇ ਅਰਥ ਬਾਲਕ ਹਨ, ਸਨਤ ਤੋਂ ਮੁਰਾਦ, ਸਨਾਤਨ, ਪੂਰਾਣਾ, ਕਈਮੀ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਤੋਂ ਹੈ। ਸਨਤ ਕੁਮਾਰ ਅਜੇ ਤਕ ਛੋਟਾ ਬੱਚਾ ਹੀ ਹੈ ਤੇ ਬੱਚਾ ਹੀ ਰਹੇਗਾ। ਸਨਤ ਕੁਮਾਰ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਬੁਢੇ ਬੁਢੇ ਰਿਸ਼ੀ ਹਨ, ਜੈਸਾ ਕਿ ਮਾਰਕੰਡੇ। ਮਾਰਕੰਡੇ ਨੂੰ ਜੰਮਦਿਆਂ ਹੀ ਪਤਾ ਲਗ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਉਮਰ ਛੋੜੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਬਚਪਨ ਦੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਮਾਰਕੰਡੇ ਦਾ ਪਿਤਾ ਇਸ ਗੱਲ ਉਪਰ ਦੁਖੀ ਸੀ। ਮਾਪਿਆਂ ਦਾ ਦੁਖ ਹਟਾਉਣ ਲਈ ਮਾਰਕੰਡੇ ਨੇ ਭਾਰੀ ਤਪਸਯਾ ਸਾਧੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਉਮਰ ਲੰਮੀ ਕਰ ਲਈ, ਏਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਚਿਰੰਜੀਵੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਹਰ ਸਨਾਤਨੀ ਹਿੰਦੂ ਦੇ ਘਰ ਨਵੇਂ ਜੰਮੇ ਬੱਚੇ ਦਾ ਸੰਸਕਾਰ ਮਾਰਕੰਡੇ ਦੀ ਪੂਜਾ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਉਮਰ ਛੋਟੀ ਵੀ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਉਹ ਕਿਸੇ ਮਾਰਕੰਡੇ ਦੀ ਵਿਧਿ ਨਾਲ ਲੰਮੀ ਹੋ ਜਾਵੇ।

(੨੮੯)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਮਾਰਕੰਡੇ ਰਿਸ਼ੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਯਥਾ:—

ਗਹਰੀ ਕਰਿਕੈ ਨੀਵ ਖੁਦਾਈ ਉਪਰਿ ਮੰਡਪ ਛਾਏ ॥

ਮਾਰਕੰਡੇ ਤੇ ਕੋ ਅਧਿਕਾਈ ਜਿਨਿ ਤ੍ਰਿਣ ਧਰਿ ਮੂੰਡ ਬਲਾਏ॥

[ਧਨਾਸਰੀ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਾਰਕੰਡੇ ਤੋਂ ਹੋਰ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਕਿਸਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਉਸਨੇ ਅਪਣੇ ਇਨ ਇਕ ਛੱਪਰ ਹੇਠ ਗੁਝਾਰੇ ਸਨ ਤੇ ਫੇਰ ਤਨਬ ਕੀਤੀ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਦਮੀਆਂ ਉਪਰ ਕੋ ਅਪਣੇ ਮਕਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਗਹਿਰੀਆਂ ਨੀਹਾਂ ਖੁਦਵਾਕੇ ਉਪਰ ਮਹਲ ਚੜ੍ਹਵਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਪਰ ਕਿਤਨੇ ਕੁ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਲਈ ?

ਮਾਰਕੰਡੇ ਦੀ ਉਮਰ ਵੱਡੀ ਹੋ ਗਈ, ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਤਪਸਯਾ ਵਿਚ ਗੁਝਾਰੀ, ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦਾ ਰਸ ਨਾ ਆਇਆ। ਉਸ ਦੀ ਕਠੋਰ ਤਪਸਯਾ ਦੇਖਕੇ ਸਨਤ ਕੁਮਾਰ ਉਸ ਦੇ ਪਾਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਨਾਰਦ ਦੀ ਵੀ ਬੜੀ ਵਡੀ ਉਮਰ ਹੈ, ਇਹ ਵੀ ਚਿਰਜੀਵੀ ਬੁੱਢਾ ਰਿਸ਼ੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਈ ਵਿਦਯਾ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੈ ਪਰ ਆਖਰ ਸਨਤ ਕੁਮਾਰ ਕੋਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿਖਿਆ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ:—ਭਗਵਨ ! ਮੈਨੇ ਬਹੁਤ ਵਿਦਯਾ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਅਸਲੀਅਤ ਦੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਪਈ।

ਸਨਤ ਕੁਮਾਰ ਬੁੱਢਿਆਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਹੈ। ਇਹ ਬੱਚੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਡਿਆਂ ਵਡਿਆਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦਿਸਦੀ ਸਿਖਿਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਹੱਲ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ

---

੦ ਤ੍ਰਿਣ ਧਰਿ ਮੂੰਡ = ਸਿਰ ਤੇ ਤੀਲਿਆਂ ਦਾ ਛੱਪਰ ਧਰਕੇ।

↑ ਉਸ ਨੇ ਕੀ ਉਪਦੇਸ਼ ਕੀਤਾ ? ਇਸ ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ ਹਰਿਵੰਸ਼ ਦਾ ਸਨਤਕੁਮਾਰ ਸੰਵਾਦ ਅਧਯਾਯ।

(੧੬੦)

ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਉਮਰ ਵੀ ਸੱਤ ਸਾਲ ਦੀ ਹੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਉਸਤਾਦ ਨੂੰ ਸਬਕ ਪੜ੍ਹਾਇਆ। ਪੰਡਤ ਵੀ ਪੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਮੁੱਲਾਂ ਵੀ ਪੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਉਸਤਾਦਾਂ ਵਿਚ ਕੀ ਖਾਮੀ ਦਿੱਸਦੀ ਸੀ? ਉਹਨਾਂ ਇਕ ਥਾਵੇਂ ਇਹ ਗੱਲ ਦੱਸੀ ਹੈ:—

ਮੂਰਖ ਪੈਂਡਿਤ ਹਿਕਮਤਿ ਹੁਜ਼ਤਿ ਸੰਜੈ ਕਰਹਿ ਪਿਆਰੁ ॥

[ਵਾਰ ਆਸਾ ਮਹਲਾ ੧-੧੧

ਇਹ ਹਿਕਮਤ ਤੇ ਹੁੱਜਤ ਕੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਪੜ੍ਹੀ ਵਿਦਯਾ ਨੁਕਸ ਵਾਲੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ? ਹਿਕਮਤ ਲਫਜ਼ ਫਾਰਸੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੇ ਆਮ ਵਰਤਾਰੇ ਦਾ ਹੈ। ਇਕਬਾਲ ਨੇ ਵੀ ਹਿਕਮਤ ਲਫਜ਼ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:—

ਹੱਕ ਅਗਰ ਸੋਜੇ ਨ ਦਾਰਦ ਹਿਕਮਤ ਅਸਤ ।

ਸ਼ਾਇਰੀ ਗਰਦਦ ਚੁ ਸੋਜ਼ ਅਜ਼ ਦਿਲ ਗਰਿਫਤ ।

ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਹਕੀਕਤ ਦਾ ਉਹ ਬਿਆਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੋਜ਼ (ਦਰਦ) ਨਹੀਂ, ਕੇਵਲ ਹਿਕਮਤ ਹੈ (ਅਸਲੀਅਤ ਨਹੀਂ), ਪ੍ਰੰਤੂ ਸੋਜ਼ (ਦਰਦ) ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਹਕੀਕਤ ਨੂੰ ਪਕੜਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸੋਜ਼ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਮੰਤਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਸਲੀਅਤ ਅਕਲ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨਾਲ ਪਕੜੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ। ਸਚਾਈ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਣ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਹਿਨੀਅਤ ਬਦਲਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੁਨਰ ਦੀ ਤਾਕਤ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਹੁਨਰ, ਜੋ ਦਰਦ-ਦਿਲ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜੋ ਜਿਗਰ ਤੋਂ ਉਮਗ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜੋ ਦਿਲ ਤੋਂ ਉਪਜ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜੋ ਹੁਸਨ ਲਈ ਬੇਤਾਬ ਹੋ ਉਠਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਦਰਦ ਕਲੇਜ਼ਾ ਚੀਰ ਰਹੀ ਹੈ ਪਰ ਜਿਸ ਦਾ ਦਾਰੂ ਵੈਦਾਂ ਕੋਲ ਨਹੀਂ:—

ਭੋਲਾ ਵੈਦੁ ਨ ਜਾਣਈ ਕਰਕ ਕਲੇਜੇ ਮਾਹਿ ॥

[ਵਾਰ ਮਲਾਰ ਮਹਲਾ ੧-੩

ਜਰਮਨ ਫਿਲਾਸਫਰ ਸ਼ੈਲਿੰਗ ਐਸ਼ੇ ਹੀ ਹੁਨਰ ਵਲ ਇਸ਼ਾਰਾ

(੧੯੧)

ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਉਸ ਨੇ ਬੜੇ ਸੰਜੀਦਾ ਲਫਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਆਖਿਆ ਸੀ:—

The mind does not attain or realise the Absolute either as intelligence or action but as the feeling of the beautiful in Nature and in art.

ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ਰ ਸੱਚ ਦੇ ਮੁਤਲਾਸ਼ੀ ਹਨ, ਪਰ ਸੱਚ ਕੀ ਵਸਤੂ ਹੈ? ਹਰ ਇਕ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ਰ ਨੇ ਸੱਚ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਵਾਹੁਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਹਰ ਇਕ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰੀ ਹੈ। ਪਰ ਜੋ ਮੂਰਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਵਾਹੀ ਉਹ ਨਿਰਾਲੀ ਹੈ। ਉਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਪਰਵਿਰਤ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ੀਆਂ ਦੇ ਐਨ ਉਲਟ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਸੱਚ ਉਹ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠ ਵਿਗਾਸ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ 'ਚਾਉ' ਦੀ 'ਤੰਗ-ਉਛਾਲ' ਦਾ ਸਬੱਬ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਹਿਰਦੇ ਰੂਪ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਜੁਆਰ ਭਾਟਾ ਉਭਾਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਐਸੇ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤੇ ਸੱਚ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:—

ਮੈ ਮਨਿ ਚਾਉ ਘਣਾ ਸਾਚਿ ਵਿਗਾਸੀ ਰਾਮ ॥

ਮੋਹੀ ਪ੍ਰੇਮ ਪਿਰੇ ਪ੍ਰਭਿ ਅਬਿਨਾਸੀ ਰਾਮ ॥

[ਬਿਲਾਵਲ ਮਹਲਾ ੧, ਛੰਤ-੩]

ਜੋ ਸੱਚ ਖੇੜੇ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਵਿਹੂਨ ਹੈ, ਜੋ ਸੱਚ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਜ਼ਬਬੇ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ, ਜੋ ਸੱਚ 'ਚਾਉ' ਦਾ ਵਲਵਲਾ ਨਹੀਂ ਉਭਾਰ ਸਕਦਾ, ਉਹ ਸੱਚ ਪਰਮਾਰਥਕ ਉੱਨਤੀ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ। 'ਅਸਲੀਅਤ' ਤਾਂ ਵਲਵਲੇ ਦੀ ਤੜਪ ਨਾਲ ਆਪ ਅੱਧ ਪਚੱਧੀ ਬੇਤਾਬ ਹੋ ਉੱਠਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਡਿਉੜੀ ਤੜਪ ਹੀ ਇਸ਼ਕ-ਪੇਰੇ ਦੀ ਵੇਲ ਦਾ ਵਲਵੇਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਨਾਜ਼ਕ ਕਲਾਈਆਂ ਅੰਦਰ ਅਸਲੀਅਤ ਨਿੱਘੀ ਜੱਫੀ ਦੀ ਛਿਣ ਭਰ ਦੀ ਘੁੱਟਵੀਂ ਗ੍ਰਿਫਤ

(੧੯੨)

ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਏਸ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਪਦਾਰਥ ਵਿਦਯਾ ਦੀ ਕੋਈ ਮਸਲੇ ਬਾਗ਼ੀ, ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਮਾਣ; ਮੰਤਕ ਦੀ ਕੋਈ ਹਿਕਮਤ ਕਾਰਗਰ ਨਹੀਂ ਬੈਠਦੀ : ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਸੀ:—

ਹਿਕਮਤਿ ਹੁਕਮਿ ਨ ਪਾਇਆ ਜਾਇ ॥

ਕਿਉ ਕਰਿ ਸਾਚਿ ਮਿਲਉ ਮੇਰੀ ਮਾਇ ॥

[ਧਨਾਸਰੀ ਮਹਲਾ ੧--੩]

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਬਾਰ ਬਾਰ ਇਹ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਹਿਕਮਤ ਦੇ ਤੜੀਕੇ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿਓ, ਕਿਹਾ ਹੈ:—

ਸਸਾ ਸਿਆਣਪ ਠਾਡੁ ਇਆਨਾ ॥

ਹਿਕਮਤਿ ਹੁਕਮਿ ਨ ਪਾਊ ਪਤੀਆਨਾ ॥

[ਗਉੜੀ ਬਾਵਲ ਅਖਰੀ ਮ: ੫--੫੦]

ਗੁਰੂ ਬਾਬਾ ਨਾ ਹਿਕਮਤ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ ਸੀ ਨਾ ਹੁੱਜਤ ਨੂੰ। ਹੁੱਜਤ (ਦਲੀਲ) ਨਾਲ ਜਿਤਨਾ ਆਦਮੀ ਅਗਾਂਹ ਵਧਦਾ ਹੈ ਉਤਨਾ ਹੀ ਉਹ ਮਰਕਬ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਤਨਾ ਉਹ ਮਰਕਬ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਤਨਾ ਹੀ ਉਹ ਨਿਰਮਲਤਾ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਮੈਲ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਧੂੜੇ ਧੂੜ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਲਮ ਦੀ ਮੈਲ ਹੈ ਜੋ ਹੁੱਜਤ ਦੀ ਲੋੜੀ ਨਾਲ ਚਿਪਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ; ਬਾਬੇ ਨੇ ਕਿਹਾ:—

ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਚੀ ਹੁਜਤਿ ਦੂਰਿ ॥

ਬਹੁਤੁ ਸਿਆਣਪ ਲਾਗੈ ਧੂਰਿ ॥

[ਧਾਸਾ ਮਹਲਾ ੧--੧੩]

ਗੁਰੂ ਬਾਬਾ ਅਕਲ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਅਮਲਦਾਰੀ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ। ਹੱਦ ਟਪਕੇ ਬੇਹੱਦ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਉਪਾਇ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਸੇ ਗੱਲ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਸੁੱਟੇ ਹਨ:—

(੧੯੬)

ਅੰਧੇ ਅਕਲੀ ਬਾਹਰੇ ਮੁਰਖ ਅੰਧ ਗਿਆਨੁ ॥

ਨਾਨਕ ਨਦਰੀ ਬਾਹਰੇ ਕਬਹਿ ਨ ਪਾਵਹਿ ਮਾਨੁ ॥

[ਢਾਰ ਸੁਹੀ ਮਃ ੧-੧੩

ਅਕਲ ਦੀ ਸਰਹਦ ਕਿਹੜੀ ਹੈ ਤੇ ਫੇਰ ਨਦਰ ਦਾ ਖੰਡ ਕਿੱਥੋਂ ਲੂਠੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਸਵਾਲ ਹਨ ਜੋ ਬਾਬੇ ਨੇ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਨਦਰ ਦੇ ਮਸਲੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਕਿਤਨਾ ਕੁ ਕਾਮਯਾਬ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਇਸੇ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹਨ ਜੋ, ਜਿੰਨਾਂ ਚਿਰ ਪੁੱਛਣਗੇ ਈ ਰੂਹ ਦੀ ਟੁੰਬ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਨਾ ਹੋਣ, ਉਤਨਾ ਚਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦੀ, ਕ੍ਰਾਬਾਂ ਦੀ ਤੇ ਗੱਲ ਹੀ ਵੱਖਰੀ ਹੈ।

ਅਸੀਂ ਜੋ ਗੱਲ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹਾਂ ਉਹ ਸ਼ਾਇਦ ਕੁਝਾਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਵੇ, ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਇਕ ਉਰਦੂ ਦੇ ਸ਼ੇਅਰ ਤੋਂ, ਜੋ ਕਿ ਸੂਫੀ ਖਿਆਲ ਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜੋ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਸੇ ਫਿੰਦ ਫਕੀਰੀ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਵਿਚ। ਏਸ ਵਿਚ ਅਕਲ ਦੀ ਸਰਹੱਦ-ਬੰਦੀ ਬੜੀ ਗੂੜ੍ਹੀ ਲੀਕ ਨਾਲ ਉੱਕਰੀ ਗਈ ਹੈ:--

‘ਅਕਲ’ ਗੋ ਆਸਤਾਂ^੦ ਸੇ ਦੂਰ ਨਹੀਂ,
ਮਗਰ ਇਸ਼ਕੀ ਤਕਈਰ ਮੇਂ ਹਜ਼ੂਰ ਨਹੀਂ।।
ਇਲਮ ਮੇਂ ਸਰੂਰੁ ਹੈ ਲੋਕਿਨ,
ਇਸ ਕੀ ਜੱਨਤ^੦ ਮੇਂ ਹੂਰ ਨਹੀਂ ;

੭.

ਹਿਕਮਤ ਤੇ ਹੁੱਜਤ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਅਰਥ ਫਿਲਾਸਫੀ ਤੇ ਸੰਤਕ ਦੇ ਲੈ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਬਾਬੇ ਦਾ ਕਟਾਖਸ਼ ਏਹੋ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਢੀਝਾ ਅਸਲੀਅਤ ਤੋਂ ਦੂਰ ਖੜਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਿਕਮਤ ਤੇ ਹੁੱਜਤ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਾਈ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋ ਜਾਏ ਪਰ ਅਸਲੀ ਭੇਦ ਇਸ ਨਾਲ

^੦ਵਹਲੀਝ। ^੦ਹਜ਼ੂਰੀ ਦਰਸ਼ਨ, ਨਦਰ। ^੦ਨਸ਼ਾ। ^੦ਬਹਿਸਤ।

ਖੁਲ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ।

ਪੜ੍ਹਐ ਨਾਹੀ, ਭੇਦੁ ਬੁਝਐ ਪਾਵਣਾ ।।

[ਵਾਰ ਮਾਝ ਮ: ੧-੨੧

ਹਿਕਮਤ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਨਾਲ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਖੁਲ੍ਹਦਾ; ਬੁੱਝਣ ਨਾਲ ਭੇਦ ਦੀ ਪ੍ਰਪਤੀ ਹੁਦੀ ਹੈ । ਇਹ ਬੁੱਝਣਾ ਕੀ ਹੈ ? ਇਹ ਫੇਰ ਇਕ ਪੇਚੀਦਾ ਸ਼ਾਲ ਹੈ । ਪਰ ਇਤਨੀ ਗੱਲ ਸਹੀ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿ ਬੁੱਝਣਾਂ ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ, ਕੋਈ 'ਦਿਲ' ਦੀ ਸ਼ੈ ਹੈ । ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਨੇ ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਕਿਹਾ ਸੀ:--

ਪਵੇ ਗੁਨੇ ਨਾਹੀ ਕਛੁ ਬਉਰੇ ਜਉ ਦਿਲ ਮਹਿ ਖਬਰਿ ਨ ਹੋਈ ॥

[ਆਸਾ ਕਬੀਰ ਜੀ-੨੯

ਇਹ 'ਦਿਲ ਦੀ ਖਬਰ ਕੀ ਗੱਲ ਹੈ ? ਸਾਰੀ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਭੇਦ ਇਸ 'ਦਿਲ ਦੀ ਖਬਰ' ਵਿਚ ਲੁਕਿਆ ਖੜਾ ਹੈ । ਇਲਮ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅੱਖਰ ਏਸ ਭੇਦ ਨੂੰ ਲੁਕਾ ਕੇ ਖੜੋਤੇ ਹੋਏ ਹਨ । ਲੋਕ ਸਿਰਫ ਅੱਖਰ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੁਕਵੀਂ ਰਮਜ਼ ਦੀ ਕੋਈ ਪੜਤਾਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ । ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਨੇ ਆਖਿਆ:--

ਅਖਰ ਕਾ ਭੇਉ ਨ ਲਹੰਤਿ ॥

[ਵਾਰ ਸਾਰੰਗ ਮਹਲਾ ੧-੨੨

ਜੇ ਅੱਖਰ ਦਾ ਭੇਦ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਹਨ, ਉਹੋ ਹੀ ਇਸਦਾ ਤਾਤ-ਪਰਜ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰਫ਼ਾਂ ਦੇ ਹੇਠ 'ਦਿਲ ਦੀ ਖਬਰ' ਦਾ ਕੀ ਮਸਾਲਾ ਪਿਆ ਹੈ । ਅਜੇ ਖੋੜਾ ਹੀ ਢਿੱਠ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ:--

ਹਰ ਮਾਇਨੀਏਪੇਚੀਦਾ ਦਰ ਹਰਫ਼ ਨਮੀਂ ਗੁੰਸਦ,

ਯਕ ਲਹਜ਼ਾ ਫ਼ੀਵਲ ਸੋ ਬਾਇਦ ਕਿ ਤੋ ਦਰ ਯਾਬੀ ॥

ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਾਇਨੇ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘੇ (ਪੇਚੀਦਾ ਹਨ), ਹਰਫ਼ਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਸਮਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ । ਤੂੰ ਇਕ

(੧੯੫)

ਲਹਜੇ ਲਈ 'ਦਿਲ' ਬਣ ਜਾਹ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਤੈਨੂੰ ਅਰਬਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਏ। ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਏਹੋ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਆਪ ਨੂੰ ਅੱਖਰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵਾਲੇ ਪੰਡਤ ਤੇ ਮੁੱਲਾਂ ਉਪਰ ਸੀ ਕਿ:-

ਅਖਰ ਕਾ ਡੇਢਿ ਨ ਲਹਿਤਿ ॥ [ਵਾਰ ਸਾਰੰਗ ਮ: ੧-੨੨

ਪੜ੍ਹਨਾ ਗੁਣਨਾ ਤਦੇ ਸਾਰਥਕ ਹੈ ਜੇ ਅੱਖਰ ਦਾ ਭੇਦ ਖੁੱਲ੍ਹ ਜਾਏ। ਅੱਖਰ ਦਾ ਭੇਦ ਤਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹਦਾ ਹੈ ਜੇ 'ਦਿਲ ਦੀ ਖਬਰ' ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਹੋ ਜਾਏ। ਪਰ 'ਇਹ ਦਿਲ ਦੀ ਖਬਰ' ਅੰਦਰ ਦਾ ਵਲਵਲਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਗੰਮਤਾ ਅਕਲ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਬੜੇ ਕਰਖੇੜ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਕਹੀ ਹੈ:-

ਬੈਠ ਵੇ ਗਿਆਸੀ ਬੁੱਧੀ ਮੰਠਲੇ ਦੀ ਕੇਦ ਫਿਥ,
'ਖਲਵਲੇ ਦੇ ਦੇੜ' ਸਾਈਆਂ ਲਠੀ ਗਈਆਂ ਯਾਰੀਆਂ।

[ਬਿਜਲੀਆਂ ਦੇ ਹਾਰ

ਪੰਡਤਾਂ ਤੇ ਮੋਲਾਣਿਆਂ ਦਾ ਇਲਮ ਇਕ ਕੁਝਾਨੀ ਇਲਮ ਸੀ। ਕੁਝਾਨ ਦਾ ਦਿਲ ਨਾਲ ਕੋਈ ਤਅੱਲਕ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਬਾਬਾ ਦਿਲ ਅਤੇ ਕੁਝਾਨ ਦੀ ਏਕਤਾ ਮੰਗਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਦਿਲ ਅਤੇ ਕੁਝਾਨ ਦੀ ਏਕਤਾ ਕੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ? ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ:-

ਹਮ ਬਦਿਲ ਯਾਦੇ ਖੁਦਾ, ਹਮ ਬਰ ਜੁਬਾਨ,
ਏਹੋ ਜੁਬਾਨਸ ਦਿਲ ਸੁਦਾ ਦਿਲ ਸੁਦ ਜੁਬਾਨ।

[ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਮਾ

ਰੱਬ ਦੀ ਯਾਦ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਮੇਰੀ ਜੁਬਾਨ ਉਪਰ ਵੀ। ਏਸ ਯਾਦ ਦੀ ਤੀਬਰਤਾ ਵਿਚ ਹੀ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਜੁਬਾਨ ਬਣ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਜੁਬਾਨ ਦਿਲ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਹ ਕਿਹੜਾ ਇਲਮ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਹ ਹਾਲਤ ਪੈਦਾ ਹੋ

(੧੯੬)

ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਨੇ ਕੋਈ ਲੁਕਾਉ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ। ਅਖੀਂ ਪਿਛੇ ਕਹਿ ਆਏ ਹਾਂ, ਬਾਬਾ ਅਕਲ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਬਰਖਿਲਾਣ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਏਸ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਦਾ ਵਾਕਿਫ਼ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਸੀ ਕਿ ਪੋਥੀਆਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ 'ਸਮਝ' ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਕੰਮਲ ਕਰਨਾ ਹੈ 'ਬੁਝ' ਨਾਲ। ਬਾਬੇ ਦਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਪੋਥੀਆਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ 'ਸਮਝ' ਬੇ ਨੂਰ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਰੋਸ਼ਨੀ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਸਮਝ ਤੇਲ ਵਾਕੁਣ ਹੈ, ਜੋ ਦੀਵੇ ਵਿਚ ਪੈ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਬੁਕੈਰ ਏਸ ਤੇਲ ਦੇ ਦੀਵਾ ਜਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ? ਜੇ ਇਹ ਤੇਲ ਕੋਲ ਹੋਵੇ ਤੇ ਵੱਟੀ ਵੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਉਹ ਵੱਟੀ 'ਭਉ' ਦੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਦੀਵਾ ਜਗ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਬਸ਼ਰਤੇ ਕਿ ਜਗਾਉਣ ਲਈ ਅੱਗ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਬੁਝ ਦੀ ਅੱਗ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਮਝ ਦਾ ਦੀਵਾ ਬਲ ਉਠਦਾ ਹੈ। ਦੋਖੇ ਬਾਬੇ ਦੇ ਲਫ਼ਜ਼ ਕੀ ਹਨ:

ਬਿਨੁ ਤੇਲ ਦੀਵਾ ਕਿਉ ਜਲੈ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥ ਪੋਥੀ ਪੁਰਾਣ
ਕਮਾਈਐ ॥ ਭਉ ਵਟੀ ਇਤੁ ਤਨਿ ਪਾਈਐ ॥ ਸਚੁ ਬੁਝਣੁ
ਘਾਣਿ ਜਨਾਈਐ ॥ ੨ ॥ ਇਹੁ ਤੇਲੁ ਦੀਵਾ ਇਉ ਜਲੈ ॥
ਕਰਿ ਚਾਨਣੁ ਸਾਹਿਬ ਤਉ ਮਿਲੈ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥

[ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮਹਲਾ ੧-੩੩]

ਇਹ ਸਮਝ ਤੇ ਬੁਝ ਦਾ ਮੇਲਾ ਹੈ, ਇਹ ਦੀਵੇ ਦੀ ਲਾਟ ਹੈ ਇਸੇ ਦਾ ਨਾਮ 'ਸੁਰਤ' ਹੈ, ਇਹ ਸੂਝ ਅਤੇ ਬੁਝ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਤੋਂ ਉਪਜਦੀ ਹੈ:-

ਬੁਝਨੁ ਸੁਰਤਿ ਸੰਜੋਗ ॥

[ਚਉਬੇਲੇ ਮਃ ੫-੨

ਏਹੋ ਸੁਰਤਿ ਦਾ ਮਾਰਗ ਹੈ, ਇਹ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਦਾ ਸਿਖਾਇਆ ਰਸਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਗ੍ਰਿਹਸਥੀ ਤੇ ਸਾਧੂ ਲਈ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਫਲਦਾਇਕ ਹੈ। ਇਸ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਦੁਨਿਆਵੀ ਇਲਮ ਦੀ ਸਮਝ ਵੀ ਨੂਰੋ ਨੂਰ ਹੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਬੁਝ ਦੀ ਅੱਗ ਨਾਲ ਜਲ ਉਠਦੀ ਹੈ। ਏਸ

(੧੯੭)

ਸੂਰਤਿ ਦੇ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਲੱਗੀ ਨਜ਼ਰ ਉਲਟ ਕੇ ਸੱਚੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਾਲੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ:-

ਸੂਰਤੀ ਕੈ ਮਾਰਗਿ ਢਲਿਕੈ ਉਲਟੀ ਨਦਰਿ ਪ੍ਰਗਾਸੀ ॥

ਮਨਿ ਵੀਚਾਰਿ ਦੇਖੁ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਕਉਨੁ ਗਿਰਹੀ
ਕਉਨੁ ਉਦਾਸੀ ॥

[ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਮਹਲਾ ੧-੮

੮.

ਸਨਤ ਕੁਮਾਰ ਨੇ ਨਾਰਦ ਨੂੰ ਸੱਚ ਬਾਬਤ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ* ਤੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸੱਚ ਕੀ ਵਸਤੂ ਹੈ, ਪਰ ਜੇ ਕੁਛ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਖਿਆਲ ਸਚ ਬਾਬਤ ਸੀ, ਉਹ ਸਿੱਧਾ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚ ਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਤਜਰਬਾ ਸੀ।

ਸੱਚ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਤਦੇ ਪਛਾਣ ਸਕਦੇ ਹੋ ਜੇ ਸੱਚ ਦਾ ਅਸਰ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਤੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰੋ। ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ? ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਮਲ ਦਾ ਫੁਲ। ਕਮਲ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਨੇਰਾ ਹਟ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੂਰਜ ਦੀ ਕਿਰਨ ਹੇਠਾਂ ਨੂੰ ਪਲਮ ਗਈ ਹੈ। ਕਮਲ ਦੀਆਂ ਤੇ ਕੋਈ ਅਖਾਂ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਸੂਰਜ ਦੇਖ ਸਕੇ, ਫੇਰ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਕਿਵੇਂ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੂਰਜ ਨਿਕਲ ਆਇਆ ਹੈ? ਕਮਲ ਦਾ ਖਿੜ ਪੈਣਾ ਹੀ ਉਸ ਲਈ ਸੂਰਜ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਸਬੂਤ ਹੈ। ਬੇਸ਼ਕ ਕਮਲ ਦੀਆਂ ਅਖਾਂ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਕੀ ਅਖਾਂ ਨਾਲ ਅਸਲੀਅਤ ਦਿੱਸ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਕੀ?

ਨੈਣੀ ਮੇਰੇ ਪਿਆਰਿਆ ਨੈਣੀ ਮੇਰੇ ਗੋਵਿਦਾ

ਕਿਨੈ ਹਰਿ ਪ੍ਰਾਣੁ ਭਿਠਝਾ ਨੈਣੀ ਜੀਉ ॥

[ਗਉੜੀ ਮ: ੯-੨੯

ਕਮਲ ਦਾ ਖਿੜਨਾ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਗੱਲ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਰਖਦਾ

*ਹਿਸਤਾਰ ਲਈ ਦੇਖੋ ਸ਼ਾਂਦਕ ਉਪਨਿਸ਼ਥ-੭।

(੨੯੮)

ਕੇ ਕਿ ਸੂਰਜ ਦੀ ਹੋਂਦ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਇਹ ਖਿੜਾਉ ਹੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਅੱਖ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਨੇ ਕਿਹਾ:-

ਪਸਰੀ ਕਿਰਣਿ ਰਸਿ ਕਮਲ ਬਿਗਾਸੇ

ਸਸਿ ਘਰਿ ਸੁਰੁ ਸਮਾਇਆ ॥

[ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਮਹਲਾ ੧-੧੫

ਮਨੁਖ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵੀ ਕਮਲ ਹੈ। ਉਹ ਵੀ ਚੜ੍ਹਦੇ ਸੂਰਜ ਨਾਲ ਖਿੜ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਹਿਰਦੇ ਕਮਲ ਨੂੰ ਵੀ ਕਿਸੇ ਖਿੜਨ ਤੋਂ ਹੀ ਆਸਤਕਤਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਰਾਂਸ ਦੇ ਫਿਲਾਸਫਰ ਰੋਸੋ ਦਾ ਏਹੋ ਤਜਰਬਾ ਸੀ। ਦੇਖੋ ਉਹ ਕੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ:-

Sometimes in the privacy of my study, with my hands pressed tight over my eyes or in the darkness of the night, I am of opinion that there is no God. But look yonder: the rising of the sun, as it scatters the mist that covers the earth and lays bare the wonderful glittery scene of Nature, dispenses at the same moment all clouds from my soul. I find my faith again, and my God, and my belief in Him. I admire and adore Him, and I prostrate myself in his presence.

ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੈ:-

ਕਦੇ ਕਦੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਇਕਾਂਤ ਵਿਚ ਬੈਠਿਆਂ, ਜਦ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮੀਟ ਦਬਾਂਦਾ ਹਾਂ ਯਾ ਰਾਤ ਦੇ ਅਨੌਰੇ ਵਿਚ ਬੈਠਿਆਂ, ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰੱਬ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਔਹ ਤੱਕੋ ਚੜ੍ਹਦੇ ਸੂਰਜ ਨੂੰ, ਜਦ ਕਿ ਓਹ

(੧੯੯)

ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਛਾਦ ਰਹੀ ਧੁੰਦ ਨੂੰ ਤੋੜਦਾ ਤੇ ਢਕ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਚਮਕਦੇ ਕੁਦਰਤੀ ਨਜ਼ਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਉਘਾੜਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਛਿਨ ਮੇਰੀ ਆਤਮਾਂ ਤੇ ਛਾਏ ਸਾਰੇ ਬਦਲਾਂ ਨੂੰ ਖੀ ਉਹ ਲੋਪ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਮੈਨੂੰ ਫੇਰ ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਮੇਰਾ ਰਬ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਸਿਦਕ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਸਿਫਤ ਸ਼ਲਾਹ ਕਰਦਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

ਰੋਸ਼ੋ ਦਾ ਇਹ ਈਮਾਨ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ 'ਪਸਰੀ ਕਿਰਣ' ਦੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਆਸਤਕਵਾਦ ਹੈ। ਏਸ ਆਸਤਕਤਾ ਵਿਚ 'ਹੋਂਦ' ਦਾ ਸ਼ਬੁਤ ਉਸਦੇ ਵਿਗਾਸ ਜਨਕ ਪ੍ਰਭਾਉ ਵਿਚ ਹੈ। ਸ਼ਰ ਵਿਗਾਸ ਜਨਕ ਹੈ। ਵਿਗਾਸ ਦਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨਾ ਏਹੋ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ।

੯.

ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਖਰਾ ਕਠਨ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਚਨ ਤਿੰਨ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਪਰਮਾਰਥਕ ਸਤਿ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਸੂਲੀ ਉਪਰ ਨਿਰਭਰ ਹਨ ਜੋ ਅਕਾਲ ਅਤੇ ਅਨੰਤ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਅਸੂਲੀ ਗੱਲਾਂ ਉਸ ਵਾਕ ਸਿਧ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਝਲਕਾਰਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਲਈ ਦਲੀਲ ਦੀ ਮੁਥਾਜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। 'ਅਸਲੀਅਤ' ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਚਨਾਂ ਦਾ ਪੇਸ਼ਾਕਾ ਪਹਿਨਕੇ ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ:—

ਬੇਦ ਕਤੇਬ ਸੰਸਾਰ ਹਭਾਹੂੰ ਬਾਹਰਾ ॥

ਨਾਨਕ ਕਾ ਪਾਤਿਸਾਹੂ ਦਿਸੈ ਜਾਹਰਾ ॥

[ਆਸਾ ਮਹਲਾ ੫-੧੦੫

ਉਸ ਵੇਲੇ ਇਹ ਕਥਨੀ ਹੀ ਲਿਬਾਸ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਉਸ ਨਿਰਾਕਾਰ ਹਸਤੀ ਦੇ ਸਾਕਾਰ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਵਜ੍ਹਦੇ ਦਾ। ਇਹੋ

ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਕਰਾਮਾਤ ਹੈ : ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਵੇਦਨਾ ਫਰਪੂਰ ਆਮਤਕ ਰਸ ਵਿਚੋਂ ਉੱਭਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਅਸਰ ਅਜੀਬ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰੂਪ ਰੰਗ ਆਕਾਰ ਦਾ ਇਕ ਪੁਰਨੂਰ ਜਾਮਾ ਰਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਅਸਲੀਅਤ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਜਲਵਾ ਖਲਕਦਾ ਹੈ ! ਐਸੀਆਂ ਪਰਮਾਰਥਕ ਪਰਦਰਸ਼ਕ ਬਾਤਾਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਇਕ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸਨ। ਦੂਜੀਆਂ ਉਹ ਗੱਲਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਭਵਿੱਸ਼ ਦੀ ਗੁਹਜ ਬਾਣੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਜੋ ਇਸ ਰਹੀ ਡੋਡੀ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਤੋਂ ਖਿੜਨ ਵਾਲੇ ਸ਼ਗੂਫੇ ਦਾ ਹੁਲੀਆ ਕਹਿ ਉਠਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਇਹ ਹੈ:-

ਰਯਤਿ ਰਾਜੇ ਕਹਾ ਸਬਾਏ ਦਹੁ ਅੰਤਰਿ ਸੋ ਜਾਸੀ ॥

ਯਹਤ ਨਾਲਕੁ ਗੁਰ ਸਚੇ ਕੀ ਪਉਤੀ ਰਹਸੀ ਅਲਖ ਨਿਵਾਸੀ ॥

[ਮਾਝੂ ਕਾਵੀ ਮਹਲਾ ੧-੧੧

ਰਯਤ ਤੇ ਰਾਜੇ ਦਾ ਜੋ ਫਰਕ ਹੈ, ਉਸ ਫਰਕ ਦੇ ਮਿਟ ਜਾਣ ਦੀ ਇਹ ਭਵਿੱਸ਼ ਬਾਣੀ ਹੈ !

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤੀਸਰੀ ਗੱਲ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਫਿਲਾਸਫੀਆਂ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਲੈਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਆਪਣੀ ਮੌਲਕਤਾ (Originality) ਦਾ ਚਮਤਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਏਸੇ ਸਿਲਸਲੇ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੱਚ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸੱਚ ਦਾ ਇਕ ਪਹਿਲੂ ਤਾਂ ਵਿਗਾਸ ਹੈ, ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਅੰਦਰ ਖੋਢੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਦੂਜਾ ਪਾਸਾ ਵੀ ਹੈ, ਜੋ ਬਹੁਤ ਵਿਲਖਣ ਹੈ। ਸਨਤ ਕੁਮਾਰ ਨੇ, ਜੋ ਸੱਚ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਨਾਰਦ ਨੂੰ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਠੀਕ ਸੀ ਪਰ ਉਥੇ ਇਕ ਕਸਰ ਸੀ। ਸਨਤ ਕੁਮਾਰ ਆਪਣੀ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਖੁਬ ਸੀ, ਪਰਮ ਆਨੰਦ ਸੀ; ਪਰ ਇਸਦੀ ਪਕੜ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਇਹੋ ਹੀ ਦਿਲ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਐਸਾ ਹੀ ਫਰਾਂ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਤਨ ਤੋਂ ਪਰੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਸਨ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤ੍ਰ

ਕਰਕੇ ਤਨ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਦਿਲ
ਸੰਕੁਚਦਾ ਸੀ। ਤਨ ਦੀ ਪਕੜ ਮਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀਤਰਤਾ ਦਾ
ਸੁਆਦ ਨਹੀਂ ਚੱਖਣ ਦੇਂਦੀ। ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਬਾਬਤ,
ਜੋ ਬੜੇ ਉੱਚੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਪਰ ਤਨ ਦੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ ਉਮਰਾਂ ਦੇ
ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਬੱਝੇ ਰਹੇ ਹਨ, ਕਿਹਾ ਹੈ:-

ਸਨਕਾਇਕ ਨਾਰਦ ਮੁਨਿ ਸੇਖਾ ॥
ਤਿਨ ਭੀ ਤਨ ਮਹਿ ਮਨੁ ਨਹੀ ਪੋਖਾ ॥ ੩ ॥
ਇਸੁ ਮਨ ਕਉ ਕੋਈ ਖੋਜਹੁ ਛਾਈ ॥
ਤਨ ਫਟੈ ਮਨੁ ਕਹਾ ਸਮਾਈ ॥ ੪ ॥

[ਗਉੜੀ ਕਬੀਰ ਜੀ, ਅਸਟ:-੧

ਸੱਚ ਦਾ ਤੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀਤਰਤਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਕਿਤਾਵ ਮੁਕੱਦਸ
ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਹੈ:-

Ye shall know the truth and the truth
shall make you free.

ਸਨਤ ਕੁਮਾਰ ਦਾ ਸੱਚ, ਅਸਲ ਵਿਚ, ਤਨ ਤੋਂ ਉੱਚਾ
ਉੱਠਣ ਦੇ ਸੱਚ ਦਾ ਹੰਢਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਮਨ ਨੂੰ ਤਨ ਤੋਂ
ਆਖ਼ਾਦ ਵਿਚਰਨ ਦੀ ਨਿਰਭਰਮ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਨਹੀਂ ਸੀ।
ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਕਿਹਾ ਹੈ:

ਇਸੁ ਮਨ ਕਉ ਨਹੀ ਆਵਲ ਜਾਨਾ ॥
ਜਿਸ ਦਾ ਭਰਮੁ ਗਵਿਯਾ ਤਿਨਿ ਸਾਚ ਪਛਾਨਾ ॥

[ਗਉੜੀ ਕਬੀਰ ਜੀ, ਅਸਟ:-੧

ਆਵਣ ਜਾਣ ਦੇ ਭਰਮ ਤੋਂ ਆਖ਼ਾਦੀ, ਇਹ ਨਿਰਭਰਮ
ਅਵਸਥਾ ਸੱਚ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹੈ। ਇਹ ਸੱਚ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪਾਸਾ ਹੈ ਜੋ
ਵਿਗਾਸ ਅਤੇ ਖੇਡੇ ਦੇ ਬਿਲਮੁਕਾਵਲ ਹੈ। ਇਹ ਸਗਹੰਦ ਦੀ ਕੰਧ

(੨੦੨)

ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ ਕੁਮਾਰ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹੀ ਸਵਾਦ ਚਖਣ ਲਈ ਉਸ ਮਨ ਦਾ ਜੋ ਤਨ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ।

੧੦.

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਿਸ ਗਲ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਸਚ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸੀ। ਉਸ ਸਚ ਦੇ ਕਈ ਰੂਪ ਸਨ। ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਰੂਪ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਖੇੜਾ, ਚਾਉ, ਵਿਗਾਸ ਆਦਿਕ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਦੂਜਾ ਰੂਪ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਸਨਬੰਧ ਮਨ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਅਤੇ ਰੂਹ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਨਾਲ ਸੀ, ਜਿਸ ਆਬਾਦੀ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕੁਰਬਾਨੀ ਹੀ ਇਕ ਮਾਤ੍ਰ ਉਪਾਇ ਸੀ। ਏਸ ਕੁਰਬਾਨੀ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਕਈ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੇ, ਉਹਨਾਂ ਕਈ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ, ਉਹਨਾਂ ਕਈ ਇਸ਼ਾਰੇ ਦਿਤੇ, ਕਈ ਰਮਜ਼ਾਂ ਮਾਰੀਆਂ, ਕਈ ਗਲਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪਰਥਾਇ ਕਰਕੇ ਸਮਝਾਈਆਂ। ਆਖਰ ਮੋਟੀਆਂ ਬੁੱਝਾਂ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋਕੇ ਗੱਜ ਵੱਜ ਕੇ ਇਹ ਹੋਕਾ ਦਿਤਾ:—

ਜੇ ਜੀਵੈ ਪਤਿ ਲਖੀ ਜਾਇ ॥

ਸਭੁ ਹਰਾਮੁ ਜੇਤਾ ਕਿਛੁ ਖਾਇ ॥

[ਮਾਝ ਵਾਰ ਮਹਲਾ ੧-੧੦

੧੧.

ਇਹ ਸਚ ਦੇ ਦੋ ਪਾਸੇ ਸਨ। ਇਕੋ ਅਸਲੀਅਤ ਦੇ ਇਹ ਦੋ 'ਤਰਫ' ਸਨ। ਇਕੋ ਹਕੀਕਤ ਦੀ ਇਹ ਸਿੱਧ ਪੁੱਠ ਸੀ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਵਿਗਾਸੀ ਖੇੜਾ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਚ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਸੁਤੰਤ ਹੈ, ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਤੀਜੀ ਸ਼ਕਲ ਹੈ। ਇਹ ਤੀਜੀ ਪਹਿਲੀਆਂ ਦੋ ਨੂੰ

ਮੇਲਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਸਚ ਦੇ ਏਸ ਤੀਜੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਨਾਉਂ 'ਹੁਕਮ' ਹੈ। ਸਚ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਹਾਲਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲੈਣ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਖਿੱਚੀ ਸੱਚ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਦਾ ਪੂਰਣ ਆਭਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜਦੋਂ ਮੌਲਵੀ ਰੁਕਨਦੀਨ ਕੋਲ ਪੜ੍ਹਨੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਫਾਰਸੀ* ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਉਸ ਵੇਲੇ ਤਾਲੀਮ ਸ਼ਰਾ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਸੀ। ਸ਼ਰਾ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਹੁਕਮਾਂ ਦਾ ਚਿਕਰ ਹੈ ਜੋ ਬਰੂਰੀ ਹਨ। ਏਹ ਹੁਕਮ, ਕਿਸਮ ਵਿਚ, ਵੈਸੇ ਹੀ ਹਨ ਜੈਸੇ ਮੂਸਾ ਦੇ ਦਸ ਹੁਕਮ (Ten Commandments)। ਹੁਕਮ ਮੰਨਣਾ ਆਵਸ਼ਯਕ ਹੈ, ਪਰ ਕਿਹੜਾ ਹੁਕਮ? ਹੁਕਮ ਦੋ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹਨ: ਇਕ ਬਾਹਿਰੀ, ਦੂਜਾ ਅੰਦਰੀ। ਬਾਹਿਰੀ ਹੁਕਮ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਹਨ।

ਸ਼ਰਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹੁਕਮ ਬਾਹਰੀ ਹੁਕਮ ਹਨ। ਮੂਸਾ ਦੇ ਦਸ ਦੇ ਦਸ ਹੁਕਮ ਬਾਹਿਰੀ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭਾਈਚਾਰਕ ਨਿਯਮ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਅਸੂਲ ਬਾਹਿਰੀ ਹੁਕਮ ਹਨ। ਸਾਰੀ ਦੰਡ ਨੀਤੀ (Penal Code) ਤੇ ਨੀਤੀ ਧਰਮ ਬਾਹਿਰੀ ਹੁਕਮ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਹੁਕਮ ਹਨ। ਜੋ ਬਾਹਿਰੀ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰੰਤੂ ਅੰਦਰੀ ਹੁਕਮ ਹਨ। ਇਹ ਭੀਤਰੀ ਹੁਕਮ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਗੁਣ ਸੁਭਾਵ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਉਹ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਫਿਤਰਤ ਨਾਲ ਇਕ ਜਾਨ ਹਨ, ਉਹ ਹਰ ਸ਼ੈ ਦੇ ਵਜੂਦ ਦੇ ਦਮਸਾਬ ਹਨ। ਅੱਗ ਦਾ ਕੰਮ ਸਾੜਨਾ ਹੈ। ਅਗ ਨੂੰ ਸਾੜਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਉਸ ਦੀ ਫਿਤਰਤ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਇਹ ਹੁਕਮ ਉਸ ਦੀ ਬਨਾਵਟ ਵਿਚ, ਉਸ ਦੇ ਵਿਧਾਨ (Constitution) ਵਿਚ ਇਸਥਿਤ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਨੇ ਏਸ ਖਿਆਲ ਨੂੰ ਐਉਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਸੀ:-

---

*ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਫਾਰਸੀ ਲਈ ਲਫਜ਼ 'ਤੋਰਕੀ' (ਤੁਰਕੀ) ਵਰਤਦੀ ਹੈ। ਏਥੇ ਸਫਾ ੬ ਚੌਥੀ ਥਾਪ।

ਹੁਕਮਿ ਰਜਾਈ ਢਲਣਾ ਨਾਨਕ ਲਿਖਿਆ ਨਾਲਿ ॥

[ਜਪੁਜੀ

ਨਿਰਜਿੰਦ ਚੀਜ਼ਾਂ ਏਸ 'ਲਿਖਿਆ ਨਾਲਿ' ਹੁਕਮ ਦੀ ਉਲੰ-
ਘਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ। ਉਹ ਏਸ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਅਪਣੇ ਗੁਣ
ਸੁਭਾਵ ਵਿਚ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਹੀ ਹਸਤੀ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।
ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਧਰਮ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਧਰਮ ਦੇ ਅਰਥ ਏਹੋ ਹੀ
ਹਨ ਜੋ ਗੁਣ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ ਅਪਣੀ ਬਨਾਵਟ ਦੇ ਆਧਾਰ
ਉੱਤੇ। ਬਕੀਰ ਏਸ ਧਰਮ ਦੇ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਹਸਤੀ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ
ਰਹਿ ਸਕਦੀ। ਹੁਕਮ ਅਤੇ ਧਰਮ ਮਿਲਦੀਆਂ ਜੁਲਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ
ਹਨ। ਪਰ ਮੋਟੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਇਹ ਫਰਕ ਹੈ—

ਹੁਕਮ ਵਯਾਪਕ ਚੀਜ਼ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸਰਬ
ਲਾਗੂ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ੁ ਵਿਚ ਭਰਪੂਰ ਹੈ:—

ਹੁਕਮੁ ਚਲਾਇ ਰਹਿਆ ਭਰਪੂਰੇ ॥

ਕਿਸੁ ਨੇੜੈ ਕਿਸੁ ਆਖਾਂ ਦੂਰੇ ॥

[ਮਾਰੂ ਮਹਲਾ ੧, ਸ਼ਲੋਕ-੨੨

ਧਰਮ ਏਸ ਹੁਕਮ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹੈ। ਹੁਕਮ ਸਰਬ ਸਾਂਝੀ
ਅਵਸਥਾ ਹੈ, ਧਰਮ ਖਾਸ ਖਾਸ ਵਸਤਾਂ ਦੀਆਂ ਵਖੋ ਵਖ ਖਾਸੀਅਤਾਂ
ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਅੱਡਰੀ ਅੱਡਰੀ ਧਰਮ
ਖਿਵਾਸਥਾ ਇਕ ਸਾਂਝੇ ਹੁਕਮ ਦਾ ਹੀ ਸੁਲਝਾਉ ਹੈ। 'ਹਰਿ' ਆਪ
ਤਾਂ ਏਸ ਜੈਨਰਲ ਹੁਕਮ ਦੁਆਰਾ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਖਾਸੀਅਤਾਂ
ਸਥਾਪਤ ਕਰਕੇ ਛਿਪ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੁਨੀਆਂ ਏਸ ਧੁਰੇ ਰੁਕਮਾਏ
ਹੁਕਮ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਹੇਠ ਨਿਜੀ ਧਰਮ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਪਰ ਢਲ
ਰਹੀ ਹੈ:—

(੨੦੫)

ਦੁਨੀਆ ਧੰਧੇ ਲਾਇ ਆਪੁ ਛਪਾਇਆ ॥
ਧਰਮੁ ਕਰਾਏ ਕਰਮ ਧੁਰਹੁ ਫੁਰਮਾਇਆ ॥

[ਮਲਾਰ ਵਾਰ ਮਃ ੧-੩

ਹਰ ਇਕ ਸ਼ੈ ਏਸ ਭੈ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦੀ
ਉਲੰਘਣਾ ਨਾਂ ਕਰੇ:-

ਭੈ ਵਿਚਿ ਪਵਣੁ ਵਹੈ ਸਦ ਵਾਉ ॥
ਭੈ ਵਿਚਿ ਚਲਹਿ ਲਖ ਦਰੀਆਉ ॥
ਭੈ ਵਿਚਿ ਅਗਨਿ ਕਢੈ ਵੇਗਾਰਿ ॥
ਭੈ ਵਿਚਿ ਧਰਤੀ ਦਬੀ ਭਾਰਿ ॥
ਭੈ ਵਿਚਿ ਇੰਦੁ ਫਿਰੈ ਸਿਰ ਭਾਰਿ ॥
ਭੈ ਵਿਚਿ ਰਾਜਾ ਧਰਮ ਦੁਆਰੁ ॥
ਭੈ ਵਿਚਿ ਸੂਰਜੁ ਭੈ ਵਿਚਿ ਚੰਦੁ ॥
ਕੋਹ ਕਰੋੜੀ ਚਲਤ ਨ ਅੰਤੁ ॥.....

[ਵਾਰ ਆਸਾ ਮਃ ੧-੪

ਐਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਵਸਤੂ ਧਰਮ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਬੰਧੇਜ
ਨਾਲ ਬੱਝਾ ਹੋਇਆ ਚਲ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪਰ ਏਸ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਵਿਚ
ਮਨੁਖ ਦੀ ਹੋਸੀਅਤ ਅਨੋਖੀ ਹੈ। ਉਹ ਬੱਝਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਕਾਫੀ
ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਪਿਛਾੜੀ ਦਾ ਰੱਸਾ ਬਹੁਤ ਲੰਮਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ
ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਦਾ ਹਲਕਾ ਏਸ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।
ਮਨੁਖ ਵਿਚ ਏਸੇ ਕਾਰਨ ਸ਼ਨਾਖਤ ਹੈ, ਵਿਤੋਕ ਹੈ, ਜੋੜ ਤੋੜ ਕਰ
ਲੈਣ ਲਈ ਚੋੜਾ ਇਹਾਤਾ ਹੈ, ਮਾਨਸਿਕ ਸਮਝ ਹੈ, ਬੁਧਿ ਦਾ
ਬਲ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੁੰਦਿਆਂ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਕ
ਹੋਰ ਗੱਲ ਹੈ। ਉਹ ਹੈ ਇਨਸਾਨੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ, ਇਕ ਖਾਸ ਕਿਸਮ ਦੀ
ਲਾਚਾਰੀ, ਕਿ ਅਕਸਰ ਵੇਰ ਇਹ ਸਮਝਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਬੇਸਮਝੀ
ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਵਿਚ ਫਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਦੇ ਵਡੇ ਨੇਤਾ

(੨੦੬)

ਪੌਲਸ (Saint Paul) ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ:-

The Good that I would I do not and the
evil I would not that I do. [Romans VII, 19-23

ਭਾਵ-ਚੰਗਿਆਈ ਜੋ ਮੈਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਨਹੀਂ
ਕਰਦਾ ਤੇ ਬੁਰਿਆਈ ਜੋ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਉਹ ਕਰ
ਬੈਠਦਾ ਹਾਂ ।

ਇਹ ਗੱਲ ਫੇਰ ਇਕ ਲਾਤੀਨੀ ਸ਼ਾਇਰ ਨੇ ਕਹੀ ਸੀ:-

I perceive the 'right things and approve
of them, yet I pursue the wrong ones. [Ovid.

ਭਾਵ-ਅਸੀਂ ਦੁਰਸਤ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵੀ,
ਪ੍ਰਵਚਨ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਪਰ ਪਿੱਛੇ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਹਾਂ ਗ਼ਲਤ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ।

ਗੁਰਵਾਕ ਵਿਚ ਇਹੋ ਰਸਮ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ:-

ਮਨਮੁਖਿ ਹੁਕਮੁ ਨ ਬੁਝੇ ਬਪੁੜੀ ਨਿਤ ਹਉਮੈ ਕਰਮ ਕਮਾਇ ॥

ਵਰਤ ਨੇਮੁ ਸੁਭ ਸੰਜਮੁ ਪੂਜਾ ਪਾਖੰਡਿ ਠਰਮੁ ਨ ਜਾਇ ॥

[ਚਾਰਾਂ ਤੇ ਢਧੀਕ ਸ਼ਬੰਧ ਮਹਲਾ ੬

ਬੁਰੂਰਤ ਤਾਂ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਮਨੁਖ ਆਪਣੀ ਵਧੀ ਹੋਈ
ਅਕਲ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਦੂਰ ਅੰਦਰ ਵਰਤ ਰਹੇ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਪਛਾਣਦਾ
ਪਰ ਉਸਨੇ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਬਾਹਰ ਦੀਆਂ ਖੇਡਾਂ ਵਿਚ ਰਫ
ਗਿਆ । ਉਹ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ
ਘਾੜਤਾਂ ਘੜਦਾ ਰਿਹਾ, ਜੰਤਰ ਰਚਦਾ ਰਿਹਾ, ਹਥਿਆਰ ਬਣਾਉਂਦਾ
ਰਿਹਾ, ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਸਿਰਜਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਏਸ ਕਲਾਸ਼ਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਆਪ
ਭੀ ਇਕ ਪੁਰਖ ਬਣ ਗਿਆ । ਉਸ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਗਿਆ, ਕਿ ਉਸ ਦਾ
ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਕੀਹ ਹੈ । ਉਸ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਨਿਰੀ
ਇਕ ਗਰਾਮੀ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਨਿਰਾ ਸ਼ਕਤੀ

ਦਾ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਅੰਤਹਕਰਣ ਨਿਰਾ ਮਾਲੀ ਤਾਕਤ ਦਾ ਔਚਾਰ ਨਹੀਂ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਸ਼ਿਵ ਰੂਪ ਹੋਕੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੈ:-

ਹੁਕਮੇ ਸਿਵ ਸ਼ਕਤੀ ਘਰਿ ਵਾਸਾ

ਹੁਕਮੇ ਖੇਲ ਖੇਲਾਇਦਾ ॥

[ਮਾਰੂ ਮਠਲਾ ੧, ਸੋਨਗ-੧੬

ਫ਼ਰੂਰਤ ਸੀ ਕਿ ਇਨਸਾਨ ਆਪਣੀ ਅੰਦਰ ਦੀ ਕਲਾ ਨੂੰ ਖੁੱਭਦਾ। ਇਸ ਖੁੱਭਣ ਵਿਚ ਉਹ ਅੰਦਰਲੇ ਪਰਮ ਨੂੰ ਲਖਦਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਇਸ ਪਛਾਣ ਨਾਲ ਉਸ ਉਪਰ ਇਕ ਐਸਾ ਅਸਦਰਜ ਰਸ ਛਾ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਸਿਰਫ ਅੰਦਰ ਦੀ ਜੀਵਨ ਜੁਗਤਿ ਦਾ ਹੀ ਭੇਦ ਉਸ ਲਈ ਨਾ ਖੁੱਲ੍ਹ ਜਾਂਦਾ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਸੱਚ ਦੀ ਪੂਰਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬੁਝ ਹੋ ਜਾਂਦੀ:-

ਹੁਕਮੁ ਬਿਸਮਾਦੁ ਹੁਕਮਿ ਪਛਾਣੈ

ਜੀਅ ਜੁਗਤਿ ਮਥੁ ਜਾਣੈ ਸੋਈ ॥

[ਰਾਮਕਲੀ ੪੧, ਸਿਖ ਗੋਸਟਿ-੨੩

ਐਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੱਚ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਸ਼ਕਲਾਂ ਹਨ। ਇਕ ਸ਼ਕਲ ਖੇੜੇ ਵਾਲੀ ਹੈ, ਦੂਜੀ ਸ਼ਕਲ ਉਸ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਉ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ, ਤੀਜੀ ਸ਼ਕਲ ਹੁਕਮ ਦੀ ਪਛਾਣ ਵਿਚ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਇਸ ਤ੍ਰਿਮੂਰਤ ਵੇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪੇ ਵਿਚ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਇਹ ਵਿਸ਼ਾਸਦ ਹੈ।

੧੨.

ਬਾਹਰਲੇ ਹੁਕਮਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਇਹ ਵੀ ਮਕਹਫ਼ ਦਾ ਇਕ

ਅੰਗ ਹੈ। ਸ਼ੁਰੂ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ ਦੀ ਕੋਈ ਆਪਣੀ ਢਾਂ ਹੈ। ਮੂਲ ਦੇ ਦਸ ਹੁਕਮ ਅਜੇ ਤਕ ਕਿਸੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਪਦ ਉਪਰ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਏਹ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਅਵਸਥਾ ਭੇਦ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਬਿਵਸਥਾ ਮੰਗਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਅੰਤਰ ਆਤਮੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨੀ ਹੋਰ ਖੇਡ ਹੈ। ਇਹ ਸਨਾਖਤ ਤਦੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਸ਼ਿਵ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੋਨਾਂ ਦੇ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਅਡ ਅਡ ਪਤਾ ਹੋਵੇ। ਫੇਰ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਸ਼ਿਵ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੋਨਾਂ ਦੇ ਇਕੱਠੇ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਜੋ ਸੰਜੋਗੀ ਧਰਮ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਕੀ ਹੈ? ਜੋ ਮਨੁਖ ਆਪਣੀ ਵਿਵੇਕ ਬੁਧੀ ਕੋਲੋਂ ਐਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਧਰਮ ਨਿਰੇ ਫੋਕਟ ਕਰਮ ਜਾਂ ਨਿਰੇ ਰਸਮਾਂ ਰਿਵਾਜਾਂ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਧਰਮ ਇਕ ਜੀਉਂਦੇ ਜਾਗਦੇ ਫੁਲ ਵਾਕੂਣ ਖਿੜ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੋ ਨਾਲ ਉਹ ਮੁਅੱਤਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ:—

ਧਰਮੁ ਫੁਲੁ ਫਲੁ ਗੁਰਿ ਗਿਆਨੁ ਦ੍ਰਿੜਾਇਆ
ਬਹਕਾਰ ਬਾਸੁ ਜਗਿ ਦੀਜੈ ॥

[ਕਲਿਆਣ ਮਹਲਾ ੪, ਅਸਟ: ੪

੧੩.

ਸਨਤ ਕੁਮਾਰ ਨੂੰ ਸ਼ਿਵ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸੰਜੋਗੀ ਧਰਮ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਸ਼ਿਵ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਘਰ ਵਾਸਾ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਕੀ ਸੁਖ ਅਨੰਦ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁ ਸੀ। ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ ਜੀਉਣਾ ਲੋਚਦਾ ਸੀ ਤੇ ਸੁਕੁਮਾਰ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਬਾਲੀ ਦੇਹ ਨੂੰ ਸਦਾ ਕਾਇਮ ਰਖਣ ਦਾ ਇੱਛਾਵਾਨ ਸੀ। ਪਰ ਵਿਵੇਕ ਧਰਮ ਦੀ ਮੁਤਾਲਿਆ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਖੈਨ ਹੀ ਦੱਸ ਸਕਦੀ ਸੀ ਕਿ ਦੇਹ ਦਾ ਧਰਮ ਕੀਹ ਹੈ।

(੨੦੯)

ਏਸ ਅਨਿੱਤ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਨਿੱਤ ਰਖਣਾ ਕਿਤਨੀ ਕੁ ਹੁਕਮ ਅਨੁਕੂਲ
ਬਿਵਸਥਾ ਹੈ ? ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਕਿਹਾ ਹੈ:-

ਸਨਕ ਸਨੰਦ ਮਹੇਸ ਸਮਾਨਾਂ ॥

ਸੇਖ ਨਾਗਿ ਤੇਰੇ ਮਰਮੁ ਨ ਜਾਨਾਂ ॥

[ਧਨਾਸਰੀ ਕਬੀਰ ਜੀ-੧

ਨਿਰੋਲ ਸਿਵ ਦਾ ਕੀ ਧਰਮ ਹੈ ? ਉਹ ਆਤਮਾ ਜੋ ਏਸ
ਦੇਹ ਰੂਪ ਨਗਰੀ ਵਿਚ ਵਸ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਕੀ ਧਰਮ ਹੈ ? ਉਹ
ਇਸ ਦੇਹ ਤੋਂ ਕਿਤਨਾ ਕੁ ਅਤੀਤ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਤੇ ਉਸ
ਦੇ ਧਰਮ ਉਤੇ ਆਮਿਲ ਹੋਣਾ ਇਹ ਹੈ ਜੋ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਸੱਚ ਦੇ
ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਉਪਰ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ:-

ਦੇਹੀ ਨਗਰੀ ਨਉ ਦਰਵਾਜੇ ॥ ਸਿਰਿ ਸਿਰਿ ਕਰਣੈ ਹਾਰੈ

ਸਾਜੇ ॥ ਦਸਵੈ ਪੁਰਖੁ ਅਤੀਤੁ ਨਿਰਾਲਾ ਆਪੇ ਅਲਖੁ

ਲਖਾਇਆ ॥ ੳ ॥ ਪੁਰਖੁ ਅਲੇਖੁ ਸਚੇ ਦੀਵਾਨਾ ॥

ਹੁਕਮਿ ਚਲਾਏ ਸਚੁ ਨੀਸਾਨਾ ॥ [ਮਾਰੂ ਮਹਲਾ ੧, ਸੋਲਹਾ-੧੯

ਏਸ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਨਾ ਸਮਝਣਾ ਸੱਚੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਤੋਂ ਉੱਖੜਨਾ
ਹੈ। ਦੇਹ ਦੇ ਸੰਜੋਗੀ ਧਰਮ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਭਾਵੇਂ ਲੱਭ ਪੈਣ, ਪਰ
ਧਰਮ ਪਦ ਦਾ ਮਹਲ ਨਹੀਂ ਲੱਭਦਾ। ਇਹ ਚੀਜ਼ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਕੇ
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਕਹੀ ਗਈ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਸਨਤ ਕੁਮਾਰ
ਦੀ ਲੰਮੀ ਅਵਸਥਾ ਉਪਰ ਕਟਾਖੜ ਹੈ:-

ਬ੍ਰਹਮਾਦਿਕ ਸਨਕਾਦਿਕ ਸਨਕ ਸਨੰਦਨ ਸਨਾਤਨ

ਸਨਤ ਕੁਮਾਰ ਤਿਨੁ ਕਉ ਮਹਲੁ ਦੁਲਭਾਵਉ ॥ ੨ ॥

[ਆਸਾ ਮਹਲਾ ੫-੧੨੧

੧ੳ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਕਹੀ:-

(੨੧੦)

ਜੇ ਜੀਵੈ ਪਤਿ ਲਬੀ ਜਾਇ ॥ ਸਭੁ ਹਰਾਮੁ ਜੇਤਾ ਕਿਛੁ ਖਾਇ ॥

[ਵਾਰ ਮਾਝ ਮਹਲਾ ੧-੧੦

ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇਹ ਅਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਉਪਸਥਿਤ ਕਰਕੇ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ । ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਏਸੇ ਗੱਲ ਦਾ ਤਰਜੁਮਾ ਕੀਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ:-

ਦੇਹ ਅਨਿਤ ਨ ਨਿਤ ਰਹੈ

ਜਸ ਨਾਵ ਚੜੈ ਭਵ ਸਾਗਰ ਤਾਰੈ ॥

[ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਵਤਾਰ ਪਾਤਸਾਹੀ ੧੦-੨੪੯੧

ਇਹ ਉਲਥਾ ਬੋਲਕ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਕਰੀਬ ਕਰੀਬ ਲਫਜ਼ੀ ਤਰਜੁਮਾ ਸੀ, ਪਰ ਅਮਲ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਉ ਹੋਰ ਸੀ । ਇਹ ਚਮਕ ਸੀ ਉਸ ਕਟਾਰ ਦੀ ਜੋ ਸੱਚ ਦੀ ਕਟਾਰ ਸੀ, ਇਹ ਦਮਕ ਸੀ ਉਸ ਅਸਪਾਤ ਦੀ ਜੋ ਸੁਚਾ ਅਸਪਾਤ (ਸਾਰ) ਸੀ:-

ਸਚ ਕੀ ਕਾਤੀ ਸਚੁ ਸਭੁ ਸਾਰੁ ॥

ਘਾੜਤ ਤਿਸਕੀ ਅਪਰ ਅਪਾਰੁ ॥

[ਵਾਰ ਰਾਮਕਲੀ, ਮਹਲਾ ੧-੧੯

ਇਹ ਵੰਗਾਰ ਸੀ ਆਤਮਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਤਲਵਾਰ ਰੂਪ ਹੈ, ਪਰ ਜੋ ਮਿਆਨ ਰੂਪੀ ਦੇਹ ਨਾਲ ਚਿਮਟ ਗਈ ਹੈ । ਇਹ ਲਲਕਾਰ ਸੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਹੰਕਾਰ ਦਾ ਜੰਗਾਲ ਲਗ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਲਈ ਉਸ ਵਾਸਤੇ ਮਿਆਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣਾ ਔਖਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ । ਜਿਤਨਾ ਚਿਰ ਰੂਹ ਅਪਣਾ ਧਰਮ ਨਾਂ ਪਛਾਣੇ ਉਹ ਕਰਤੇ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸਿਆਣ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ । ਜਿਤਨਾ ਚਿਰ ਜੀਵ ਵਖ ਵਖ ਕਰਕੇ ਨਾ ਦੇਖੇ ਕਿ ਮੇਰੀ ਦੇਹ, ਜੋ ਪੰਜਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਬਣੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਂ ਦੇ ਵਖ ਵਖ ਧਰਮ ਹਨ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਖ ਵਖ ਦਰਜੇ ਦੀਆਂ ਪੀੜਾਂ ਹਨ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਹਨ, ਤੇ ਜਿਤਨਾ ਚਿਰ ਇਹ ਨਾਂ ਸਮਝੇ ਕਿ ਦੇਹ ਤੋਂ ਵੱਖ

(੨੧੧)

ਜੀਵ ਦੀਆਂ ਅਪਣੀਆਂ ਪੀੜਾਂ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਕੀ ਅਰਥ ਰਖਦੀਆਂ ਹਨ,
ਜਿਤਨਾ ਚਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਗਲ ਦੀ ਸਮਝ ਨਾਂ ਆਵੇ ਕਿ:-

ਪਉਣੈ ਪਾਣੀ ਅਗਨੀ ਜੀਉ ॥

ਤਿਨ ਕਿਆ ਖੁਸੀਆ ਕਿਆ ਪੀੜ ॥

[ਢਾਰ ਮਲਾਰ ਮਹਲਾ ੧--੨੪

ਉਤਨਾ ਚਿਰ ਰੂਹ ਹਉਮੈ ਦੇ ਜੰਗਲ ਨਾਲ ਮੋਟੀ ਹੋਈ
ਤਲਵਾਰ ਵਾਕੁਣ ਹੈ, ਜੋ ਸਿਆਨ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਹੋਈ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ
ਜੋ ਅਪਣੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਗੁਆ ਚੁਕੀ ਹੈ। ਉਤਨਾ ਚਿਰ ਆਦਮੀ ਸਚ
ਨੂੰ ਫੋਕਟ ਧਰਮ ਬਣਾਕੇ ਵਹਿਮ ਵਿਚ ਬਿੰਦਗੀ ਗੁਜ਼ਾਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ
ਨੂੰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨੂੰ
ਪਛਾਣੇ। ਉਸਨੂੰ ਤਦ ਪਤਾ ਲਗ ਜਾਏਗਾ ਕਿ ਇਹ ਹਰ ਪੈਦਾਇਸ਼
ਦੇ ਧੁਰ ਅੰਦਰ ਖੰਡਾ ਮੂਲ ਵਿਚ ਲਿਸ਼ਕ ਰਿਹਾ ਹੈ:-

ਖੰਡਾ ਪਿਘੜੈ ਸਾਜਿਕੈ ਜਿਨ ਸਭ ਸੰਸਾਰ ਉਪਾਇਆ ॥

ਝਰਮਾ ਹਿਸਨ ਮਹੇਸ ਸਲਿ ਕੁਦਰਤੀ ਦਾ ਖੇਲੁ ਰਚਾਇ ਬਣਾਇਆ ॥

[ਢਾਰ ਸ੍ਰੀ ਭਗਉਤੀ ਜੀ ਕੀ, ਪਾਤਸਾਹੀ ੧੦-੧

੧੫.

ਬਿਆਸ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ:-

ਕਾਮਨਾ ਸੇ, ਲੋਭ ਸੇ, ਅਥਵਾ ਪ੍ਰਾਣ ਬਚਾਨੇ ਕੇ
ਲੀਏ ਭ੍ਰੀ ਧਰਮ ਕਾ ਤਿਆਗ ਨਾ ਕਰੇ, ਧਰਮ
ਹੀ ਨਿੱਤ ਹੈ, ਸੁਖ ਦੁਖ ਤੋ ਅਨਿੱਤ ਹੈਂ ;

ਧਰਮ ਉਤੇ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਏਸ ਕਰਕੇ ਨਾ ਰਹੀ ਕਿ ਲੋਕ ਧਰਮ
ਦੇ ਬਾਹਰਲੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ, ਜੋ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਹੈ, ਲੈਂਦੇ ਰਹੇ।
ਪਰ ਇਸ ਗਲ ਨੂੰ ਵਿਸਾਰਦੇ ਰਹੇ ਕਿ ਧਰਮ ਇਕ ਅੰਦਰ ਦਾ
ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਹੈ, ਅੰਦਰ ਦਾ ਨਿਜ਼ਾਮ ਹੈ, ਅੰਦਰ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੈ। ਏਸੇ ਨੂੰ
ਸਮਝਣ ਨਾਲ ਆਦਮੀ ਸੱਚ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ

ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸੁਆਲ ਕੀਤਾ ਸੀ:—

ਕਿਵ ਸਚਿਆਰਾ ਹੋਈਐ ਕਿਵ ਕੂੜੈ ਤੁਟੈ ਪਾਲਿ ॥ [ਜਪੁਜੀ

ਇਸ ਪੁਸ਼ਨ ਦਾ ਜਵਾਬ ਕੋਈ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਬਹਿਸ ਨਹੀਂ। ਨਾਂ ਹੀ ਇਹ ਕੋਈ ਕਿਤਾਬੀ ਹਿਕਮਤ ਹੁੱਜਤ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ। ਇਹ ਹੁਕਮ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹੈ। ਇਹ ਪਛਾਣ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਅਪਣੀ ਦੇਹ ਸਾਧੀ ਹੋਈ ਹੋਵੇ ਅਰ ਐਸੀ ਸਾਧੀ ਹੋਈ ਹੋਵੇ ਜੈਸੀ:—

ਧਰਤਿ ਕਾਇਆ ਸਾਧਿਕੈ ਵਿਚਿ ਦੇਇ ਕਰਤਾ ਬੀਉ ॥

[ਆਸਾ ਵਾਰ ਮਃ ੧-੧੦

ਧਰਤੀ ਵਾਕੁਣ ਸਾਧੀ ਹੋਈ ਕਾਇਆਂ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਮੌਜੂਦਹੀ ਔਹ ਦੇਖੋ ਸਰਹਿੰਦ ਵੱਲ। ਔਹ ਦੇਖੋ ਧਰਤੀ ਵਾਕੁਣ ਸਾਧੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਦੇ ਦੇਹਾਂ। ਔਹ ਦੇਖੋ ਪੰਜਾਂ ਤਤਾਂ ਦੇ ਵਖੋ ਵਖ ਵਸਤੂ ਧਰਮ, ਔਹ ਦੇਖੋ ਆਤਮਾ ਦੀ ਨਿਰੋਲਤਾ, ਉਸ ਦੀ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਉਡਾਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼। ਔਹ ਦੇਖੋ ਮਨੁੱਖ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਚਿਆਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਔਹ ਦੇਖੋ ਸਰਹਿੰਦ ਦੀ ਕੰਧ, ਔਹ ਦੇਖੋ, ਐਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਹਾਂ, ਐਸ ਤਰ੍ਹਾਂ—

ਕੂੜੈ ਤੁਟੈ ਪਾਲਿ ॥

੯. ਸਰਬ ਕਾਲ

੧.

ਹਰ ਕੋਈ ਖੁਸ਼ ਰਹਿਣਾ ਲੋਚਦਾ ਹੈ; ਪਰ 'ਹਰ ਕੋਈ' ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਖੁਸ਼ੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਿਸ ਤਰਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਕੀ ਹਨ? ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਨੁਸ਼ਖਾ ਕੀ ਹੈ? ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪਥ ਪ੍ਰਹੇਜ਼ ਕੀ ਹਨ? ਸਿਆਣਿਆਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਲਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਉਪਰ ਉਮਰਾਂ ਗਾਲ ਦਿਤੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਰੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਿਖਾਈ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਨੁਸ਼ਖੇ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਜੰਗੋ ਜਦਲ, ਸਾਰੇ ਯਤਨ, ਸਾਰੇ ਗਿਆਨ ਧਿਆਨ, ਸਾਰੇ ਧਰਮ, ਸਾਰੀ ਨੀਤੀ, ਸਾਰੇ ਉਪਕਾਰ, ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਮਜ਼ਹਬੀਅਤ ਸਭ ਇਸ ਇਕ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਦੀ ਤੀਰੰਦਾਜ਼ੀ ਦੀ ਮਸ਼ਕ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ:--

The great pleasure in life is doing what people say you cannot do.

[Walter Bagehot, *Lit. Studies*]

ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਵੱਡੀ ਖੁਸ਼ੀ ਉਸ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਬਾਬਤ ਲੋਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਤੂੰ ਇਹ ਕਰ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਗਲ ਠੀਕ ਹੋਵੇ, ਸ਼ਾਇਦ ਨਾ ਹੋਵੇ; ਸ਼ਾਇਦ ਕਿਸੇ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸਹੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਨਾ। ਕਦਾਚਿਤ ਇਹ ਗਲ ਜਵਾਨੀ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਦਰੁਸਤ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਡੋਲਿਆਂ ਦੇ ਫਰਕਣ ਵਿਚ ਸਮੁੰਦਰ ਦੀ ਜਵਾਰ ਭਾਟਾ ਦਾ ਜੋਬਨ ਉਛਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦਿਲ ਹਰ ਮੁਕਾਬਲੇ ਨੂੰ ਬਾਹਵਾਂ ਦੇ ਭਰੋਸੇ ਲਲਕਾਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਤਸ਼ਾਹ ਭਰਪੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਰ ਖੈਰ ਜਿਤਨਾ ਵੀ ਤੁਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਲਾਂ ਨੂੰ ਸੋਚੋ, ਇਹ

(੨੧੪)

ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨੁਸਖੇ ਦਰੁਸਤ ਹਨ, ਪਰ ਉਹ ਲਾਗੂ ਹਨ, ਮਨ ਤਨ ਧਨ ਤੇ ਉਮਰ ਦੇ ਇਤਬਾਰ ਨਾਲ ਕਿਸ ਇਕ ਖਾਸ ਅਵਸਥਾ ਉਪਰ। ਏਸ ਕਰਕੇ ਮਨ ਪਤੀਜਦਾ ਨਹੀਂ, ਪੂਰਾ ਭਰਦਾ ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਨ ਕੋਈ ਪਾਸਾ ਸੱਖਣਾ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੰਦਰਲੇ ਦੀ ਇਹ ਲੋਚਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਕੋਲੋਂ ਐਸੀ ਖੁਸ਼ੀ ਮਿਲੇ ਜੋ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਹਿਲੂਆਂ ਉਤੇ ਹਾਵੀ ਹੋਵੇ। ਕੀ ਕੋਈ ਐਸਾ ਬੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਖੁਸ਼ੀ ਹਾਸਲ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਜੋ ਮਨ ਤੇ ਤਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਭਰਪੂਰ ਕਰ ਦੇਵੇ ਤੇ ਕੋਈ ਨੁਕਰ ਖਾਲੀ ਨਾ ਰਹਵੇ ? ਕੌਣ ਹੈ ਜੋ ਰੀਝ ਪਵੇ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਰੀਝ ਹੀ ਐਸਾ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਚਾਨਣ ਖੇੜ ਦੇਵੇ ਕਿ ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ ਨੂਰੋ ਨੂਰ ਹੋ ਜਾਵਣ ?

੨.

ਭਾਈ ਸੇਵਾ ਦਾਸ ਉਦਾਸੀ ਦੀਆਂ ਪਰਚੀਆਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:—

“ਫੇਰਿ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਗੁਰਾਈ ਕੇ ਤਖਤਿ ਉਪਰਿ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦੁ ਕਉ ਬੈਠਾਇਆ ਤੇ ਆਪੁ ਜੋਤੀ ਸਾਹਿ ਜੋਤਿ ਸਮਾਣੇ ਤੇ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਕਾ ਸਰੀਰ ਕਛੁ ਦਿਨ ਪਾਛੇ ਰਹਿਆ । ਇਹ ਗਲ ਸੁਨਿ ਕਰਿ ਭਾਈ ਬਾਲਾ ਦਰਸਨਿ ਆਇਆ ਸੀ । ਜੋ ਗੁਰਾਈ ਕਾ ਤਖਤੁ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦਿ ਜੀ ਕਉ ਬਖਸਿਆ ਹੈ । ਇਸੀ ਕਰਿ ਦਰਸਨਿ ਆਇਆ ਸੀ । ਫੇਰਿ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦੁ ਭੀ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਕਉ ਆਦਰਿ ਸੰਜੁਗਤਿ ਅਪਣੇ ਨਿਕਟਿ ਬੈਠਾਇਆ । ਤਬ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਮਸਤਕਿ ਟੇਕਿ ਕਰ ਕਹਿਆ ਜੋ ‘ਗੁਰੂ ਜੀ ਮੈਕਉ ਤੁਮ ਆਗਿਆ ਦੇਵਹੁ ਤਬ ਕੋਈ ਬਚਨ ਬਾਰਤਾ ਪੁਛਉ ।’ ਹੁਕਮੁ ਹੋਆ: ‘ਭਾਈ ਬਾਲਾ ਨਿਸੰਗ

(੨੧੫)

ਪ੍ਰਛੀਐ ਸੰਕਾ ਨਾ ਕਰਹੁ। ਤਾਂ ਭਾਈ ਬਾਲਾ ਇਹ ਬਾਤ
ਕਹੀ: 'ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੂੰ ਬੜਾ ਗੜ੍ਹ ਸਾਧਿਆ ਅਰ ਤੂੰ ਬੜਾ
ਸੂਰਬੀਰ ਹੋਹਿ। ਕਾਹੇ ਤੇ ਜੋ ਮਹਾਂ ਪੁਰਖਾਂ ਕਾ
ਰੀਝਾਵਣਾ ਬਹੁਤ ਕਠਨ ਹੈ' .....ਉਨਕਾ ਰੀਝਾਵਣਾ ਸੁਗਮ
ਨਾਹੀ, ਸੋ ਤਿਸ ਪੁਰਖ ਕੋ ਤੈ ਰੀਝਾਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਪਦ
ਤਥੇ ਮੁਬਾਰਿਖ ਹੋਇ। ਇਹ ਬਡੀ ਜੀਤ ਪਰਮੇਸਰ ਤਉ
ਕਉ ਬਖਸੀ; ਪਰ ਹਮ ਕਉ ਕਿਰਪਾ ਕਰਿਕੈ ਇਹ ਬਾਤ
ਸੁਨਾਵਹੁ ਜੋ ਉਹ ਕਰਮ ਤੁਝ ਕਉਨ ਕੀਨਾ ਅਰ ਉਹ ਸੇਵਾ
ਕਉਨ ਕੀਨੀ ਹੈ ਅਰ ਉਹ ਕਉਨ ਸੀ ਆਗਿਆ ਮਾਨੀ
ਹੈ। .....ਇਹ ਬਾਤ ਮੌਕਉ ਸੁਨਨ ਕੀ ਆਸ ਹੈ। ਭਲੀ
ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਿਪਟਿ ਖੋਲਿ ਸੁਨਾਵਹੁ। ਤਬ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਜੀ
ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਕਉ ਇਹ ਉਤਰੁ ਦੀਆ ਜੋ: 'ਮੈ ਉਨਕੀ
ਕ੍ਰਿਪਾ ਕੀ ਘਾਲ ਘਾਲੀ ਹੈ ਅਵਰ ਘਾਲ ਤਉ ਮੇਰੇ
ਪਾਸਹੁ ਕਛੁ ਨਹੀ ਹੂਈ'.....ਤਾਂ ਫੇਰ ਭਾਈ ਬਾਲੇ
ਕਹਿਆ: 'ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੁਮ ਸਤਿ ਕਹਤੇ ਹੈ'.....ਪਰ ਕਰਮੁ
ਸੇਵਕ ਪਾਸਹੁ ਕਰਾਈਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬਲ ਕਰਮ ਕਰਨ ਏ
ਸਤਿਗੁਰ ਬਖਸਦੇ ਹੋਨਿ। ਸਿਦਕ ਸਿਖ ਕਾ ਮਿਲਤਾ ਹੈ।
ਅਰ ਕ੍ਰਿਪਾ ਗੁਰਹ ਕੀ ਮਿਲਤੀ ਹੈ। ਤਬ ਹੀ ਕਾਰਜ ਹੋਤਾ
ਹੈ। ਸੋ ਮੈ ਓਹੀ ਸਿਦਕ ਕਾ ਕਰਮੁ ਪੂਛਤਾ ਹੈ। ਜੋ ਕਉਨ
ਕਰਮ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਤੇਰੇ ਪਾਸਹੁ ਕਰਾਇਆ ਜੋ ਰੀਝਿਆ ?
ਤਾਂ ਤੇ ਜਿਸ ਕਰਮ ਕਰਿਕੈ ਤੇਰੇ ਉਪਰਿ ਰੀਝਿਆ ਹੈ ਗੁਰੂ
ਬਾਬਾ ਸੋ ਕਿਰਪਾ ਕਰਿ ਕੈ ਮੌਕਉ ਸਭ ਹੀ ਸੁਨਾਇ
ਦੇਵਹੁ! ਫਿਰਿ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਜੀ ਕਹਿਆ: 'ਭਾਈ ਬਾਲਾ
ਜੀ! ਤੁਮ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਕੇ ਸਖਾ ਹੋ। .....ਤੁਮਾਰਾ
ਪੂਛਨਾ ਹਮ ਸਫਲ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਬਿਰਥਾ ਨਹੀ ਕਰਨਾ।'
.....ਤਬ ਜਿਸ ਜਿਸ ਕਰਮ ਕਰਕੈ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ

(੨੧੬)

ਉਪਰਿ ਖੁਸ਼ੀ ਕੀਨੀ ਥੀ ਸੋ ਸੋ ਕਰਮ ਖੋਲਿ ਕਰਿ ਭਾਈ ਬਾਲੇ
ਕੇ ਸੁਨਾਇ ਦੀਆ ।

ਕਹਿਆ: 'ਏਕ ਬੇਰਿ ਹਉ ਭੀ ਸਾਥ ਥਾ ਤੇ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ
ਭੀ ਪਾਸ ਥਾ । ਕੋਈ ਸਮਾ ਰਾਤ ਕਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਹੁਕਮ
ਹੋਆ: ਬੁਢਿਆ ਬਾਹਰ ਜਾਉ ਤੇ ਰਾਤ ਵੇਖ ਆਉ ਕੇਤੀ
ਗਈ ਹੈ ਅਰ ਕੇਤੀ ਰਹੀ ਹੈ; ਤਾਂ ਬਾਬਾ ਬੁਢਾ ਬਾਹਰਿ
ਜਾਇ ਕਰ ਦੇਖ ਆਇਆ, ਕਹਿਆ: ਸਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹੁ !
ਅਢਾਈ ਪਹਿਰਿ ਰਾਤ ਗਈ ਹੈ ਅਰੁ ਡੂਢੂ ਪਹਿਰਿ ਰਹੀ
ਹੈ । .....ਤਬ ਫੇਰ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਮੇਰੇ ਕਉ ਹੁਕਮ ਕੀਆ:
ਜੋ ਅੰਗਦਾ ਤੂੰ ਜਾਹ ਤੇ ਦੇਖਿ ਆਉ ਰਾਤ ਕੇਤੀ ਗਈ
ਹੈ ਅਰ ਕੇਤੀ ਰਹੀ ਹੈ ? ਤਾਂ ਮੈਂ ਬਚਨਿ ਪਾਇ ਬਾਹਰਿ
ਉਠਿ ਆਇਆ । ਮੈਂ ਕਹਿਆ: ਸਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ! ਜੇਤੀ
ਰਾਤ ਤੈ ਬਿਤਾਈ ਹੈ ਤੇਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਰ ਜੇਤੀ ਰਾਤ ਤੈ
ਰਾਖੀ ਹੈ ਤੇਤੀ ਰਹੀ ਹੈ । ਤੂੰ ਜਾਨ ਪ੍ਰਬੀਨ ਹੈ । ਜਬ ਮੈ
ਇਉ ਕਹਿਆ ਤਬਿ ਮੇਰੇ ਸਿਦਕ ਕੀ ਓਰਿ ਦੇਖਿ ਕਰਿ
ਮੇਰੇ ਉਪਰਿ ਖੁਸ਼ੀ ਕੀਨੀ ।'

੩.

ਫਰੀਦ ਜੀ ਢਾ ਬਚਨ ਹੈ:-

ਫਰੀਦਾ ਪਿਛਲ ਗਤਿ ਨ ਜਾਗਿਓਹਿ ਜੀਵਦਤੇ ਮੁਇਓਹਿ ॥

[ਸਲੋਕ ਫਰੀਦ-੧੦੭

ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਪਿਛਲੀ ਰਾਤ ਦੇ ਜਾਗਣ ਉਪਰ ਪਾਬੰਦੀ
ਲਾਈ ਹੈ । ਇਹ ਪਾਬੰਦੀ ਸਖਤ ਹੈ । ਸਵੇਰ ਖਾਰ ਸੁੱਤੇ ਰਹਿਣ ਨੂੰ
ਮਰਨ ਤੁੱਲ ਗਿਣਿਆ ਹੈ । ਸਵੇਰੇ ਜਾਗਣਾ ਮਾੜਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ,
ਢੰਗਾ ਹੈ । ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਵੇਰ ਈ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨੀ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ

ਵਕਤ ਸਿਰ ਉੱਠਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ:-

ਉਂਠੁ ਫਰੀਦਾ ਉਸੁ ਸਾਜਿ ਸੁਬਹ ਨਿਵਾਜ ਗੁਜਾਰਿ ॥

ਜੇ ਸਿਰੁ ਸਾਂਈ ਨਾ ਨਿਵੇ ਸੇ ਸਿਰੁ ਕਪਿ ਉਤਾਰਿ ॥ ੭੧ ॥

[ਸਰੋਕ ਫਰੀਦ-੭੧

ਸ੍ਰੀ ਅੰਗਦ ਨੇ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਕਿਹਾ ਕਿ 'ਸਚੇ ਪਾਤਸਾਹ ਜੇਤੀ ਰਾਤ ਤੈ ਬਿਤਾਈ ਹੈ ਤੇਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਰ ਜੇਤੀ ਰਾਤ ਤੈ ਰਾਖੀ ਹੈ ਤੇਤੀ ਰਹੀ ਹੈ' ਤਾਂ ਅੰਗਦ ਕਿਸੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਨੂਰਾਨੀ ਡੂੰਘਾਣ ਵਿਚੋਂ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਥੇ ਸਮਾ ਅਪਣਾ ਵੇਸ ਵਟਾ ਲਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਜੁੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅੰਗ ਸੁਕੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਜੁੜ ਖਿੱਚੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ 'ਕੁੱਲ' ਵਿਚ ਤੇ 'ਕੁੱਲ' ਇਕ ਨੁਕਤਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਰਬ ਸਮਾਂ ਸਮੇਟਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਰਬ ਸਮਾਂ Eternity ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਏਸੇ ਨੂੰ ਸਰਬ ਕਾਲ ਕਿਹਾ ਹੈ:-

'ਸਰਬ ਕਾਲ ਹੈ ਪਿਤਾ ਅਪਾਰਾ ॥'

[ਬਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ, ਧਿਆਇ ੧੪-੫

ਸ੍ਰੀ ਅੰਗਦ ਦੀ ਸੁਰਤ ਸਮੇਂ ਦੇ ਚੱਕਰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੱਝੀ ਹੋਈ। ਕਾਲ ਚੱਕਰ ਤੋਂ ਕੁਛ ਪਰੇ ਖੜੋਤੀ ਸੀ। ਏਸ 'ਕਾਲ ਉਪਾਸ' ਤਬੀਅਤ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਰਿਝਾ ਲਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲਈ।

ਦੁਨੀਆਂ ਨਿਯਮ ਵਿਚ ਚੱਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਨੇਮ ਸਮੇਂ ਦੀ ਚਾਲ ਹੈ। ਇਹੋ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਪਾਬੰਦੀ ਹੈ, ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਕੈਦ। ਸਮਾਂ ਇਕ ਮਸ਼ੀਨ ਵਾਕੂਣ ਚਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਢੇ ਪੁਰਬਿਆਂ ਨਾਲ ਦੁਨੀਆਂ ਬੱਝ ਗਈ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਚੱਲਣ ਨੂੰ ਵੱਜਣਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹੋ ਖਿਆਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਕਿਤਨੇ ਵੱਜੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਸਿਰਫ ਸਮਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਵੱਜ ਰਿਹਾ, ਦੁਨੀਆਂ ਬੀ ਏਸੇ

(੨੧੮)

ਨਾਲ ਵੱਜ ਰਹੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਮੁਖਾਤਬ ਕਰਕੇ ਕਿਹਾ ਸੀ:—

ਫਰੀਦਾ ਦੁਨੀ ਵਜਾਈ ਵਜਦੀ ਤੂੰ ਡੀ ਵਜਹਿ ਨਾਲਿ ॥

ਸੋਈ ਜੀਉ ਨ ਵਜਦਾ ਜਿਸ ਅਲਹ ਕਰਦਾ ਸਾਰ ॥੧੧੦॥

[ਸਲੋਕ ਫਰੀਦ ਮ: ੫

ਇਹ 'ਜੀਉ' ਕਿਹੜਾ ਸੀ ਜੋ ਦੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵੱਜ ਰਿਹਾ, ਜੋ ਵਕਤ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵੱਜ ਰਿਹਾ, ਜੋ ਵੇਲੇ ਵਖਤ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ? ਇਹ ਸ੍ਰੀਅੰਗਦ ਸੀ, ਜਿਸ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਸਰਬਕਾਲੀ ਸਿਖਿਆ ਧਾਰਨ ਕੀਤੀ ਤੇ ਐਸੀ ਧਾਰਨ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਗੋਝਾ ਲਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲਈ ।

ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਲਈ ਵਕਤ ਨੇ ਸ਼ਕਲ ਬਦਲ ਲਈ ਸੀ। ਸਮੇਂ ਨੇ ਵੱਜਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਕਾਲ ਵਿਚੋਂ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਮੇਂ ਦੀ ਥਕਾਵਟ (boredom) ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਸਮੇਂ ਦੀ ਜੋ ਥੋੜੀ ਬਹੁਤ ਪਛਾਣ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ, ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਵੱਜਣ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਬਲਕਿ ਅੰਦਰ ਦੇ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਤੋਂ ਸੀ। ਸ਼ਵੇਰ ਦਾ ਪਤਾ ਘੜਿਆਲੀ ਦੀ ਟੰਕਾਰ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦਾ, ਬਲਕਿ ਆਪਣੇ ਢਾਉ ਦੇ ਅਨੁਮਾਨ ਤੋਂ ਲਗਦਾ ਸੀ:—

ਚਉਥੈ ਪਹਰਿ ਸਬਾਹ ਕੈ ਸੁਰਤਿਆ ਉਪਜੈ ਚਾਉ ॥

ਤਿਨਾ ਵਰੀਆਵਾ ਸਿਉ ਦੋਸਤੀ ਮਨਿ ਮੁਖਿ ਸਚਾ ਨਾਉ ॥

[ਮਾਝ ਵਾਰ ਮ: ੨-੧੮

ਅੰਦਰ ਆਤਮ ਤੀਰਥ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੀ ਲਹਿਰ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਤੰਗ ਸੁਰਤ ਦਾ ਚਾਉ ਹੈ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਇਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਉਛਲਦਾ ਹੈ ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲਾ ਹੈ, ਉਹ ਚਉਥਾ ਪਹਿਰ ਸਬਾਹ ਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਹਿਰੇ ਸੁਰਤ ਦੀ ਘੜੀ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਸੁਰਤੇ ਦੀ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਘੜੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਘੰਟੇ ਘਰ ਵੀ

(੨੧੯)

ਵੱਜਣ ਵਾਲੀ ਸਾਂਝੀ ਘੜੀ ਨਹੀਂ । ਇਹ ਸੰਗਤੀ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ।
ਇਹ ਸ਼ਖਸੀ ਸਮਝ ਹੈ, ਜੋ ਆਪਣੀ ਨਿਜੀ ਰਸ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਸਮੇਂ
ਦੇ ਖਾਲਸ ਸਰੂਪ ਦੀ ਚੇਤਨਤਾ ਰਖਦੀ ਹੈ । ਸੁਰਤ ਵਾਲਾ ਬੰਦਾ
ਆਪਣੇ ਆਤਮ ਤੀਰਥ ਦੇ ਤੰਗ ਵਿਚ ਉਠਿਆ ਹੋਇਆ ਦਰਿਆ
ਤੇ ਢਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਲਈ ਓਹੋ ਪੂਜਾ ਅਸਥਾਨ ਹੈ, ਓਹੋ
ਮਸਜਿਦ ਹੈ, ਓਹੋ ਮੰਦਰ ਹੈ, ਓਹੋ ਮੱਕਾ ਹੈ, ਓਹੋ ਕਾਬਾ ਹੈ, ਓਹੋ
ਅਰਦਾਸਗਾਹ ਹੈ । ਉਥੇ ਦੋ ਦਰਯਾ ਚਲ ਰਹੇ ਹਨ । ਇਕ ਬਾਹਰ
ਹੈ ਇਕ ਅੰਦਰ ਹੈ । ਦੋਨਾਂ ਦਾ ਜਲਬਾਤੀ ਮਿਲਾਪ ਹੈ । ਦੋਨੋਂ ਇਕ
ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਸਿਆਣਦੇ ਹਨ । ਦੋਨਾਂ ਦੀ ਦੋਸਤੀ ਹੈ । ਜੋ ਬਾਹਰ ਦਾ
ਦਰਯਾ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂ ਸ਼ਾਂ ਹੈ, ਮਾਨੋਂ ਉਸ ਦੇ ਮੁਖ ਵਿਚ
'ਨਾਉਂ' ਹੈ । ਜੋ ਅੰਦਰ ਦਾ ਤੀਰਥ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ 'ਨਾਉਂ'
ਹੈ । ਦੋਨੋਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਨਾਉਂ ਤੋਂ ਸਿਆਣਦੇ ਹੋਏ ਵਹਦਤ ਦੇ
ਆਬਹਯਾਤ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਇਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲਾ ਹੈ ।
ਇਸ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਚਰਖ ਤੋਂ ਉਪਰ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ:-

ਗਗਨ ਸੁਰੇਵਰ ਅਨਹਦੁ ਤਾਲ ॥
ਢਮਕੇ ਦਾਮਨਿ ਨਿਰਮਲ ਝਾਲ ॥
ਬਰਸਹਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਭੀਗਹਿ ਸੰਤਾ ॥
ਨਾਨਕ ਸੋ ਬੈਰਾਗੀ ਜੋ ਗੁਰ ਕੈ ਮੰਤਾ ॥

[ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ, ਅੰਤਕਾ-੪

ਸੁਰਤ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਵੱਜ ਰਹੇ ਵੇਲੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ
ਵੱਜਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵੱਜਣ ਤੋਂ ਬੇਅਸਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ।
ਓਹ ਉਹ ਜੀਉ ਹਨ ਜੋ:-

ਜੋਈ ਜੀਉ ਨ ਵਜਦਾ ਜਿਸੁ ਘਲਹੁ ਕਰਦਾ ਸਾਰ ॥

[ਸਲੋਕ ਫਰੀਦ, ਮ: ੫-੧੧੦

ਯੇਸਿ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਸਾਰ ਅੱਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਅੱਲਾ ਆਪ ਸਮੇਂ

(੨੨੦)

ਥੀਂ ਉਪਰ ਹੈ, ਜੋ ਜੀਵ ਉਸ ਦੀ ਸਾਰ ਸੰਮੁਲ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨ ਵੀ ਉਸ ਚੱਕਰ ਤੋਂ ਉਪਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਬ੍ਰਹਮਾਨੇ ਦਾ ਚਰਖ ਘੁੰਮ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਕੋਲ ਓਹ ਬੰਦੇ ਵੀ ਸਨ, ਤੇ ਬਹੁਤੇ ਓਹੋ ਹੀ ਸਨ, ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਓਹੋ ਸਨ, ਸਿਵਾਏ ਇਕ ਦੇ, ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਦਰ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਉਪਰ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਵੀ, ਹਾਂ ਉਥੋਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਕੇ ਵੀ ਇਸ ਚਰਖ ਤੋਂ ਉਪਰ ਨਾ ਉਠ ਸਕੇ, ਉਹ ਘੜਿਆਲ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਹੀ ਗਿਣਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨ ਘੰਟਿਆਂ ਦੀ ਟੰਕਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਵੱਜਦਾ ਰਿਹਾ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ:--

ਫਰੀਦਾ ਦਰਿ ਦਰਵਾਜ਼ੈ ਜਾਇਕੈ ਕਿਉ ਡਿਠੇ ਘੜੀਆਲੁ ॥
ਏਹੁ ਨਿਦੋਸਾਂ ਮਾਰੀਐ ਹਮ ਦੋਸਾਂ ਦਾ ਕਿਆ ਹਾਲੁ ॥ ੩੯ ॥
ਘੜੀਏ ਘੜੀਏ ਮਾਰੀਐ ਪਹਰੀ ਲਹੈ ਸਜਾਇ ॥
ਜੋ ਹੋਤਾ ਘੜੀਆਲ ਜਿਉ ਭੁਖੀ ਰੈਣਿ ਵਿਹਾਇ ॥ ੪੦ ॥

[ਸਲੋਕ ਫਰੀਦ

ਘੜਿਆਲ ਨੂੰ ਹਰ ਘੜੀ ਮਾਰ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਮੇਂ ਦੀ ਚੋਟ ਹੈ। ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਏਹ ਸਰੀਰ (ਹੋੜਾ) ਵੀ ਘੜਿਆਲ ਹੈ, ਇਹ ਵੀ ਸਮੇਂ ਦੀ ਢੁਕ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮਾਨੇ ਦੀ ਠੁਕਰ ਦਿਨ ਰਾਤ ਖਾਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਿਰਫ ਰਾਤ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਅੱਠ ਪਹਿਰ ਜੋ ਗੁਜ਼ਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਮੇਂ ਦੀ ਹੀ ਮਾਰ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਰਦੇ ਹਨ:--

ਫਰੀਦਾ ਚਾਰਿ ਗਵਾਇਆ ਹੰਢਿਕੈ ਚਾਰਿ ਗਵਾਇਆ ਸੰਮਿ ॥
ਲੇਖਾ ਰਬੁ ਮੰਗੋਸੀਆ ਤੁ ਆਂਹੇ ਕੋਰੇ ਕੰਮਿ ॥ ੩੯ ॥

[ਸਲੋਕ ਫਰੀਦ

ਫਕੀਰ ਦੇ ਦਰ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਕੇ ਕਉਣ ਹੈ ਜੋ ਘੜਿਆਲੀ ਖਿਆਲਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠੇ, ਤੇ ਸਰਬ ਕਾਲ ਦੀ ਚਾਸ਼ਨੀ ਚੱਖੇ? ਇਹ ਵਿਦਯਾ ਕੌਣ ਪੜ੍ਹਾਵੇ? ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਕੇਵਲ ਅੰਦਰ ਦੀ ਜਾਚ ਹੈ, ਜੋ ਮਨ ਹੀ ਮਨ

(੨੨੧)

ਨੂੰ ਸਿਖਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਤਦੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ:—

ਲਰਬ ਕਾਲ ਹੈ ਪਿਤਾ ਅਪਾਰਾ ॥

ਦੇਬਿ ਕਾਲਕਾ ਮਾਤ ਹਮਾਰਾ ॥

ਮਨੁਆ ਗੁਰ ਮੁਰਿ ਮਨਸਾ ਮਾਈ ॥

ਜਿਨ ਮੋ ਕੋ ਸੁਭ ਕ੍ਰਿਯਾ ਪੜ੍ਹਾਈ ॥

[ਬਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ ਪਿਆਇ ੧੪-੫

੪.

ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:—

ਤਬਿ ਬਾਬਾ ਅਤੇ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੁਇ ਏਕ ਰਾਤਿ ਇਕਠੇ
ਰਹੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚਿ । ਤਬਿ ਇਕੁ ਬੰਦਾ ਖੁਦਾਇ ਦਾ ਆਇ
ਨਿਕਲਿਆ । ਉਹ ਦੇਖਿ ਕਰਿ ਘਰਿ ਉਠਿ ਗਇਆ, ਤਬ
ਏਕ ਤਬਲਬਾਜ ਦੁਧ ਕਾ ਭਰਕੇ ਲੇ ਆਇਆ, ਵਿਚਿ
ਚਾਰਿ ਮੁਹਰਾਂ ਪਾਇ ਕਰਿ, ਪਿਛਲੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਲੇ ਆਇਆ ।
ਤਬ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਆਪਣਾ ਬਖਰਾ (ਹਿੱਸਾ) ਪਾਇ ਲਇਆ,
ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਬਖਰਾ ਰਖਿ ਛਡਿਉਸੁ ।

ਤਬ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਬੋਲਿਆ:—

ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਰੇ ਫੁਲੜਾ ਫਲੁ ਭੀ ਪਛਾ ਰਾਤਿ ॥

ਜੇ ਜਾਗੰਨਿ ਲਹੰਨਿ ਸੇ ਸਾਈ ਕੰਨੇ ਦਾਤਿ ॥ ੧੧੨ ॥

[ਸਲੋਕ ਫਰੀਦ

ਤਬਿ ਬਾਬੇ ਜਝਾਬੁ ਦਿਤਾ:—

ਦਾਤੀ ਸਾਹਿਬ ਸੀਦੀਆ

ਕਿਆ ਚਲੈ ਤਿਸੁ ਨਾਲਿ ॥

ਇਕਿ ਜਾਗੀਏ ਨਾ ਲਹੰਨਿ

ਇਕਨਾ ਸੁਤਿਆ ਦੇਇ ਉਠਾਲਿ ॥

[ਸਿਰੀ ਰਾਗੁ ਵਾਰ ਮਹਲਾ ੧—੨

ਤਬਿ ਬਾਬਾ ਬੋਲਿਆ: 'ਸੇਖ ਫਰੀਦਾ ਇਸੁ ਦੁਧ ਵਿਚ
ਹਾਥੁ ਫੇਰਿ ਕਰਿ ਦੇਖ ਕਿਆ ਹੈ।' ਜਾਂ ਸੇਖੁ ਫਰੀਦੁ ਦੇਖੈ ਤਾਂ
ਮੁਹਰਾਂ ਚਾਰ ਅਸਨਿ ॥ [ਪਰਾਤਨ ਜ. ਸਾਖੀ, ਸਾਖੀ ੨੮

ਇਹ ਸਾਖੀ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਈ? ਆਇਆ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਈ
ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਦਿਤੀ ਹੈ, ਜਾਂ ਏਸ ਬਿਆਨ ਵਿਚ
ਕਥਾ ਦੇ ਤੱਤ ਕੁਛ ਬਦਲ ਗਏ ਹਨ, ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਸਾਡੇ ਏਸ
ਵਿਸ਼ਯ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਸਾਰਥਕ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਮਦਰੱਸੀ ਗੱਲਾਂ
ਅਸੀਂ ਵਿਹਲੇ ਵਕਤ ਬੈਠਕੇ ਕਰਾਂਗੇ। ਐਸ ਵੇਲੇ ਸਾਡੇ ਸਾਮੁਣੇ
ਵਧੇਰੇ ਕੰਮ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹਨ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਦੁੱਧ ਦਾ
ਤਬਲਬਾਜ਼ ਆਇਆ ਫਰੀਦ ਜਾਗਦਾ ਸੀ! ਫਰੀਦ ਮੁਸਕਰਾ ਰਿਹਾ
ਸੀ। ਗੁਰੂ ਦੇ ਨੀਂਦਾਵਲੇ ਨੈਣ ਤੱਕ ਕੇ ਹਸ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਕਹਿ
ਰਿਹਾ ਸੀ:-

ਫਰੀਦਾ ਰਾਤਿ ਕਬੂਰੀ ਵੰਡੀਐ ਸੁਤਿਯਾ ਮਿਲੈ ਨ ਭਾਉ ॥

ਜਿਨ੍ਹਾ ਨੈਣ ਨੀਂਦਾਵਲੇ ਤਿੰਨ੍ਹਾ ਮਿਲਣੁ ਕੁਆਉ ॥ ੮੦ ॥

[ਸਲੋਕ ਫਰੀਦ

ਪਰ ਮੁਹਰਾਂ ਦੇਖਕੇ ਉਸ ਦੀ ਤਬੀਅਤ ਬਦਲ ਗਈ। ਕੁਛ
ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਈ। ਇਹ ਚਾਰ ਮੁਹਰਾਂ ਚਾਰ ਪਹਿਰਾਂ ਦਾ ਸੰਕੇਤ
ਸੀ। ਇਹ ਦੱਸ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਜਿਸ ਦੇ ਨੈਣ ਨੀਂਦਾਵਲੇ ਸਨ
ਉਸ ਦਾ ਸਮਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰਥਕ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ
ਵਕਤ ਸੁਨਹਿਰੀ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਚਾਰ ਪਹਿਰ ਚਾਰ ਮੁਹਰਾਂ
ਵਾਕੁਣ ਸੁੱਚੇ ਜਮਾਂ ਹੋ ਗਏ ਹਨ, ਕਬੂਲ ਹੋ ਗਏ ਹਨ।

ਰਬ ਦੀ ਦਾਤ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਬੇਮੁਹਤਾਜ ਹੈ। ਜਾਗਦੇ ਰਹਿਣਾ
ਇਹ ਦਾਤ ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਨਹੀਂ। ਦਾਤ ਓਹੀ ਹੈ ਜੋ ਬਿਲਾ
ਸ਼ਰਤ ਹੈ, ਜੋ ਦਾਤੇ ਦੀ ਬੇਪ੍ਰਵਾਹੀ ਤੋਂ ਉਪਜ ਰਹੀ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਦੇ
ਦਾਤੇ ਪਨੇ ਤੋਂ ਨਿਕਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਦਾਤ ਵੀ ਉੱਡੀ ਹੀ

ਬੇਪ੍ਰਵਾਹ ਹੈ ਜਿੱਡਾ ਵਡਾ ਉਹ ਆਪ ਹੈ। ਉਹ ਇਤਨਾ ਵੱਡਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਹੈ, ਉਹ ਅਕਾਲ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਦਾਤ ਨੇ ਵੀ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਦੇਖਣਾ, ਪਹਿਰ ਤੇ ਘੜੀ ਨਹੀਂ ਤੱਕਣੀ, ਸੁੱਤੇ ਅਤੇ ਜਾਗਦੇ ਦਾ ਵਿਤੋਕ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ। ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਕਤ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਅਠ ਪਹਿਰ ਹਨ, ਜਿਸ ਨੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਦੇ ਅਠ ਖੰਡ ਕਰ ਦਿਤੇ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਮਨ ਤਨ ਤੇ ਕਰਮ ਏਸ ਤਕ-ਸੀਮ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਪਿਆ ਹੈ। ਕੋਈ ਵਿਰਲਾ ਹੈ ਜੋ ਏਸ ਵਿਭਾਗ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉਠਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜੋ ਉਠਦਾ ਹੈ ਉਹ ਕਿਸੇ ਨਾਂਵੇਂ ਖੰਡ ਵਿਚ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਂਵਾਂ ਖੰਡ ਤਕਸੀਮ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਦੀ ਜ਼ਰਬ ਏਥੇ ਚੋਟ ਨਹੀਂ ਮਾਰਦੀ। ਇਹ ਓਹੋ ਹੀ ਨਾਂਵਾਂ ਖੰਡ ਹੈ ਜਿਸ ਬਾਬਤ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਜੀ ਨੇ ਹੀ ਸਾਖ ਭਰੀ ਹੈ:—

ਅਠੀ ਪਹਰੀ ਅਠ ਖੰਡ ਨਾਵਾ ਖੰਡੁ ਸਰੀਰੁ ॥

ਤਿਸੁ ਵਿਚਿ ਨਉ ਨਿਧਿ ਨਾਮੁ ਏਕੁ ਭਾਲਹਿ ਗੁਣੀ ਗਹੀਰੁ ॥

[ਮਾਝ ਵਾਰ ਮਹਲਾ ੨-੧੮

ਫਰੀਦ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸਮੇਂ ਦੀ ਹੋਲ ਕਰੜੀ ਸੀ। ਏਸ ਹੋਲ ਨੂੰ ਮਦਹੋਸਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ।

ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:—

ਤਬ ਬਾਬਾ ਅਤੇ ਸੇਖੁ ਫਰੀਦੁ ਓਥਹੁ ਰਵੈ, ਜਬ ਉਹੁ (ਜੋ ਦੁੱਧ ਰਖ ਗਿਆ ਸੀ) ਆਇਕੈ ਦੇਖੈ ਤਾਂ ਤਬਲਬਾਜੁ ਪਇਆ ਹੈ, ਜਬ ਉਹ ਚਕੈ ਤਾਂ ਸੁਇਨੇ ਕਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਮੂਹਰਾਂ ਨਾਲਿ ਭਰਿਆ ਹੋਆ ਹੈ। ਤਬ ਉਹੁ ਲੱਗਾ ਪਛੋਤਾਵਣ, ਆਖਿਓਸੁ: 'ਓਹੁ ਦੀਨਦਾਰ ਫਕੀਰੁ ਥੇ, ਜੋ ਦਿਲ ਉਤੇ ਆਵਤਾ ਤਾਂ ਦੀਨੁ ਪਾਵਤਾ, ਦੁਨੀਆ ਲੈ ਆਇਆ ਥਾ ਤਾਂ ਦੁਨੀਆ ਮਿਲੀ'। ਤਬਿ ਓਹੁ ਤਬਲਬਾਜੁ ਲੈ ਕਰਿ ਘਰਿ ਆਇਆ।

[ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ, ਸਾਖੀ ੨੮

ਤਬਲਬਾਜ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ ਦਾ ਪਛੋਤਾਉਣਾ ਸ਼ਾਇਦ ਦਰੁਸਤ

(੨੨੪)

ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਿਰਫ ਸਮਝ ਦਾ ਫਰਕ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਚਾਰ ਮੁਹਰਾਂ ਚਾਰ ਪਹਿਰਾਂ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਸੀ। ਉਹ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਦੱਸ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਸੁੱਤੇ ਹੋਏ ਵਕਤ ਲੰਘਾ ਨਹੀਂ ਰਹੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਕਤ ਜ਼ਮਾਂ ਹੈ, ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਚਾਰੇ ਪਹਿਰ ਟਾਜ਼ਰ ਹਨ, ਚਾਰੇ ਪਹਿਰ ਸੋਨੇ ਦੇ ਹਨ ਜੋ ਚਮਕੀਲੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ੰਗ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ, ਤੇ ਜੋ ਹਮੇਸ਼ਾ ਢਮਕਦੇ ਰਹਿਣਗੇ। ਚੰਦਮਾ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਦੀ ਗ਼ਰਦਸ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਕਤ ਮੁਕਰਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਸੂਰਜ ਤੇ ਚੰਦਮਾ ਐਉਂ ਹਨ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿਚ ਦੀਵੇ ਜਗਾਏ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੱਟੀ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਰਬੀ ਨਾਲ ਉੱਚੀ ਨੀਵੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ:-

ਭਵਿ ਸਸਿ ਦੀਪਕ ਗੁਰਮਤਿ ਦੁਆਰੇ
ਮਨਿ ਸਾਖਾ ਮੁਖਿ ਧਿਆਵਏ ॥

└┐ਤੁਖਾਰੀ ਛੰਤ ਮ॥ ੧-੨

ਤਬਲਬਾਜ਼ ਦਾ ਮੁਹਰਾਂ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਣਾ, ਇਹ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਦਾਤ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵੁੱਧ ਦੇਣਹਾਰੇ ਨੂੰ ਸਰਬਕਾਲ ਦਾ ਤੋਹਫਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ: ਲੈ ਤੇਰਾ ਸਾਰਾ ਵਕਤ ਸੁਨਹਿਰੀ ਕਰ ਦਿਤਾ, ਸੌਖਾ ਕਰ ਦਿਤਾ, ਤੂੰ ਜੁਗ ਜੁਗਾਂਤਰ ਤਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਰਹੁ। ਪਰ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਏਸ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਨਹੀਂ। ਰੱਬ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਸਬੂਲ ਇਸ਼ਾਰੇ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਘਰ ਬਾਹਰ ਭਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸੌਖਾ ਤੇ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਸਬੂਲਤਾ ਵਿਚ ਰੁਝ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਕਿ ਇਹ ਸਬੂਲ ਵਸਤੂ ਤਾਂ ਇਕ ਇਸ਼ਾਰਾ ਸੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਇਕ ਵਸੀਲਾ ਸੀ, ਇਕ ਵਾਹਨ ਸੀ ਕਿਸੇ ਇਲਾਹੀ ਦਾਤ ਦਾ। ਉਹ ਹੋਲੇ ਹੋਲੇ ਸਬੂਲ ਵਸਤੂ ਵੀ ਖੁਹਾ ਬੈਠਦਾ ਹੈ।

੫.

ਫਰੀਦ (ਸ਼ੇਖ ਬੁਹਮ) ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਦੀ ਦੋ ਵੇਰ ਮਿਲੋਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ ਜਦ ਵਿਛੁੜਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਸ ਬਾਬਤ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:—

“ਤਬ ਬਾਬੇ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ। ਸ਼ੇਖੁ ਫਰੀਦ ਵਿਦਿਆ ਕੀਤਾ। ਤਬ ਬਾਬਾ ਬੋਲਿਆ, ‘ਸੇਖ ਫਰੀਦ ਤੁਸਾਂ ਵਿਚਿ ਖੁਦਾਇ ਸਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਤੂੰ ਪੀਰੁ ਕਰ।’ ਤਬ ਸ਼ੇਖੁ ਫਰੀਦ ਆਖਿਆ: ‘ਚੰਗਾ ਹੋਵੈ ਜੀ’। ਤਬ ਸ਼ੇਖੁ ਫਰੀਦੁ ਵਿਦਾ ਹੋਆ ਗਲੇ ਵਿਚ ਲਾਗਿ ਮਿਲੇ; ਤਬ ਗੁਰੂ ਬਾਬਾ ਬੋਲਿਆ.....:—

ਆਵਹੁ ਭੈਣੇ ਗਲਿ ਮਿਲਹ ਅੰਕਿ ਸਹੇਲੜੀਆਹ ॥
 ਮਿਲਕੈ ਕਰਹ ਕਹਾਣੀਆ ਸੰਮੁਥ ਕੰਤ ਕੀ ਆਹ ॥
 ਜਾਇ ਪੁਛਹੁ ਸੋਹਾਗਣੀ ਤੁਸੀ ਰਾਵਿਆ ਕਿਨੀ ਗੁਣੀ ॥
 ਸਹਜਿ ਸੰਤੋਖਿ ਸੀਗਾਰੀਆ ਮਿਠਾ ਬੋਲਣੀ ॥
 ਪਿਰੁ ਰੀਸਾਲੂ ਤਾ ਮਿਲੈ ਜਾ ਗੁਰ ਕਾ ਸਬਦੁ ਬੁਣੀ ॥
 ਸਭੁ ਮਿਲੈ ਸਚੁ ਉਪਜੈ ਸਚ ਮਹਿ ਸਾਰਿ ਸਮਾਇ ॥
 ਸੁਰਤਿ ਹੋਵੈ ਪਤਿ ਉਗਵੈ ਗੁਰ ਬਚਨੀ ਭਉ ਖਾਇ ॥
 ਨਾਨਕ ਸਚਾ ਪਾਤਿਸਾਹੁ ਆਪੇ ਲਏ ਮਿਲਾਇ ॥੩॥੧੦॥

[ਸਿਰੀ ਰਾਗੁ ਮਹਲਾ ੧

ਇਹ ਵਿਦੈਗੀ ਅਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਅਨੋਖੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਦੋਨੋਂ ਗਲੇ ਲੱਗਕੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਫੇਰ ਵਿਛੁੜਦੇ ਹਨ। ਫੇਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਮਿਲਾਪ ਇਕ ਮਖਮੂਰਤਾ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਯ ਹੈ, ਕੋਈ ਭਿੰਨ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ, ਕੋਈ ਪੀਰੀ ਤੇ ਫਕੀਰੀ ਦਾ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ, ਕੋਈ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੀ ਤਮੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ,

(੨੨੬)

ਕੋਈ ਜਾਤਿ ਅਜਾਤਿ ਦਾ ਸਵਾਲ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਕੇਵਲ ਏਸ ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਅਨੋਖਤਾ ਬਾਬਤ ਵਿਸ਼ਮਾਦ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕੇਤੇ ਤੇਰੇ ਰੂਪ ਰੰਗ ਕੇਤੇ ਜਾਤਿ ਅਜਾਤਿ ॥

[ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮਹਲਾ ੧-੧੦

ਹੋਇਆ ਕੀ ਹੈ ? ਇਕ 'ਸਚ' ਰੂਪ ਬਾਬਾ ਆਇਆ ਦੂਜੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸਚ ਉਛਲ ਪਿਆ, ਦੋਨਾਂ ਦੇ ਸੱਚ ਆਪਸ ਵਿਚ ਬਗਲਗੀਰ ਹੋ ਗਏ:-

ਸਚੁ ਮਿਲੈ ਸਚੁ ਉਪਜੈ ਸਚ ਮਹਿ ਸਾਚਿ ਸਮਾਇ ॥

[ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮਹਲਾ ੧-੧੦

ਦੋ ਮੁਹਾਗਣਾਂ ਆਪਣੇ ਪਿਰ ਰੀਸਾਲੂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਛੇੜ ਬੈਠੀਆਂ। ਪਰ ਹੁਣ ਵਿਛੁੜਨ ਦਾ ਵੇਲਾ ਆ ਗਿਆ, ਵਿਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਫੇਰ ਗਲ ਲਗ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਦੇ ਗਲੇ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਕਦੇ ਦੂਜੇ, ਤੇ ਮਿਲ ਮਿਲਕੇ ਰੱਜਦੀਆਂ ਨਹੀਂ।

'ਆਵਹੁ ਭੈਣੇ ਗਲਿ ਮਿਲਹ' ਵਾਲੇ ਅੱਖਰ ਬੜੇ ਅਰਥ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਡੂੰਘਾਈ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਤਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਤਾਰੀਖੀ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਇਹ ਪੁਰਾਣੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿਛੋਕੜ ਨਾਲ ਜਾ ਟੱਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੂਫੀ ਚਿੰਨ੍ਹਵਾਦ (Symbolism) ਵਿਚ ਭੈਣਾਂ ਦਾ ਗਲੇ ਮਿਲਣਾ ਕੁਛ ਹੋਰ ਮਤਲਬ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਫ਼ੁਮਕਦਹ ਦੇਸਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਬਿਰਹੋਂ ਕੁੱਠੇ ਜਲੇ ਦਿਲ ਦੀ ਹਵਾੜ ਰਲਕੇ ਕੱਢਦੇ ਹਨ।

ਬਾਬਾ ਤਾਹਿਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ:-

ਬੈਰਹ ਸੋਤਾ ਦਿਲੋ ਬਾਹਮ ਬਨਾਲੇਮ

ਕਿ ਹਾਲ ਸੋਤਾ ਦਿਲ ਦਿਲ ਸੋਤਾ ਜੋਨੂ।

ਅਰਥਾਤ--ਐ ਦਿਲ ਜਲੋ ! ਆਓ, ਹਮ ਸਬ ਮਿਲ ਕਰ ਰੋਏਂ
ਕਿ ਦਿਲ ਜਲੇ ਕਾ ਹਾਲ ਦਿਲ ਜਲਾ ਹੀ ਜਾਨਤਾ ਹੈ। ਬਾਬਾ

ਤਾਹਿਰ ਸੂਫੀ ਮਤ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਿਆਂ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੇ ਫਾਰਸ ਦੇ ਕਵੀ ਹਨ। ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਸੁਘੜ (Classical) ਫਾਰਸੀ ਨਹੀਂ। ਈਰਾਨ ਦੀ ਕੋਈ ਉਸ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਂਤਕ ਗ੍ਰਾਮੀਨ ਬੋਲੀ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਤਾਹਿਰ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਵਕਤ ਤਕ ਕੋਈ ੫੦੦ ਸਾਲ ਦੇ ਅਰਸੇ ਵਿਚ ਸੂਫੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਏਹੋ ਬਿਰਹਾ ਜ਼ਨਕ ਸੁਰ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਹੋ ਹਿਜਰ ਦੀ ਸੁਰ ਵਾਦੀ ਸੁਰ (Keynote) ਹੈ, ਜੋ ਬੜੀ ਅਸਰ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਦੀ ਝੀਣੀ ਬਾਣ ਸੂਫੀ ਰਾਗ ਦੀ ਅਲਾਪਚਾਰੀ ਵਿਚ ਕਿਸਮ ਕਿਸਮ ਦੇ ਨਾਜ਼ਕ ਤ੍ਰਾਨੇ ਬਣਕੇ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਮਲੋਕ ਵੀ ਏਸ ਦੇ ਪਰਤੋ (Reflection) ਤੋਂ ਖਾਲੀ ਨਹੀਂ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:—

ਬਿਰਹਾ ਬਿਰਹਾ ਆਖੀਐ ਬਿਰਹਾ ਤੂ ਸੁਲਤਾਨੁ ॥

ਫਰੀਦਾ ਜਿਤੁ ਤਨਿ ਬਿਰਹੁ ਨ ਉਪਜੈ ਸੋ ਤਨੁ ਜਾਣੁ ਮਸਾਣੁ ॥੩੬॥

[ਮਲੋਕ ਫਰੀਦ

ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਏਸੇ ਤ੍ਰਾਨੇ ਦਾ ਇਕ ਦਬਿਆ ਹੋਇਆ ਅੰਗਾਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਵੀ ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਹਵਾ ਲਗਣ ਨਾਲ ਮਸਾਣਾਂ ਦੀ ਰਾਖ ਵਿਚੋਂ ਲਾਟ ਭੜਕ ਪਵੇ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਵੇਲੇ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ ਤਬਦੀਲੀ ਹੋਈ ਕਿ ਸੁਰ ਬਦਲ ਗਈ। ਵਾਦੀ ਸੁਰ (Keynote) ਹੋਰ ਹੋ ਗਈ। ਚਾਹੇ ਵਿਛੁੜਨ ਲਗੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਸ ਵਿਛੋੜੇ ਵਿਚ ਅਕਾਂਹਿ ਮਿਲਾਪ ਹੈ। 'ਆਵਹੁ ਭੈਣੇ ਗਲਿ ਮਿਲਹ' ਦੇ ਏਹੋ ਹੀ ਅਰਥ ਹਨ। ਵਿਛੁੜਨ ਦੀ ਕਸ਼ਮ ਹੀ ਵਸਲ ਦੀ ਘੁਟਵੀਂ ਜੱਫੀ ਵਿਚ ਦੋ ਰੂਹਾਂ ਨੂੰ ਜੰਦੂਬੰਦ ਮਿਲਾਪ ਵਿਚ ਸੰਪੁਟ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਏਸ ਹਿਜਰ ਵਿਚ ਹੁਣ ਵਾਦੀ ਸੁਰ ਵਸਲ ਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਰ ਦਾ ਪਲਟਾਉ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਇਹ ਬੋੜਾ ਜੇਹਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਭਾਰੀ ਕਾਰਨਾਮਾ ਹੈ। ਸਿੱਧਾਂਤ ਸਭ ਇਕੋ ਹਨ ਤੇ ਅਸੁਲਾਂ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਸੁਰ ਵਿਚ ਫਰਕ ਹੈ, ਮਿਲਾਪ ਵਿਚ ਫਰਕ ਹੈ, ਤਬਾ ਵਿਚ ਫਰਕ ਹੈ, ਰੂਪ ਵਿਚ

(੨੨੮)

ਫਰਕ ਹੈ, ਰੰਗਾਂ ਵਿਚ ਫਰਕ ਹੈ, ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਖਰਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਸੂਫੀ ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਗੋਣਤੀ ਵਿਚ ਸੁਮਾਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ।

੬.

ਵਿਛੋੜੇ ਦੇ ਬੌੜੇ ਚਿਰ ਬਾਦ ਹੀ ਫੇਰ ਦੂਸਰੀ ਵੇਰ ਸ਼ੇਖ ਬ੍ਰਹਮ (ਫਰੀਦ) ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਸੀ ਦੀ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਦੂਸਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:-

“ਬਾਬੇ ਕਹਿਆ ਮਰਦਾਨਿਆ: ਪਟਣ ਅਸਾਂ ਨੇ ਜਾਵਣਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ੇਖ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ ਸੋ ਦੇਖੋ ਉਸ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਚਿਤ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸਰ ਗਿਆ ।”

ਪਾਠਕ ਇਸ ਤੋਂ ਅਪਣਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾ ਸਕਦੇ ਹਨ । ਪਿਛਲੇ ਵਿਛੋੜਨ ਵੇਲੇ ਕੀ ਵਲਵਲਾ ਸੀ ਤੇ ਹੁਣ ਦੂਜੀ ਵੇਰ ਮਿਲਾਪ ਵੇਲੇ ਕਿਸ ਪ੍ਰੇਮ ਤੁੰਗ ਨੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਪੈਣਾ ਹੈ ਇਕ ਨਵੇਂ ਸੰਗਮ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿਚੋਂ ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਕੀ ਉਪਦੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ ? ਇਸ ਦਾ ਪਤਾ ਉਸੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਹੈ, ‘ਆਵਹੁ ਭੈਣੇ ਗਲਿ ਮਿਲਹ ਅੰਕਿ ਸਹੇਲੜੀਆਹ’ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਤੁਕਾਂ ਹਨ, “ਸੁਰਤਿ ਹੋਵੈ ਪਤਿ ਉਗਵੈ ਗੁਰਬਚਨੀ ਭਉ ਖਾਇ ॥ ਨਾਨਕ ਸਚਾ ਪਾਤਿਸਾਹੁ ਆਪੇ ਲਏ ਮਿਲਾਇ ॥”

ਵਿਛੋੜਨ ਵੇਲੇ ਗਲ ਮਿਲਦਿਆਂ ਮਿਲਦਿਆਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਸੁਰਤ ਵਿਚ ਪਤਿ ਉਗ ਪਈ ਸੀ । ਉਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨੇ ਨਵਾਂ ਬੀਜ ਪਾ ਦਿਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਨਵਾਂ ਜਗੂਛਾ ਖਿੜ ਪਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਦਰ ਕੀਮਤ ਹੋਰ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪਤ ਅਬਰੋ ਦਾ ਨੀਸਾਣ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਦਰਗਹ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਮਿਲ ਗਈ ਸੀ । ਪਰ ਹੁਣ ਉਹ ਗਲ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਹੁਣ ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਿਰਤੀ

(੨੨੯)

ਹੋਰ ਸੀ। ਹੁਣ ਕਾਂ ਅਗੇ ਅਰਦਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ:—

ਐ ਜ਼ਾਗ ਜਿਸਮ ਦਰੀਦਹ ਹਮਾ ਰਾ ਤੋ ਖੁਰਦਹ,
ਲਾਮਸੇ ਚਸਮਾਂ ਮਨਿਅ ਬਸੋ ਕਿ ਬਾਯਦ ਵਸਲੇ ਯਾਰਮ* ।

ਹੁਣ ਦੂਸਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਵੇਲੇ ਮਾਜਰਾ ਹੋਰ ਸੀ। ਹੁਣ ਸ਼ੇਖ
ਦੇ ਭਾਵ ਹੋਰ ਸਨ। ਹੁਣ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਐਉਂ ਸੀ ਕਿ:—

ਮਨ ਅੱਵਲ ਰੋਜ਼ ਉਂ ਦਰ ਤੋ ਬਦੀਦਮ ਸ਼ੇਫਤਾ ਗਸਤਮ ॥

ਨ ਦਾਨਿਸਤਮ ਤੋ ਬੁਦੀ ਯ ਕਿ ਬੁਦ ਅਸਤ ਅਾਂ ਕਿ ਮਨ ਦੀਦਮ ॥

ਅਰਥਾਤ—ਮੈਂ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਹੀ ਜਦ ਤੇਰਾ ਦਰ ਦੇਖਿਆ
ਤਾਂ ਮੈਂ ਫਰੇਫਤਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਤੂੰ ਸੈਂ ਕਿ
ਕੋਈ ਹੋਰ ਸੀ ਜੋ ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ।

ਤੇ ਹੁਣ ਅਜ ਐਸ ਵੇਲੇ ਵਸਲ ਦੀ ਹਾਲਤ ਕੀ ਹੈ ?

ਚੁਨਾਂ ਦਰ ਰੂਏ ਅਾਂ ਜਾਨਾਂ ਸੁਦਮ ਮਨ ਸ਼ੇਫਤਾ ਵਾਲਾ।

ਕਿ ਮਨ ਅਜ਼ ਖੁਦ ਸੁਦਮ ਬੇਰੇ ਤੁਰਾ ਦਰ ਜਾਨੋ ਤਨ ਦੀਦਮ।

ਐ ਮੇਰੀ ਜਾਨ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਸਾਮੁਣੇ ਹੈਰਾਨ ਹਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ
ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਤਾਂ ਅਪਣੇ ਜਿਸਮ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਗਿਆ ਹਾਂ
ਤੇ ਤੈਨੂੰ ਅਪਣੀ ਜਾਨ ਤੇ ਤਨ ਦੇ ਵਿਚ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਗੁਫਤਮ ਸਨਮਾ ਮਗਰ ਤੋ ਜਾਨਾਂ ਮਨੀ।

ਅਕਨੂੰ ਕਿ ਨਿਜਾਹ ਹਮੀ ਕੁਨਮ ਜਾਂ ਮਨੀ।

ਖੁਰਤਦ ਗਰਦਮ ਅਗਰ ਜਿ ਮਨ ਅਰ ਗੁਫਰੀ।

ਐ ਜਾਨਿ ਜਹਾਂ ਤੋ ਕੁਫਰੋ ਈਮਾਨ ਮਨੀ।

ਅਰਥਾਤ—ਮੈਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ:ਐ ਸਨਮ!ਕੀ ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਜਾਨ ਹੈਂ?

°ਕਾਤਾ ਕਰੀਗ ਢਢੇਲਿਆ ਸਗਲਾ ਖਾਇਆ ਮਾਸੁ ॥

ਏ ਵੁਇ ਨੈਨਾ ਮਤਿ ਫੁਹਉ ਪਿਰ ਦੇਖਨ ਕੀ ਆਸ ॥੯੧ ॥

[ਸਲੋਕ ਫਰੀਦ

ਪਰ ਹੁਣ ਜੇ ਮੈਂ ਨਿਗਾਹ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਤੂੰ ਤਾਂ ਸਚਮੁਚ ਮੇਰੀ ਜਾਨ ਹੈਂ । ਜੇ ਹੁਣ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿਤਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਜਾਵਾਂਗਾ । ਐ ਜਾਨੇ ਜਹਾਨ ! ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਕਫਰ ਵੀ ਹੈਂ ਤੇ ਦੀਮਾਨ ਵੀ ।

ਚੰਦਾਂ ਨਾਜ਼ ਅਸਤ ਜ਼ਿ ਇਬਕ ਤੋ ਬਰ ਸਰੇ ਮਨ ।

ਯਾ ਦਰ ਗ਼ਲਤਮ ਕਿ ਆਸ਼ਕੀ ਤੋ ਬਰ ਮਨ ।

ਅਰਥਾਤ—ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਵਿਚ ਨਖਰਾ ਸੀ ਅਪਣੇ ਇਸ਼ਕ ਦਾ, ਨਹੀਂ ਨਹੀਂ ਮੈਂ ਗ਼ਲਤ ਹਾਂ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਤੇ ਆਸ਼ਕ ਹੈਂ—ਹਾਂ ਠੀਕ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਤੇ ਆਸ਼ਕ ਹੈਂ ।

ਬਾਬੇ ਨੇ ਪਿਛਲੀ ਵਾਰੀ ਵਿਛੁੜਨ ਵੇਲੇ ਕਿਹਾ ਸੀ:—

‘ਨਾਨਕ ਸਚਾ ਪਾਤਿਸਾਹੁ ਆਪੇ ਲਏ ਮਿਲਾਇ ॥’

ਸਿਰੀ ਰਾਗੁ ਮਹਲਾ ੧-੧੦

‘ਆਵਹੁ ਭੈਣੇ ਗਲਿ ਮਿਲਹੁ’ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਅਖੀਰਲੀ ਤੁਕ ਏਹੋ ਹੀ ਸੀ ।

ਉਹ ਆਸ਼ਕ ਹੁਣ ਆਪ ਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਭ ਦਾ ਆਸ਼ਕ ਹੈ । ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਵੱਡਾ ਹੈ ! ਉਹ ਸਭ ਦਾ ਦਿਲ ਚੇੜਾ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਨੂੰ ਛੋਟੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਬੁੜ-ਦਿਲੀਆਂ ਲਗਦੀਆਂ ਹਨ । ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਗਲ ਨਹੀਂ ਜਚਦੀ:—

ਫਰੀਦਾ ਜੇ ਜਾਣਾਂ ਤਿਲ ਬੋਝੜੇ, ਸੇਮਲਿ ਬੁਕ ਭਰੀ ॥

ਜੇ ਜਾਣਾ ਸਹੁ ਨੰਦਤਾ ਤਾਂ ਬੋਝਾ ਮਾਣੁ ਕਰੀ ॥ ੪ ॥

[ਸਲੋਕ ਫ਼ਰੀਦ

ਉਸ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਤਿਲ ਬੋਝੇ ਨਹੀਂ, ਤਿਲਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਘਾਟਾ ਨਹੀਂ, ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਕੋਈ ਬੁੜ ਨਹੀਂ । ਜੀਵਨ ਅਮਰ ਹੈ । ਇਹ ਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦੇ ਖਤਮ ਹੋਣ ਨਾਲ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ । ਹੋਸਲਾ ਬਲੰਦ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾਤ ਹੈ । ਇਹ ਇਤਨੀ ਹੀ ਵੱਡੀ ਹੈ ਜਿਤਨੀ ਉਸ ਦੀ ਦਾਤ ਵੱਡੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ । ਹਰ ਕਿਸੇ ਪਾਸ ਉਤਨੀ ਹੀ ਵੱਡੀ ਦਾਤ ਹੈ ਜਿਤਨਾ ਉਸ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਵੱਡਾ ਹੈ । ਜਿਤਨਾ

ਭਰੋਸਾ ਘਟ ਜਾਏ ਉਤਨੀ ਦਾਤ ਸੁਕੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਇਕ ਵੇਰ 'ਫਰੀਦ ਗੰਜ ਸ਼ਕਰ' ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਤਪੱਸ਼ਯਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਈ ਦਿਨ ਜ਼ੁਹਦ ਵਿਚ ਗੁੜਰ ਗਏ। ਆਖਰ ਪਯਾਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪਾਣੀ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਚੱਲੇ। ਇਕ ਪੁਰਾਣਾ ਖੂਹ ਦਿੱਸਿਆ। ਰੱਸੀ ਲੱਭਣ ਲਗੇ। ਪਤਾ ਲਗ ਗਿਆ ਕਿ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਵੇਲਾਂ ਵੱਟ ਕੇ ਲੱਜ ਬਣ ਸ਼ਕਦੀ ਹੈ, ਫੇਰ ਡੋਲ ਦੀ ਸੋਚ ਫੁਰੀ। ਇਤਨੇ ਨੂੰ ਹਿਰਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਡਾਰ ਆਈ, ਉਹ ਆਏ ਸਨ ਪਾਣੀ ਲਈ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਖੂਹ ਦਾ ਪਾਣੀ ਉੱਚਾ ਚੜ੍ਹ ਆਇਆ ਹੈ। ਹਿਰਨ ਪੀਕੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਜਦ ਫਰੀਦ ਜੀ ਅਗਾਂਹ ਵਧੇ ਤਾਂ ਪਾਣੀ ਫੇਰ ਨੀਵਾਂ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਇਹ ਦੇਖਕੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਏ। ਦਿਲ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸ਼ਿਕਵਾ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਉਠਾਈ। ਗ਼ੈਬ ਤੋਂ ਅਵਾਜ਼ ਆਈ: "ਐ ਫਰੀਦ! ਤੂੰ 'ਮੈਨੂੰ' ਤਲਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ, ਤੇਰੀ ਸਾਰੀ ਦੁੰਡ ਲੱਜ ਤੇ ਡੋਲ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਹੈ। ਜੇ ਲੱਜ ਦੇ ਫਿਕਰਮੰਦ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਆਬੇਹਯਾਤ ਦੇ ਚਸਮੇ ਓਹਲੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹੌੜ ਕੈਸਰ ਦੇ ਬਰਨੇ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਬਾਂ ਲਈ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਵਾਏ ਮੇਰੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਤਵੱਕੋ ਨਹੀਂ ਰਹੀ"। ਉਹ ਲੱਜ ਜੋ ਚਾਹੇ ਖੂਹ ਚੋਂ ਪਾਣੀ ਦੇ ਕਢਣ ਵਿਚ ਫਿਕਰਮੰਦ ਰਖਦੀ ਹੈ ਤੇ ਚਾਹੇ ਉਹ ਉਮਰਾ ਦੀ ਲੱਜ ਹੈ ਜੋ ਟੁੱਟ ਵੈਂਦੀ ਹੈ, ਤੋਖਲਾ ਬਣਾਈ ਰਖਦੀ ਹੈ*।

ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਲੱਜਾਂ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਬਤ ਫਿਕਰ ਤੇ ਹੌਲ ਤਬੀਅਤ ਵਿਚ ਉਹ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਦੀ ਬੇਪ੍ਰਵਾਹੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦੇਂਦੇ, ਜਿਸ ਬਗ਼ੈਰ ਅਯਯਾਤਮਕ ਸਾਧਨ ਅਸਫਲ ਹਨ।

°ਫਰੀਦਾ ਭੰਨੀ ਘੜੀ ਸੁਵੰਨਵੀ ਟੂਟੀ ਨਾਗਰ ਲਜੁ॥

ਅਜਰਾਈਲੁ ਫਰੋਸਤਾ ਕੈ ਘਰਿ ਨਾਠੀ ਅਜੁ॥ ੬੮॥

[ਸਲੋਕ ਫਰੀਦ

(੨੩੩)

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀਆਂ ਬੇਪ੍ਰਵਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਕੋਣ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਇਆ ਸੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਸਮਝ ਨੂੰ ਚੌੜਾ ਕਰਨ ਲਈ। ਉਹ ਆਇਆ ਸੀ ਖੌਫ਼ ਹਟਾਉਣ ਲਈ--ਖੌਫ਼ ਉਮਰਾ ਦੇ, ਖੌਫ਼ ਸ਼ਾਸ਼ਾਂ ਦੇ, ਖੌਫ਼ ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਦੇ, ਖੌਫ਼ ਗ਼ਰੀਬੀ ਦੇ, ਖੌਫ਼ ਬੇਇੱਛਤੀ ਦੇ। ਉਹ ਆਇਆ ਸੀ ਬੇਪ੍ਰਵਾਹੀਆਂ ਦੀ ਲੁੱਟ ਲੁਟਾਉਣ ਲਈ ਤੇ ਉਹ ਬਾਣਸ਼ਾਹੀ ਕਰਨ ਲਈ, ਜਿਸ ਦੀ ਨੀਂਹ 'ਨਉ ਨਿਧਿ ਨਾਮੁ ਗ਼ਰੀਬੀ ਪਾਈ' ਦੀ ਅਧਾਰਸ਼ਿਲਾ ਉਪਰ ਸਥਾਪਤ ਹੈ। ਦੇਖੋ ਉਹ ਦਸਵੇਂ ਜ਼ਾਮੇ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਅਮੀਰੀ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੁਟਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਪਰਦੀਆਂ ਸੇਵਾ ਦਾਸ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ--

“ਏਕ ਬੇਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਕੰਠੇ ਕਿਸੀ ਗੜੇ ਮੇ
ਥੇ। ! ਤਬ ਉਹੀ ਅਪਨਾ ਖਜਾਨਾ ਕਢਾਇਆ ਫੇਰ
ਸਿਖਾਂ ਪਾਸਹੁ ਸੁਮਾਰਃ ਕਰਵਾਇਆ ! ਤਬ ਸਿਖਾਂ ਸੁਮਾਰ
ਕਰਿਕੈ ਆਨ ਕਹਿਆ: ਜੇ ਸਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਏਤੇ ਲਾਖ
ਮਾਇਆ ਹੁਈ ਹੈ। ਹੁਕਮ ਹੋਆ: ਮਾਇਆ ਕੇ ਸਤਲੁਜ
ਮੇਂ ਪ੍ਰਵਾਹਿ ਦੇਵਹੁ ਅਰ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਲੇਖੇ ਲਿਖਿ ਛੋਡੇ।
ਤਾਂ ਸਿਖਾਂ ਮਾਇਆ ਸਤਲੁਜ ਮੈ ਪ੍ਰਵਾਹਿ ਦੀਨੀ ਅਰੁ
ਸਤਲੁਜ ਕੇ ਲੇਖੇ ਲਿਖਿ ਛੋਡੀ। ਹੁਕਮੁ ਹੋਆ: ਅਬ ਉਹ
ਗੀਬਾਂ ਕਾਢੇ ਜੋ ਬੇਸੰਤਰ ਮਹ ਜਲਾਵਣ ਵਾਲੀਆ ਹਹਿ।
ਫਿਰਿ ਸਿਖਾਂ ਉਹ ਗੀਬਾਂ ਭਾਵੀਆਂ: ਪਟ, ਕਪੜਾ,
ਦਰਿਆਈ, ਮਸਰੂ, ਸੂਈ, ਢਾਚਾ, ਨਰਿੰਗਸ਼ਾਹੀ ਬਾਫਤੇ,
ਕੀਮਖਾਪ, ਬਗੀਬਫਤੇ, ਪਕੜੀਆਂ, ਛੀਟ, ਬਨਾਤ,
ਤਨਸੁਖ; ਏਹੋ ਜੇਹੇ ਅਨੰਤ ਪਛਾਰਛ ਬਾਹਰ ਕਢਾਇਕੇ ਅੰਬਾਠ
ਲਵਾਏ। ਤਿਨਕਾ ਸੁਮਾਰ ਸਿਖਾਂ ਪਾਸਹੁ ਕਰਾਇਆ। ਤਾ

਼ਠਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਦਾਰ ੧-੨੪।

‡ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਕਿਸੀ ਗੜੇ ਵਿਚ। ‡ ਗਿਣਵਾਇਆ।

ਸਿਖਾਂ ਸੁਮਾਰ ਕਰਿਕੈ ਆਨਿ ਕਹਿਆ ਜੋ ਸਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ
 ਏਤੇ ਲਾਖਹੁ ਕੇ ਪਦਾਰਥ ਹੁਏ ਹਹਿ । ਹੁਕਮ ਹੋਆ ਇਨਕੋ
 ਬੈਸੰਤਰ ਲਗਾਇ ਦੇਵਹੁ ਅਰ ਬੈਸੰਤਰ ਕੇ ਲੇਖੇ ਲਿਖਿ ਛੋਡੋ ।
 ਤਾਂ ਸਿਖਾਂ ਬੈਸੰਤਰ ਲਗਾਇ ਦੀਆ ਅਰ ਬੈਸੰਤਰ ਕੇ ਲੇਖੇ
 ਸਭ ਕਿਛੁ ਲਿਖਿ ਛੋਡਿਆ ।”

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਹੀ ਖਾਤਾ ਬੜਾ ਵਡਾ ਸੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਦਰਯਾਵਾਂ ਦੇ ਖਾਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਬੈਸੰਤਰ ਨਾਲ ਵੀ ਲੈਣ ਦੇਣ ਸੀ; ਉਸ ਨਾਲ ਚਲਤ ਲੇਖਾ ਸੀ। ਸਤਲੁਜ ਨਾਲ ਤਾਂ ਕਈ ਹਿਸਾਬ ਸਨ, ਚਲਤ, ਮਿਆਦੀ, ਅਮਾਨਤੀ, ਹਥ ਰੋਕੀ। ਵਡੇ ਆਦਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਗਲਾਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੇਖੇ ਪੱਤੇ ਵੱਡੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੈਣ ਦੇਣ ਵਡੇ ਹਨ। ਛੋਟੇ ਦਿਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਦਾ ਚਿੱਠਾ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕਦੇ। ਈਸਾ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ:— ਜੇ ਤੂੰ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਦੌਲਤ ਜਮਾਂ ਕਰ ਲਈ ਤੇ ਆਪਣੀ ਰੂਹ ਗੁਆ ਲਈ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਕੀ ਫਾਇਦਾ ! ਜੋ ਬੰਦੇ ਰੂਹ ਦੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹਤ ਕਾਇਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਔਖੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਨਜ਼ਰ ਕੱਸੀ ਹੈ, ਸਾਡੀ ਬੁਧਿ ਕੇਵਲ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਟੋਹ ਲਗਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜੀਉਂਦਾ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਏਸ ਕਰਕੇ ਕਿ ਅਸੀਂ ਦੇਖ ਰਹੇ ਹਾਂ ਕਿ ਹੋਰ ਲੋਕੀ ਮਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਜੀਉਣ ਬਾਬਤ ਸਾਡੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਕੇਵਲ ਪਰਾਈਆਂ ਮੌਤਾਂ ਤੋਂ ਉਪਜ ਰਹੀ ਹੈ। ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਸਾਡਾ ਜੀਉਣਾ ਪਰਾਈਆਂ ਮੌਤਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਆਸਰੇ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਅਸਾਂ ਕਦੇ ਜੀਉਂਦੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਸੁਆਦ ਨਹੀਂ ਚੱਖਿਆ। ਅਸਾਂ ਕਦੇ ਨਿਜ ਘਰ ਬੈਠਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪੇ ਦੀ ਸੂਰਤ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਨਹੀਂ ਲਿਆ। ਅਸੀਂ ਕਦੇ ਉਸ ਨਿਰਭਉ ਪਉੜੀ ਤੇ ਨਹੀਂ ਬੈਠੇ ਜੋ ਸਾਡਾ ਪਰਮ ਪਦ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਤੇ ਵਡਿਆਈ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕੇਵਲ ਆਪਣੀ

(੨੩੪)

ਦੌਲਤ ਤੋਂ, ਆਪਣੇ ਮਾਲ ਮਤੇ ਤੋਂ ਲਗ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਲੁਟਾਕੇ ਦੇਖੋ ਆਪਣੀ ਦੌਲਤ ਨੂੰ, ਆਪਣੀ ਝੂਠੀ ਮਾਯਾ ਨੂੰ, ਆਪਣੇ ਸੰਚਿਤ ਮਾਲ ਨੂੰ ਤੇ ਫੇਰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਸਕੋ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ, ਆਪਣੀ ਵਡਿਆਈ, ਆਪਣੀ ਉੱਚਤਾ ਆਪਣੀ ਨਿਰਆਧਾਰਤਾ, ਆਪਣੀ ਬੇਮੁਥਾਜੀ, ਆਪਣੀ ਬੇਪ੍ਰਵਾਹੀ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਕਦਮ ਨਿਜ ਘਰ ਵਲ ਚੁਕ ਲਏ ਹਨ, ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹੋ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਕੀ ਸੀ। ਨਿਰਾ ਇਖਲਾਕੀ ਨਜ਼ਰੀਆ, ਸੁੱਕੀ ਸੈਨਕ ਵਿਦਯਾ, ਥੋਥਾ ਪਦਾਰਥ ਗਿਆਨ, ਵਿਅਰਥ ਆਰਥਿਕ ਬੋਧ, ਝੂਠੀ ਰਾਜਨੀਤੀ, ਇਹ ਸਮਝਾਂ, ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮਝਾਂ ਦੇ ਫੀਤੇ ਕੱਸੇ ਹਨ, ਉਸ ਲੰਮਾਣ ਚੌੜਾਨ ਨੂੰ ਮਿਣਨ ਲਈ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਰਯਾਵਾਂ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸਤਲੁਜ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਸੀ, ਗੋਦਾ-ਵਰੀ ਨਾਲ ਮਿੱਤ੍ਰਤਾ ਸੀ, ਗੰਗਾ ਦੇ ਉਹ ਬਾਲ ਸਖਾ ਸਨ, ਜਮਨਾ ਨਾਲ ਤਾਂ ਬੇਤਕਲਫੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਵੇਈਂ ਨਦੀ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਸੀ। ਆਪ ਵੇਈਂ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਲਈ ਵੇਈਂ ਦਾ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕੁਛ ਹੋਰ ਮਾਇਨੇ ਰਖਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਉਠਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲਾ ਉਸ ਦੀ ਸੁਰਤ ਦਾ ਚੜ੍ਹਾਉ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਚਾਉ ਦਾ ਉਛਾਲ ਸੀ। ਉਸ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਉਸ ਵਾਸਤੇ ਸਭ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਹੀ ਸੀ, ਵੇਈਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਪਾਣੀ ਦਾ ਵਹਿਣ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੁਛ ਹੋਰ ਸੀ। ਪਰ ਏਸ ਨੂੰ ਕੌਣ ਸਮਝਾਵੇ ? ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਪਿਆ:-

‘ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀ ਸਾਰ ਸੋਈ ਜਾਣੈ ਜਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕਾ ਵਾਪਾਰੀ ਜੀਉ॥

[ਮਾਰੂ ਮਹਲਾ ੧-੧੨

ਵਡੇ ਪੈਗੰਬਰਾਂ ਨੇ ਵੱਡੇ ਕੰਮ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਪਰ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜ ਏਸ ਨਿਸਚੇ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਕਰ ਰਹੇ

(੨੩੫)

ਹਨ । ਇਹ ਹੁਕਮ ਕਿਸ ਦਾ ਹੈ ? ਕੀ ਜਿਸ ਦੀ ਇਹ ਆਗਿਆ ਹੈ ਉਹ ਕਦੇ ਅਖੀਂ ਵੀ ਦਿੱਸਦਾ ਹੈ ? ਹਰ ਨਬੀ ਨੂੰ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋਏ ਹਨ ।

੨.

ਮੁਸਲਿਮ ਰਵਾਇਤਾਂ ਵਿਚ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਰਸ਼ ਉਪਰ ਝਾਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ । ਉਹ ਇਕ ਅਕਾਸ਼ੀ ਘੋੜੇ ਉਪਰ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ 'ਬੁਰਾਕ' ਸੀ, ਚੜ੍ਹਕੇ ਗਏ ਸਨ । ਬਤੌਰ ਰਹਿਬਰ ਦੇ ਜਬਰਾਈਲ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਾਲ ਸੀ । ਉਸ ਨੇ ਸਾਰੇ ਅਸਮਾਨਾਂ ਦੀ ਸੈਰ ਕਰਾਈ । ਕਈ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤੇ ਮਿਲਾਏ । ਹਜ਼ਰਤ ਨੇ ਕਈ ਨਵੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ, ਨਵੇਂ ਰੂਪ, ਨਵੇਂ ਰੰਗ, ਨਵੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੇਖੀਆਂ । ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ ਕੀ ਤੱਕਿਆ ਕਿ ਕੁਛ ਲੋਕ ਦਾਣੇ ਬੀਜ ਰਹੇ ਹਨ । ਬੀਜਦਿਆਂ ਬੀਜਦਿਆਂ ਖੇਤੀ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਉਹ ਖੇਤੀ ਕੱਟ ਲਾਂਦੇ ਹਨ । ਇਕ ਦਾਣੇ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸਤ ਸੌ ਦਾਣੇ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਜਬਰਾਈਲ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਏਹ ਓਹ ਲੋਕ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੋਜ਼ੀ ਵਿਚ ਅੱਲ੍ਹਾ ਨੇ ਬਰਕਤ ਪਾਈ ਹੈ । ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ ਕੀ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਕੁਛ ਆਦਮੀ ਅੱਗ ਦੀ ਸੂਲੀ ਉਪਰ ਚੜ੍ਹਾਏ ਹੋਏ ਹਨ । ਜਬਰਾਈਲ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਏਹ ਓਹ ਆਦਮੀ ਹਨ ਜੋ ਸਰੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਤੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਬੈਠਕੇ ਲੋਕਾਂ ਉਪਰ ਹੱਸਦੇ ਸਨ, ਪੇਸ਼ਾਕ ਤੇ ਸ਼ਕਲ ਉਪਰ ਮਖੌਲ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਤੇ ਹੰਸੀ ਉਡਾਉਣ ਲਈ ਭੈੜੇ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਸਨ । ਫੇਰ ਇਕ ਥਾਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਕੁਛ ਆਦਮੀਆਂ ਦੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਤੇ ਜ਼ਬਾਨ ਅੱਗ ਦੀ ਕੈਂਚੀ ਨਾਲ ਕਟੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ । ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਏਹ ਓਹ ਆਦਮੀ ਹਨ ਜੋ ਲਾਲਚ ਵੱਸ ਦੌਲਤਮੰਦਾਂ ਤੇ ਅਮੀਰਾਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ਾਮਦ ਵਾਸਤੇ ਬੁਠੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ । ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਈ ਹੋਰ ਆਦਮੀ ਕਿਸਮ ਕਿਸਮ ਦੇ ਗੁਨਾਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਨੋਖੀਆਂ ਅਨੋਖੀਆਂ ਸਜ਼ਾਵਾਂ

ਭੁਗਤਦੇ ਦੇਖੇ। ਫੇਰ ਇਕ ਐਸੀ ਜਗ੍ਹਾ ਆਈ, ਜਿਥੋਂ ਕਸਤੂਰੀ ਤੇ ਅੰਬਰ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੋ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਜਬਰਾਈਲ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਹ ਬਹਿਸ਼ਤ ਹੈ। ਅੱਲ੍ਹਾ ਨੇ ਏਥੇ ਬੜੀਆਂ ਨਿਅਮਤਾਂ ਰਖੀਆਂ ਹਨ, ਰੰਗ ਬਰੰਗੇ ਮੇਵੇ ਹਨ, ਸੋਨੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਮਕਾਨ ਹਨ। ਹੀਰਿਆਂ ਤੇ ਮੋਤੀਆਂ ਤੇ ਲਾਲਾਂ ਦੀ ਸਜਾਵਟ ਹੈ, ਸਾਰੀਆਂ ਹੀ ਕਾਮਨਾ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋਣ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਹੈ। ਪਰ ਏਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੜਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਹੋਵੇਗੀ ਜੋ ਖੁਦਾ ਅਤੇ ਰਸੂਲ ਉਤੇ ਈਮਾਨ ਲਿਆਉਣਗੇ। ਏਸ ਥਾਂ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸਿਓਂ ਬਦਬੂ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਨਰਕ ਵਾਲਾ ਪਾਸਾ ਸੀ। ਏਧਰੋਂ ਸੰਗਲਾਂ ਦੀਆਂ ਫਾਹੀਆਂ ਦੀ ਤੇ ਸੱਪਾਂ ਬਿਛੂਆਂ ਦੀਆਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਏਥੋਂ ਉੱਡਕੇ ਉਹ ਦੂਜੇ ਅਸਮਾਨ ਉਪਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਏਥੇ ਈਸਾ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਅਸਮਾਨ ਉਤੇ ਹੀ ਉਹ ਇਕ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਾ ਦੇਖਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਬੜੀ ਅਜੀਬ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸੱਤਰ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿਰ ਹਨ, ਹਰ ਸਿਰ ਵਿਚ ਸੱਤਰ ਹਜ਼ਾਰ ਮੂੰਹ ਹੈ, ਹਰ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਸੱਤਰ ਹਜ਼ਾਰ ਜੁਬਾਨ ਹੈ। ਜਬਰਾਈਲ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਹ ਕਿਸਮਤ ਦਾ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ 'ਕਾਸਿਮ' ਹੈ। ਸਾਰੀ ਖ਼ਲਕਤ ਦੀ ਰੋਜ਼ੀ ਇਸ ਦੀ ਸਪੁਰਦਗੀ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਉਹ ਉੱਡਕੇ ਤੀਸਰੇ ਅਸਮਾਨ ਵਿਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਏਥੇ ਮਾਈਲ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਯੂਸਫ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਥੋਂ ਅੱਗੇ ਵਧੇ ਤਾਂ ਚੌਥਾ ਅਸਮਾਨ ਆਇਆ, ਜਿਸ ਥਾਂ ਉਪਰ 'ਮੋਅਤਾਈਲ' ਫ਼ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ। ਏਥੇ ਹੀ ਇਦਰੀਸ ਪੈਂਡਾਬਰ ਮਿਲਿਆ, ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਾ ਦੇਖਿਆ ਜੋ ਮੌਤ ਦਾ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਮਲਕਉਲ ਮੌਤ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਏਸੇ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਨਾਮ ਇਬਰਾਈਲ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵੀ ਅਜੀਬ ਸੀ, ਚਾਰ ਮੂੰਹ, ਸੱਜਾ ਹੱਥ ਦੱਖਣ ਵਲ ਤੇ ਖੱਬਾ ਪੂਰਬ ਵਲ ਤੇ ਸਾਡੀ ਡਾਮੀਨ ਤੇ ਅਸਮਾਨ ਉਸ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਗਿੱਟਿਆਂ ਦੇ ਹੇਠ ਹੈ। ਹਲਫ਼ਤ ਨੇ

ਜਦ ਪੁਛਿਆ ਕਿ ਆਦਮੀ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਮਲਕੁਲਮੌਤ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਐਹ ਦੇਖੋ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਮੁਣੇ ਇਕ ਦਰਖਤ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਪੱਤਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਮੁਆਫਕ ਹੀ ਬੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਹਰ ਇਕ ਦਾ ਨਾਮ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਜਦ ਅੰਤ ਵੇਲਾ ਨੇੜੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਚਾਲੀ ਦਿਨ ਪਹਿਲੇ ਪੱਤੇ ਦਾ ਰੰਗ ਪੀਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਮਰਨ ਦੇ ਦਿਨ ਪੱਤਾ ਝੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਜ਼ਰਤ ਨੇ ਪੁਛਿਆ ਕਿ ਰੂਹ ਕੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ, ਤਾਂ ਮਲਕੁਲਮੌਤ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਰੂਹ ਕੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ, ਮਗਰ ਹਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਮਰਨ ਵੇਲੇ ਮੈਨੂੰ ਹੱਥ ਦੀ ਤਲੀ ਉਪਰ ਇਕ ਬੋਝ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਚੌਥੇ ਅਸਮਾਨ ਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਅਗੇ ਫੇਰ ਪੰਜਵੇਂ ਅਸਮਾਨ ਤੇ ਗਏ, ਏਥੇ ਮੂਸਾ ਪੈਗੰਬਰ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ। ਫੇਰ ਛੇਵੇਂ ਅਸਮਾਨ ਤੇ ਗਏ ਤੇ ਉਸ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੋਜ਼ਖ ਦਾ ਦਾਰੋਗਾ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਦਾਰੋਗੇ ਦਾ ਨਾਮ 'ਮਾਲਕ' ਹੈ। ਮਾਲਕ ਨੇ ਦੋਜ਼ਖ ਦਾ ਹਾਲ ਸੁਣਾਇਆ ਤੇ ਬੜੇ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਉਥੇ ਕੀ ਕੀ ਦੁਖ ਤਕਲੀਫਾਂ ਤੇ ਅਜ਼ਾਬ ਹਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਹਜ਼ਰਤ ਬਹੁਤ ਡਾਮਗੀਨ ਹੋਏ।

ਫੇਰ ਸੱਤਵੇਂ ਅਸਮਾਨ ਤੇ ਗਏ। ਏਥੇ ਬਹੁਤ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤੇ ਇਬਾਦਤ ਵਿਚ ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਏਥੇ ਹਜ਼ਰਤ ਇਬਰਾਹੀਮ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ। ਏਸੇ ਅਸਮਾਨ ਵਿਚ ਇਕ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਾ, ਜੋ ਬਹਿਸ਼ਤ ਦਾ ਦਾਰੋਗਾ ਹੈ, ਮਿਲਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ ਰਿਜ਼ਵਾਨ ਹੈ। ਜ਼ਬਰਾਈਲ ਨੇ ਕਿਹਾ: ਹੇ ਰਿਜ਼ਵਾਨ! ਦੋਜ਼ਖ ਦੇ ਦਾਰੋਗੇ 'ਮਾਲਕ' ਨੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਹਾਲ ਸੁਣਾਕੇ ਹਜ਼ਰਤ ਨੂੰ ਡਾਮਗੀਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਤੂੰ ਕੁਛ ਬਹਿਸ਼ਤ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਾ ਕਿ ਤਬੀਅਤ ਖੁਲ੍ਹ ਹੋਵੇ। ਹਜ਼ਰਤ ਨੇ ਬਹਿਸ਼ਤ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣੀਆਂ ਅਰ ਬਹਿਸ਼ਤ ਦੇ ਉਸ ਹਿੱਸੇ

ਨੂੰ ਵੀ ਵੇਖਿਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਫਿਰਦੌਸ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਏਥੇ ਹੀ ਉਹ ਜਗ੍ਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਬੈਤੁਲਮਾਮੂਰ ਹੈ ਜੋ ਯਾਕੂਤਾਂ, ਮੋਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸਬਜ਼ ਜ਼ਮੁਰਦ ਨਾਲ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਏਸ ਵਿਚ ਤੇਰਾਂ ਖੰਭੇ ਯਾਕੂਤ ਸੁਰਖ ਦੇ ਹਨ ਤੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਮੋਤੀਆਂ ਦਾ ਫਰਸ਼ ਹੈ । ਏਸ ਜੱਠਤ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਲ ਹੀ ਜਬਰਾਈਲ ਦੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਹੈ । ਏਸ ਮਕਾਨ ਦਾ ਨਾਮ ਸਿਦਰਤੁਲਮੁੰਤਹਾ ਹੈ । ਏਥੇ ਹਜ਼ਰਤ ਬੁਰਾਕ ਘੋੜੇ ਤੋਂ ਉਤਰ ਬੈਠੇ । ਜਬਰਾਈਲ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਬੱਸ ਐਥੋਂ ਤਕ ਮੈਂ ਆਪ ਨੂੰ ਲਿਆ ਸਕਦਾ ਸਾਂ, ਤੁਸੀਂ ਆਪ ਅੱਗੇ ਜਾਓ, ਮੈਂ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ । ਅਗੇ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦਾ ਤੇਜ਼ ਬਹੁਤ ਹੀ ਤੀਖਣ ਹੈ, ਮੈਂ ਸਹਾਰ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ । ਮੇਰੇ ਖੰਭ ਸੜ ਜਾਣਗੇ । ਹਜ਼ਰਤ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਲਿਜਾਣ ਲਈ ਫਰਿਸ਼ਤਾ 'ਇਸਰਾਫੀਲ' ਆ ਹਾਜ਼ਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਇਕ ਨੂਰਾਨੀ ਤਖਤ ਲੈਕੇ ਆਇਆ । ਜਿਸ ਉਤੇ ਬੈਠਕੇ ਉਹ ਉਸ ਮੁਕਾਮ ਉਪਰ ਪਹੁੰਚੇ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ 'ਰਫ਼ਰਫ਼' ਹੈ ਤੇ ਜੋ ਇਸਰਾਫੀਲ ਦੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਹੈ । ਏਥੇ ਸਤ ਅਸਮਾਨ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਦੋ ਤਬਕ ਹੋਰ ਹਨ: ਪਹਿਲਾ 'ਅਰਸ਼ ਤੇ ਅਖੀਰਲਾ 'ਕੁਰਸ' । ਅਰਸ਼ ਤੇ ਜਾਣ ਲਈ ਹਜ਼ਰਤ ਜੁੱਤੀ ਉਤਾਰਨ ਲਗੇ, ਤਦ ਅਰਸ਼ ਜੁੰਬਸ਼ ਵਿਚ ਆਇਆ ਤੇ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ: ਐ ਪਿਆਹੇ ! ਜੁੱਤੀ ਨਾ ਉਤਾਰ, ਜੁੱਤੀ ਸਮੇਤ ਉਪਰ ਚੜ੍ਹ ਆ । ਹਜ਼ਰਤ ਨੇ ਅਰਸ਼ ਕੀਤੀ, ਕਿ ਮੂਸਾ ਜਦ ਤੂਰ ਪਹਾੜ ਉਤੇ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਜੁੱਤੀ ਲਾਹਕੇ ਅਗੇ ਵਧਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਅਰਸ਼ ਹੈ, ਉਹ ਤੂਰ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਗੁਣਾ ਪਵਿਤ੍ਰ ਹੈ, ਮੈਂ ਜੁੱਤੀ ਸਮੇਤ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਵਾਂ ? ਤਾਂ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੂਸਾ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਤੋਂ ਜੁੱਤੀ ਲੁਹਾਈ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਤੂਰ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਲਗਣ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਪੈਰ ਪਵਿਤ੍ਰ ਹੋਣ, ਪਰ ਅੱਜ ਤੇਰੀ ਜੁੱਤੀ ਦੀ ਖ਼ਾਕ ਨਾਲ ਅਰਸ਼ ਦੀ ਬਜ਼ੁਰਗੀ ਵਧੇਗੀ । ਹਜ਼ਰਤ ਜੁੱਤੀ ਸਮੇਤ ਅਰਸ਼ ਉਪਰ

ਚੜ੍ਹ ਗਏ* । ਉਥੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਤਿੰਨ ਸੌ ਥੜੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ ਤੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਕੇਵਲ ਇਕ ਥੜਾ ਹੈ ਜੋ ਜਵਾਹਰਾਤਾਂ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਥੜਿਆਂ ਦਾ ਜਦ ਹਾਲ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਦੇ ਥੜੇ ਤਾਂ ਹੋਰ ਪੈਗੰਬਰਾਂ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਏ ਹਨ ਤੇ ਖੱਬੇ ਦਾ ਕੇਵਲ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਲਈ ਹੈ । ਇਹ ਗੱਲ ਏਸ ਕਰਕੇ ਹੈ ਕਿ ਅਰਬ ਦੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਵਲ ਬਹਿਸ਼ਤ ਹੈ ਤੇ ਖੱਬੇ ਵਲ ਦੋਲ਼ਖ । ਅਗਰ ਕੋਈ ਦੋਲ਼ਖੀਆਂ ਵਿਚ ਹਜ਼ਰਤ ਦੀ ਉੱਮਤ ਦਾ ਫਸ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਝਟ ਪਤਾ ਲੱਗ ਸਕੇ ਤੇ ਉਹ ਸਫਾਰਸ਼ ਨਾਲ ਬਚ ਸਕੇ । ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਹਜ਼ਰਤ ਗਏ । ਸੱਤਰ ਹਜ਼ਾਰ ਨੂਰ ਦਾ ਪੜਦਾ ਲੰਘੇ ਤੇ ਅਖੀਰਲੀ ਮੰਡਲ ਉਪਰ ਅੱਪੜ ਗਏ । ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ 'ਕਾਬ ਕੋਸੈਨ' ਹੈ । ਉਥੇ ਏਕਤਾ ਦਾ ਨੂਰ ਸੀ ਨੂਰੇ ਅਹਿਦੀਅਤ) ਜਿਸ ਅਗੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾ ਦਿਤਾ, ਅਵਾਜ਼ ਆਈ: ਐ ਮੇਰੇ ਦੋਸਤ ! ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਕੀ ਤੋਹਫਾ ਲਿਆਇਆ ਹੈਂ ? ਹਜ਼ਰਤ ਨੇ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ 'ਬੰਦਗੀ' । ਫੇਰ ਅਵਾਜ਼ ਆਈ: ਐਸ ਵਕਤ ਤੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਇਜ਼ਾਜ਼ਤ ਹੈ ਜੇ ਚਾਹੇਂ ਸੋ ਮੰਗ, ਮੈਂ ਦਿਆਂਗਾ । ਹਜ਼ਰਤ ਨੇ ਸਿਰ ਨੀਵਾਂ ਕਰਕੇ ਕਿਹਾ: ਐ ਖੁਦਾਵੰਦ, ਉੱਮਤ ਗੁਨਾਹਗਾਰ ਹੈ, ਤੇਰੇ ਗੁੱਸੇ ਤੋਂ ਡਰ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਮੇਰੀ ਉੱਮਤ ਦੇ ਗੁਨਾਹ ਬਖਸ਼ ਅਤੇ ਦੋਲ਼ਖ ਦੀ ਅੱਗ ਤੋਂ ਬਚਾ । ਅੱਲਾ ਨੇ ਫ਼ੁਰਮਾਯਾ ਕਿ ਅਛਾ, ਇਕ ਤਿਹਾਈ ਗੁਨਾਹ ਤੇਰੀ ਉੱਮਤ ਦੇ ਬਖਸ਼ੇ । ਹਜ਼ਰਤ ਨੇ ਫੇਰ ਸਿਰ ਨਿਵਾਕੇ ਅਰਬ ਕੀਤੀ: ਯਾ ਇਲਾਹੀ ! ਆਪਣੇ ਫੜਲ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਉੱਮਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਗੁਨਾਹ ਬਖਸ਼ । ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ: ਅੱਛਾ ਅੱਧੇ ਬਖਸ਼ੇ । ਫੇਰ ਓਹੋ ਅਰਬ ਕੀਤੀ । ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ: ਅੱਛਾ ਜੋ ਸਿਦਕ ਨਾਲ ਕਲਮਾ ਪੜ੍ਹੇਗਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮਜ਼ਮੂਨ ਉਪਰ ਈਮਾਨ ਰਖੇਗਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ਾਂਗਾ, ਚਾਹੇ ਉਹ ਗੁਨਾਹਗਾਰ ਹੋਵੇ, ਮਗਰ

* ਉੱਮੀ ਜਾ ਅਰਬਾਂ ਤੇ ਚੜ੍ਹਿਆ । [ਬੁੱਲਾ]

ਜੇ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਕਿਸੇਹੋਰ ਨੂੰ ਮੇਰਾ ਸ਼ਰੀਕ ਮੰਨਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਬਖਸ਼ਾਂਗਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਕਦੇ ਛੁਟਕਾਰਾ ਹੀ ਹੋ ਸਕੇਗਾ। ਅੱਲ੍ਹਾ ਨੇ ਜੈ ਹਜ਼ਰਤ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਉਹ ਨੱਬੇ ਹਜ਼ਾਰ ਫਿਕਰੇ ਸਨ। ਜਿੰਨੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਲੁਕਵੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਭੇਤ ਸਨ ਏਸ ਦਿਤੇ। ਹੁਣ ਹਜ਼ਰਤ ਵਾਪਸ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਫਰਿਸ਼ਤਾ ਜਬਰਾਈਲ ਘੋੜੇ ਤੇ ਸਵਾਰ ਕਰਵਾਕੇ ਘਰ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਬਿਸਤਰੇ ਤੋਂ ਉਠਕੇ ਹਜ਼ਰਤ ਗਏ ਸਨ ਉਹ ਅਜੇ ਗਰਮ ਸੀ ! ਜਿਸ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਹੱਥ ਧੋਤਾ ਸੀ ਉਹ ਅਜੇ ਮੋਰੀ ਵਿਚ ਚਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਮਰੇ ਦਾ ਸੰਗਲ ਜਿਸ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਕੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੇ ਸਨ ਉਹ ਅਜੇ ਹਿੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ! ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਕ੍ਰੋੜਾਂ ਮੀਲਾਂ ਦਾ ਸਫਰ, ਖੰਡਾਂ ਬ੍ਰਹਮੰਡਾਂ ਦੀ ਸੈਰ, ਅੱਲ੍ਹਾ ਨਾਲ ਗਲ ਬਾਤ, ਫਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨਾਲ ਸਵਾਲ ਜਵਾਬ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਬੜੇ ਬੜੇ ਵਕਤ ਵਿਚ ਮੁੱਕ ਗਏ। ਇਕ ਛਿਨ ਤੋਂ ਵੀ ਸਮਾਂ ਘਟ ਲੰਘਿਆ। ਇਕ ਸਾਨੀਏ ਵਿਚ ਅਨੰਤ ਕਾਲ ਛੁਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵੀ ਅਪਣਾ ਅਨੁਭਵ ਦੱਸਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਨਾਲ ਸਾਮਰਤਖ ਮਿਲਾਪ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਹੈ:—
ਢਾਢੀ ਸਚੈ ਮਹਲਿ ਖਸਮ ਬੁਲਾਇਆ ॥

[ਮ.ਝ ਵਾਰ ਮਹਲਾ ੧-੨੭

ਉਹ ਅਪਣੇ ਮਾਲਕ ਪਾਸ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਢਾਡੀ ਕੋਲ ਇਕ ਵਾਜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਢੱਡ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਇਕ ਕਿਸਮ ਦਾ ਡੋਰੂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦਾ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਕ ਹੱਥ ਨਾਲ ਪਕੜਿਆ ਹੋਇਆ ਦੂਜੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਉਪਰ ਤਾਲ ਦੀਆਂ ਗਤਾਂ ਉਠਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਤਾਲ ਅਰਸੇ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਲਯ ਦੀ ਵੰਡ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਹੈ। ਅਸਲੀ ਤਾਲ ਵਜਾਉਣ ਵਾਲੇ, ਵਜਾਉਂਦੇ ਵਜਾਉਂਦੇ ਐਸੀ ਮਸਤੀ ਵਿਚ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣੇ

ਚੋਗਿਰਦੇ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਚੋਗਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵੀ ਇਕ ਕੁਦਰਤੀ ਤਾਲ ਵਜ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਚਾਲ ਇਕ ਤਾਲ ਦੀ ਗਤਿ ਹੈ। ਜੇ ਇਹ ਤਾਲ ਗਤਿ ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਇਕ ਦਿਨ ਖ਼ਤਮ ਹੋਕੇ ਫੇਰ ਦਿਨ ਸ਼ੁਰੂ ਨਾ ਹੁੰਦਾ, ਚੰਦ ਭੌਂਕੇ ਮੁੜ ਉਸੇ ਟਿਕਾਣੇ ਨਾ ਆ ਜਾਂਦਾ, ਬਸੰਤ ਦੀ ਰੁਤ ਅਪਣੇ ਵਕਤ ਸਿਰ ਨਾ ਮੁੜਦੀ। ਸਾਰੇ ਨਛੱਤਰਾਂ ਦਾ ਘੁੰਮ ਘੁੰਮ ਕੇ ਉਸੇ ਸ਼ੁਰੂ ਦੇ ਨੁਕਤੇ ਉਪਰ ਫਿਰ ਮੁੜ ਆਉਣਾ, ਜੇ ਇਹ ਤਾਲ ਦੀ ਗਤਿ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਹ ਹੋਰ ਕੀ ਹੈ? ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਸਾਰੀ ਬਨਾਵਟ ਤਾਲ ਮੂਲਕ ਹੈ, ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਇਹ ਨਿਯਮ ਬਧ ਚੱਕਰ ਕੱਟਦੀ ਹੈ। ਤਾਲ ਅਤੇ ਲਯ, ਇਹ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧਤ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹਨ। ਤਾਲ ਮੁੜ ਮੁੜ ਵਜਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਈ ਵੇਰ ਵਜਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੀ 'ਕਈ ਵੇਰਤਾ' ਇਕ ਲਯ ਵਿਚ ਬੱਝ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਏਸ ਨੂੰ ਇਕ ਅਖੰਡ ਧੁਨਿ (ਸੁਰ) ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਅਸਲੀ ਰਾਗੀ ਏਸ ਧੁਨਿ ਵਿਚ, ਏਸ ਅਖੰਡਤਾ ਵਿਚ ਏਸ ਏਕਤਾ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਢਾਡੀ ਸੀ। ਉਹ ਸਿਫਤ ਸਲਾਹ ਦੀ ਅਖੰਡ ਧੁਨੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਬਾਹਰਲੇ ਵਕਤ ਉਸ ਲਈ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਵੱਜ ਰਹੀ ਢੱਡ ਦੀ ਤਾਲ ਗਤਿ ਦੇ ਅਰਸੇ ਸਨ।

ਹਉ ਢਾਢੀ ਵੇਕਾਰੁ ਕਾਰੇ ਲਾਇਆ।

ਕਾਤਿ ਦਿਹੈ ਕੈ ਵਾਰ 'ਧੁਰਹੁ' ਫੁਰਮਾਇਆ।

[ਮਾਝ ਵਾਰ ਮਹਲਾ ੧-੨੭

ਇਹ ਧੁਰ ਕਿਥੇ ਹੈ ਜਿਥੋਂ ਫੁਰਮਾਣ ਹੋਇਆ? ਕੀ ਇਹ ਸੱਤਵੇਂ ਅਸਮਾਨ ਤੋਂ ਉਪਰ ਅੱਠਵੇਂ ਅਰਸ ਵਿਚ ਹੈ ਜਾਂ ਨੌਵੇਂ ਕੁਰਸ ਵਿਚ? ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਅਪਣੀ ਗਿਣਤੀ ਸੱਤਾਂ ਅਠਾਂ ਜਾਂ ਨਵਾਂ ਦੀ ਹੱਦਬੰਦੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਅਸਮਾਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸੈਂਕੜਿਆਂ ਵਿਚ ਸੀ:--

(੨੪੨)

ਪੰਖੀ ਹੋਇਕੈ ਜੇ ਭਵਾ 'ਸੈ' ਅਸਮਾਨੀ ਜਾਉ ॥

[ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮਹਲਾ ੧-੨

ਨਹੀਂ, ਨਹੀਂ, ਉਸ ਦੇ ਅਕਾਸ਼ਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਲਖਾਂ
ਵਿਚ ਸੀ:-

ਲਖ ਆਗਾਸ਼ਾ ਆਗਾਸ਼ ॥

[ਜਪੁਜੀ-੨੨

ਉਸ ਦਾ ਬਹਿਸ਼ਤ ਵੀ ਹੋਰ ਸੀ। ਉਹ ਬਹਿਸ਼ਤ ਸਿਰਫ
ਇਕ ਉੱਮਤ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਨਾਲ ਲੱਭਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ, ਉਹ
ਬਹਿਸ਼ਤ ਸਿਰਫ ਕਲਮਾ ਪੜ੍ਹ ਲੈਣ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ,
ਉਹ ਬਹਿਸ਼ਤ ਐਸੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗਲਾਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਹੈ:-

ਗਲੀ ਭਿਸ਼ਤਿ ਨ ਜਾਈਐ ਛੁਟੈ ਸੁਚੁ ਕਮਾਇ ॥

[ਵਾਰ ਮਾਝ ਮਹਲਾ ੨-੭

ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਨਬੀ ਕ੍ਰਿਆਮਤ ਦੇ ਦਿਨ ਸਿਰਫ ਏਸ ਖਿਆਲ
ਨਾਲ ਸਫਾਰਸ਼ ਕਰੇਗਾ ਕਿ ਇਹ ਫੁਨਾਹਗਾਰ ਮੇਰੇ ਮਕ੍ਰੁਬ ਦਾ ਹੈ।
ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਿਸ਼ਵਤ ਖੋਰ ਦੀ ਜਾਂ ਬੇਈਮਾਨੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੀ ਕੋਈ
ਜਣਾ ਹਾਮੀ ਨਹੀਂ ਭਰੇਗਾ।

ਗੁਰੁ ਪੀਰੁ ਹਾਮਾ ਤਾ ਭਰੇ ਜਾ ਮੁਰਦਾਰੁ ਨ ਖਾਇ ॥

[ਵਾਰ ਮਾਝ ਮਹਲਾ ੧-੭

'ਹਾਮਾ' ਭਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਮੁਸਲਿਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਇਕ
ਬਰੂਰੀ ਅੰਗ ਹੈ। ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਕ੍ਰਿਆਮਤ ਦੇ ਦਿਨ ਸਫਾਰਸ਼ ਦੇ
ਬਗ਼ੈਰ ਬੜੀ ਇੱਕਤ ਪੇਸ਼ ਆਵੇਗੀ। ਸਾਰੇ ਆਦਮੀ 'ਮੈਦਾਨ ਹਸਰ' ਵਿਚ
ਜਮਾ ਹੋਣਗੇ। ਸਖਤ ਖੁੱਪ ਹੋਵੇਗੀ। ਫੈਸਲਾ ਸੁਣਨ ਲਈ
ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਇੰਤਬਾਰ ਵਿਚ ਲਗਣਗੇ। ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਬਰੂਰਤ
ਹੋਵੇਗੀ ਕਿਸੇ ਸਫਾਰਸ਼ ਲਈ। ਕਈ ਲੋਕ ਹਜ਼ਰਤ ਆਦਮ ਕੋਲ
ਜਾਣਗੇ, ਮਗਰ ਉਹ ਕਹੇਗਾ: ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਸਫਾਰਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰ
ਸਕਦਾ, ਮੈਨੂੰ ਆਪ ਡਰ ਲਗ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਇਕ ਵੇਰ ਹੁਕਮ
ਦੀ ਨਾਫ਼ਰਮਾਨੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਫੇਰ ਕਈ ਹਜ਼ਰਤ ਨੂੰ ਕੋਲ ਨੱਸੇ

ਜਾਣਗੇ। ਮਗਰ ਉਹ ਵੀ ਇਨਕਾਰ ਕਰੇਗਾ ਤੇ ਕਹੇਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਇਕ ਵੇਰ ਅੱਲ੍ਹਾ ਕੋਲ ਅਪਣੇ ਲੜਕੇ ਦੀ ਸਫਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਨਾਲਾਇਕ ਨਿਕਲਿਆ, ਮੈਂ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਕਈ ਲੋਕ ਮੂਸਾ ਕੋਲ ਭੱਜੇ ਜਾਣਗੇ ਤੇ ਕਹਿਣਗੇ: ਜੀ ਸਾਡੀ ਸਫਾਰਸ਼ ਕਰੋ, ਪਰ ਮੂਸਾ ਇਨਕਾਰ ਕਰੇਗਾ ਤੇ ਕਹੇਗਾ ਜੀ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਵੀ ਇਕ ਗਲਤੀ ਹੋਈ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਭੈ ਹੈ। ਮੂਸਾ ਨੇ ਇਕ ਵੇਰ ਇਕ ਕਿਬਤੀ (ਫਰਾਉਨ ਦੀ ਕੌਮ ਦੇ ਮਿਸਰੀ) ਨੂੰ ਚਪੇੜ ਕੱਢ ਮਾਰੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਮਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਹਜ਼ਰਤ ਇਬਰਾਹੀਮ ਨੇ ਵੀ ਸਫਾਰਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਡਰ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਅਪਣੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਇਕ ਵੇਰ ਬੁਠ ਬੋਲਿਆ ਸੀ*। ਈਸਾ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਇਹ ਤੋਖਲਾ ਪੈਣਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਅਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਖੁਦਾ ਦਾ ਬੇਟਾ ਕਹਿੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਤੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁਣ ਕਯਾਮਤ ਦੇ ਦਿਨ ਇਸ ਦਾ ਕੀ ਖਮਯਾਬਾ ਉਠਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਪੈਗੰਬਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਪੈਣੀ ਹੈ। ਮੁਸਲਿਮ ਰਵਾਇਤਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਕੇਵਲ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਬੁਰਾਕ ਘੋੜੇ ਉਪਰ ਸਵਾਰ ਹੋਕੇ ਜਾਣਗੇ, ਸਫਾਰਸ਼ ਕਰਨਗੇ ਤੇ ਹਾਮੀ ਭਰਨਗੇ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਏਸ ਗਲ ਉਪਰ ਵੀ ਕਿੰਤੂ ਉਠਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:-

ਗੁਰੂ ਪੀਰੁ ਹਾਮਾ ਤਾ ਭਰੇ ਜਾ ਮੁਰਦਾਰੁ ਨ ਖਾਇ ॥

[ਦਾਰ ਮਾਝ ਮਹਲਾ ੧-੭

*ਬਾਮ ਦੇ ਮੁਲਕ ਵਲ ਜਾਂਦਿਆਂ ਇਬ੍ਰਾਹੀਮ ਇਕ ਵੇਰ ਅੱਕੜ ਵਿਚ ਫਸ ਗਿਆ। ਉਹ ਇਕ ਐਸੇ ਰਾਜ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਿਆ ਜਿਥੋਂ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਯਾਤਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਵਹੁਟੀਆਂ ਖੋਹ ਲੈਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਸਾਫੰਦਾਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਸੀ। ਇਬ੍ਰਾਹੀਮ ਨੇ ਇਹ ਜਾਹਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਵਹੁਟੀ ਨਹੀਂ, ਮੇਰੀ ਡੇਢ ਹੈ ਤੇ ਐਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਬਚਾਈ।

(੨੪੪)

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵੇਲੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਬਹੁਤ ਸ਼ੋਯਾ ਸੀ। ਕੋਰ ਕਲਮਾ ਪੜ੍ਹਾ ਪੜ੍ਹਾ ਕੇ ਮਜ਼ਹਬ ਤਬਦੀਲ ਕਰਾਉਣ ਉਪਰ ਸੀ ਤੇ ਏਸ ਵਾਇਦੇ ਉੱਪਰ ਸੀ ਕਿ ਕਲਮਾ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਗੁਨਾਹ ਬਖਸ਼ੇ ਜਾਣਗੇ ! ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਏਸ ਗਲ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਲਮਾ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਛੁਟਕਾਰਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ। ਕਲਮੇ ਦਾ ਆਖਣਾ ਤਾਂ ਹੀ ਸਾਰਥਕ ਹੋਵੇਗਾ ਜੇ ਇਹ ਕਰਣੀ ਦੁਆਰਾ ਆਖਿਆ ਜਾਵੇ:-

ਕਰਣੀ ਕਲਮਾ ਆਖਿਕੈ ਤਾ ਮੁਸਲਮਾਣੁ ਸਦਾਇ !!

[ਵਾਰ ਮਾਝ ਮਹਲਾ ੧-੭

ਜੇ ਇਹ ਕਲਮਾ 'ਕਰਣੀ ਵਾਲਾ' ਨਹੀਂ ਤੇ ਸਿਰਫ ਪੜ੍ਹਨ ਹਾਲਾ ਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਆਵੇਗਾ। ਉਸ ਬੰਦੇ ਦਾ ਹਾਲ ਉਹੋ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ ਜੋ ਹੋਰ ਗੁਨਾਹਗਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕੂੜਿਆਰਾਂ ਦਾ ਹੈ:-

ਕਰਣੀ ਕਲਮਾ ਆਖਿਕੈ ਤਾ ਮੁਸਲਮਾਣੁ ਸਦਾਇ !!

ਨਾਨਕ ਜੇਤੇ ਕੂੜਿਆਰ ਕੂੜੇ ਕੂੜੀ ਪਾਇ !!

[ਵਾਰ ਮਾਝ ਮਹਲਾ ੧-੭

ਈਮਾਨ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ ਛੁੱਟ ਤਾਂ ਜਾਣਗੇ ਪਰ ਈਮਾਨ ਕੀ ਢੀਝ ਹੈ, ਇਸ ਦੀ ਸਮਝ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਨਬਦੀਕ ਈਮਾਨ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਕੁਛ ਹੋਰ ਹੈ। ਇਹ ਕੋਈ ਬਣੀ ਬਣਾਈ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਜੋ ਗ੍ਰਹਣ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਜੀਉਂਦੀ ਸ਼ੈ ਹੈ ਜੋ ਮਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਉੱਗਦੀ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਈਮਾਨ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਰਮਾਣੀ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਈਮਾਨ ਦੇ ਉੱਗਣ ਵਾਸਤੇ ਖ਼ਮੀਨ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਬੀਜ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਪਾਣੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਈਮਾਨ ਦਾ ਬੀਜ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅੰਕੁਰ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਈਮਾਨ ਜੋ ਹੈ ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪੀ ਬੀਜ ਦਾ ਖਿੜਿਆ ਸ਼ਗੂਫਾ ਹੈ; ਪਰ ਇਹ ਉਸ ਖੇਤੀ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਅਮਲ ਦੀ ਖੇਤੀ ਹੈ। ਜਿਤਨਾ ਚਿਰ ਕਰਣੀ

(੨੪੫)

ਵਰੁਸਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਈਮਾਨ ਦੇ ਉੱਗਣ ਦਾ ਖੇਤ ਨਹੀਂ ਬਣ
ਸਕਦਾ। ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਬਗ਼ੋਰ ਪਾਣੀ ਦੇ ਅਪਣੀ ਹਸਤੀ ਕਾਇਮ
ਰਖ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਪਾਣੀ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ
ਪਾਣੀ ਸਚ ਰੂਪੀ ਪਾਣੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਬਚਨ ਹੈ:-

ਅਮਲੁ ਕਰਿ ਪਰਤੀ ਬੀਜੁ ਸਬਦੋ ਕਰਿ

ਸਚ ਕੀ ਆਖ ਨਿਤ ਦੇਹਿ ਪਾਣੀ॥

ਹੋਇ ਕਿਰਸਾਣੁ ਈਮਾਨੁ ਜੀਮਾਇ ਲੈ॥

ਭਿਸਤੁ ਏਜਕੁ ਮੂੜੇ ਏਵ ਜਾਣੀ॥

(ਸਿਰੀ ਰਾਗੁ ਮਹਲਾ ੧-੨੭)

ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਬਚਨ ਹਨ। ਇਹ ਉਸ ਪਰਚਾਰ ਉਤੇ ਕਿੰਤੂ ਕਰਦੇ
ਹਨ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬਮਾਨੇ ਚਾਲੂ ਸੀ। ਇਹ ਬਹਿਸ਼ਤ ਤੇ ਦੋਸ਼ਕ ਦੀ
ਅਸਲੀਅਤ ਵਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ
ਇਹ ਵਿਤੋਕ ਗਲਤ ਹੈ ਕਿ ਬਹਿਸ਼ਤ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਲਈ ਹੈ ਤੇ
ਦੋਸ਼ਕ ਕਾਫ਼ਰਾਂ ਲਈ। ਬਹਿਸ਼ਤ ਹਰ ਇਕ ਈਮਾਨਦਾਰ ਲਈ ਹੈ
ਪਰ ਈਮਾਨ ਚੀੜ ਕੀ ਹੈ ਇਸ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰ
ਐਸੇ ਜੀਉਂਦੇ ਈਮਾਨ ਨੂੰ ਕੌਣ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਆਪ
ਇਹ ਗਲ ਲਖ ਲਈ ਸੀ ਤੇ ਕਹਿ ਦਿਤਾ ਸੀ ਕਮਲ ਦੀ ਸਾਰ
ਛੱਡ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪੈ ਸਕਦੀ। ਮੋਂਡਕ ਛੱਪੜ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ
ਨਿਰਜੰਦ ਚਿੱਕੜ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਦਿੱਸਦਾ ਨਹੀਂ ਕਿ
ਉਸੇ ਛਪੜ ਵਿਚੋਂ ਹੋਰ ਕੀ ਸ਼ਗੂਫਾ ਖਿੜਿਆ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਭਉਰੇ ਨੂੰ
ਪਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਗੁੰਜਾਰ ਹੋਕਾ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ
ਕੋਈ ਸਮਝਦਾ ਨਹੀਂ। ਭੈਰਾ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ: ਐ ਚਿੱਕੜ ਦੇ
ਵਾਸੀਓ! ਐ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਪਲਸੇਟੇ ਮਾਰਦੇ ਪ੍ਰਾਣੀਓ! ਐ ਮਾਯਾ ਦੇ
ਪੰਕ ਵਿਚ ਫਸੇ ਜੀਵੋ! ਏਥੇ ਏਥੇ ਚਿਕੜ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਜੀਉਂਦੀ
ਚੀੜ ਉਪਰ ਉੱਠੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਮਲ ਹੈ, ਉਹ ਪੰਕਜ ਹੈ, ਉਹ
ਸੁਗੰਧਿਤ ਹੈ, ਉਹ ਰਸ ਮਖਮੂਰ ਹੈ। ਉਹ ਇਕ ਜੀਉਂਦੀ ਜਾਗਦੀ

(੨੪੬)

ਸੋਹਲ ਕਟੋਰੀ ਹੈ ਜੋ ਸੂਰਜ ਦੇ ਨੂਰ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਇਹ ਈਮਾਨ ਹੈ। ਇਹ ਜੀਉਂਦੀ ਜਾਗਦੀ ਵਸਤੂ ਹੈ, ਜੋ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੇ ਨੂਰ ਨਾਲ ਮਖਮੂਰ ਹੈ, ਪਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਸਾਰ ਨਹੀਂ! ਤੁਹਾਡਾ ਮਨ ਮੈਂਡਕ ਹੈ ਜੋ ਜਿਸਮ ਦੇ ਚਿੱਕੜ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਤਨ ਦੇ ਐਥਾਂ ਵਿਚ ਭੁੜਕਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਤੁਹਾਡਾ ਚਿੱਕੜ ਵਾਸੀਆਂ ਦਾ ਈਮਾਨ ਕੇਵਲ ਡੱਡੂ ਦੀ ਗੁੜ੍ਹਾਂ ਗੁੜ੍ਹਾਂ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਭੈਰੋ ਦੀ ਗੰਜਾਰ ਨਹੀਂ ਜੋ ਕਮਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਗ ਧੂੜੀ ਵਿਚ ਗਏਗੇ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ:-

ਐਥ ਤਨਿ ਚਿਕੜੋ ਇਹੁ ਮਨੁ ਮੀਡਕੋ
ਕਮਲ ਕੀ ਸਾਰ ਨਹੀ ਮੂਲਿ ਪਾਈ॥
ਭਉਰ ਉਸਤਾਦੁ ਨਿਤ ਭਾਖਿਆ ਬੋਲੇ
ਕਿਉ ਬੁਝੈ ਜਾ ਨਹ ਬੁਝਾਈ॥

[ਸਿਰੀ ਰਾਗੁ ਮ: ੧-੨੭

ਅਸੀਂ ਦੱਸ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਬੜੇ ਸ਼ਪਸ਼ਟ ਹਨ। ਇਹ ਬਹਿਸ਼ਤ ਤੇ ਦੋਸ਼ ਦੇ ਚਾਲੂ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਖੰਡਨ ਹਨ। ਇਹ ਕਥਾ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਦੀਆਂ ਹੀ ਬਣਾਈਆਂ ਹਨ। ਮੇਰਾਜ ਦਾ ਸਾਰਾ ਵਿਸਤਾਰ ਹਦੀਸਾਂ ਤੇ ਰਵਾਇਤਾਂ ਵਿਚ ਹੈ, ਕੁਰਾਨ ਮਜੀਦ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਇਤਨਾ ਕੁ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:-

“ਹਮ ਅਪਨੇ ਬੰਦੇ ਕੋ ਲੋ ਗਏ ਮਸਜਦ ਹਰਾਮ ਜੋ ਮਸਜਦ ਅਕਸਾ ਤਕ, ਵਹ ਮਸਜਦ ਜਿਸਕੋ ਚੋਗਿਰਦੇ ਕੋ ਹਮ ਨੋ ਬਰਕਤੋਂ ਵਾਲਾ ਬਨਾਯਾ, ਤਾਕਿ ਹਮ ਦਿਖਲਾਵੇਂ ਅਪਨੀ ਨਿਬਾਨੀਆਂ। ਵਹ ਯਕੀਨਨ ਸੁਨਨੇ ਵਾਲਾ ਐਰ ਦੇਖਨੇ ਵਾਲਾ ਹੈ”।

°ਕੁਰਾਨ ਬਰੀਫ ਪਾਰਾ ੧੫ ਸੂਰਤ ਬਨੀ ਅਸਰਾਈਲ,
ਆਇਤ ਪਹਿਲੀ:-

مَجْنُ الذِي اسْرَى لِبَيْدَةٍ لَيْلًا مِّنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ
الْقُدْسِ الَّذِي بُرَكْنَا حَوْلَهُ لِنُرِيَهُ آيَاتِنَا إِنَّهُ هُوَ السَّبِيحُ الْبَصِيرُ

(੨੪੭)

ਬਾਕੀ ਦੀਆਂ ਗਲਾਂ ਕੁਰਾਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਹ ਹਦੀਸਾਂ ਦੇ ਇਤਬਾਰ ਉੱਤੇ ਚਾਲੂ ਹਨ ਤੇ ਰਵਾਇਤ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਉੱਪਰ ਪਰਚਾਰਿਤ ਹਨ ਤੇ ਮਜ਼ਹਬੀ ਪਰਚਾਰ ਦਾ ਇਕ ਬੜਾ ਬ਼ਬਰਦਸਤ ਹਿੱਸਾ ਹਨ ।

੮.

ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਨੇ ਕਈ ਕਥਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਤਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਪਰ ਅੱਗੇ ਕਿਸੇ ਰਵਾਇਤ ਦੀ ਨਕਲ ਦਰ ਨਕਲ ਦਾ ਵਿਗੜਿਆ ਹੋਇਆ ਰੂਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:—

ਆਪਿ ਨਾਵਣਿ ਪਇਆ । ਜਿਉਂ ਪਇਆ ਤਿਉਂ ਆਗਿਆ ਪਰਮੇਸਰ ਕੀ ਨਾਲ ਸੇਵਕ ਲੈ ਗਏ ਦਰਗਾਹ ਪਰਮੇਸਰ ਕੀ । ਸੇਵਕਾਂ ਜਾਇ ਅਰਜ਼ ਕੀਤੀ: 'ਜੀ ਨਾਨਕ ਹਾਬਰ ਹੈ ।' ਤਬ ਸਚੀ ਦਰਗਾਹ ਦਰਸਨ ਹੋਆ । ਸਾਹਿਬ ਮੇਹਰਵਾਨ ਹੋਆ ..... ਤਬ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਲਾਮ ਕੀਤਾ, ਖੜਾ ਹੋਆ, ਤਬ ਹੁਕਮੁ ਆਇਆ, ਆਗਿਆ ਹੋਈ: ਨਾਨਕ ਮੇਰੇ ਨਾਮ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕੈਸੀ ਹੈ, ਕਹੁ ! ਤਬ ਬਾਬਾ ਬੋਲਿਆ ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਅਪਣਾ ਅਨੁਭਵ ਏਸ ਮਿਲਾਪ ਬਾਰੇ ਕੀ ਸੀ ਉਹਨਾਂ ਦੱਸਿਆ ਹੈ:—

ਢਾਢੀ ਸਚੇ ਮਹਲਿ ਖਸਮਿ ਬੁਲਾਇਆ ॥

[ਵਾਰ ਮਾਝ ਮਹਲ ੧-੨੭

'ਸੱਚਾ ਮਹਲ' ਨਿਰੰਕਾਰ ਦਾ ਲਾ-ਮਕਾਨ ਟਿਕਾਣਾ ਹੈ । ਨਿਰੰਕਾਰ ਨੂੰ ਕੋਈ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਖੇ ? ਜਿਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਵੀ ਕਈ ਐਸੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਸਤੀ ਹੈ ਪਰ ਜੋ ਦਿੱਸਦੀਆਂ ਨਹੀਂ । ਮਸਲਨ ਵਾਇਲਟ ਰੇਖ

(੨੪੮)

(Violet rays) ਹਨ। ਇਹ ਇਕਰੋਸ਼ਨੀ ਹੈ, ਜੋ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਦੇਖਣ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਐਕਸ ਰੇ (X-Ray) ਇਕ ਅਦਿਖ ਰੋਸ਼ਨੀ ਹੈ। ਸਾਇੰਸਦਾਨਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸਤੇ ਕਈ ਤਰਕੀਬਾਂ ਕੱਢੀਆਂ ਹਨ। ਕਈ ਖਾਸ ਮਸਾਲੇਦਾਰ ਪੜਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਢਮਕ ਉਠਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਅਦਿਖ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਉਤੇ ਪਵੇ। ਅਲੂ ਦਾ ਨੂਰ ਵੀ ਅਦਿਖ ਹੈ। ਉਹ ਉਸੇ ਦੀ ਖ਼ਾਤ ਹੈ, ਕੋਈ ਮਸਾਲੇਦਾਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਗ੍ਰਾਹੀ ਪੜਦਾ (Sensitive screen) ਚੁਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜੋ ਢਮਕ ਉਠੇ, ਜੋ ਪੁਰ ਨੂਰ ਹੋ ਜਾਏ, ਜੋ ਨੂਰ ਭਰਪੂਰ ਹੋ ਜਾਏ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਪੜਦਾ ਸਿਫਤ ਸਲਾਹ ਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਪਣਾ ਮਨ ਉਸ ਦੀ ਸਿਫਤ ਨਾਲ ਢਕ ਲਿਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਕਪੜਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਗੁਣ ਵਡਿਆਈਆਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਕਰ ਲਿਆ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਉਸ ਨਿਰਗੁਣ ਦੇ ਅਦਿਖ ਨੂਰ ਦਾ ਝਲਕਾ ਵਜਦਾ ਹੈ। ਬਗ਼ੈਰ ਏਸ ਸਰਗੁਣ ਕਪੜੇ ਦੇ ਉਸ ਨਿਰਗੁਣ ਦੀ ਜੋਤ ਦਾ ਢਮਤਕਾਰ ਨਹੀਂ ਦਿੱਸਦਾ:-

ਢਾਢੀ ਸਚੇ ਮਹਲਿ ਖਸਮਿ ਬੁਲਾਇਆ ॥

ਸਚੀ ਸਿਫਤਿ ਸਾਲਾਹ ਕਪਤਾ ਪਾਇਆ ॥

ਸਿਰਫ ਐਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੇ ਐਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਇਕ ਢਾਢੀ ਦੀ ਕੀਰਤਨਮਈ ਸਿਫਤ ਸਲਾਹ ਦੁਆਰਾ ਪੂਰਾ ਮਿਲ ਪੈਂਦਾ ਹੈ:-

ਢਾਢੀ ਕਰੇ ਪਸਾਉ ਸਬਦੁ ਵਜਾਇਆ ॥

ਨਾਨਕ ਸਚੁ ਸਾਲਾਹਿ ਪੂਰਾ ਪਾਇਆ ॥

(ਮਾਝ ਵਾਰ ਮਹਲਾ ੧-੨੭)

ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਨੇ ਜੋ ਆਪਣਾ ਤਜਰਬਾ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਉਸ ਲਈ ਸੰਕੇਤ (Symbolic) ਲਫੜ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਾਪ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰ ਸਕਣਾ ਖਰਾ ਕਠਨ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਕਿਹਾ ਹੈ:-

(੨੪੯)

ਨਾਨਕ ਕਥਨਾ ਕਰਤਾ ਸਾਰ ॥ [ਜਪੁਜੀ--੩੭

ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:—

‘ਢਾਢੀ ਸਚੈ ਮਹਲਿ ਖਸਮਿ ਬੁਲਾਇਆ ॥’

ਤਾਂ ਇਹ ਇਕ ਦਲਾ ਹੈ ਜੋ ਮਹਲ ਮਕਾਨ ਮਾੜੀਆਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਲਾਮਕਾਨੀਅਤ ਹੈ। ਇਹ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਕਾਲ ਦੋਨਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਬਾਬਾ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦੱਸ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਦੋ ਪੱਖ ਸਨ: ਇਕ ਤੇ ਇਖਲਾਕੀ ਪਹਿਲੂ ਸੀ, ਤੇ ਦੂਜਾ ਅਧਯਾਤਮਕ ਨੁਕਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਉਹ ਜਗਯਾਸੂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਸੁਰਤ ਰਖਣ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦੱਸਦਾ ਸੀ। ਆਮ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨਾਲ ਜੋ ਗ਼ਲਤ ਫਹਿਮੀਆਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਇਖਲਾਕੀ ਸਿਖਿਆ ਨਾਲ ਦੂਰ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਉਹ ਸੁਰਤ ਦਾ ਮਾਰਗ ਸਿਖਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ (ਸ਼ੇਖ ਬ੍ਰਾਹਮ) ਨਾਲ ਜੋ ਮੇਲ ਹੋਇਆ ਉਹ ਅਧਯਾਤਮਕ ਪੱਧਰ ਦਾ ਸੀ। ਅਧਯਾਤਮਕ ਉੱਚਤਾਈ ਕੀ ਵਸਤੂ ਹੈ? ਇਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਏਹੋ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਕਾਲ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ (Conception of time) ਬਦਲਣ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਉਹ ਕਾਲ ਦੀ ਅਧੀਨਤਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਭਾਈ ਬਾਲਾ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਕੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਸੱਚ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਜਾਚਣਾ ਸਾਡੀ ਸਮਝ ਲਈ ਔਖਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸਮੇਂ ਨੇ ਰੂਪ ਵਟਾਇਆ ਹੈ।

ਦੇਖੋ ਜੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਦੋ ਬੰਦੇ ਤਤਪਰ ਸਨ, ਭਾਈ ਬੁੱਢਾ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਅੰਗਦ। ਭਾਈ ਬੁੱਢੇ ਦੀ ਬਜ਼ੁਰਗੀ ਮੰਨੀ ਪ੍ਰਮਾਣੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕਤਾ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਵਿਤ੍ਰਤਾ ਵੱਡੇ ਦਰਜੇ ਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸ੍ਰੀ ਅੰਗਦ ਕੋਲੋਂ ਵੱਡਾ ਸੀ, ਉਮਰ ਵਿਚ

ਵਰਿਆਂ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਅਤੇ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਮੁੱਦਤ ਦੇ ਹਿਸਾਬ। ਉਹ ਸਾਰਿਆਂ ਸਿਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੁਸ਼ਟ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਹਥੋਂ ਸ੍ਰੀਅੰਗਦ ਜੀਨੂੰ ਤਿਲਕ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਉਹ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਤਿਲਕ ਦੇਣ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਭਾਈ ਬੁੱਢੇ ਦੇ ਹੱਥੀਂ ਬਦਸਤੂਰ ਛੇਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਤਕ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਕੁਛ ਭਾਈ ਬੱਢਾ ਸੀ। ਪਰ ਸ੍ਰੀਅੰਗਦ ਅਤੇ ਬੁੱਢੇ ਵਿਚ ਇਕ ਫਰਕ ਸੀ। ਭਾਈ ਬੁੱਢਾ ਸਮੇਂ ਦਾ ਅਨੁਸਾਰੀ ਹੋਕੇ ਵਰਤਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਸ੍ਰੀਅੰਗਦ ਨਹੀਂ। ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਭਾਈ ਬੁੱਢੇ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਅੰਗਦ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਫਰਕ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕਦਾ ਸਵਾਲ ਸੁਰਤ ਪਰਖੂ ਸਵਾਲ ਸੀ। ਸ੍ਰੀਅੰਗਦ ਦੀ ਸੁਰਤ ਉਸ ਦਾ ਘੋੜਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਗਤਿ ਸਮਿਓਂ ਪਰੇ, ਅਕਾਸ਼ ਤੱਕ ਸੀ। ਇਹ ਸਮਾਂ ਕੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ? ਮੋਟੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਸਮੇਂ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਦਿਨ ਰਾਤ ਦੇ ਫਰਕ ਤੋਂ ਲਾਉਂਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਬਾਹਰ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਹੈ ਜੋ ਦਿਨ ਨੂੰ ਰਾਤ ਕੋਲੋਂ ਜ਼ੁਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਢੇ ਅੰਦਰ ਨਿਜੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਗਲ ਹੋਰ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜੈਸਾ ਦਿਨੇ ਚਾਨਣਾ ਹੈ ਵੈਸਾ ਹੀ ਰਾਤ ਵੀ ਚਾਨਣਾ ਹੈ:—

ਦਿਨੁ ਗਤਿ ਚਾਨਣੁ ਚਾਉ ਉਪਜੈ ਸਬਦੁ ਗਰ ਕਾ ਮਨਿ ਵਸੈ ॥

| ਸੁਹੀ ਮਹਲਾ ੧, ਛੰਤ-੫

ਇਹ ਚਾਉ ਦਾ ਚਾਨਣ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਨੁਕਤਾ ਨਿਗਾਹ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਦਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹੋਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦਿਸ਼ਟੀ ਮਾਪ (Scale of observation) ਨਿੱਜੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਤ ਤੇ ਦਿਨ ਦੀ ਤਮੀਜ਼ ਕਿਸੇ ਸ਼ਖਸੀ ਮਯਾਰ ਤੋਂ ਹੋਣ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਅੰਦਰ ਦੇ ਚਾਉ ਦੇ ਲਰੜੇ (Vibrations) ਬਾਹਰ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੇ ਤਰੰਗਾਂ ਕੋਲੋਂ ਝੜਾਦਾ ਜਗਮਗਾ ਉਠਦੇ ਹਨ।

ਐਸੇ ਬੰਦੇ ਲਈ ਦਿਨ ਰਾਤ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਨਿਰਮਲ ਹਨ ਹਨੇਰਾ ਸਿਰਫ ਆਮ ਆਦਮੀਆਂ ਲਈ ਹੈ, ਆਮ ਮਨੁੱਖਾਂ ਲਈ ਹੈ, ਮਨਮੁਖਾਂ ਲਈ:—

(੨੫੧)

ਗੁਰਮੁਖਿ ਹੋਇ ਸੁ ਅਹਿਨਿਸਿ ਨਿਰਮਲੁ ਮਨਮੁਖਿ ਰੈਣਿ ਅੰਧਾਰਿ ॥

[ਗੁਜਰੀ ਮਹਲਾ ੧-੨

ਭਾਈ ਬਾਲਾ ਹੈਰਾਨ ਸੀ ਕਿ ਸ੍ਰੀਅੰਗਦਨੇ ਕਿਸਤਰ੍ਹਾ ਅਪਣੇ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਰਿਝਾਇਆ । ਇਸ ਗਲ ਦਾ ਉਤਰ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਸੀ । ਇਸ ਦਾ ਜਵਾਬ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹੈ:-

ਭੈ ਕੇ ਚਰਣ, ਕਰ* ਭਾਵ ਕੇ, ਲੋਇਣਾਂ ਸੁਰਤਿ ਕਰੋਇ ॥

ਨਾਨਕੁ ਕਹੈ ਸਿਆਣੀਏ ਇਵ ਕੰਤ ਮਿਲਾਵਾ ਹੋਇ ॥

[ਵਾਰ ਮਾਝ ਮਃ ੨-੩

ਇਹ ਅੱਖਾਂ ਚੰਮ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਹੀਂ; ਇਹ ਸੁਰਤ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਹਨ । ਇਹ ਉਹ ਲੋਇਣ ਹਨ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦਾ ਨਜ਼ਾਰਾ ਦੇਖਦੇ ਹਨ ; ਇਹ ਨਿਜੀ ਨਾਪ ਦੇ ਨੈਣ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਿਸ਼ਟੀ ਮਾਪ (Scale of observation) ਅਧਯਾਤਮਕ (Subjective) ਹੈ ।

ਐਸਾ ਬੰਦਾ ਨਿਰਾਲਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕੋਲ ਚਾਨਣ ਤਾਂ ਚਾਉੜ ਦਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਲੋਇਣ ਸੁਰਤ ਦੇ, ਐਸਾ ਬੰਦਾ ਸ੍ਰੀਅੰਗਦ ਸੀ । ਉਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਤਤਪਰ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ । ਉਹ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਪੜੇ ਧੋਣ ਤੇ ਸੁਕਾਉਣ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ । ਉਸ ਦਾ ਅੰਦਰ ਚਾਨਣ ਫਗਾਗ ਸੀ । ਉਥੇ ਦੀਵਾ ਬਲ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਉਹ ਦੀਵਾ ਅਬੁਝ ਸੀ । ਉਸ ਵੱਟੀ ਨੂੰ ਆਪ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਜਗਾ ਦਿਤਾ ਸੀ । ਆਪਣੀ ਜਾਗਦੀ ਜੋਤ ਨਾਲ ਸ੍ਰੀ ਅੰਗਦ ਦੀ ਸੁਰਤ ਨੂੰ ਛੋਹ ਦਿਤਾ ਸੀ । ਲਾਟ ਬਲ ਉੱਠੀ ਸੀ:-

ਸੁਰਤੀ ਸੁਰਤਿ ਰਲਾਈਐ ਏਤੁ ॥

ਤਨੁ ਕਰਿ ਤੁਲਹਾ ਲੰਘਿ ਜੇਤੁ ॥

*ਕਰ=ਹਥ, ਪਿਆਰ ਦੇ ਹਥ ।   †ਲੋਇਣ=ਅੱਖਾਂ ।

‡ਦਿਨੁ ਰਾਤਿ ਚਾਨਣ ਚਾਉ ਉਪਜੈ.....॥

[ਸ਼ੁਗੀ ਮਹਲਾ ੧, ਉਤ-੫

(੨੫੨)

ਅੰਤਰਿ ਭਾਹਿ ਤਿਸੈ ਤੂ ਰਖੁ ॥
ਅਹਿਨਿਸਿ ਦੀਵਾ ਬਲੈ ਅਖਕੁ ॥

(ਰਾਮਕਲੀ ਮ: ੧ ੭)

ਫਰੀਦ (ਸ਼ੇਖ ਬ੍ਰਹਮ) ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕੋਲੋਂ ਏਸੇ ਦੀਵੇ ਬਾਬਤ ਸੁਆਲ ਪੁੱਛਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਦੀਵਾ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਲਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਏਸ ਵਿਚ ਨਾ ਤੇਲ ਹੈ ਨਾ ਵੱਟੀ ਹੈ। ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:—

“ਤਾਂ ਸ਼ੇਖ ਕਹਿਆ: ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਬਿਨਾ ਤੇਲ ਦੀਵਾ ਕੈਸੇ ਜਲੇ ਔਰ ਬਿਨਾ ਦੀਵੇ ਚਾਨਣ ਕੈਸੇ? ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਬਾਬੇ ਜੀ ਕਿਹਾ:—

ਪੋਥੀ ਪੁਰਾਣ ਕਮਾਈਐ ॥
ਭਉ ਵਟੀ ਇਤੁ ਤਨਿ ਪਾਈਐ ॥
ਸਚੁ ਬੂਝਣੁ ਆਣਿ ਜਲਾਈਐ ॥੨॥
ਇਹੁ ਤੇਲੁ ਦੀਵਾ ਇਉ ਜਲੈ ॥
ਕਰਿ ਚਾਨਣੁ ਸਾਹਿਬ ਤਉ ਮਿਲੈ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥

(ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮਹਲਾ ੧- ੩੩)

.....ਤਾਂ ਸ਼ੇਖ ਕਹਿਆ: ਦੇਖ ਨਾਨਕ ਜੀ! ਏਹ ਜੋ ਗਲਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੁਧ ਵਿਚ ਖੁਦਾਇ ਗਲਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ।”

ਹਾਂ, ਇਹ ਸਵਾਲ ਬੜਾ ਗੰਭੀਰ ਹੈ। ਪੁਸ਼ਨ ਹੈ: ਬਿਨ ਤੇਲ ਦੀਵਾ ਕਿਉਂ ਜਲੈ? ਜਵਾਬ ਉਹਨਾਂ ਸ਼ੇਖ ਨੂੰ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਕਈ ਥਾਵੇਂ ਇਸ ਭਾਵ ਨੂੰ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਜਗ੍ਹਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:—

ਦੀਪਕੁ ਸਹਜਿ ਬਲੈ ਤਤਿ ਜਲਾਇਆ ॥
ਦੀਪਕੁ ਰਸ ਤੇਲੋ ਧਨ ਪਿਰ ਮੇਲੋ ॥

(ਤੁਖਾਰੀ ਮਹਲਾ ੧, ਛੰਤ-੧)

ਇਹ ਸਹਿਜ ਬਲਣੇ ਵਾਲਾ ਦੀਪਕ ਹੈ। ਤਤ [ਗਿਆਨ] ਏਸ ਨੂੰ ਬਾਲ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਪਕ ਵਿਚ ਤੇਲ ਉਹ ਰਸ ਹੈ,

(੨੫੩)

ਉਹ ਪੇਸ਼ ਹੈ, ਉਹ ਖਿੱਚ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰੀਤਮ ਤੇ ਪਿਆਰੇ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਧਨ ਤੇ ਪਿਰ ਦੀ ਕਸ਼ਮ ਹੈ ਜੋ ਤੇਲ ਦਾ ਕੰਮ ਦੇਂਦੀ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਇਹੋ ਦੀਵੇ ਬਾਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪ ਤੱਤ ਰੂਪ ਸੀ। ਉਹ ਲਾਟਾਂ ਜਗਾਈ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਜੋ ਦੀਵਾ ਉਸ ਨੇ ਸ੍ਰੀਅੰਗਦ ਦੇ ਹੀਏ ਵਿਚ ਜਗਾਇਆ ਉਹ ਬੜਾ ਵਡਾ ਚਰਾਗ ਸੀ:-

ਦੀਪਕ ਤੇ ਦੀਪਕੁ ਪਰਗਾਸਿਆ

ਤ੍ਰਿਭਵਣ ਜੋਤਿ ਦਿਖਾਈ ॥ ੭ ॥

ਸਚੈ ਤਖਤਿ ਸਚ ਮਹਲੀ ਬੈਠੇ

ਨਿਰਭਉ ਤਾੜੀ ਲਾਈ ॥ ੮ ॥

[ਰਾਮਕਲੀ ਮਹਲਾ ੧, ਅਸਟ:-੮

ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਏਸ ਦੀਪਕ ਪ੍ਰਗਾਸ ਵਾਲਾ ਬੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸੁਰਤੀ ਲੋਇਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਉਹ ਦਿਬ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਾਲਾ ਵੱਡਾ ਮਨੁੱਖ ਸੀ। ਉਸ ਲਈ ਸਮਾਂ ਕਾਰਮਿਕ (Objective) ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਲਈ 'ਵੇਲਾ' (Time) ਇਕ ਚਿਤ ਬਿਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਉ ਸੀ। ਇਕ ਕਰਤਾ ਕਾਰਕ (Subjective) ਖੇਡ ਸੀ। ਤਾਹੀਓਂ ਉਸ ਕਿਹਾ:-

“ਸਚੇ ਪਾਤਸਾਹ ਜੇਤੀ ਰਾਤ ਤੈਂ ਬਿਤਾਈ ਹੈ ਤੇਤੀ ਗਈ
ਹੈ ਅਰ ਜੇਤੀ ਰਾਤ ਤੈਂ ਰਾਖੀ ਹੈ ਤੇਤੀ ਰਹੀ ਹੈ।”

ਏਸ ਉਤਰ ਵਿਚ ਸਰਬ ਕਾਲ (Eternity) ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਸੀ।